

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 3.

**A reformáció és a katolikus megújulás
latin nyelvű irodalma**

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 3.

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2019

CONVIVIA NEOLATINA HUNGARICA 3.

**A reformáció és a katolikus megújulás
latin nyelvű irodalma**

Szerkesztette

Békés Enikő – Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor –
Lázár István – Molnár Dávid

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2019

A kötet tanulmányai előadás formájában elhangzottak
a Debrecenben, 2017. december 7–9. között megrendezett III. Neolatin Konferencián.

A kötet a következő intézményekkel jelent meg közös kiadásban:
MTA–ELTE Humanizmus Kelet-Közép-Európában Lendület Kutatócsoport
(<http://hece.elte.hu/>),
Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára,
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet,
SZTE BTK Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszék,
MTA–SZTE Antikvitás és Reneszánsz Kutatócsoport

© Szerzők, 2019
© MTA BTK, 2019

ISBN 978-615-5478-69-7
ISSN 2416-125X

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát
az egyes fejezeteket illetően is

Tartalom

Előszó	7
BEVEZETŐ TANULMÁNY	
IMRE MIHÁLY	
Üdvérték és esztétikai érték kettőssége latinul a protestantizmus kulturális modelljében	11
HISTÓRIA	
TÓTH GERGELY	
„Matthias Augusto similis”. Mátyás király a kora újkori protestáns műltszemléletben	45
PETNEHÁZI GÁBOR	
Variációk Dánielre. Az isteni bosszú és gondviselés a 16. századi humanista történetírás nyelvében (Sleidanus, Budina és Forgách)	57
NAGY GÁBOR	
„Scriptum Cajanaburgi Lapponum, festo Sanctae Birgittae anno MDCXXXIII”. Johannes Messenius életéről és koráról	73
PAP LEVENTE	
A 17–18. századi székelyföldi történetírás a katolikus vallási megújulás szellemében. Lakatos István <i>Siculia</i>	92
KÖLTÉSZET ÉS A REFORMÁCIÓ	
SZABÓ ANDRÁS	
Két ismeretlen wittenbergi verseskötet a 16. század végéről	105
MÓRÉ TÜNDE	
Változatok a dicséretre. Szikszai Fabricius Demeter és Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben	112
SIMON LAJOS ZOLTÁN	
Bukolikus költészet a reformáció korában. Joachim Camerarius és Petrarca	121
SZÉKELY GÁBOR	
Kecskeméti Agricola János eklogája Titus Amicinushoz. Egy elfeledett humanista költő kapcsolatrendszere és egy antik műfaj aktualizálása	131

TÓTH SÁNDOR ATTILA	
A protestáns neolatin költészet gyökerei. Filiczki János (1580–1622) latin nyelvű életrajzairól és (latin–görög) költészetéről	151
BOBAY ORSOLYA	
„ <i>Prospera lux oritur</i> ”. Ulrich Faber költeményének szerepe a kora újkori biblikus költészetben és patrónusi rendszerben	164
BIBLIA ÉS HUMANIZMUS	
KNAPP ÉVA	
Palingenius <i>Zodiacus vita</i> éjének magyarországi fordításai	173
MOLNÁR DÁVID	
Zsoltár, antifóna, antifónaparafrázis? Pietro Illicino verskéziratai az ELTE Egyetemi Könyvtárban	184
POSTA ANNA	
A bölcsességi irodalom verses parafrázisai a protestantizmus 16. századi neolatin költészetében: Georgius Purkircher és Eobanus Hessus	205
PÁZMÁNY ÉS A JEZSUITÁK	
SIMON JÓZSEF	
Pázmány és Zabarella	217
BÁTHORY ORSOLYA	
„Deák légyen ám!...” Pázmány Péter <i>Peniculus papporum</i> című vitairatának latinsága	229
BENEI BERNADETT	
<i>Auctor eius ignotus est</i> . Egy 18. század eleji jezsuita vitairat keletkezési körülményeiről	245
SÁNTA SÁRA	
Katolikus megújulás és antikvarianizmus. Hidi Gergely <i>Celebriorum Hungariae Urbium...</i> (1701) című munkája	254
A KATOLIKUS EGYHÁZ KRITIKÁJA ÉS ALTERNATÍV ÉLETUTAK	
MÁTÉ ÁGNES	
Pápa-apák egy felbomló család élén. A katolikus egyház kritikájának néhány toposza Itália és Közép-Európa között	265
TÓTH ORSOLYA	
Andreas Helwig és az Antikrisztus	278
SZABÓ ÁDÁM	
Egy nikodémista sikertörténet. A radikális heterodoxia rejtőzködési lehetőségei Ernst Soner (1572–1612) példáján	289

Előszó

2017-ben egész Európa a kontinens lelki-szellemi arculatát jelentősen átformáló reformáció 500 éves évfordulóját ünnepelte. Az emlékévekre jellemző módon egymást követték a reformációval foglalkozó konferenciák, tudományos ülések, és sorra jelentek meg a monográfiák, tanulmánykötetek. A nagy tudományos összegzéshez kívánt adalékokkal szolgálni a III. Neolatin Konferencia abban a meggyőződésben, hogy soha nem lehet elégszer felhívni a figyelmet arra a tényre, hogy bármennyire is törekedtek az anyanyelvi kultúra ápolására a protestáns felekezetek, majd ennek nyomán a katolikus reform képviselői is, a kora újkor viszonyai között a latinnyelvűség szerepét nem lehet zárójelbe tenni.

Ezért gondoltuk fontosnak, hogy a 2017-es emlékévi idején rendezendő konferenciánkat a konfesszionalizálódó korszak latin nyelvű irodalmának szenteljük. A reformáció fogalmát a modern kutatás felfogásának megfelelően tágan értelmeztük, amennyiben a konferenciát nem csupán a protestáns reformáció, de a lutheri-kálvini kihívásra adott válaszként megújuló katolicizmus latin nyelvű irodalmának is kívántuk szentelni. A nagyszámú jelentkező és a szép számmal beérkezett, gazdag és sokszínű anyagot megmozgató, sok szempontú megközelítést tartalmazó tanulmányok ismételen visszaigazolták, hogy a neolatin stúdiumoknak van mondanivalójuk a szakmai közönség számára.

Ezúton köszönjük Szabadi István kollégánk és a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárának áldozatos munkáját és nagyvonalúságát, mellyel megkönnyítették szervezőmunkánkat és nagy vendégszeretettel adtak helyet Debrecenben a III. Neolatin Konferenciának, valamint minden szerzőnknek és előadónknak, akik tanulmányukkal járultak hozzá e kötet létrejöttéhez.

Szerkesztőkként abban a reményben bocsátjuk útjára a kötetet, hogy tanulmányaival egyaránt hasznára lesz a tapasztalt kutatóknak, és inspirációt jelent majd a jövő tudósgenerációja számára is.

Budapest–Szeged, 2019. május

A Szerkesztők

BEVEZETŐ TANULMÁNY

*Üdvérték és esztétikai érték kettőssége latinul
a protestantizmus kulturális modelljében*

I.

1518. augusztus 29-én tartotta Wittenbergben Philipp Melanchthon beköszöntő székfoglalóját az egyetemi ifjúságnak *De corrigendis adolescentiae studiis* (*Az ifjúság képzésének megjavításáról*) címmel. Értekezése szorosan támaszkodott az előző évben még Tübingenben elmondott, majd nyomtatásban is megjelent *De artibus liberalibus oratio* (*Szónoklat a szabad művészetekről*) című munkájára.¹ A Szentírás autentikus értelmezésének – vagyis a kizárólagos üdvforráshoz való hozzáférésnek – a képességét döntően meghatározza a trivium tudományainak birtoklása; a „corrupta lingua monachorum” szükségképpen vezetett a „doctrina corrupta”-hoz, az írásértelmezésben való tudatlansághoz és a tanítás szándékos meghamisításhoz. A wittenbergi beköszöntő nagyon éles időbeli cezúrárt hangsúlyoz, saját jelenét a múzsák által újjáéledő széptudományok korának tekinti: „bonas literas ac renascentes Musas.” A hajdani tudományoknak mára már csak szétfoszló árnyéka maradt, ezeket kell előhívni, láthatóvá tenni. Aki ezekre vállalkozik, az herculesi, theseusi munkát vállal magára. A Római Birodalom elpusztítása után nyolcszáz esztendeig senyvedtek-tengődtek a széptudományok, kihűlt ez alatt a hosszú idő alatt Gallia, Itália. Nagy Károly udvarában sikerrel újították föl a római hagyományokat, az igazi, antik tradíciókat őrző kultúrának azonban továbbra is csak kis szigetei maradtak a barbárság sötét tengerében. A skolasztika elfeledkezett az egyházatyákról, a görög filozófiáról és műveltségről. Mindez megingatta a keresztény egyház szertartásait, erkölceit, tudományosságát, amely már-már romokban látszott össze-

¹ A *De artibus liberalibus oratio* kritikai kiadása megjelent a *Corpus Reformatorum* című kiadvány *Philippi Melanthonis Opera quae supersunt omnia* sorozatának XI. kötetében Carol G. BRETSCHNEIDER kiadásában, Halis Saxonum, 1843. (Rövidítése a továbbiakban: CR) 8: „Huic accedit proxima Dialectica, subtilis disserendi ratio, nam id indicat nomen literaturae comes, complexa quicquid hoc omne, quo se aliqua vis effert ingenii [...] sola mihi omnium mater artium haberi videtur. Neque enim ille mercium pater Oceanus tantum opum, tantum divitiarum orbi convehit universo, quantum artium una cyclopediae, Dialectica.” A „Bona littera, Bona ars” jelzős szerkezetet (és változatait) a továbbiakban a „széptudomány” kifejezéssel fordítjuk; ez a régebbi magyar tudományosságban használatos és kedvelt kifejezés valamelyest áthidalja az ars magyartási nehézségeit, mivel az egyaránt jelent Melanchthon fogalomrendszerében – még elkülönítetlenül – művészetet és tudományt, amint maga a retorika is ezt a kettős jelleget mutatja. Vö. C. AUGUSTIJN, „Melanchthon und die Religionsgespräche”, in *Der Theologe Melanchthon*, Hg. Günter FRANK, Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten 5 (Stuttgart, 1999), 213–226.

omlani. Romjaiból építhetjük újjá egyházunkat, keresztény kultúránkat, ha meg tudjuk újítani műveltségünket. Ennek eszköze a hét szabad művészet föltámasztása, céljainkhoz igazítása. Elsőként a triviumra, vagyis grammatikára, dialektikára, retorikára kerüljön sor. Ezeket vissza kell vezetni a legjobb görög–latin forrásokhoz, filozófusokhoz, auctorokhoz. A teológiai tudomány részben héber, görög vagy latin nyelvű, mikor így ezekből a forrásokból iszunk, megnyílik számunkra a szavak jelentése és ragyogása. A trivium tagjai *üdvértelmező szerepet* kapnak, jelentőségüket ez adja. Amikor lelkünkkel a forrásokhoz járultunk, Krisztust kezdjük megismerni, az ő igazi megbízatása nékünk megvilágosodik és üdvözült, isteni bölcsességének illata szétárad bennünk. *Egyik kezünkben Homérosz, a másikban Pál apostol; mindkettő forrásunk.* Szabad így nézni őket, mert a görög nyelv tudósai ugyanúgy láthatják bennük a nyelv sajátosságát, amely ugyanakkor elengedhetetlen a szent misztérium megértéséhez.² Melanchthon úgy újítja meg a hét szabad művészet műveltségi rendszerét, hogy az illeszthető legyen reformatori programjához, antik–humanista kultúrájához egyaránt. A tübingeni és wittenbergi értekezés mutatta, hogy ebben kiemelt szerepet kap a trivium, abban is meghatározó a retorika beszédművészeti, kulturális, tudományelméleti pozíciójának értelmezése. Ezért törekszik oly gyorsan minél teljesebben közzé tenni idevágó nézeteit, 1519-ben már meg is jelenteti *De Rhetorica Libri tres* című munkáját, amely a 16. század egyik legmeghatározóbb retorikai, egyben bibliai hermeneutikai, beszédművészeti alapműveként ismeretes.

Sok kiadást megért *Grammatica Latina*-ja 1525-ben jelenik meg. A grammatika tudományának önmagában is van jelentősége, de része a retorika verbális szintetizáló tudományos rendszerének, hiszen csak ezt birtokolva juthatunk el a legtöbbhöz: az üdvforrást jelentő Szentírás helyes értelmezéséhez. Az *Epistola Dedicatoria* haraggal és gunyorosan ítéli el azokat az egyházi személyeket, akik ostobán járatlanok a trivium tudományaiban, hiszen mi más is lehetne a dicsekvő egyházi doktor szilárd grammatikai tudás nélkül, mint „fecsegő szószátyár”? Az égi tudományok tisztaságát enélkül nem lehet megőrizni, hiszen bármely vitatott állítás mérlegeléséhez, megítéléséhez,

² CR, XI:15. „Logicum vim omnem ac discrimina sermonis tractat, et cum per ipsum in illa superiora sit iter, primum formandae pueritiae rudimentum est, literas docet, proprietatem sermonis aut regulis adstringit, aut collatis autorum figuris, indicat quid observes, id quod fere Grammatica praestat. Deinde cum paulo progressus fueris, iudicium animis comparat, quo metas rerum, ortus, fines, ductum, sic agnoscas, ut sicubi quid inciderit exacte tractandum, omnia quae ad institutum pertinent, quasi in numerato habeas, et artis adminiculis ita sensus auditorum capis, ut dissentire temere non queant. Hae partes illius sunt, quam Dialecticam, alii Rhetoricam vocant: Nominibus enim variant auctores, quum ars eadem sit.” I. m.: 18–19. „Ibi se splendor verborum ac proprietates aperiet, et patescet velut intra meridiana cubilia verus ille ac genuinus literae sensus [...]. Facessent iam tot frigidae glossulae, concordantiae, discordantiae, et si quae sunt aliae ingenii remorae. Atque cum animos ad fontes contulerimus, Christum sapere incipiemus, mandatum eius lucidum nobis fiet, et nectare illo beato divinae sapientiae perfundemur. [...] Homerum habemus in manibus, habemus et Pauli Epistolam ad Titum. Hic spectare vobis licebit, quantum sermonis proprietates, ad intelligenda sacrorum mysteria, conferat: quid item intersit inter interpretes Graecae doctos, et indoctos.”

magyarázatához erre van szükség. Mindazok, akik nem tanulták meg helyesen a grammatikát, minden ez után következő tudományt csak otrombán elronthatnak. Éppen elég súlyos bűnt követtek el korábban a világ ellen a *tudatlan szerzetesek*, akik megrontották, meghamisították a grammatikát, és a szavak valódi értelme helyett hazug jelentésüket terjesztették el a nép között. A szörnyű és vad küklopszok barbárságához, műveletlenségéhez hasonlóan, törvények és a kultúra szabályozottsága nélkül élnének az emberek, ha nem nemesítenék közösségeiket a széptudományok. Ha felismerjük ezt, segíthetünk az igazi vallási tanok visszaállításában, a rettentő tévelygések és a hamis bálványimádó eszelősség elhárításában a műveltséggel és a széptudományokkal. Ahogyan a sötétségben sem tudjuk elkülöníteni a színeket, ugyanígy grammatika nélkül sem ítélnénk a beszéd művészetéről, de a további széptudományokról sem. Így ez (ui. a grammatika) *úgyszólván mintegy dajkéja a vallásoknak, törvényeknek, történetírásnak és a többi széptudománynak.*³ Ezért hangoztatta azt Luther, hogy az egyház mint értelmező közösség az Ige eredménye, az Igétől született leánygyermek, nem pedig az Ige anyja. Ugyanezt fogalmazza meg Melanchthon a 68. zsoltár exegezésében: „*Hiszzen az Egyház maga az isteni beszéd grammatikája, köteles befogadni és megérteni Istentől a beszéd tudományát és megőrizni annak a sajátosságait. (Ecclesia est Grammatica sermonis divini: Debet accipere sermonem a Deo, et retinere eius proprietatem.)*”⁴

Hasonló *Az ékesszólás dicsérete (Encomium eloquentiae)* című értekezésének gondolatmenete: „[...] a széptudományokban való járatlanság megingatott minden emberi és isteni dolgot. Sőt bizony úgy véljük, hogy mivel egykor Isten igen erősen megharagudott az egyházra, a széptudományok elragadtattak, és követte ezt a Szentírásban való járatlanság is. Mert bár Isten a mi szavainkkal akart szólni, az isteni beszédéről balgán ítélték a beszéd művészetében járatlanok.” A tudatlanság a kárhozát közelébe juttatta az előző korszakot, de most az emberi nyelv tudományainak-művészeinek visszaszerzése újra eljuttat bennünket az isteni nyelv megértéséhez, ennek köszönhető a korszak kettős megújulása a hitben és a széptudományokban: „És teljesen az a meggyőződés, hogy az isteni harag büntetésé-

³ Philippi MELANCHTHONIS, *Grammatica ex admodum necessariis notis M. Johannis Fabri* (Witebergae, 1620). Br: „Quantum enim refert Ecclesiae Christi, recte institui pueros in Grammatici? cum doctrinae coelestis puritas conservari sine litteris non possit, et cum multae controversiae maximarum rerum ex phrasi judicandae sint, et cum ad explicationem opus sit habere in promptu ac numerato proprii sermonis copiam. Quid erit in Ecclesia Doctor sine Grammatica aliud, nisi aut κωφον προσωπων, aut impudentissimus rabula?” Uo.: „Satis graves poenas olim dedit orbis contemtae Grammatices, cum Monachi non germanas sententias, sed adulterinas scholis et populo proponebant.” Másutt is sokszor erősen elmarasztalja Melanchthon a középkori szerzetesi latinítást, amely eltávolodott az antikvitás hagyományaitól. Bv.: „Si agnoscant hi, qui praesunt civitatibus, se in restitutione religionis ac depulsionem horribilium errorum et ειδωλομανιας, adjutos esse literis et eruditione [...]. B2: „Ut in tenebris colores discerni nequaquam possunt: ita sine Grammatica judicari de sermone in caeteris artibus nullo modo potest. Quam multa possent turpia errata, quae magnam ruinam in Ecclesia et gubernatione vitae traxerunt, tantum ex inscitia Grammatices orta recenseri? [...]” Z3 r: „Haec religionum, legum, historiarum et multarum artium quasi nutricula quaedam est.”

⁴ Philippus MELANCHTON, *Enarratio Psalmi LXVIII. Scripta Exegetica*, in *Philippi Melanthonis Opera...*, ed. BRETSCHNEIDER, 1848, XV:847–848.

nek biztos példája, valahányszor elragadták a világtól a széptudományokat. Mert az istenfélőket nem ritkán a többi bűnük miatt is büntetik. De a széptudományokban való járatlanságot istentelen gazság kíséri. Legújában azonban, amikor a legjobb Atya kezdte újra a lesújtottakat tekintetbe venni, visszaadni akarva nekünk az Evangéliumot, jóindulataként a széptudományokat és az irodalmat is visszaállította, hogy segítse az Evangélium magyarázatát. Az apostolok számára újból megadott nyelvek adományaként kell tekinteni, hogy ezek az oly nagy mocskból visszafogadtattak, az alviláginál is nagyobb homályból a fényre szólítottak.”⁵

A *Praefatio in Aeschinis et Demosthenis orationes* azt mérlegeli, hogy isteni végzésből állítottak helyre nyilván a széptudományok, amelyek az egyház igaz tanításait segíthetik. Súlyosabban károsítják a vallási tanokat azok, akik a széptudományokban járatlanok.⁶ A Hésziadosz műveinek kiadásához írott előszó (*In Hesiodum Praefatio*, 1526) felteszi azt a kérdést, hogyan lehet mindez (ui. Hésziadosz kiadása) a kegyesség megtanulásának javára? Igaz, hogy a Szentlélek teremti meg a szent nyelvet, azonban a szent iratok nyelvének megismeréséhez szükség van a görög nyelvre, továbbá hogy a nyelvről helyesebben ítéljünk, és a vallási tanításokat értelmezhessek és magyarázhasuk. Elkülöníti ugyan az isteni és emberi szó fogalmát, azonban a kettő kompetenciáját nem egymással szemben állónak tekinti, éppen az emberi szó minél teljesebb birtoklása teremthet lehetőséget az isteni szó megértésére, a hozzá való emelkedés ezáltal lehetséges.⁷ 1549-ben Melanchthon respondense volt Vítus Winshemius, aki nyilván mestere gondolatmenetét szolgáltatta meg *Oratio de linguae Graecae* című declamációjában. A szerző egyenesen az *üdvösség kapujának (porta salutis)* nevezi, hogy a tiszta tanítást és igazi kegyességet a széptudományok elsajátításán keresztül remélhetjük, így bűneink is jobban megbocsáttatnak, ennek révén még – nem kétséges – a háborúskodó világ is elnyerheti a békét és nyugalmat. Isten prófétákat és apostolokat küldött az emberek közé, a tanok hírvivőit és megbízottjait. Utóbb pünkösöd alkalmával a különböző nyelveken való szólás képességét adta az Úr, amellyel hirdethették az igaz tanításokat.

⁵ Vö. *Retorikák a reformáció korából*, a szövegeket és az illusztrációkat válogatta, sajtó alá rendezte, a kötetet szerkesztette, a bevezetőt, a záró tanulmányt és a jegyzeteket írta IMRE Mihály, Csokonai Könyvtár. Források 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 45. (Tóth Orsolya és Kálny Beatrix fordítása.)

⁶ CR, XI:106: „Neque enim dubium est, quin divinitus hoc tempore restitutae sint litterae, ut in repurganda ecclesiastica doctrina recte pios adiuvent. Itaque haud scio, an ulli religionem gravius laedant, quam qui in literas passim inter imperitos, non aliam ob culpam, quam quia non didicerunt, debacchantur. Idque hoc molestius et bonis viris, quia sanctissimum nomen Christi suo furori praetexunt. Valeant isti, quando morosiores sunt, quam ut patiantur se reprehendi. Vos interea officium vestrum facite, et pergitte bonas literas sedulo discere, quae cum ad religionem conservandam, nonnihil, momenti habeant, Christo gratissimum officium facietis, si strenue eas propugnaveritis.”

⁷ CR, XI:111: „Qua erat aliquis, quid haec tota ratio discendi ad pietatem conducatur? Est in promptu quid respondeam, ad immutandam mentem, imbuendaque religione nihil conducit, nam id efficit coelestis Spiritus par sacrum sermonem, sed ad cognoscendum sermonem sacrarum literarum, graecis literis opus est: deinde ut de sermone rectius iudicemus, et ut dogmata religionis enarrare et explicare, quoties poscit hoc publicus usus, possimus, varie subiugendum est ingenium, et omnibus disciplinis excolendum [...]”

Amint a zsidó nép eltántorodott Isten kegyelmétől, nyelvének jelentőségét is megvonta tőle az Úr, és helyette a görögöt, majd a latint tette a továbbiakban a kijelentés hordozójává. Ezért mondhatjuk: *Mennyire édes, sőt mekkora boldogság tolmács nélkül beszélni az Isten fiával, az evangélistákkal és az apostolokkal, magával szent Pál apostollal és igaz szavaikat előben hallani és visszaadni?* Rajongó lelkesedése odáig ragadja a szerzőt, hogy szerinte minden élő léleknek meg kellene tanulnia ezért görögül. Annál inkább serkent minket az örök üdvösség és boldogság gondozására, hogy minden nyelv közül a legédesebbet, valamint a legszebb művészetek tanítóját, az égi tanítás követőjét, hirdetőjét, és az *örök üdvösség közvetítőjét elfogadjuk*. Ez a nyelv ugyanis már korábban tartalmazta az igazi etkölcnek, a tudományoknak, az emberségességnek és isteni törvényeknek a tanításait, amikor a legkiválóbb művészeteknek, az emberi élethez legjobban szükséges dolgoknak a tanítója, és akarja Isten ezt a kincsestárat ugyanennek a nyelvnek a szolgálatával az emberi nemnek juttatni. És minél sóvárgóbban áhítjuk, minél kielégíthetetlenebbül, minél jobban sürgetjük, az ő jósága bennünk annál teljesebben kiárad. Valójában mi akkor mutatjuk meg a vágyakozásunkat, amikor annak a szónak az égi tanítását, amelyik minden jónak egyedüli eledele, sóvárogiuk, amikor azon éjjel-nappal elmélkedünk, elménket és gondolkodásunkat abban állandóan forgatjuk. A nyelveknek és a választékosabb műveltségnek az ismerete és az igazságnak a tiszta tanítása, tehát ez a kettő annyira összekapcsolódott, úgy vélem, az a mi évszázadunkban eléggé nyilvánvalóan megmutatkozott. *Ugyanis azonnal, hogy a nyelvek fénye felragyog, egyszerre megvillan a tisztább evangéliumi tanítás is [...]*. Amikor a beszéd maga bemocskolt, ápolatlan, megrontott és gyarló, megrontatik azzal a vétékkel maga a tanítás és érthetlenné, homályossá válik, maga az igazság megsemmisül.⁸ A görögöt eleve meglévő tudáskészlete és kiemelkedő

⁸ CR, XI:855: „Quum enim studia doctrinae una cum ipsis scholis, in hac temporum perturbatione afflictia iacent, et satanas Ecclesiis pariter ac scholis vastationem minetur. 856: Ad hunc igitur portum salutis dirigamus animos atque oculos nostros, ut sanam puramque doctrinam, verae pietatis, nunc magis quam unquam antea, ac pertinacius amplectamur: et studiis nostris, quae *ad gloriam Dei*, ad eiusdem doctrinae sacrae propagationem pertinent, summa cura ac diligentia incumbamus, atque in his temporum procellis auxilium et liberationem ab aeterno ac clementissimo Deo, patre Domini nostri Iesu Christi, et petamus et expectamus. Quod si fecerimus, non dubium est, quin Deus poenas mitigaturus sit, nobisque Halcyonia, hoc est, tranquillitatem, receptum et hospitia largiturus, utut inter se regna huius mundi bellis ac tumultibus collidentur. 858: Misit ad nos eiusdem doctrinae nuncios ac ministros, primum sanctos patres ac Prophetas: misit tandem aeternum atque unicum filium suum Dominum ac redemptorem nostrum Iesum Christum [...] ac nos de eadem voluntate aeterni patris edoceret. Eumque hominem fieri, *humana voce nobis loqui, et quidem aeterni patris verbum vocari voluit*, ut doctrinam ipsius praecipue nobis commendaret. 858: Adparuit tunc Spiritus Sanctus sub specie flammae ac linguarum, et prima illius virtus atque efficacia in illa varietate linguarum sese ostendit: Deo per hoc ipsum significante, qualem Ecclesiam, et quale regnum, et quo modo id inter homines congregaturus esset, nempe per doctrinam, cuius ministra lingua esset futura [...] Porro inter linguas, Graeca, sive multiplicem doctrinam spectemus, quam Deus per hanc linguam humano genere impertivit, seu suavitatem ac elegantiam, facile primum locum obtinebit. Nam primum huic linguae Deus Novum Testamentum, hoc est, eam doctrinam, cuius ad nos nuncium ad Doctorem aeternum filium suum misit, concredidit. Cum enim populus Iudaicus propter ingratitudinem a gratia

kulturális pozíciója már az evangéliumok előtti korszakban magasra értékeli, erre a magaslatra épül rá a kinyilatkoztatás többlete, amelynek nyelve azonban nem negligálja a görögül szóló emberi nyelvet. Az értekezés az isteni és emberi szót nem egymással szemben állónak véli, nyelvfelfogásának éppen az a lényege, hogy azokat egymás irántába nyitottnak tekinti.⁹

Melanchthon több írásában visszatér Pál rétori érdemeinek részletes bemutatásához és méltatásához. Pál leveleinek exegetikai magyarázójaként ez következetesen érvényesülő szempont, de több önálló értekezést is szentel e kérdéskör vizsgálatának. 1520-ban jelent meg a *De studio doctrinae Pauli – Adbortatio ad christianae doctrinae, per Paulum proditae, studium* című tanulmánya. Soha nem akarhatta Krisztus, hogy az ő megértésére és elfogadására törekedve hátat fordítsunk azoknak a szerzőknek, akik koráb-

divina excidisset, [...] voluit Deus hanc linguam eius doctrinae potissimum nunciam et ministram esse. 859: *Quam dulce igitur est, imo vero quanta foelicitas est, posse cum filio Dei, cum Evangelistis et Apostolis ipsis, cum divo Paulo absque interprete loqui, et veras vivasque audire ac reddere voces?* 860: *Quanto magis aeternae foelicitatis ac salutis cura nos incitare debet, ut linguam omnium dulcissimam, et cum tot pulcherrimum artium magistram, tum vero coelestis doctrinae nunciam, ac aeternae salutis et tantorum beneficiorum divinorum concilatricem, amplectemur? [...] Cum enim haec lingua iam ante doctrinam morum, disciplinae et humanitatis, hoc est, legis divinae, contineret, cum optimarum artium, vitaeque humanae summe necessarium magistra esset, cum rerum gestarum et historiae mundi tameion: voluit Deus et hunc thesaurum per eiusdem linguae ministerium humano generi impertiri, ut ostenderet inter caetera beneficia sua hoc beneficium, vel praecipue expetendum atque amplectendum esse. 861: Et quanto avidius cupiemus, quanto improbius, imo vero quanto importunius instabimus, tanto plenius ille bona sua in nos effundet. Tunc vero cupere nos indicabimus, cum coelestem verbi ipsius doctrinam, quae omnium horum bonorum unicum penu est, sitiemus, cum eam dies noctesque meditabimur, in eaque mentem ac cogitationem iugiter pervolvemus. 864: [...] ita cum genus sermonis sordidum, corruptum ac viciosum est, corrumpitur illo vitio ipsa doctrina quoque obscuratur, ac saepe pervertitur veritas ipsa [...]. *Non enim aliud est instrumentum magis proprium vel pulchrius universae doctrinae, quam oratio pura et perspicua.*”*

⁹ Vö. Barbara BAUER, „Melanchthon in Marburg”, in *Melanchthon und die Marburger Professoren (1527–1627)*, Hg. Barbara BAUER (Marburg, 1999), I:12–13. „Melanchthon war der Überzeugung, daß eine Reform der Triviumsfächer und die Intensivierung des Sprachen- und Autorenstudiums auch zu einer Verbesserung des Theologiestudiums führen würde. Bildungsziel war, die Jugend *In Gottesfurcht, Tugend und guten Künsten* zu erziehen. 91. Zum Credo der Humanisten gehörte, daß schon die Rückbesinnung auf die Sprache und das Denken der Alten eine Garantie zu sein schien für einen besseren Zugang zu den Sachen. Die Verfasser der ersten humanistischen Schulordnungen in Deutschland gingen davon aus, daß das Studium der Rhetorik und der Sprache Ciceros die beste Grundlage für eine Karriere als Beamter, Lehrer oder Prediger sei und daß eine wirkungsvolle rhetorische Selbstinszenierung, die Pflege eines an Cicero oder Seneca geschulerten Stils Schlüsselqualifikationen darstellten.” Jan SEIFERT, „Rhetorik”, in B. BAUER, *Melanchthon...*, 124: „Besondere Bedeutung erhält die Rhetorik auch für die theologische Diskussion: Geschult in der auf Rechtsstreitigkeiten zugeschnittenen forensischen Rhetorik, kann man die erworbenen Kenntnisse auf die Auseinandersetzung mit Glaubensgegnern übertragen. Da die Beispiele zum größten Teil der Bibel entnommen sind, läßt sich auch ein Bezug zur praktischen Beredsamkeit auf der Kanzel und damit zur Predigtlehre (Homiletik) herstellen. 126. Die *Elementa Rhetorices* von 1531 und ebenso die zeitgleiche intensive Beschäftigung mit der Dialektik zeigen aber, daß Melanchthons eigentliches Interesse einer theoretisch fundierten und theologisch orientierten Universalrhetorik galt, nicht dem einfachen Schullbuch.”

ban műveikben az emberi erkölcsök, a társadalom igaz törvényeit, normáit fejtették ki. Vannak az életnek olyan szabályai, amelyeket isteni sugallattól vezetettve fölismertek, emberi nagyszerűségükkel leírtak, kifejeztek. Ilyenek voltak Homérosz és Hésziodosz művei, a filozófusok gondolatai, nemes városok polgárainak ránk maradt törvényei, amelyeknek emlékezete és történelmük jótéteménye a mi korunkig hagyományozódott. Krisztus nem tagadja meg ezen értékeket, hanem az Evangélium többletét adja azokhoz; ezt tudatosítja számunkra Pál apostol: mert mindkettőt ismeri, a széptudományok értékeit és hagyományait, s az isteni kinyilatkoztatás evangéliumi üzenetét.¹⁰ Haragos iróniával írja Melanchthon postilláskötetében: „*Szamarak azok, akik azt hiszik, hogy a prófétai könyvek az ékesszólás erényének híján lennének; mégba a változatok vagy magyarázatok el is tértek egykor a grammatikától, mégis az eredeti forrásokban edes és rendkívüli erényekkel megáldott retorikai kiválóság van. Mert ne gondoljuk, hogy a Szentlélek gyönyörködne a barbár műveletlenségben, mivel sokak együgyű ítélete ez!*” (Asini sunt, qui cogitant non esse eloquentiam in libris Prophetis [...] tamen in fontibus est excellens eloquentia et suavitas. Non cogitemus Spiritum Sanctum delectari barbarie [...])¹¹

A *De officiis concionatoris* című írás önálló fejezete foglalkozik a középkori eredetű és a reformáció által hevesen elutasított, burjánzóan allegorizáló írásmagyarázó eljárással: „*De quatuor sensibus scripturae*” – vagyis Az írás négy értelméről. Megállapítása szerint az írás értelmezése a grammatikai-retorikai értelmezéshez, jelentéshez igazodhat csak. Amennyiben ez bizonyos, úgy a legjobban tud bennünket tanítani és lelkiismeretünket megerősíteni, ha valaki ehhez bármit is hozzákölt vagy hamisan kohol, az bizonytalanná válik, és elveszítjük lelkiismeretünk biztonságát. Kővessük tehát mindig a grammatika és retorika által adott szabályokat, a természetes és saját jelentést (Sequamur igitur semper iuxta Grammaticae seu Rhetoricae precepta [sic!]). Nagyon óvatosan és mértéktartással folyamodjunk a sensus spiritualis használatához, hiszen az allegorikus, tropológikus és anagógikus jelentések kritikátlan és mohó használata súlyos tévedésekhez vezethet, rosszabb esetben tudatos megtevesztés forrása lehet. Az ókori-humanista retorikák éppúgy alkalmasak Cicero és Pindarosz szövegértésére–értelmezésére, mint Pál apostol leveleinek vagy a Zsoltárok könyvének vizsgálatára. Melanchthon mindent meg is tesz, hogy ezt az alkotói–befogadói tudatot minél elevenebbé, aktívabbá tegye és tudatosítsa széles körben. Teszi ezt a retorikakiadások primer közegében, de ugyanígy jár el számtalan auktorkiadása esetében. Soha nem mulasztja el bizonyítani, demonstrálni, hogy kétirányú szisztémáról van szó. Amikor kiadja Cicero *Topicájához* készített *Scholiait*, telezsúfolja azt is bibliai elemekkel Pál leveleiből és a Zsoltárok könyvéből származó példákkal.¹²

¹⁰ CR, XI:34–41. Ugyancsak ezt vizsgálja a *Dispositio orationis in epistola Pauli ad Romanos*, Witebergae, 1530. című művében. Vö. R. SCHÄFER, „Melanchthons Hermeneutik im Römerbrief-Kommentar von 1532”, *Zeitschrift für Theologie und Kirche* 60 (1963): 216–235.

¹¹ CR, *Scripta exegetica* (Brunswigae, 1856), XXIV:735.

¹² Olaf BERWALD, *Philipp Melanchthons Sicht der Rhetorik* (Wiesbaden: Harrasowitz, 1994); Carl Joachim CLASSEN, *Antike Rhetorik im Zeitalter des Humanismus* (München–Leipzig: Saur, 2003);

Melanchthon programiratai meghatározóak lesznek a német reformáció folyamatában, a protestáns egyetemek és professzoraik hasonló alapelveket képviselnek majd Lipszében, Rostockban, Strassburgban, Marburgban, Herbornban, Brémában, Tübingenben és Heidelbergben. 1567-ben jelenik meg Wittenbergben David Chytraeus *Praecepta Rhetoricae inventionis, illustrata multis et utilibus exemplis ex Sacra Scriptura, et Cicerone sumtis* című műve.¹³ Már a címe is figyelmet érdemlő, hiszen a retorikai praeceptum a Szentírásra és Ciceróra egyaránt vonatkozik. Terjedelmes előszava igen fontos elvi megállapításokat tartalmaz. „Isten megalkotta az embert [...] Evégett az emberi gondolkodásban-értelemben elhintette saját fényének a sugarait, amelyekkel őt magát megismerhetjük. Hozzáadta ugyanis a nyelvet és a retorikát, amelynek mintegy a fényével a mi értelmünk gondolkodó képességét másoknak érthetően megmutatjuk, ki nyilvánítjuk. A természetnek ezt a fényét, megmutatva és előírva a helyes megismerés, a valóságos és igaz *ítéletmondás*, az érthető és pontos *elmagyarázás* útját és rendjét, Dialektikának és Retorikának nevezzük. Gyakran láttunk nagy tehetségű, az irodalomban járatos embereket a természet jótéteményével sok dolgot helyesen értelmezni, elmagyarázni, igazi érveket találni, alkalmazni, másokat másokból következtetni, jól rendezetten a gondolatokat előadni és a művészeti alkotásokat érthetően megismertetni. Ha pedig a legtöbb emberben a természetnek ez a fénye homályossá válik, azok széptudományok nélkül gyakran eltévednének és saját tetteik bizonyosságának az okait nem fognák fel: Isten mérhetetlen jótéteményeivel hősi tehetségeket ébresztett fel, akik isteni végzésből a retorika jeles művészetét-tudományát megalkották és kiterjesztették, amely kiváló képesség uralkodik és vezérel, határok közé szorít, hogy ne tévelyedjenek el; a mérsékelt tehetségeket kiműveli és beszédkészségükben, írásbeliségükben, ítélkező véleményformálásukban megsegíti. A dialektika és a retorika Istennek olyan ajándéka, az a szikra, amelyet Prométheusz magával hozott az égből, amivel jelzi az isteni fény kiterjesztett sugarait a mi gondolkodásunkban, hogy legyenek alapelvei és normái további tudományoknak-művészeteknek, amelyek az életben minden jónak a forrásai. Isten nyomait, jeleit ebben a művészetben lehet megpillantani, és Isten üdvösséges, a művészetekben kiterjesztett hírnevét szorgalmasan felkutatni, vizsgálni a beszélők által. A művészetek-tudományok ugyanis valóban egészen az isteni sugallatból beléoltottnak mutatkoznak, ami az életet szabályozza, hogy az Istennek engedelmességen. A retorika népeknek és nemzeteknek az akaratát határozza meg; azt, ahol akarja, mozgásba hozza, ahonnet pedig akarja, visszavonja, amelyik a nép lázadását, az árulók

Uő, *Die Bedeutung der Rhetorik für Melanchthons Interpretation profaner und biblischer Texte* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998); Joachim KNAPE, *Philipp Melanchthons „Rhetorik“* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993).

¹³ Modern kiadása és német fordítása tanulmánnyal, kritikai apparátussal: *Praecepta Rhetoricae inventionis*, in *Vorschriften der Rhetorik David Chytraeus*, Hg. Nikolaus THURN (Rostock, 2000). Vö. *David und Nathan Chytraeus: Humanismus und konfessionellen Zeitalter*, Hg. Karl-Heinz GLASER, Hanno LIETZ, Stefan RHEIN (Ubstadt-Weiher: Verlag Regionalkultur), 1993.

vallását és a szenátus ártalmasságát és heveességét megváltoztatja. Ehhez a legkiválóbb erényhez és tökéletes ékesszóláshoz csatlakoztak később néhányan, úgy mint Cicero, Perides, Demosthenes és az Isten egyházának más szónokai: Pál, Basilius, Luther. Az eloquentia legyen nagy és kiváló erény, képesség, *vonatközve a Tízparancsolat előírásai közül a második, harmadik és nyolcadik parancsolatra [...] [...] Hatóoka, vagy első szerzője a beszéd művészetének Isten, aki fényének a sugárzását az elménknek adta és az embereknek a nyelvet juttatta, hogy egyesek másokat Isten igaz tanításáról és más dolgokról helyesen, rendben és nyilvánvalóan érthetően megtaníthassanak.*¹⁴

¹⁴ David CHYTRAEUS, *Praecepta Rhetoricae inventionis, illustrata multis et utilibus exemplis ex Sacra Scriptura, et Cicerone sumtis* (Witebergae, 1567), A4/v : „Deus condidit homines [...] Ideo in mentes humanas sparsit radios suae lucis, quibus ipsum agnoscamus. [...] Addidit etiam Linguam et Orationem, qua tanquam lumine, nostrarum mentium cogitationes, aliis cernendas perspicue ostendamus. Hoc lumen naturae, monstrans viam et ordinem res recte cognoscandi, vere dijudicandi, et perspicue explicandi, vocatur Dialectica et Rhetorica. Quemadmodum saepe videmus homines ingeniosos, expertes literarum, naturae beneficio, recte res multas explicare, vera argumenta texere, alia ex aliis ratiocinari, diserte animi sensa exponere, et opera artificium similia exhibere. Cum autem in plerisque hominibus hoc naturae lumen obscurum sit, et ipsi etiam ingeniosi sine arte saepe aberrant, et causas certitudinis suarum actionum non teneant: Deus immenso beneficio Heroica ingenia excitavit, quae divinitus monstratam artem Rhetoricam composuerunt, et propagarunt, quae et excellentia ingenia regit, et intra metas coercet, ne aberrant, et mediocria ingenia erudit, et in iudicando, in dicendo et scribendo adiuvat. Ideo vere in Platone dicitur: Dialecticam et Rhetoricam Dei donum esse, et quidem igniculum esse, quem Prometheus secum de coelo attulit, quo significat radios divinae lucis, sparsas in nostras mentes ut sint initia et normae caeterarum artium, quae, [...] fontes sunt omnium in vita bonorum. Ostendunt enim artes lumen quoddam divinitus naturae insitum esse, quo vita regatur, ut Deo obediat [...] Cicero scribit, de oratore splendidissime, flexanima atq. [ue] omnium regina rerum est, quae voluntates inclinat populorum et gentium, easque quo vult impellit, unde autem vult deducit, quae populi motus, iudicum religiones, Senatus gravitatem convertit [...]. Ad hanc excellentem vim et perfectam Eloquentiam, etsi pauci quidam propius accesserunt ut Cicero, Perides, Demosthenes, et aliqui Oratores in Ecclesia Dei, Paulus, Basilius, Lutherus, tamen cum ipse Cicero dicit, se disertos vidisse nonnullos; eloquentem vero neminem: nemo nostrum, praesertim in tanta ignavia, divinam illam dicendi, facultatem sperare potest... Sed tamen valde prodest retinere hanc Formam loquendi, quod Eloquentia sit magna et excellens Virtus, pertinens ad 2. 3. et 8. Praeceptum Decalogi, et sit habitus, inclinans voluntatem et regens linguam, ut vera, recta, DEO GRATA, et hominibus salutaria dicat [...] Causa efficiens seu Autor primus artis dicendi est Deus, qui et radios suae lucis mentibus indidit, et linguam hominibus attribuit, ut alii alios veram doctrinam de Deo et aliis rebus, recte, ordine et perspicue docere possint. Causae efficientes Eloquentiae propinquae, quae in nobis efficiunt facultatem dicendi, quinque sunt. I. Natura, seu vis ingenii mediocris, quod acumine aliquo in inveniando et ubertate in explicando valeat. II. Doctrina seu sapientia, seu cognitio earum artium, in quibus rerum, de quibus dicendum est, scientia continentur. Etenim, ut Cicero ait, ex rerum cognitione efflorescat et redundet oportet ratio, quae, nisi res subest ab Oratore percepta et cognita, linguae volubilitas, non eloquentia existimanda est. Hic similes sententiae Ciceronis et aliorum ab Adolescentibus ediscantur, quibus commonefacti nequaquam in hanc stultam opinionem iudicant, ut existiment, Eloquentia esse facultatem multa verba faciendi de rebus non intellectis, ut multi eos valde eloquentes Theologos existimant, qui luxurie quadam orationis auditores tenere possunt, cum tamen nullam partem doctrinae coelestis solide et nervose explicent [...]. III. Causa. Adiuvant in legendis hominum eloquentium scriptis et disputationibus [...] intelligere. IV. Causa. Exercitatio. V. Causa. Imitatio. In Ecclesia ad has quinque causas accedit Filius

David Chytraeus 1574-ben kiadott másik műve: *Secundus Liber Rhetoricae continens praecepta de elocutione, et de figuris grammaticis et rhetoricis, illustrata utilibus exemplis, ex Sacra Scriptura, et Cicerone, sumptis* sok párhuzamosságot mutat az imént tárgyalt kiadvánnyal. A retorika *generális ismeretelméleti szerepet játszik az önismeretben*, az emberi világ, természeti környezet és kiváltképpen: *az istenismeret (cognitio Dei) folyamatában*. A szónoklat szájjal kimondott szavakkal a mi gondolatainknak az értelmezője, a lélek megismerésének és érzelmeinek ismertetőjele, bizonyossága és képe. Másfelől hatalmas autonómiája is van ennek a retorikának, hiszen az embereknek a széptudományok tanait, az elme és a gondolkodás ismeretének módszereit bocsátja rendelkezésére, a megismerés erejét képes az emberben megteremteni. A retorikával másoknak be lehet mutatni az élet üdvös dolgait; a retorika az ember és az egyház teljes életét, a tudományok, az államügyek tanulmányozását, a közdolgokról való tanácskozást, a bírósági ítélkezést, az uralkodóknak és a polgároknak a tanácskozásait-intézkedéseit, feladatait és az államhoz tartozó élet minden részletét könnyen szolgálja-igazgatja és kormányozza. A legméltányosabb és helyesebb, hogy mi, akik az ékesszólást és a beszédművészeti széptudományokat tanuljuk, azokat befejezzük, és lángoló fogadalomtétellel mindennap az Isten fiának, az *örökkévaló Atya orátorának* – a Fiúistennek – *imádkozzunk*.¹⁵

Dei, qui est *λογος* et *Orator aeterni Patris et Spiritus Sanctus*, sicut scriptum est Matth. 10. Non vos estis qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri, qui in vobis est.”

¹⁵ CHYTRAEUS, 1574, 6r–v: „Ideo Deus eloquendi facultatem hominibus in prima creatione attribuit, et organa sermoni formando servientia, in opificio corporis humani, miranda arte et sapientia condidit, et cordi proxime adjunxit, ut de Deo conditore et aliis rebus Deo gratis, et generi humano salutaribus, inter se colloqui homines, et alii alios de Deo, de iure ac iusticia, et omni virtutis officio docere, et Deum authorem celebrare possent: ac ut Oratio esset velut internuncius, et interpres, aperiens et exprimens discendo sensa cordis: quod ante omnia domicilium et Templum veri Dei, et virtutum omnium DEO placentium officina esse, et Orationem, quae Dominum Deum pie sonet, et aliis hominibus vera agnitione et invocatione et omnibus pietatis officiis colendum ostendat, fundere: et aliarum rerum bonarum doctrinam, mentis nostrae cogitationibus conceptam, aliis exponere et communicare, *propter Dei gloriam, et hominum salutem, debeat*. Ita enim mirando Dei consilio et arte condita est in homine vis cognoscendi, et oratione aliis demonstrandi *res bonas et vitae salutares*, ut nostrae mentes et cogitationes, rerum cogitarum velut imagines seu ideae sint. Oratio autem seu verba ore prolata, mentis nostrae interpretes, et cogitationum ac sensorum animi, indicia et picturae sint. Estque digna admiratione Dei sapientia etiam in hac re, quod ex tam paucis, videlicet sedecim tantummodo litterarum elementis, tantam varietatem et copiam verborum, locutionum et scriptorum, in omni doctrinarum et vitae genere fere immensam procreavit: perinde ut ex quatuor illis primis et simplicissimis rerum naturalium elementis, omnia fere mundi corpora extruxit. Cum enim a DEO loquendi et scribendi facultas hominibus data sit praecipue ut ipsum authorem celebremus. Iustissimum est, nos quoque Elocutionem, et totum artis dicendi studium, ad eum finem referre: *et ardentibus votis quotidie filium Dei, oratorem aeterni patris precari, ut spiritu sancto suo nostras mentes et linguas gubernet, ut Deo grata et Ecclesiae Dei, Reipublicae et nobis ac aliis salutaria loqui et dicere possimus*. Eximium autem et singulare donum Dei, et magnum ac excellens decus est vera Eloquentia, quae scientiam complexa rerum, sensa mentis et consilia sic verbis explicat, ut non solum recte et perspicue ac copiose de magnis et necessariis rebus, de Religione, de Natura rerum, de Iure et iusticia, de omni virtutis officio etc. alios docere, verumetiam quemcumque in animis hominum votum, res et causa postulet, eum

E nagyszabású gondolatmenet részben az előbbiek folytatója: a nyelvi-retorikai képességek Isten ajándékaiként jelennek meg, az isteni szó válik emberi szóvá, bár meglepő fesztelenséggel szinkretikusan azokat Prométheusznek is tulajdonítja. Tulajdonképpen isteni képességek birtokosa lesz részben az ember, amely eszközt ad néki a tökéletesebb istenismerethez (Gotteserkenntnis, cognitio Dei) is. Úgy bővülnek emberi képességei, hogy azok Istenhez való visszatalálásának tökéletesedő instrumentumaivá válnak. Az isteni-emberi képességek összeolvadásának, elkülöníthetetlenségének sajátos folyamatát szemlélhetjük; *az ember magára öltheti teremtményként az isteni attribútumok növekvő körét, amely képesség azonban nem azonos a reneszánsz retorikák deifikációs ambíciójával.* A kapott ajándék azonban csak úgy birtokolható igazán és megérdemelten, ha a kultúra elsajátításának és alkotásának, hagyományozásának minden folyamatát, eljárását maximumra fokozza az ember; Isten hozzá lehajló kegyelméhez maga is minél magasabbra akar emelkedni a retorika-dialektika által megszerezhető értékinstanciák birtoklásával. E kettős folyamat szinte a *neoplatonizmus descensiojához és ascensiojához hasonlítható*, amelyben a descensio az isteni nyelvi képességek alászállása, amelyben Isten önmagát az emberek számára is érthetően közli és kijelenti. Másfelől viszont olyan ascensio, amelyben az ember nyelvi, beszédművészeti szellemi képességei által a lehető legteljesebben sajátíthatja el a korábbi korok kulturális javait, amelyek folyamatos emelkedést biztosítanak számára. E kettős irányú folyamat részei egymást nem kioltani akarják, vagy gyengíteni, hanem éppen összegeződnek; a keresztény antropológia és az antik-reneszánsz művészetelméleti rendszer itt harmóniában egyesül: az isteni és emberi szó a legtökéletesebben érti egymást és értelmezi a világot.

Meglepően eltér az eddigiektől Chytraeus Pál apostol leveleihez írott 1577-es, exgetikai művének szemlélete: *Oratio de dicto Pauli, Formam habeto sanorum verborum, quae a me audiuisti. Bonum depositum custodi.* Ennek ajánlásában a leghatározottabban elválasztja egymástól a két paradigmát és elutasítja összeolvasztásuk lehetőségét. „Az egyetlen tant Istenről, Isten akaratáról, a törvényről, a bűnről, Isten kiengeszteléséről, az igaz isteni kultuszokról, az üdvösségről és az örök életről, amelyek az apostolok biztos írásaiból fogadtattak el és foglaltattak írásba, ezeket akarja Isten nekünk tanítani és megtartatni, nem Hésziodosz *Theogóniáját*, nem az orpheusi és kallimakhoszi himnuszokat, sem Platón és Cicero bölcsességét. Se másképpen Istenről, és az isteni dolgokról gondolkodni és beszélni nem lehet, csak az apostolok által leírt és továbbadott határozott írások alapján. Így világosan erre kötelez bennünket Pál az apostolok igaz tanítása szerint, amelyet úgymond, tőlem hallottatok. Nem Orpheus vagy Homérosz

dicendo vel excitare possit vel sedare. Cum oratione, tota hominum vita, Ecclesiae, studia literarum, Republicae, Forum, ludicia, Principum et civitatum consilia, legationes, et omnes fere vitae politicae partes administrantur et regantur: et oratio nulla ratione et arte et recte loquentium imitatione elaborata intelligi non possit: manifestum est his praeceptis, et exercitiis elocutionis, seu formandae orationis proprie ac perspicue res bonas exponentis, in omni genere studiorum, et vitae gubernatione, non minus quam ipso sermone opus esse.”

gyalázatos vélekedése az istenekről, ne Platón, Seneca vagy Theognisz gondolatai a kegyességről és erkölcsökről uralkodjanak, hanem Pálnak és az apostoloknak a tanításai magától az Isten fiától, a Krisztus egyházában ezek hangozzanak.” A szemléletváltás oka – egyéb okok mellett – az lehet, hogy ez a munkája szorosan exegetikai jellegű, a Szentírás explikációja és applikációja szelektívebben fogadja el az üdvérték retorikai, dialektikai, beszédművészeti, vagyis *esztétikai közvetítettségét*, a kettő szoros korrelációját.

Könnyen találunk a kortársak között és a későbbiekben is hasonlóan elutasító álláspontot. 1602-ben jelenik meg a heidelbergi egyetem népszerű és Magyarországon is ismert professzorának, Abraham Scultetusnak *Axiomata Concionandi Practica* című műve. A szerző erőteljesen szűkíti az antik és a reneszánsz retorikai hagyományokhoz fűződő kapcsolatokat. Az elocutio pedig végképp háttérbe szorul, inkább mellőzéséről vagy használatának aggályos mivoltáról beszél. A *locus communis*ok ne profán tárgyak legyenek, hanem szent mondásokkal, történetekkel, példázatokkal, és ha lehet, hasonlókkel kell világosan kifejezni, bemutatni és szemléltetni. Mert akik ismételteti etikai írókat hangoztatnak, nevetségések akarnak lenni a hallgatóknak, nem pedig hasznosak. A tudatlan nép nem ismeri, hogy ki volt Cicero, Themisztoklész, Nagy Sándor és mások, akiknek a történetéről szó esik. A Szentírás mintegy kimeríthetetlen tengere a mondásoknak, történeteknek és példázatoknak. Az előadóteremben pedig a tanultaknak olykor kedveltebbek a világi szerzők művei, történetei, példázatai, amelyeket bizony mérsékelten kellene használni. Minden prédikációnak elengedhetetlen része a gyakorlati alkalmaztatás, *mert e nélkül a tanítás nem más, mint platonai idea (sine qua, doctrina nihil aliud est, quam idea Platonica). Mert aki prédikál, úgy beszéljen, mint maga Isten ékesszólása.* („Quia, qui loquitur, loquatur ut eloquia Dei.”) Az alkalmazásban mindig vissza kell tartani a szöveg ékítményeit úgy, hogy a hallgató ne az embert, hanem Isten beszédét értse meg. Tehát ne legyen cikornyás, hanem mértéktartó; nem ragyogó, nem díszített, nem túlzóan bővített, nem fenséges, hanem egyszerű és a legtermészetesebb, ahogyan maga a dolog beszélni parancsolja. Scultetus is arra figyelmeztet, hogy az üdvérték és esztétikai érték szoros koherenciája vagy éppen lazább együttese, esetleg erőteljes kontroverziája ebben a kulturális modellben számos variációt hozott létre, szövegtípusoktól, műfajoktól, felhasználó funkciótól, liturgikus szereptől függően.¹⁶

¹⁶ SCULTETUS, 1602, 42: „Quicunque vero loci communes tractantur, sive principales, sive minus principales fuerint, illi non profanis, sed sacris dictis, historiis, exemplis, et, si fieri potest, etiam similibus declarari, demonstrari, illustrari debent. Quia qui Ethicos scriptores subinde crepant, jucundi esse volunt auditoribus, utiles non item. Et nescit vulgus imperitum, quis Cicero, quis Themistocles, quis Alexander Magnus fuit, aliique quorum historiae recitantur. [...] Et scriptura sacra est velut inexhaustum more dictorum, historiarum, exemplorum. In auditorio tamen literato suam nonnunquam gratiam habent profanorum scriptorum γῶμαι, historiae, exempla: quibus ipsis tamen parce utendum. [...] 56. Huc usque prima applicationis pars fuit, in electione locorum communium et tractatione eorundem: sequitur altera, quae est de usu eorundem sive praxi, *quae in omni concione urgenda: sine qua, doctrina nihil aliud est, quam idea Platonica.*” A. Scultetus legújabb értékelése: *Die deutschen Humanisten: Dokumente zur Überlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur in der Frühen Neuzeit*, im Auftrag der Heidelberger Akademie

A filozófia mellett a retorika vált a reneszánsz nagy tudományelméleti univerzalizáló rendszereinek egyikévé. Melanchthon fölismerte a reneszánsz ezen fejleményeit, de egészében azokat el nem fogadhatta, hiszen részbeni elutasításának következnie kellett a reformáció elveihez való csatlakozásából. E retorikai rendszerek gyakran fonódtak össze különböző neoplatonikus irányzatokkal, vagy a retorikában megjelenő képességet az ember deifikációs lehetőségként értelmezték. A reneszánsz nagy érték-dilemmái – amelyet például Erasmus fogalmazott meg *Ciceronianus* című dialogusában – a reformációban kapnak radikálisan új értelmezést.¹⁷ *Az így korlátozott retorika azonban a legtöbbet kapta, amit csak a hitújítástól kaphatott, az isteni kényületkozttatás univerzalizáló instrumentuma lehetett*, aminek segítségével az ember emelkedhet az istenismeret lépcsőin; a retorika az írásmagyarázat, a bibliai hermeneutika meghatározó eszközévé vált, egyenrangúvá a másik nagy univerzalizáló rendszerrel, a teológiával.

Ez a mély összefüggés a reformáció századában – és részben még a következő században is – kultúratudományi alapvetésnek is nevezhető, amely horizontálisan és vertikálisan átjárja a korszak antropológiai, művészetelméleti rendszereit, kiváltképpen a beszédművészettel megalkotott liturgikus-homiletikai-exegetikai-retorikai-poétikai jellegű szövegeket. Ez a konstrukció a 16. századtól hatékony és átfogó volt a 18. század utolsó negyedéig, a magyar protestantizmus nyelvszemlélete, beszédművészeti állásfoglalásai, liturgikus, homiletikai eljárásai ezt széles körben bizonyítják. Célszerű ezért, ha a retorikát Klaus Dockhorn alapján értelmezzük, miszerint: „Nem túlzás azt mondani, hogy a német protestantizmus a retorikát, mint világnézetet és antropológiát választotta. A retorika a szó legteljesebb értelmében egy világnézet, egy világnézet sajátos ismeretelmélettel, sajátos morállal és mindenekelőtt sajátos antropológiával.”¹⁸

Arra is találunk példát, hogy a trivium, a retorika a tanítás, a doctrina tisztaságának védelmére szolgáló eszköz lehet, amely távol tartja és leleplezi a valláshamisítókat, rajongókat, entusiastákat, kalandor vallásalapítókat. Petrus Artopoeus, *Evangelicae conciones Dominicanum totius anni*, [...] című, 1537-es prédikációskötetében érvényesíti a dialektika és retorika látott elveit, de nagy veszélyre is figyelmeztet. Alkalmatlanok azok a papok az igehirdetésre, akik nem ismerik és alkalmazzák a retorika eszközeit, az

der Wissenschaften herausgegeben und bearbeitet von Wilhelm KÜHLMANN, Volker HARTMANN et al. *Abteilung 1. Die Kurpfalz*, Bd. 3. *Jacobus Micyllus, Johannes Posthius, Johannes Opsopoeus und Abraham Scultetus* (Turnhout: Brepols, 2010).

¹⁷ Vö. Heinz HOLECZEK, „Erasmus’ Stellung zur Reformation: Studia Humanitatis und Kirchenreform”, in *Renaissance – Reformation. Gegensätze und Gemeinsamkeiten*, Hg. August BUCK (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1984), 131–155; Uo., Heinz SCHEIBLE, „Melanchthon zwischen Luther und Erasmus”, 155–181.

¹⁸ Klaus DOCKHORN, *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, „Das *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* dokumentiert die Rhetorik als neben der Philosophie wichtigste, differenzierteste und wirkungsmächtigste Bildungssystem der europäischen Kulturgeschichte. Die Rhetorik eine Weltanschauung in vollsten Sinne des Wortes ist, eine Weltanschauung mit eigener Erkenntnistheorie, eigener Moral und vor allem eigener Anthropologie.”

elokvencia meggyőző erejét, csak úgy bukik a szájukra a szó, tanulatlanok, csak németül értenek, de járatlanok a latinban és a művészetekben-tudományokban. Különösen nagy veszedelmet jelentenek azok a fantaszták és rajongók, akik elutasítják a Szentírás tudományokkal – a trivium eszközeivel – való értelmezését, helyette sugallatokra, álmokra, előjelekre és más hazug eszközökre támaszkodnak.¹⁹ Ugyanez az aggodalom bukkan fel Johann Sturm *De amissa dicendi ratione et quomodo ea recuperanda sit* című fontos programtanulmányában, amely sok tekintetben Melanchthon *De corrigendis* [...] című, székfoglalójával rokon. „Vannak szekták, amelyek megvetik a tudományokat és művészeteket, a szentségeket az élvezetekkel és gyönyörökkel torzítják el, lebecsülik a Szentírás tudós magyarázatát, helyette enthusiasta módon belső hallásra és gyanús sugallatokra hallgatnak, ellopják a szentséget és tombolnak (qui malis artibus irrepunt in possessionem sacrorum bonorum: rapiunt sacra).”²⁰ A retorikai és dialektikai instrumentumrendszerrel feltárt esztétikai érték garantálhatja, őrizheti az üdvérték érvényesülését. Erre akkor van szükség, ha enthusiasták, más rajongók elutasítják a Szentírás szövegértelmezésének bibliai hermeneutikai kompetenciáját. (Erre a reformáció első évszázadában láthatunk is példákat, velük szemben élesen felléptek a hitújítás meghatározó képviselői.) Erről beszél Christophorus Cornerus 1564-es frankfurti zsoltároskönyvének *Praefatiója* is. „Mert ugyanis ahol hiányzik a szavak fénye, ragyogása, mi más jelenik meg ott, mint a puszta sötétség árnyékai és a tudatlanság? Semmi bizonyosat nem tudunk így Isten tanításáról, eltaszítunk magunktól minden vigasztalást, elveszítjük a hitet, elmarad minden Istennek tetsző, igaz kultusz. Ezeketől a javaktól akarnak mostanában bennünket elragadni másféle álmokhoz és enthusiasta rajongáshoz, akik mást keresnek, minthogy nekünk a hitetlenség útját megnyissák. Ahol ugyanis maguktól a szavaktól eltérünk, elpusztul számunkra az isteni kultuszoknak a szabálya, elkezdik az emberek az Istennek valami új értelmezését, a hit új részeit, új vallást kitalálni. Az isteni látnok bennünket a hazug szavakhoz csalogat, alkalmatlan, ártalmas, ismeretlen beszéddel és beszélőképességgel. Oly nagy az isteni szónak a méltósága és haszna, hogy lehet egyébként minden, ami ezen a világon kitűnő, de cserbenhagynak bennünket, ha veszni látszik az isteni szó romlatlansága.”²¹

¹⁹ *Epistola Nuncupatoria*, Aijj/r-Aijj/v.

²⁰ Vö. Philippe BÜTTGEN, „Rede und Lehre bei Johannes Sturm. Anmerkungen zum Traktat *De amissa dicendi ratione* (1538)”, in *Johannes Sturm (1507–1589). Rhetor, Pädagoge und Diplomat*, Hg. Matthieu ARNOLD (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009), 161–181; Walter SOHM, *Die Schule Johann Sturms und die Kirche Straßburgs in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1530–1581* (München–Berlin: Druck und Verlag Oldenburg, 1912), különösen fontos a „Der Begriff und die Schule der sapiens et eloquens pietas” című fejezet, 31–124.

²¹ Christophorus CORNERUS, *Psalterium Latinum Davidis Prophetarum et Regis* (Lipsiae: in officina Voegelianae, 1564), A5/r–v: „Ubi namque luce verbi caremus, quid aliud adest quam caligo, quam merae tenebrae & ignorantia? nulla habetur certa de Deo doctrina, excutiuntur nobis omnes consolationes, amittitur fides, cessantque omnes cultus veri & Deo placentes. A quo bono qui hoc tempore nos abducere conantur *ad alia quaedam somnia & entusiasmos*, quid ii aliud quaerunt, quam ut ad omnem impietatem nobis uiam

Pindaros fordításához készült jegyzeteiben Melanchthon bőséggel beszél e kiváló görög költő erényeiről, amelyek oly igen hasonlóak a bibliai Dávid király poétai kiválóságaihoz. Azonban figyelmeztet arra is, hogy messze más a zsoltárok bölcsessége: azok elvezetnek bennünket az igaz Istenhez, nem koholt, hamis istenséghez, és ígéretet kapunk Isten fiáról, a mi urunkról, Jézus Krisztusról és az engesztelődésről. Idézi Angelo Politiano magasztaló véleményét Pindarosról, de kifogásait is megfogalmazza azzal szemben.²² Jeremiás siralmainak exegézisénel hasonló szemléleti elv érvényesül. Jeremiásnak Jeruzsálem pusztulásán érzett fájdalma ugyan hasonlít Aeneas fájdalomához, ahogyan az Tróját elsiratja, hiszen hazája veszett el, azonban el kell különíteni a kettőt. Jeruzsálem pusztulása és a zsidóság szétszórátása nemcsak testi gyötrelem, hanem az egyház szenvedése, és így az a tanítás, majd a vigasztalás forrása.²³ Sokszor megjelenik Melanchthonnál Dávid zsoltárainak és a görög vagy római költők műveinek összehasonlítása. Pindaros mellett Amphion és Orpheus mitikus költői képességeit méri a zsoltárköltőhöz több versében is. A több változatban is meglévő, *De Lectione Psalmorum Davidis* című epigramma is az összehasonlításra épül:

Amphion cantu scopulos traxisse putatur,
Et potuisse Orpheus flectere voce feras.
Attamen has longe Daudis carmina vincunt,
Quare mentem e media ducere morte solent.²⁴

aperiant. Ubi enim a uerbo illo recessimus, & excidit nobis illa cultuum diuinorum regula, incipiunt homines nouas colendi Dei rationes, nouos articulos fidei, nouam religionem excogitare.”

²² *CR, Phil. Mel. Interpretatio Olympiorum Pindari*, LXXXI:188–190: „Etsi autem in Pindaro, ut postea dicam, sententiae sunt de moribus, et de poenis sceleratorum, cum lege divina congruentes, quia legis notitia nobiscum nascitur, et similes quaedam sunt is Psalmis: *tamen longe alia est Psalmorum sapientia*. In hac deducimur ad uerbum Dei, non ad commentitia numina, et repetitur promissio de Filio Dei, Domino nostro Iesu Christo, et de reconciliatione. Hoc discrimen Psalmorum et Pindari initio considerandum est. Postea cogitetur, ad quid prosit Pindari lectio.” Melanchthon Pindaros-értelmezéséről részletesebben: Johanna LOEHR, „Pindars Begriff der Charis als Resonanzraum für Melanchthons Lektüre der Epinikien”, in *Dona Melanchthoniana: Festgabe für Heinz Scheible zum 70. Geburtstag*, Hg. Johanna LOEHR (Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 2001), 267–276; Uő, „Melanchthons Übersetzungen griechischer Dichtung”, in *Die Musen in Reformationszeitalter*, Hg. Walter LUDWIG (Leipzig: Evang. Verl.-Anst., 2001), 209–245; Thomas GELZER, „Pindarverständnis und Pindarübersetzung im deutschen Sprachbereich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert”, in *Geschichte des Textverständnisses am Beispiel von Pindar und Horaz*, Hg. Walter KILLY, Wolfenbütteler Forschungen 12 (München, 1981), 81–115.

²³ *CR*, XIII, 1846, IV. *Argumentum in Threnos Ieremiae*, 816: „Cum igitur de excidio urbis Hierosolymae cogitamus, aut legimus hanc tristissimam querelam, causae cogitandae sunt tanti luctus Prophetarum, et discernenda sunt excidia Troiae et Hierosolymae. Deplorat Aeneas interitum suae patriae, et nemo sine ingenti dolore potest ruentem patriam videre: sed de Ierosolyma tunc grauiore causae doloris erant, quia hic locus erat sedes doctrinae, et forma Ecclesiae conspectior et venerabilior fuit, donec certa sedes mansit, et populus melius doceri et regi potuit, et consensus doctrinae facilius retinebatur.”

²⁴ Philippi MELANTHONIS *Epigrammatum Libri Sex* (Witebergae, 1563), 19/a–19/b. Hasonló gondolatot fejez ki az *Aliud in Psalmos* című vers: „Saxa ferunt uatem traxisse Amphiona cantu, / Ut strueret Thebis

Amphion és Orpheus csodás ereje költői képességével függött össze, mindezt azonban messze felülmúlja és legyőzi a zoltáráköltő, a zoltárok. Ennélfogva ezek a lelkeket a halálból kivezetni szokták. *Attamen – Mégis*, más kortársaknál is sűrűn találkozunk ezzel a döntéssel, amely hierarchiába sorolja Pindaroszt és Orpheust: *az esztétikai-kulturális értékek fölött érvényesül az üdvérték dominanciája*. Ez az értékdilemma a korszak kultúrájának rendkívül széles vertikumában, sokrétű antropológiai jelentéssel, annak modulációival és esztétikai jelentéstulajdonítással van jelen. Különösen a zoltárok könyve és a zoltáráköltészet körül figyelhető meg ez a gazdag kontextus. Köztudott, a *Zoltárok könyvének* kiemelt exegetikai jelentősége van a reformáció számára, legalább ennyire fontos a zoltárok meghatározó himnológiai szerepe az átalakított liturgiában.²⁵ Hihetetlenül nagy figyelem irányul a zoltáráköltészetre a 16. században a protestáns kultúrájú országokban. Ugyan az anyanyelvű liturgia elsőprő ereje érvényesül már ekkor, azonban mindez nem értékeli le a latin nyelvű zoltáráköltészet jelentőségét. Elegendő, ha csak arra figyelünk, hogy ugyanekkor közel harminc teljes latin nyelvű Psalterium születik német földön, emellett számos latin–német, kétnyelvű kötetről tudunk, antológiák sokaságáról, mindezt egészíti ki a csak német nyelvű Psalteriumok sora. Már a 20. század elejétől regisztrálja a német korszakkutatás a zoltáráköltészet ezen feltűnően gazdag szövedékét Erich Trunztól, Georg Ellingeren, Eckart Schäferen, Robert Seidelen, Georg Czaplán, Wilhelm Kühlmannon át, Inka Bach és Helmuth Galle legutóbbi témamonográfiájáig.²⁶ Hans Georg Kemper javasolja a *Gemeindelied* és

maenia prima suis. / Maius opus fieri Daudis carmine constat, / Qui trahit ad summum pectora nostra Deum.” Itt is a zoltárszerző és a Théba falait énekével felépítő mitikus Amphion áll párhuzamba, de Dávid éneke az, ami elvezeti lelkünket Istenhez.

²⁵ Az újabb Melanchthon-kutatás is megfogalmazza ezt a dilemmát. Thorsten FUCHS, *Philipp Melanchthon als neulateinischer Dichter in der Zeit der Reformation* (Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2008), 98: „Davids Psalmen beispielsweise offenbaren Gottes Herrlichkeit, sie spendeten Trost, führten die Seele aus dem Tode heraus, weswegen in ihnen der Gesang der mythischen Sänger Amphion und Orpheus übertroffen werde, sie verkündigten Christus, teilten Gebete, Lebesregeln, Strafen und Verheißungen mit, die für jede Zeit Gültigkeit hätten, und stellten ein Muster zur Verfügung, nach dem man Gottes Hilfe erbitten und ihm Lob dafür darbringen könne. [...] Vielmehr verfolgt Melanchthon ein inhaltliches, ein pädagogisches Ziel: Die Wirkungen des Wort Gottes sind enorm – sie vermögen zu trösten, sie können die Seele aus dem Tod herausführen.” Fuchs monográfiájának különösen a *Lateinische Gedichte Melanchthons im religions-reformatorischen Zusammenhang* című fejezete foglalkozik részletesen és összetetten ezzel a kérdéskörrel: 145–361, az alfejezetek közül pedig kiemelten a *Der Segen der Eintracht-eine Nachdichtung des 133. Psalms* és az *Über die Aufgabe und die Eintracht der Hirten in der Kirche* című.

²⁶ A hatalmas német szakirodalomból valóban csak néhány művet emelhetünk ki: Hans-Georg KEMPER, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*. Band 1: *Epochen- und Gattungsprobleme Reformationszeit* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1987), különösen a *Reformation und gemeiner Mann* című fejezet: 147–246; valamint Uő: *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*. Band 2: *Konfessionalismus* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1987), különösen a *Calvinistische Frömmigkeit und Krisen-Bewährung*, 198–213; Inka BACH–Helmuth GALLE, *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte einer lyrischen Gattung* (Berlin–New York: Walter de Gruyter, 1989); *Der Genfer Psalter und seine Rezeption in*

a *Kunstdichtung* fogalompár használatát, amely kellően tágas és hajlékony a zsolnárok körül sarjadó költészet értelmezésére. Az üdvérték (Heilwert, Heilmittel) és az esztétikai érték sokrétű kapcsolatát figyelhetjük meg. Az anyanyelvű zsolnárköltészet alapvetően a liturgikus szerepkörben teljeseedik ki, azonban nagyon gazdag, és szoros kapcsolatot fűzi a latin psalteriumokhoz.²⁷

1538-ban jelenti meg Nürnbergben Eoban Hessus, a korszak népszerű és tehetséges költője, latin nyelvű zsolnárátköltését. A disztichonos parafrázis igazi humanista teljesítmény, a szerző láthatóan az ókori irodalmi mintákat akarta imitálni. Meg is tett mindent ennek érdekében, kiváltképpen retorikai teljesítményére volt büszke. A kötethez az egyik terjedelmes ajánlást Melanchthon írta, aki éppen ezért dicséri a szerzőt, mondván: végre nem kell szegyenkeznünk, mert Dávid zsolnárai méltóak a múzsákhoz és Apollónhoz s ezt annak a retorikai-poétikai apparátusnak köszönhetik, amelyet Hessus ingeniuma adott nekik. (Nam sunt hic numeri Musis et Apolline digni, Et quos Christiadum numina cuncta probent. – Csonka Ferenc fordításában: Itt muzsákhoz, Apollóhoz méltóak a versek, S még a keresztények Istene is helyesel.)²⁸ Vagyis a német reformáció zsolnárköltészetében van létjogosultsága a retorika-poétika által legitimált zsolnárinterpretációnak, hiszen megtaláljuk ugyanezt a törekvést olyan neolatin költőknél, mint Lotichius Secundus, Georg Sabinus, Victorinus Strigelius, Iacobus Micellus, C. L. Egenolphus, Nicolaus Selnecker, Paul Schede Melissus, de legalább ennyire a skót Georgius Buchananus nevezetes parafrázisaiban.²⁹

Christophorus Cornerus 1564-es frankfurti zsolnároskönyvének előszava nagyon fontos elvi megállapításokat tartalmaz. Jól kirajzolódik benne a törekvés, amely a zsol-

Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden 16–18. Jahrhundert, Hg. Eckhard GRUNEWALD, Henning P. JÜRGENS und Jan R. LUTH (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2004).

²⁷ Vö. Peter FRICKE, *Evangelische Psalmliederbücher von Einzelautoren im 16. und 17. Jahrhundert*, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der hochwürdigen Theologischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen (Göttingen, 1967); Angelika REICH, *Übersetzungsprinzipien in den deutschsprachigen liedhaften Gesamtpsaltern des 16. und 17. Jahrhunderts*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Universität Regensburg, 1977.

²⁸ Vö. Karl-Heinz HARTMANN, *Heliuss Eobanus Hessus: Dichterkönig, Haupt des Erfurter Humanistenkreises und Sohn des Frankenberger Landes* (Kassel: Verein für Hessische Geschichte und Landeskunde, 2013); IMRE Mihály, „Magyarország panasza” – *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai Universitas Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), ebben az *Eobanus Hessus: paradigmák interferenciája* című fejezet: 54–63; BACH–GALLE, *Deutsche Psalmdichtung...*, 126–134; Karl Otto CONRADY, „Die Erforschung der neulateinischen Literatur. Probleme und Aufgaben”, *Euphorion* 49 (1955): 413–445; UÖ, *Lateinische Dichtungstradition und deutsche Lyrik des 17. Jahrhunderts* (Bonn, 1962).

²⁹ Vö. BACH–GALLE, *Deutsche Psalmdichtung...*, a *Lateinische Psalterien des 16. Jahrhunderts in klassischen Versmaßen* című fejezet: 126–147. Vö. Guido FUCHS, *Psalmdichtung im Lied. Die Interpretation der „Feinde” bei Nikolaus Selnecker (1530–1592)* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993); Gerlinde HUBER-REBENICH, „Der lateinische Psalter des Eobanus Hessus und das Ideal der docta pietas”, in LUDWIG, *Die Musen...*, 289–303.

tárok az emberi és isteni szó kettős meghatározottságában értelmezi. Az emberi szó jelentéspotenciálját a retorikából és poétikából eredezteti, ezért kap nagy szerepet a beszédművészeti eszköztár, amely az esztétikai érték egyik teremtője.³⁰ A Szentírásban megszólaló szó ugyanakkor az isteni és emberi szó kettősségét valósítja meg, amely azonban az ember számára is hozzáférhető lett. Ezt mondja Cornerus: „Most bőségesen közöttünk lakozik az Isten szava, az összes bölcsességgel, és veszedelem, kockázat nélkül tanulhatjuk és taníthatjuk. Teljes szívből könyörögjünk pedig az Úrhoz, hogy tanítson minket, az ő megismerésének a világosságát szítsa föl bennünk [...] ő legyen őrzője és megtartója a saját szavának, hogy semmi emberi igyekezet és szorgalom ne fékezhesse és tartóztassa.” A zsoltárokból azonban nem csak az esztétikai érték nyilvánvaló, mindez mit sem érne az *üdvértéket (Heilwert) kifejező isteni szó (Heilmittel) nélkül*. Ezért múlja felül a zsoltárártó Dávid király akár Horatiust, vagy Pindaroszt. „Így a szent zsoltárok legyenek mintegy tárházai mindazoknak a dolgoknak és például szolgáljanak a szónoklatok minden genusai számára [...]. Nekem, az ékesszólást tanulmányozó számára a leggyönyörűsebb alkalom volt a hallgatóimat tanítani, amennyire a Szentlélek – amelyet a zsoltárok igazi szerzőjeként ismerünk – azokban kiválóan, szeretett, kedves férfiak közvetítésével Isten által lett retorizálva, mert semmi sincs a rétorok szabályrendszerében, amelyeknek a zsoltárokból származó számos ragyogó példáját a legdicsebb művészet használatára javasolni ne lehetne. Mert ami az inventiók szempontját illeti, vannak olyan zsoltárok, mintha az epigrammákra vagy kiváló ódákra hasonlítanának, és sok közülük a genus deliberativumhoz vagy demonstrativumhoz tartozna, sokan a didascalicum formájához, néhányan azonban a genus iudicialehoz. [...] nem hiányzanak a zsoltárokból a narratiók, occupatiók, sok amplificatio szükséges, collatio, similitudo, imago, hypotyposis, antithesis, exemplum, ratiocinatio, prosopopeia. Ezekben az ékesszólásnak nem kisebb az értelme és szerepe, mint más beszédművészeti alkotásokban. Mondani sem kell, hogy a trópusok és az allegóriák az egyes zsoltárokból sem hiányozhatnak, mert a figurák és a díszítettség a beszédnek és a kifejezéseknek is szükségesek, ahogyan a szónoklatban van bőség és változatosság [...]. Sokan olvasnak ékes szónoklatokat, mások *Horatius és Pindaros ódáit*, megint másoknak régi és mostani epigrammák és elégiák tetszenek [...]. De mindezeket az írásokat messze legyőzik jószágban és méltóságteljességben Dávidnak és másoknak a zsoltárai, akik ebben a műben együttesen jelen vannak, akár a szavak ragyogását és fontosságát, akár a szónoklat-hoz a dolgok bőségét és méltóságát, végül akár azoknak a kiválóságát és az *üdvösséghez szükséges hasznosságát tekintsd* [...].”³¹

³⁰ Már a cím is jelzi a szerzői szándékot: a zsoltárokat a retorikai, beszédművészeti eszközrendszerrel is értelmezi. „[...] ac brevi notatione *Artificii Rhetorici pertinentis ad rationem inuentionis, dispositionis & elocutionis scripta* [...]” Érvényesíti is ezt az elvet, végig alkalmazza a részletes szövegvizsgálat során a teljes retorikai szisztémát az inventiótól az elocutióig részletesen, de a dialektika is szerepet kap.

³¹ CORNERUS, 1564, *Praefatio*: „Cum itaque sacri Psalmi sint quasi promptuarium tot tantarumque rerum, & exempla omnis generis orationum [...]. Ac profecto versanti in elquentiae studiis iucundissimum fuit

M. Georgius Henning, *Der Psalter des Heiligen Königes und Propheten Davids: In kurtze einfeltige deudsche Reimen vorfasst*, című kötete 1574-ben jelent meg Magdeburgban. Tervelemes előszava általában foglalkozik a zsoltárköltészettel és a zsoltárköltővel. „Tévednek a mi időnkben mindazok, akik hamis értelmezés és téves bölcsesség szerint úgy ítélik meg, hogy jöllehet Dávid kedves zsoltáraiban sok szép nyelvi kifejezés van, *de Pindarosx nyelvi kifejezését és verselését még sokkal szívesebben kell abban látni és olvasni, és abból kibállani*. Ezek – állítom én – nagyot tévednek [...] ez nem Isten igazi megismerése, egyedül az ő szavai lehetnek az igazi üdvözítők, a számunkra üdvözítők” (unserer seligkeit).³² Bizonyosan Schede Melissusra vonatkozik ez a megjegyzés 1574-ben. Világosan kifejeződik az isteni és emberi szó konfliktusa az idézetben, annak összes teológiai, művészetelméleti, beszédművészeti, liturgikus konzekvenciájával együtt. A megjelenés dátuma éppen a hugenotta zsoltárok kiadásának időszakára és a körülöttük zajló polémia éveire esik. Ne feledjük, 1572-ben jelent meg Heidelbergben Paul-Schede Melissus nagy ambícióval, a választófejedelem megbízásából elkészített első ötven zsoltár átköltése. Erről azonban gyorsan kiderül, hogy alkalmatlan a legfontosabb cél, vagyis a primér liturgikus igény kielégítésére: a nagy tehetségű szerző az elvárt *Gemeindelied*

hac occasione auditores meos docere, quam egregie Spiritus sanctus, quem verum autorem Psalmorum agnoscimus, *in illis per sanctum & Deo dilectum virum sit Rhetoricatus*, quam nihil sit & habeatur in praeceptionibus Rhetorum, cuius non aliqua illustria exempla ex Psalmis ad declarandum artis laudatissimae usum proponi queant. Nam quod ad inuentionis rationem attinet, sunt Psalmi quaedam quasi illustria epigrammata vel insignes odae & plerique generi vel deliberatiuo uel demonstratiuo includi possunt: multi sunt didascalicae formae, pauci admodum sunt Iudicialis generis. Ad horum quoque praeceptiones singuli sunt scripti, licet non est eorum idem & certus ordo, ut sit quoque in Lyrico carmine. [...] Huic, naturali ordine argumenta confirmationis ex suo quaeque loco nata succedunt, quorum locorum facilis est & expedita enumeratio. Interdum quoque pars quaedam confirmationis praecedat, quaedam sequitur propositionem: Neque desiderantur narrationes, occupationes necessariae, amplificationes plurimae sunt, illaeque praeclarae, multae egregiae collationes, similitudines, imagines, hypotyposes, antitheses, exempla, ratiocinationes, prosopopeiae. Elocutionis non minor in his servata est ratio, quam aliarum partium dicendi artis. [...] Legunt alii disertorum orationes, *alii odas Pindari & Horatii*, aliis placent & probantur veterum & recentiorum epigrammata & elegiae, neque legunt quidem ea sine fructu & singulari utilitate: hauriuntur inde ut ex largissimis fontibus multa que partim bonas mentes instituunt & praeceptis vitae instruunt, partim vero linguam copia verborum & luminibus exornant. Sed haec omnia scripta *longe vincuntur bonitate dignitateque Psalmorum Davids & aliorum*, qui in toto opere continentur, sive ad verborum splendorem & pondera, siue ad orationis & rerum copiam & grauitatem, siue denique ad earum excellentem utilitatem respicias [...].”

³² M. Georgius HENNING, 1574, iij/r: „Und irren derhalben die jenigen sehr weit / welche zu unsern zeiten aus irer vernunft und weisheit also geurtheilt haben / *Das zwar in den Psalmen des lieben Davids / viel schöne Sprüche sind / Aber des Pindari Sprüche sein noch viel liblicher zu lesen / und anzuhören*. Diese (sage ich) jrren sehr weit / und geben mit solchem irem Judicio an den tag / das sie kein recht erkenntniß Gottes / und seines allein seligmachenden Worts haben. Sondern wir haben auch in den Psalmen Davids / das rechte Fundament unserer seligkeit / welches in der Lehre von dem warem erkenntniß Gottes / von der Sünde / vom Gesetze / vom Euangelio / von vergebung der Sünden / vom waren und allein Seligmachenden Glauben / Item von den gaben des heiligen Geistes / von Aufferstehung der Todten / und dem Ewigen leben / ist begriffen [...].”

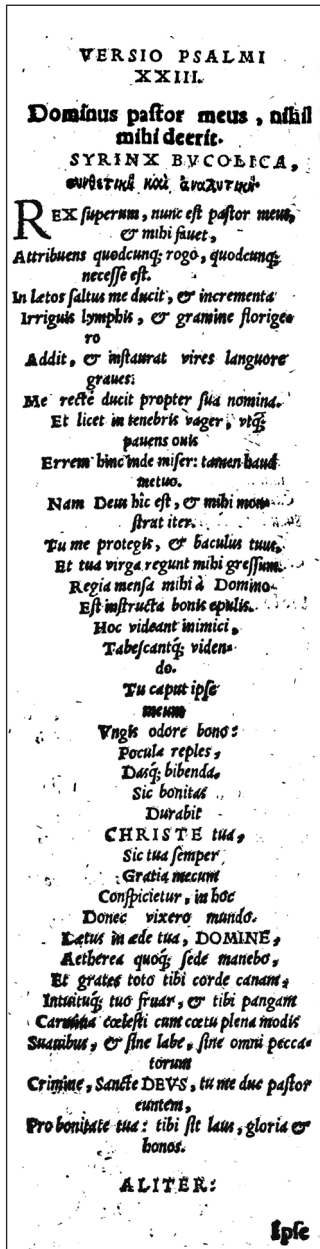
helyett művét csak a *Kunstichtung* világában alkotta meg, magát pedig Pindarosz leg-méltóbb örökösei között emlegette. Az üdvérték és esztétikai érték koherenciájának vagy dichotómiájának sok változatát olvashatjuk, de éppen Schede Melissus volt az, aki költőként latinul és németül egyaránt végtelen autonómiával értelmezte e polarizáltságot, és zsoltárparafrázisai legnagyobb részben kikerülnek a liturgikus funkciójából, liturgikus térből. Habozás nélkül imitálja Horatius és Propertius, Vergilius és Catullus nyomán a zsoltárokat, a kilenc múzsa saját alkata és szerepköre szerint értelmezi a psalmusokat, az üdvérték egyre inkább halványuló távlata ennek a poézisnek, a zsoltárok csak imitációs artisztikum forrásai.³³ Melissusnál, de más kortársaknál is hat az *imitatio mellett az aemulatio* művészetelméleti ösztönzése, amely ugyan egyensúlyba hozható az üdvérték kifejezésével, de könnyen vezethet érték-dichotómiához. Nicolaus Selnecker a 23. zsoltárból hellenisztikus mintájú képverset ír: *Syrinx Bucolica* alcímmel, amely a vergiliusi, theokritoszi pásztorköltészet irányába alakítja a zsoltárhagyomány szemiózist.³⁴

Ambrosius Lobwasser sem riad vissza attól, hogy a 90. zsoltárt latinul és németül is emblémaként értelmezze, a gyökeresen átalakított szöveg és kép szinte teljesen kilép ezzel a liturgikus funkcióból.

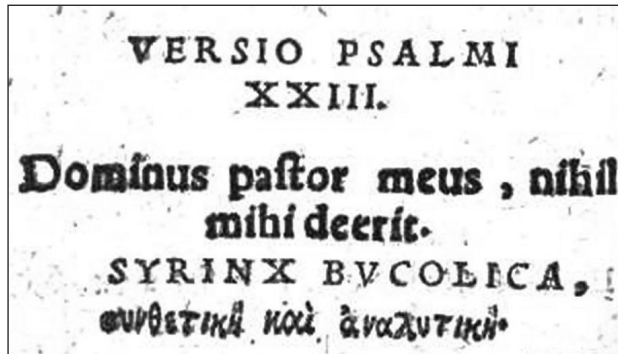
1573-ban jelenik meg Nicolaus Selnecker, *Psalterii, sive carminum Davidicorum Libri V.* című kötete. Előszava (Praefatiuncula) folytatja a már bemutatott modellt, amelyben a legkiválóbb ókori költők műveit méri Dávid zsoltáraihoz, azonban itt is a zsoltárköltő kerekedik az antik alkotók fölé. Dicséri Vergiliust, az eklogák és a *Georgica*, valamint az eposz szerzőjét, aki kivételes méltósággal és édességgel alkotta meg műveit. Azonban vizsgáljuk meg a mi Dávidunkat, és ismerjük el, hogy senkit ahhoz nem mérhetünk. Mennyire eredményes és édes az ő bukolikus költészete. Az Úr az én őriző pásztorom, semmiben meg nem fogyatkozom. Legelő helyre juttatott engemet, vizekre vezetett engem a felüldülésre. (Ez természetesen a 23. zsoltárból vett idézet: Szenci Molnár átköltésében: Az Úr énnekem őriző pásztorom, / Azért semmiben meg nem fogyatkozom, / Gyönyörű szép mezőn engemet éltet, / És szép kies folyóvízre legeltet.) De

³³ Ralf Georg CZAPLA, „Transformationen des Psalters im Spannungsfeld von gemeinschaftlicher Adhoration und individueller Meditation. Paul Schedes Psalmen Davids und Psalmi aliquot”, in GRUNEWALD – JÜRGENS – LUTH, *Der Genfer Psalter...*, 195–217; Jörg ROBERT, „Deutsch-französische Dornen – Paulus Schede Melissus und die Rezeption der Pleiade in Deutschland”, in *Abgrenzung und Synthese. Lateinische Dichtung und volkssprachliche Traditionen in Renaissance und Barock*, Hg. Marc FÖCKING, Gernot Michael MÜLLER (Heidelberg, 2007), 207–229. Vö. még IMRE Mihály, „A zsoltárköltészet változatai Ambrosius Lobwasser művében”, in Uő, *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Nemzet, egyház, művelődés 7 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012), 323–349. Johann Stigelius locusokként használja fel a zsoltárokat, azokat szabadon alakítja. Így lesz a 23. zsoltár epigramma formájú *propempticum*, ahol az Úr valóságos, tápláló mezőről a lélek nyugalmára és biztonságára vezet el. (*Poematum Ioannis Stigelii Liber I. Continens Sacra*, Ienae, Donatus Ritzenhayn, Thomas Rebart, 1566, 113.)

³⁴ A syrinx ókori mitológiai hangszer, Pán istennek tulajdonították a keletkezését. Egyenlőtlen hosszúságú nádszállakból készült, már Homérosz, Hésziodosz említi, az arkádiai pásztorok kedvenc hangszere.

1. ábra.
Selneccer
23. zsoltárátköltése,
képverse

2. ábra.
Selneccer képversének címe

3. ábra.
Lobwasser 90. zsoltára, emblémává
alakítva

mennyivel súlyosabb, hatalmasabb és kedvesebb ez, mint a *Georgica*? Tehát ennél fogva is kell Dávidot, saját bujdosását és bolyongását az Odysseus száműzetése elé helyezni, annál többre becsülni. Ez a fordulat már Homéroszt is bekapcsolja az összehasonlításba, még inkább kibővíti győzedelmeskedő értékszféraját.³⁵ Martinus Crusius, tübingeni professzor ajánló verse is Horatius és Pindaros ellenében Dávid zsolttárait dicséri: ugyan milyen vers lehetne szebb azoknál? *Jesszei énekek azok*, hozzájuk fogható Hessus (Eoban), Siberus (Adam) és Bucananus (Georgius) alkotott, most pedig Selnecker. *Ben-nük azonban ott van a szent üdvösség.*

Psalmis Dauidae quod carmen pulcrius esset? [...]
 Selneccere sequens (pietatis amanda tetractys)
Lesseo quartus carmine digna canis.
 Macte. Quid hoc melius? Non hic sunt carmina Flacci:
 Non hic Pindaricae languida fila lyrae. / Ergo quid? [...]
Cantica sunt vatis plena salute sacri.

A Melanchthon epigrammában olvasott fordulat: az *Attamen* logikája érvényesül, az üdvérték felülmúlja a legkiválóbb ókori szerzők műveinek esztétikai értékét, kizárólagossá válik, bár erényeikre, értékeikre szükség van az üdvérték méltóbb kifejezéséhez.³⁶

³⁵ D. Nicolai SELNECCERI, *Paraphrasis Psalterij: Siue Carminum Davidicorum Libri quinque* (Henricopoli: Conradus Horn, 1573): „Laude dignus est Virgilius, qui & Bucolica & Georgica, & tandem Heroica carmina grauitate & suauitate eximia composuit. Intueamur autem nostrum Dauidem, & fatebimur neminem ipsi conferri posse. Quam suaue, quam efficax est illud Bucolicum? Dominus pastor meus, nihil mihi deerit. In loco pascuae me collocauit, super aquam refectionis deduxit me. Quam graue & gratum est illud Georgicum? Quare etiam oportebat Dauidem Odysseam de suo exilio & erroribus ante Iliada scribere. [...] Haec est pictura exilij Christi [...]” Az előszóban Selnecker helyeslően, megerősítve idézi Melanchthon epigrammáját (*De Lectione Psalmorum Davidis*), még meg is toldja gondolatmenetét: Coelestis restat doctrinae portio nulla, / Quae non Dauidicis sit decorata modis. / Nulla potest etiam pia consolatio dici, / Dauidico quae non carmine via fluat. Vö. Herman J. DE VRIES, „Nicolaus Selnecker and Visual Portrayal of the Psalmist”, *Daphnis* 26. Heft 1. (1997): 33–51. A krisztianizált eklogaköltészet igen nagy népszerűségnek örvendett, Eoban Hessus is művelte. Vö. Effe BERND und Gerhard BINDER, *Die antike Bukolik. Eine Einführung* (München–Zürich, 1989); *Europäische Bukolik und Georgik*, Hg. Klaus GARBER, Wege der Forschung 355 (Darmstadt, 1976); Harry VREDEVALD, „Pastoral Inverted: Baptista Mantuanus’ Satiric Eclogues and their Influence on the *Bucolicon* and *Bucolicorum Idyllia* of Eoban Hessus”, *Daphnis* 14 (1985): 461–496; Margarethe STARCKE, *Klassische Formen und neue Wirklichkeit. Die lateinische Ekloge des Humanismus*, Romania occidentalis 2 (Gerbrunn, 1981).

³⁶ Melanchthonnál az ókori auktórok kiadása kapcsán kerül elő gyakran ez a dilemma, így Homérosz, Hésziodosz, Theognisz, Vergilius, Ovidius műveinek filológusaként sokszor fejti ki álláspontját hasonló vélemény megfogalmazva. A legújabb német korszakkutatás is regisztrálja ezt a kultúrmorfológiai sajátosságot, a két paradigmarendszer kongruenciáját és inkongruenciáját. Különösen jól megmutatkozik ez az ókori szerzők német nyelvre fordítása során, amely rendszeresen felveti a szinkretizmus kérdését, mértékét latolgatja és ellenőrzi. Nagyon gyakori ennek a szempontnak a felbukkanása: *Humanistische Antiken-übersetzung und frühneuzeitliche Poetik in Deutschland (1450–1620)*, Hg. Regina TOEPFER, Johannes

Amint az ismert, a reformáció újraértelmezte vallásantropológiai és kulturális modellje alapján a nyelvek viszonyát. Vagyis a szent nyelvek, kiemelten a görög-latin és a német anyanyelv kapcsolatát. Nem véletlen, hogy a korszak nyelvtudományi, grammatikai-retorikai irodalma nagy súlyt fektet ennek a vizsgálatára. Luther értékelése körül sűrűsödött a kérdéskör elemzése. Johann Clajus több grammatikai munkájában írt erről, mindenütt visszatérő megállapítása, hogy Luther tevékenysége – tulajdonképpen mint a Szentlélek eszköze, (als Werkzeug des heiligen Geistes) – isteni inspiráció volt. A teljes isteni igazsághoz meg kellett ismernie Isten Szentírásban – mint üdvforrásban – kinyilatkoztatott beszédét a hozzá vezető nyelvek minél teljesebb birtoklásával, majd ennek megszerzésével mindezt hozzáférhetővé kellett tennie minden német ajkú számára. Sokaknál megfogalmazódik: *Luther német nyelvű Szentírásával megszentelődött a német nyelv.* Olyan tökéletessé és teljessé kellett tennie a német nyelvet, amely alkalmas az üdvértelmezés számára, ez más népeknek is hasznos és szükséges.³⁷ Erasmus Alberus egyesülni látja Lutherben az üdvérték és nyelvteremtő-kulturális-esztétikai érték megteremtőjét, aki a sötétségből kihozta a német nyelvet, ezért nevezi őt német Cicerónak. „Dr. Martinus ist der rechte man, der wol verdeütschen kan, *er ist ein rechter Teutscher Cicero.* Er hat uns nicht allein die ware Religion gezeigt, und alle Stende mit Gottes wort gezieret, sondern auch die Teutsche Sprache reformiert, und ist kein Schreiber auff erden, der es ihm nach thun kan.”³⁸ A Ciceróhoz való hasonlítás még

KIPF und Robert JÖRG (Berlin–Boston: De Gruyter, 2017). Ebben a kötetben Jan-Dirk MÜLLER (*Parameter und Übersetzung*), Julia FRICK (*Vergilrezeption im deutschen Humanismus am Beispiel von Stephan Reichs Bucolica-Übersetzung*), Robert JÖRG (*Luthers Lieder als Antikenübersetzung?*), Regina TOEPFER (*Veranschaulichungspoetik in der frühneuhochdeutschen Ovid-Rezeption*) tanulmányai érintkeznek gondolatmenetünkkel.

³⁷ Johann CLAIUS, *Grammatica linguae germanicae [...]* Ex Bibliis Lutheri germanicis et aliis eius libris collecta (Lipsiae, 1578), *Praefatio*: „Et verum sacerdotium, quod consistit in praedicatione Evangelij de vero sacrificio Christi, ex idololatricis superstitionibus & tenebris pontificijs ereptum; & ad nos singulari Dei beneficio traductum est, ut iam non solum ex fontibus Prophetarum & Apostolorum Ebraice & Graece a doctis, sed a vulgo Germanice ex rivulis Lutheri limpidissimis hauriri possit *salubris de iustificatione hominis veritas* [...]. Quod videlicet praeter cognitionem rerum Sacrarum & ad salutem nostra pertinentiam, quae in libris Lutheri planissime & plenissime explicantur, *dici potest ex iisdem libris etiam perfecta & absoluta linguae Germanicae cognitio*, tam indigenis quam exteris nationibus utilis & necessaria. Quamquidem ego Grammaticis regulis hoc libro complexus sum, ex Biblijs iisque scriptis Lutheri collectis, cuius ego libros non tam hominis, quam Spiritus Sancti per hominem locuti agnosco, & plane in hac sum sententia [...] etiam bene Germanice locutum esse per electum suum organon Lutherum. Absque hoc enim esset, fieri non potuisset, ut unus homo tam pure, tam proprie, tam eleganter Germanice loqueretur, sine cuiusquam ductu & adminiculo, cum praesertim lingua nostra Germanica habita sit semper difficilima, & nullis Grammaticorum regulis comprehendenda.”

³⁸ Vö. Dirk JOSTEN, *Sprachvorbild und Sprachnorm im Urteil des 16. und 17. Jahrhunderts* (Frankfurt/M.–Bern: Peter Lang – Herbert Lang, 1976), 107–109.

több 16. századi szerzőnél felbukkan, tipológiailag rokon Sturm kijelentésével, miszerint szemben állnak egymással Krisztus és Cicero – és mind a ketten győznek.³⁹

1604-ben jelent meg Hamburgban Franciscus Algerman, *Himlische Cantorey, Das ist Der Psalter Davids* [...] című kötete. A Vorrede itt is fontos értelmező paratextus, amely a zsoltárköltészet poétikai, esztétikai, antropológiai státuszát vizsgálja, amely kontextusban fontos szerepet kap az anyanyelvűség kérdése. Ha dúsán feldíszítjük a zsoltárokat poétikai és zenei hatásokkal, verslábakkal és a szótagok játékával, dallamokkal és ritmussal, így jobban él a Szentlélek az istenfélők szívében. Ezért találunk minden időben verses fordításait a zsoltároknak, nem egyedül görög és latin fordításokat, mint Apollinaris, Eoban Hesus, Buchananus, és mások, hanem a mi német nyelvünkön, amelyen az sokkal fürgébb, örvendezőbb és merészebb minden imádsággal, így sokkal közelebb jut a szent nyelvekhez, amin isten megvilágosító prófétája és poétája az ő zsoltárait megírta. Mert hasonlóan, mint Dávid, Mózes, Debóra vagy Mária és más szívből éneklők, citerán, hárfán, orgonán és cimbalmon eljátszottak, így lesznek a mi német zsoltáraink verselésükben a legszebbek és kedvesebbek, sokféle módon és formában, *ami pedig a görögben és latinban csaknem hiányzik (welchs zwar im Latein und Griechischen fast feblet). Itt már az üdvérték és esztétikai érték legmagasabb foka az anyanyelvűségben valósulhat meg.* A korszakban ezt számos szerző gondolja hasonlóképpen.

II.

A következőkben azt vizsgáljuk meg röviden, hogy a német protestantizmus vázlatosan bemutatott folyamatai hogyan érhetőek tetten magyar szerző műveiben. A német reformáció irodalma rendkívül sok változatban és nagyon reflektáltan, tudatosítva fejezte ki az üdvérték és esztétikai érték erős kongruenciáját vagy éppen sokféle dichotómiáját (Gemeindelied – Kunstdichtung). A magyar reformáció kultúrájában nagyon erősen érvényesül a német minták követése és hazai viszonyok közé illesztése. Különösen a zsoltárköltészet párhuzamai kínálnak lehetőséget a paradigmatis azonosságok és eltérések bemutatására, hiszen az első teljes magyar psalterium szorosan illeszkedik a német kontextusba. Mivel a zsoltárköltészet – amint láttuk – rendkívül sűrítetten és sokrétűen mutatta be az *üdvérték és esztétikai érték összefüggésrendszerét*, ezért is célszerű példánkat itt keresnünk.

A zsoltárköltészet éppúgy volt kedvező és csábító terepe a humanista poézisnek, mint a zártabb liturgikus igényt kielégítő Kirchengesangnak. Hatalmas mozgásteret teremtett, amelyen az egymástól egyre erőteljesebben eltérő antropológiai alapállású és előföltevésű szerzők bámulatosan gazdag kifejezői gyakorlatot hoztak létre, a tematikus hasonlóság ellenére a 17. század fordulójára viszont erős polaritás kezd kialakulni,

³⁹ Vö. ARNOLD, *Johannes Sturm...*, különösen Kees Meerhoff, Olivier Millet, Philippe Büttgen és Loïc Chalmel tanulmányai.

ahol egyik póluson ott látjuk Nicolaus Selnecker 23. zsoltárának pszeudoliturikus, képversként megjelenő szabályos kalligrammáját, a másik póluson ugyanebben a közegeben a szorosan liturgikus jellegű átdolgozások mérhetetlen tömegét. Mindez természetesen a korszak teológiai-exegetikai-liturgiai-retorikai-poétikai folyamatainak ropantul összetett szövevényében és erőterében zajlik. A német protestáns zsoltárköltészet ennek az összetett folyamatnak nagy hatású és viszonylag tartós, integratív fejleménye volt, jóllehet a 16–17. század fordulójára markánsan kirajzolódtak a fékezhetetlenül széttartó tendenciák is, amelyeknek *szükségszerű velejárója volt a zsoltárköltő szerepének sokszorozódása*.

1607-ben jelent meg Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*; a szerző harminckét évet élt német környezetben, kivételes kapcsolatrendszere és rálátása volt a kortárs és közelmúlt kulturális folyamataira. Egyik forrása Andreas Spethe latin nyelvű zsoltároskönyve volt, amely 1596-ban jelent meg Heidelbergben.⁴⁰ Spethe Hesseni Móric tartománygrófnak és IV. Pfalzi Frigyes választófejedelemnek ajánlotta kötetét, terjedelmes verses dedikációja szempontunkból igen jelentős. Móric maga is kiváló latin zsoltárszerző volt, teoretikusa kora retorikai-poétikai elméleteinek.⁴¹ Ritka tudatossággal látta az üdvérték és esztétikai érték kapcsolatrendszerét, szövevényes kontextusát, kulturális környezetében alkotók sokasága képviselte azok valamelyik változatát latinul vagy éppen németül.⁴² (Móric szemléletében az üdvértéknek feltétlen és fontos komponense volt

⁴⁰ *Psalmorum Davidis, Prophetarum Regii, Paraphrasis Metrorhythmica, ad melodias Gallicas, et rhythmos Germanicos D. Doct. Ambrosii Lobwasserii, [...] auctore ANDREA SPETHE*, Heidelberg, Petrus Mareschallus, 1606.

⁴¹ *Davidis regii prophetarum Psalterium, vario genere, carminis latine redditum ab illustrissimo Principi [...] MAURITIO (Smalcaldiae: Schmuck, 1593); Poetices Methodice Conformatae Libri Duo ab Illustrissimo Principe Mauritio Hassiae Landgravio &c. Concinnati, & Secundo jam in lucem editi (Cassellis: Wilhelmus Wesselius, 1598), 4r–v: „Quemadmodum igitur nulla vel ars, vel facultas est, quae peculiari sine & scopo caret; sic quoque facultas Poetica eo omnino non caret, imo duplicem sortitur; alter enim in ligata oratione efficienda, alter in laudibus Dei [...] Sic enim David, ille regius Propheta, cum laudes Dei Opt. Max. decantare vellet, ligata oratione nervosa & admirabili usus est, cujus exemplum non tantum filius Salomon in Proverbiis & Cantico, verum etiam (ut in sacris legere est) multi alii, tam viri quam foeminae, imitati, singulari pietate ducti, ligato carmine divinas & Heroicas laudes celebrarunt. Addo quod & nostro saeculo multi motu pio adducti regios istos Psalmos Poematica periphraasi adornarunt: Inter quos nostro iudicio Buchananus Scotus primas elegantia carminis, secundas vero facilitate styli, Eobanus Hessus, laudes tulit. Veterum deinde Poetarum quae adhuc extant vestigia, Lucretii, Vergilii, Ovidii, Horatii aliorumque, licet ficto utantur argumento, tamen in eo praestantissima Heroum gesta, utilissimas morum praeceptiones, necessarias rerum naturalium explicationes singulari artificio ita occultarunt, ut, ne omnibus hoc etiam indignis traderentur, sed dignis tantum & Poeticae studiosis in thesauro quasi reservata essent, neque iisdem sine aliqua admiratione cum utilitate & delectatione conjuncta innotescerent [...] Tanta igitur studii Poetici necessitas & tanta utilitas erit, quanti apud unumquemque valebit laus Dei, & illustrium personarum, & quo ea praestantius ligato quam soluto sermone praedicari poterit.” Vö. Birgit KÜMMEL, *Der Ikonoklast als Kunstliebhaber: Studien zu Landgraf Moritz von Hessen-Kassel (1592–1627)* (Marburg: Jonas Verlag, 1996).*

⁴² Vö. IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”. *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Humanizmus és Reformáció 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), különö-

annak zenei megjelenése: *instrumentális és vokális változatát is az esztétikai érték lényeges alkotóelemének tekintette.*) Spethe Móricot olyannak emlegeti, aki zsoldáraiban Orpheus hangjait is gazdagon megszólaltatja, de jesszei Arionként túlszárnyalja azt. Hosszasan méltányolja és részletezi, hogy felgyült isteni ihletéssel, gyengéd szavakkal, hangszerek zengésével, nyelvi elmésséggel, orpheusi hangon, de mégis jesszei Arionként azt felülmúlva alkotta meg zsoldárait. A *jesszei Arion* itt ugyan olyan oximoronnak tűnik, amely ellentmondani látszik a melanchthoni intenciónak (Attamen), hiszen a görög Arion krisztianizált jelzõt kap, Spethe végül csak megnevezi és felsorolja *az ehvászthatatlannak tűnő azonosság különböző elemeit*, antropológiai értékprincípiumait, vagyis üdvértékeit (doctrina, solamina cordis, animae praecepta, virtus, agnitio Dei, pietas, monumenta Iustitiae, confessio). A vibráló, feszültségeket is rejtő kettősség mégis mindezek magasrendű művészi kifejezhetőségének biztos tudatával zárul le (gratis confessio libera linguae / Laudibus eructat, soluitque in carmina vocem). Spethe verse azonban arra is példa, hogy ez az értékpolaritás bár relatív, de a benne ható pólusok újra és újra éppúgy gyengíthetik egymást, ahogy egymás erősítésének forrásai is lehetnek. Mindkét paradigma bonyolult interferenciája érvényesül itt, az esztétikai érték tökéletessége és nyelvi-poétikai(zenei) jellemzői hibátlanok és bőségesek, szükségesek, de mindez nincs híján a szív vigasztalásának, a lélek hitének, *Isten ismeretére, a kegyességre a művészet erejével jut el, az atyák nyomdokain haladva.*⁴³ Spethe rendkívül összetetten és reflektáltan fejt ki üdvérték és esztétikai érték lehetséges kapcsolatát.

[...] diuino numinis ardens
 Afflatu sancti, citharae modulamine blando
 Vocis & argutae lingua, fidibusque sonoris
 Orphaea, quae superans cecinit Iessaeus Arion.
 Quid non doctrinae? quae non solamina cordis
 Afflicti? quae non animae praecepta fidelis?
 Quas non virtutes? [...]
 Agnitione Dei, pietatis & arte Magistra

sen a „A *Psalterium Ungaricum* poétikai programja XVI. századi kontextusban” című fejezet: 235–261; Gerhard MENK, „Regent zwischen dem Streben nach politischer Größe und wissenschaftlicher Beherrschung des Politischen”, in *Landgraf Moritz der Gelehrte: ein Calvinist zwischen Politik und Wissenschaft*, Hg. Gerhard MENK (Marburg: Trautvetter & Fischer, 2000).

⁴³ Spethe másik műve az *Ecloga pastoralis*, amelynek hasonló jellemzői vannak. Meiboeus és Sylvanus beszélgetnek Jézus születésének örömhíréről. Joannes Fraxinus Thuringus *Idyllion in Natalem Domini nostri Iesu Christi scriptum* című műve 1569-ben jelent meg Nürnbergben. Ez tulajdonképpen Damoetas, Tityrus és az angyalok bukolikus párbeszéde. A szereplők búslakodnak a zord természet, az időjárás és az emberi gonoszság miatt. Elromlott a világ, a régi istenek ereje meggyengült. Tityrus hallja a jó hírt, angyal érkezik, az égből énekeszó hallatszik, amely Krisztus születését hirdeti. Az égi hírnök megérteti velük ennek a jelentőségét, ezért elhatározzák a pásztorok, hogy Betlehembe mennek üdvözölni a Megváltót. Nyájukat másokra bízák és útnak indulnak. A mű erősen imitálja a hellenisztikus és vergiliusi hagyományt úgy, hogy az üdvérték kifejezőivé is válnak azok egyúttal.

Ductus, ab exemplis sequitur vestigia Patrum.
 [...] gratis confessio libera linguae
 Laudibus eructat, soluitque in carmina vocem.

Georgius Rem – Szenci jó barátja – Spethenek írott dedikációja finom mitológiai és biblikus utalások formájában – de lényegesen egyszerűbben – szólaltatja meg a dilemmát. Felsorolja az eddig született protestáns zsoltárfordításokat Európában, amelyek változatos ritmussal, édes hangzással szólaltatták meg a verseket. Ezeket jesszei ódáknak nevezi, amelyek egyenlő ritmussal a szent kegyesség példáit követték. Mindeddig hiányzott azonban a római irodalomhoz igazán méltó fordítás, amelyet most Spethe készített el. Olyan ékességűek ezek a versek, hogy nem tudja azokat túlszárnyalni édes hangjával és lantjával maga a thrákiai (vagyis Orpheus!) sem. Rem ki sem mondja a mitikus költő nevét, csak körülírja. Halvány utalás formájában tehát, azonban itt is jelen van a jesszei–orpheusi párhuzam, illetve hierarchia, az előbbi javára billentve a dilemmát.

Rhythmis, quos moduli exprimerent praedulce sonantes, [...]

Jesseas paribus modulis qui jugiter odas

Decantant, sancti exempli pietate, secuti.

Defuit Ausonio decus hoc idiomatici, quod nunc

Andreas Spethus dat, cui non Thracius ipse

Suasi sono vates plectro fiet anteferendus.

Rem epigrammáját Rudolphus Goclenius, marburgi professzor verses ajánlása követi. A huszonhat soros disztichon megint teljes összetettségében fejt ki az üdvérték–esztétikai érték kapcsolatrendszerét. Minden korábbinál szebb az a virág, csengőbb az a hang, életet adó az a fény, édesebb az a méz és gyümölcs, amelyet Spethe bőven termő kertje adott zsoltárai fordításával. A *Scilicet* azonban most is figyelmeztet (éppúgy mint Melanchthonnál az attamen!), mégis, ezeket az érzéki és esztétikai értékeket nemcsak a Hesperidák kertjében kell keresnünk, hanem azok üdvértékként értelmezendők, bár együtt és elszakíthatatlanul hatnak azok.

Dulcior est fructus, quem Spethius edidit hortus,
 VERE, QUIETE, SONIS, LUMINE, FLORE, FAVIS. [...]

Scilicet est animi paradisos: Adonidis horti

Huic cedunt: horti hic sunt nihil Hesperidum.

VER coeli est: animaeque QUIES: SONUS entheus hymni:

LUMEN contuitus notitiaeque Dei,

FLOS (sed flos nunquam marcens) coelestis honoris,

Undique quo victrix texta corona nitet

Christi oris FAVVS est: refrigerii AURA: beatae

BALSAMA laetitiae, quae comitata salus

Hermann Kirchner, marburgi professzor verses ajánlása zárja a sort. Orpheus hangját a múzsák teljes kórusával, kecses ritmussal bővítette a szerző a szent templomban új Amphionként. Verse nem törekszik a dichotóm szerkezet dinamikájának, ellentmondásainak érzékeltetésére.

Szenci zsolttároskönyvét ajánló versek köszöntik, amelyek a IV. Frigyeshez és Heseni Mórchoz intézett latin–magyar nyelvű prózai dedikációt követik. Az első vers Rem Spethe psalteriumához írott epigrammája, latinul. (Cl. Doctoris Georgii Remi Epigramma, de Psalterio Dn. Andr. Spethae ad melodias Gallicas concinnatol.) Ennek a versnek az átvételéről Szenci éppúgy dönthetett, mint Filiczki: valószínűleg kettejük közös akaratja fejeződik ki abban. A latin szöveg majdnem azonos mindkét helyen: mindössze annyi eltérés van, hogy a Spethe-kötetben görögül olvashatjuk: ἰδιωματι, Szenci–Filiczki átírja latinul: idiómati. A Rem-epigramma utolsó sorát elhagyja Szenci–Filiczki, az szorosban Spethere van szabva, ide nem illik: Spetho, Lectores, linguis manibusque fauete. Hiszen ahogyan Rem Spethe psalteriumát helyezi be a nemzetközi zsolttárköltészetbe, ide való illesztése is ezt a kontextualizálást folytatja és terjeszti ki Molnár művére. Tudjuk, Filiczki két verses ajánlást is írt erre az alkalomra, az egyik kéziratban maradt, a másik került bele a kötetbe.⁴⁴ A kiválasztott vers tulajdonképpen G. Rem Spethenek szóló latin dedikációja, ennek magyarra fordítása-átdolgozása és kiegészítése, az ajánlásnak így valójában három része van. A második rész már címében is mutatja, hogy az eredetileg Spethenek szóló latin verset valamennyire Szencire igazította-szabta Filiczki: *Paraphrasis Ungarica & accomodatio ad. Dn. Albertum Molnar, Davidis Psalmos Rhythmis expressos, dulcissimae patriae communi donantem*. A címben a legédesebb hazájának ajándékot adó, a magyar zsolttárt ajándékozó Szencit ünnepli Filiczki, amely *hazafias tetteként is értelmezi a zsolttároskönyvet*.⁴⁵ Jelentősége abban is áll, hogy a többi európai népet követően magyarul is megszólalt; a hasznosság, használni akarás Filiczkinél, de Szenci Elöljáró Beszédében is kiemelt érték-szempont. Rem-fordítása iskolás átköltés, azonban a magyar szöveg nem használja a korábbi fordításokra-fordítókra a jesszei minősítést, bár a latinban ez jelen van mint az üdvérték hordozója. Ugyanakkor viszont Filiczki körülírás helyett megnevezi a thrákiai költőt: Orpheus az, akinek kimagasló költői képességein keresztül az üdvértékhez juthatunk bár Spethe zsolttáraival Orpheus sem mérkőzhetne:

Spetha András Deákul szerzé éppen:
Kínec az ő gyönyörű ékes voltát
Még Orpheus sem gyözné meg nótáját.

⁴⁴ Vö. Imre Mihály, „A kulturális és az önreprezentáció feszültségei – Filiczki János verses ajánlásai Szenci Molnár Albert zsolttároskönyvéhez”, in Uő, *Az isteni és emberi szó...*, 235–255.

⁴⁵ A kéziratban maradt másik, jóval hosszabb dedikáció is *erősen politikai, hazafias szemléletű*, viszonylag kis szerepet kap abban az üdvérték és esztétikai érték korrelációja, értelmezése. Vagyis Filiczki paratextusai alig járulnak hozzá Szenci összetettebb kontextust építő törekvéseihez, amelyek az üdvérték és esztétikai érték összefüggéseire irányulnak.

A magyar nyelvű verses dedikáció második része (*Epigramma* címmel) csak Szenci-ről szól, azonban nyoma sincs abban a korábban sugallt vagy erőteljesebben láttatott értékpolaritásnak az üdvérték és esztétikai érték vonatkozásában. Azonban így is érdekes szövegátvitel jön létre: *a verses dedikáció egésze részben Spethere, részben Szenci Molnárra szabott.* Természetesen van valami lényegileg azonos a két megszólított között, az aposztrophé megállapításai mindkettejükre vonatkoznak. Zsoltárköltőként azonos attribútumai lesznek így Spethenek és Molnár Albertnek, hiszen Rem verse mindkettejükre értelmezhető. Ez nyilván csak úgy állhatott elő, hogy Szenci elfogadta ezt az értelmezést. (Rem verses ajánlása így elsődleges és másodlagos paratextusként működik: elsődlegesen Szencire érvényes, másodlagos jelentése azonban Móricra és a nyugat-európai–német zsoltárköltészet kontextusára vonatkozik.) Vagyis zsoltárai éppúgy mélyen jesszei énekek, amelyek messze túlszárnyalják – legyenek azok bármilyen ékes szavúak és édes dallamúak – Orpheus költészetét. Filiczki ezt még azzal is kiemeli, hogy megnevezi a mitikus énekmondót: a Remnél olvasható körülírást (Thracius ipse vates) felváltja az Orpheus elnevezés: Kinec az ő gyönyörű ékes voltát / Még Orpheus sem győzné meg nótáját. *Attamen – mégis;* döntött az üdvérték és esztétikai érték dilemmájában Melanchthon – majd még sokan mások – Pindarosz művei és Dávid zsoltárai között az utóbbi javára. Persze mindez nem kisebbíti Orpheus erényeit és a zsoltárok *belőle is sarjadó kiválóságát*, de ez csak az üdvérték részeként jelenhet meg, helyette nem állhat, Orpheusnak csak Dávid király zsoltárköltő lehet a *genus proximuma* úgy, hogy annak képességei is jelen vannak általa.

A dilemma Szenci Molnár számára is aktuális, annál inkább, mivel 1590 óta tartó németországi bolyongása alatt sokszor találkozott ezzel a modellel. Számos variánsát látta, Móric és Spethe műveit, törekvéseit jól ismerte, strassburgi, heidelbergi, herborni és marburgi környezetében hatásukat megtapasztalta, számot kellett vetnie azzal, hogy maga és a hazai befogadók számára melyik változatot válassza. Nevezetes előszava – amelyet a magyar anyaszentegyháznak címez – tulajdonképpen ezeket tekinti át, *bár nem törekszik a német minták szerinti fogalomhasználatra és reflektáltságra, de kitapintható és érzékelhető a modell jelenléte és alkalmazása.* Ennek oka részben az lehet, hogy műve ekkor az egyetlen teljes – nyomtatásban megjelent – magyar nyelvű psalterium, amely minél összetettebben igyekszik felvállalni a német minták sokaságát, ennek azonban határt szab saját alkotói adottsága, hajlama, a hazai recepció múltja, himnológiai, liturgiai adottságai és a jelen feladatai. Annak is van jelentősége, hogy a fejedelmeknek írott ajánlásban Szenci beszámol előző tervéről. Eszerint eredetileg zsoltároskönyve elején tervezte a Frigyesnek és Móricnak írott, verses Spethe-ajánlások itteni újbóli – vagy legalábbis részleges – megjelentetését, mivel éppolyan indokai és érvei vannak néki is műve kiadására és a fejedelmeknek való dedikálásra, mint Spethenek: „Hogy pedig ez könyvem, Ti. Fels. öszvességgel akartam dedícálni, ugyan azon erősségekkel indittattam arra, az mellyekkel én előttem az tiszteletes ferfiu Spethe Andras, ezen notakra Deákul írott soltárit, az Ti Felséges neveteknec dedicálta: Mellieket rövidségnek okáért elhagyoc.” Ez a pozicionálás még inkább erősíti a Spethevel felépített párhuzamot.

Emlékszünk rá, ezek terjedelmes dedikációk voltak, a zsoltárköltészet és Móric zsoltárköltői erényeinek méltatásával, Fridericus Widebramus, Eoban Hessus, Cl. Marot, Th. Beza, Lobwasser szerepelt a reprezentatív költői névsorban. Nem kétséges, hogy Szenci magát is ebbe a zsoltárköltő csoportba helyezi, hiszen a hozzájuk való tartozást közvetlenül vagy rejtetten az ajánlások és a dedikáló versek, előszavak is többszörösen és nyomatékosan sugallják. Mindez pedig együttesen a zsoltárköltő Szenci nyugat-európai kontextusát teremti meg; a herborni kiadás a kétnyelvű (latin–magyar) dedikációval és Rem latin epigrammájával a német nyilvánosságot is megszólítja és adja tudtára Szenci alkotói státusát, zsoltárköltői önértelmezését.⁴⁶ Annál inkább van ennek jelentősége, mert ezekkel az ajánlásokkal és paratextusokkal *csak egyszer! – 1607-ben – jelenik meg a Psalterium Ungaricum*. Minden későbbi kiadás – amelyik csak a magyar közegnek szól – elhagyja a prózai ajánlásokat (beleértve a hazai anyaszentegyháznak szólót is!), a metszeteket, csak néha bukkan fel Rem epigrammája és Filiczki-féle átdolgozása. Mindez együtt erőteljesen csökkenti és elrejtja a későbbi recepció folyamatában az eredeti zsoltárköltői (ön)értelmezést, eredetileg összetett és történelmileg értelmezett kontextusát szegényíti és torzítja. *Szinte teljesen elvész az üdvérték és esztétikai érték bonyolult összjátékának, egyensúlyi helyzetének, vibráló feszültségének inspiratív távlata ebben a későbbi kiadói gyakorlatban.*

1607-ig a németországi zsoltárköltészet hatalmas szövegtömege jön létre, amely már csak részben szól a „gemeiner Mann” reformátori célközönségének. Rendkívüli mértékben tagolódik kulturális, szociológiai, konfesszionális, liturgiai, poétikai-retorikai elvek mentén. Szenci Molnárnak azonban azzal kellett megküzdenie, hogy 1607-ben megalkossa az *első teljes magyar nyelvű Psalteriumot*, amelynek azonban igen sok funkciónak kellett megfelelnie. Alapvetően a liturgikus szempontokat kellett kielégítenie, hiszen ezt várta el tőle protestáns egyháza, gyülekezetei, ezt a szempontrendszerrel hangoztatja az előszó és az ajánlások, befogadóként a gemeiner Mann-nal számol. Molnár azonban tisztában volt a német zsoltárköltészet ekkor már roppant tagolt jellegével (hiszen addig már másfél évtizedet töltött el Németországban!), azonban a hazai recepció igény és talán saját alkotói alkata miatt is csak óvatosan használta fel ezt a rendkívül tágas német zsoltárköltészetet. Azonban bizonyára ebből vezethető le a *Psalterium* kiemelkedő metrikai-zenei variabilitása, poétikai színvonala. Tudatában volt annak, hogy munkája egyedül kell hogy kielégítse a hazai mértékben tagolt befogadói közeg igényeit, ezért kellett bonyolult egyensúlyt kialakítania.

„Mert nagyobb gondom volt az fundamentumbéli igaz értelemnek fordítására, hogynem az verseknek ékesgetésére.” Sokat idézett mondata ez az Elöljáróbeszédnek, amelynek jelentését, jelentőségét egyoldalúan és túlzóan emelik ki, összetett kontextu-

⁴⁶ Mindezt kiegészíti a zsoltároskönyv határozott és jól megszerkesztett gazdag ikonográfiai jelentése, a felhasznált képek emblematikus szerepe, sokrétű, szoros kapcsolódásuk az elsődleges és másodlagos paratextusokhoz. (Vö. IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai* [Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009], 39–54.)

sára nem figyelve. Ez az üdvérték feltétlen és egyoldalúan domináns érvényesülését hangoztatja, az esztétikai érték szerepét és jelentőségét kisebbitve és – látszólag – szinte feladva. Arra sem figyelt eléggé a problémakört vizsgáló szakirodalom, hogy az előszóban érvényesül részben egy erős retorikai *minutiós dissimulatio*, amelyben művének esztétikai értéket gyengíti – látszólag – a szerző, ezzel ellentétben azonban ugyanitt – sok mozzanatban – jelen van az esztétikai értékek fontosságát és jelentőségét hangoztató szempont, amelyet a magyar költészet és a zsolnárköltészet egészére – valójában saját művére – is vonatkoztat Szenci Molnár. Áttekinti a korábbi magyar zsolnárfordításokat, azonban némelyikről igen kedvezőtlen a véleménye: „Látom pedig azt is, [...] hogy némellyek igen paraszt versekben vadnac foglalván: *Noba még az szent lélekeknek is kedves az versek szép egyező volta.*” Vagyis üdvérték és esztétikai érték szükséges korrelációja sérül, ezeknek a zsolnárfordításoknak a fogyasztása tehát esztétikai értéktelenségükből következik. Mintha Melanchthon korábbi véleménye visszahangozna itt: *non cogitemus Spiritum Sanctum delectari barbarie [...] – Mert ne gondoljuk, hogy a Szentlélek gyönyörködne a barbár műveletlenségben [...].*⁴⁷ Ahogyan a régebbi magyar zsolnárköltészetben, úgy a régebbi énekekben is hibának, fogyasztásnak rója fel azok poétikai–esztétikai deficitjét: „Az régi Magyar énekekben pedig *avagy semmi egyenlő termináció nem voltac*, avagy tíz versis egy másután mind egy igében ment ki, ahonnan az historias énekekben, számtalan az soc Vala vala vala. Kin az idegen nemzetec az kic ezt láttyác, nem győz nec eleget rayta nevetni.”⁴⁸

Az idézett mondat természetesen az editio princepsből, vagyis az 1607-es herborni kiadásból származik. A Szenci kiadástörténet (*beleértve az 1971-es kritikai kiadást és a témára vonatkozó szakirodalom egy részét is!*) azonban – valamilyen okból – pontatlanul, megtévesztően idéz, kihagyván a következő tagmondatot: *avagy semmi egyenlő termináció nem voltac*. Pedig mindkét mozzanat a verselésre vonatkozó prozódiai alapfogalom: a strofikusság egyik alapeleme a termináció, vagyis a verssorok száma, hosszúsága és a

⁴⁷ A két fejedelemnek szóló ajánlásban is előkerül ez a szempont, illetve annak részlemelei. Forrásai között említi, hogy volt egy francia nyelvű segítőtje (Boësius Kelemen), akinek köszönheti zsolnárainak további ékesítését, vagyis nyelvi, esztétikai–poétikai csinosítását: „[...] és osztán az böczületes ferfiunac az Franciai nemből valo Boësius Kelemennec, nekem nagy jo akaromnac hiv segedelmiből *örvendetesben ékesgettem.*”

⁴⁸ A Terminatio jelentése Szenci szótárkiadásában: Határozás; Terminatus, Meghatározottat; Határozott, Terminatus; Határozom, Termino; Határozatlan, Interminatus. A Calepinusban: Termino, Meghatározom, hatart vetök; Terminatio, Meghatározas; Terminatus, Meg határozot. Pontatlanul idézi a tagmondatot Horváth Iván is és fűz hozzá kommentárt, valamint értelmezi – szerintünk vitathatóan – egészen másképpen „az idegen nemzetec az kic ezt láttyác” szövegrészletet: HORVÁTH IVÁN, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 192–200. Lényegesen árnyaltabb értelmezését adja a kérdéskörnek, részben saját szempontjaink szerint is: TÓTH Tünde, „»Egy vers neménc megjobbítot modgya« Szenci Molnár Albert a versről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97. 4. sz. (1993): 501–509. Ugyanakkor itt viszont nem kívánjuk bevonni gondolatmenetünkbe a vonatkozó szélesebb – irodalom-, rím- és verselméleti – diszkusszió részleteit. A *Psalterium Ungaricum* editio princepsének hasonmása ma már hozzáférhető és tanulmányozható: a Bibliotheca Hungarica Antiqua XLVI. kötet, P. VÁSÁRHELYI Judit tanulmányával (Budapest: Balassi Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, 2017).

szótagszám. Itt nyilván azt a szabályozatlanságot kifogásolja Szenci, ami az izometri-kusság túlzását eredményezte. A sok vala-vala-vala idézése pedig az izorímélés elutasítást jelent, együtt a kettő a Szenci előtti magyar költészetben az izorímes, izometrikus formációk erős túltengésére utalhat. Az szinte kizárható, hogy ezen éppen „az idegen nemzetec az kic ezt láttyác” nevettek volna (ha azt értik?!), és ezt sérelmezte volna valójában Szenci; sokkal inkább egy retorikai fogással ál-sermocinációt teremtett ironikus céllal magyar olvasói számára, mintha azt valóban mondanák mások sértő – bár valójában indokolt – lebecsüléssel, amire rászolgáltunk. Ráadásul – erős hiperbolisztikus túlzással – a „láttyác” azt feltételezi (?), hogy a rajtunk nevetők *ohvásták* ezeket a gyarló verseket. Sokkal inkább felhívni kívánta a figyelmet a nyugat-európai („idegen nemzetec”) és hazai költészet követni való példáira, de ezekhez sorolható bátran saját zsoldárkönyve is.

Ráadásul rangsort is állít fel a korábbi magyar zsoldárköltészet áttekintésével, egy-egy strófa felidézésével (De hálá Istennec, ez egy néhány esztendőkbén a mi embe-reinc is ékesb verseket szoktac írni.), és Balassi a certamen nyertese: „Harmadic azon nótára, *legszebb*”. (Róla nehezen mondhatnánk, hogy zsoldárköltői műveiben nem árnyos és azonos súlyú az esztétikai és üdvérték.) Amellett nem kis büszkeséggel beszél arról, hogyan sikerült a francia dallam és ritmus adottságaihoz szabni fordítását, ami ugyancsak az esztétikai érték növelője. Voltaképpen az üdvérték és esztétikai érték dilemmája jelenik meg éppúgy, mint a Spethehez intézett verses ajánlásokban és a Rem-Filiczki-átdolgozásban. Orpheus és Dávid különbözősége azonban itt nem feszül egymásnak, Szenci azt meg sem nevezi, csak körülírja azokat, az üdvérték prioritásának deklarálása – némi retorikai disszimulációval – még látszatra csökkenti is a másik súlyát. (Ha azért valaki énnálamnál *módosban fordítandja*, örülök rajta és ezt félen tévén én is azzal élek örömesben az Istennek dicséretire.) Filiczki–Rem verse ennél erősebben szólaltatta meg Orpheus és Dávid különbözőségét, és a választás súlya is nagyobb ott, másrészt szorosabban illeszkedett a protestáns német zsoldárköltészet sokféle hagyományához, fogalmi rendszeréhez, egyértelműen megjelölve a modell jól ismert – még Melanchthontól származó – végpontjait. Miskolczi Pásztor István ugyan a zsoldárköltőt majd Pannonia Orpheusának nevezi (Tu Orpheus es Pannoniae), bár inkább Dávid király választása jelenik meg reflektáltan az előszóban, Szenci psalmusai nem feledkeznek meg Orpheus lantjának hangjairól sem. Mindennek a háttérben azonban ott kell látnunk azt a hatalmas hermeneutikai távlatot, amelyet a német protestantizmus irodalma teremtett, enélkül pedig Orpheus és Dávid azonossága és kettőssége sem értelmezhető Szenci Molnár művében.

HISTÓRIA

„*Matthias Augusto similis*”*Mátyás király a kora újkori protestáns műltszemléletben*

A Mátyás-kultusz főbb komponensei: humanizmus, propaganda, nosztalgia

Ha Hunyadi Mátyás magyar király kora újkori recepciójának fő összetevőit vizsgáljuk, elsőként az itáliai humanizmus Mátyás-képét kell említenünk. Ennek lényege – amint azt Klaniczay Tibor kiválóan megragadta – a *virii illustres* humanista kultusza. Az antik minták itt is meghatározóak voltak (Plutarchos, Suetonius életrajzai, illetve Valerius Maximus nevezetes munkája), amelyek nyomdokain a 15. században felvirágozott a biográfia, illetve a biográfiagyűjtemény és anekdotagyűjtemény műfaja.¹ Mátyás pedig azért kerülhetett a *virii illustres* közé, és azért lehetett számos magasztaló alkotás tárgyává, mert a magyar uralkodóra az itáliai humanisták nemcsak mint bőkezű mecénásra tekintettek, hanem úgy is, mint a törökök és a huszita eretnekek reménybeli legyőzőjére, Itália és a kereszténység védelmezőjére, Bizánc jövőbeni felszabadítójára.² Legnagyobb hatású műve ennek a humanista irodalomnak egyértelműen Bonfini magyar története. A *Decasok* Mátyásról szóló része egy valóságos Suetonius-féle életrajz, annak minden kellékével. Mátyás igazi nagy személyiség, *vera nobilitasszal*, egyben római, Corvinus-eredettel,³ aki mellett ott a *virtú* és a *fortuna*, s aki megküzd a sors minden akadályával – érényei számosak, s még gyarlóságait is a nagyszerűség fénye vonja be.⁴ Ez a

¹ KLANICZAY Tibor, „A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században”, in KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, 41–58 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 41–53.

² Ld. KLANICZAY Tibor, „A keresztshad eszméje és a Mátyás-mítosz”, in KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése*, 166–190 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976); PAJORIN Klára, „Humanista irodalmi művek Mátyás király dicsőítésére”, in *Hunyadi Mátyás: Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*, szerk. RÁZSÓ Gyula, V. MOLNÁR László, 333–361 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1990); SZÖRÉNYI László, „Janus Pannonius és a Hunyadiak”, in SZÖRÉNYI László, *Harmóniára teremtve: Tanulmányok Mátyás királyról*, Kisebbségkutatás Könyvek, 45–61 (Budapest: Lucidus Kiadó, 2009), 47–49.

³ Az utóbbi Ransanustól ered. Ld. KULCSÁR Péter, „A Corvinus-legenda”, in KULCSÁR Péter, *Eszmék, legendák, történelem és történetírás (tanulmányok)*, Kisebbségkutatás Könyvek, 69–97 (Budapest: Lucidus Kiadó, 2010), 73–76, 84–88.

⁴ Bonfini művének Mátyás uralkodásáról szóló részét ld. Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades, Tom. I–III; Tom. IV, Pars I; Tom. IV, Pars II. (Appendix, Fontes, Index)*, edd. (I–IV/1:) Iosephus FÓGEL, Béla IVÁNYI et Ladislaus JUHÁSZ, (IV/2:) Margarita KULCSÁR et Petrus KULCSÁR, BSMRAe: Saeculum XV – BSMRAe: Series nova, I (Lipsiae–Budapestini: B. G. Teubner – K. M. Egyetemi Nyomda – Akadémiai Kiadó, 1936–1976), 3.9.1–4.8.286. Magyar fordítása: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter (Budapest: Balassi Kiadó, 1995), 696–901. Bonfini művére általában ld.

remekül megírt, dinamikus életrajz továbbítja majd a korábbi humanista panegyricusok hangnemét, gondolatait is.

Az itáliai Mátyás-képpel szoros kölcsönhatásban volt a király saját propagandája, minthogy Mátyás az onnan jövő sztereotípiákat erősítette, illetve használta ki,⁵ de egyben maga is tudatosan formálta saját imázsát. Ez az imázsépítés részben Mátyás humanista diplomatáinak szónoklataiban és egyéb munkáiban tűnik ki,⁶ részben pedig a király diplomáciai leveleiben ragadható meg. Mátyás saját magáról alkotott képének lényege, hogy ő a nagy Hunyadi János fia, így ő is törökverő hős kvázi a születés jogán, tehát csak benne lehet bízni, hogy kiűzi a pogányt Európából – feltéve, ha adnak neki pénzsegélyt, illetve ha a császár és a pápa támogatja őt. Amikor aztán a török támadás egyre csak késett, ugyancsak Mátyás volt az, aki a felelőst megtalálta – természetesen mindig másban.⁷ A király diplomáciai levelezése bizonyíthatóan hatott a későbbi recepcióra, mivel már a 16. században több másolatban terjedt,⁸ és amint látni fogjuk, egy korabeli történetíró fel is használta őket.

Témánk szempontjából fontos még az „alulról jövő” Mátyás-nosztalgia. Bonfini maga is említi ezt a jelenséget Mátyás halálakor, s mivel szerzőnk az 1490-es évek elején többnyire Magyarországon tartózkodott, hihetünk is neki.⁹ A trónutódlás körüli káosz

KULCSÁR Péter, *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*, Humanizmus és reformáció 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1973). Békés Enikő felhívja a figyelmet, hogy Bonfini leírása Mátyás külsejéről jelentős részben Plutarkhosz Nagy Sándor-életrajzára vezethető vissza, de hatással lehetett rá Suetonius Caesar, illetve Augustus-életrajza is. Ld. Enikő BÉKÉS, „Physiognomy in the Descriptions and Portraits of King Matthias Corvinus”, *Acta Historiae Artium* 46 (2005): 51–97, 67–69. Bonfini Mátyás-jellemzésének valós részleteire is felhívja a figyelmet – az idealizáló elemek mellett – LÁZÁR István Dávid, „Idealizált vagy reális ábrázolás? – Mátyás-portrét Antonio Bonfini műveiben”, in *Haereditas Graeco-Latinitatis III. A fény az európai kultúrában és tudományban*, szerk. TÓTH Orsolya, 180–186 (Debrecen: Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke, 2016).

⁵ Szép példája ennek, hogy Mátyás egy (vagy akár több), a *Valerius* családnevet tartalmazó római feliratot hozatott Erdélyből Budára, ezzel is igazolandó Ransanus, illetve az ő elméletét még jobban kidolgozó Bonfini fikcióját, miszerint a Hunyadiak a római Valerius Corvinus családtól erednek. Ld. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „A Corvinus-legenda és a régészeti emlékek”, in RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Nympha super ripam Danubii: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és Reformáció 28 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 103–108.

⁶ Erre további irodalommal ld. SZÖRÉNYI László, „A diplomáciailag felhasznált Attila – Janus Pannonius Mátyás követeként Rómában”, in SZÖRÉNYI, *Harmóniára teremtve...*, 79–95.

⁷ A levelezés kiadását ld. *Mátyás király levelei: Külügyi osztály*, kiad. FRANKÓI Vilmos, a 2008-as kiadást s. a. r. MAYER Gyula, I–II. (Budapest: Nap Kiadó, 2008.) A levelek tartalmára ld. FRANKÓI Vilmos, „Mátyás király mint levélíró”, in Uo., 24–89, különösen 47–70. Még ld. V. KOVÁCS Sándor, „Utószó”, in MÁTYÁS KIRÁLY, *Levelei 1460–1490*, vál., gond., utószó, jegyz. V. KOVÁCS Sándor, ford. BALLÉR Piroska (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 177–185.

⁸ Erre újabb ld. PETNEHÁZI Gábor, „Kovacsóczy Farkas kéziratoss feljegyzései és a 16. századi Mátyás-hagyomány (Elvesztett históriás énekeink nyomában)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 281–299, 288.

⁹ BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades...*, 4.8.278–286; magyar fordításban: BONFINI, *A magyar történelem tizedei...*, 900–901.

bizonyosan erősítette az erős kezű király utáni vágyat, majd a 16. század eleji nemesi nacionalizmus is, amely – egyebek mellett – a nemzet által választott, magyar származású király követelésében öltött testet.¹⁰ Később a török hódítás még inkább megszépítette, vágyott aranykorrá tette a Hunyadiak idejét.¹¹ Ehhez járult még az a körülmény, hogy a Habsburgok igyekeztek befeketíteni a Mohács után már ellenségnek számító (lengyel) Jagelló-dinasztia magyar- és csehországi uralmának emlékét, s ehhez jó ellentétként szolgált a török ellen sikeresen küzdő Mátyás alakja (akihez képest a Jagellók „elzüllöttek”).¹²

A folklórban is korán feltűnt a király alakja. Kríza Ildikó néprajzkutató rámutat, hogy már a Jagelló-korban is keletkeztek nosztalgikus Mátyás-énekek, versek.¹³ A Mátyás-émlékezet eme regisztere annyira erősnek bizonyult, hogy még a történetírásba is átszivárgott. Bencédi Székely István és Heltai Gáspár krónikáiban már vannak Mátyás-trufák, -anekdoták, így ők a Mátyás-néphagyományak nem annyira kiindulópontjai, hanem már első összegzői.¹⁴ A 16. század második felében két historiás ének is született Mátyásról, Göröcsöni Ambrus és Ilosvai Selymes Péter tollából.¹⁵

Mátyás-kultusz a 16. században:

hogyan lett az uralkodó a protestáns múltszemlélet egyik kulcsfigurája?

Bár a 16. században a magas nivójú humanista kortörténetet katolikus diplomata-főpapok művelték (Brodarics, Oláh, Verancsics, Forgách),¹⁶ a távolabbi múltba inkább a reformátorok tekintettek vissza, új értelmezési kísérletekkel, illetve narratívateremtő igénnyel. 1539-ben írott versében (*Az zsidó és magyar nemzetéről*) Farkas András a szkíta eredet és zsidó–magyar sorspárhuzam tematizálása mellett nem zárkózott el a középkori Magyarország magasztalásától sem, és Mátyás uralkodása jelentette számára a fénypontot („hatalmas Mátyás kerál”-nak nevezi) – amint arra Horváth János figyelmeztet.¹⁷ Ehhez hozzátehetjük még, hogy a hódítások között, amelyekkel Farkas szerint

¹⁰ Ld. KUBINYI András, „Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia”, *Századok* 140 (2006): 361–374, 367.

¹¹ Vö. TRINGLI István, *A Mátyás-kép a történetírásban*, Történelemtanárok Egylete, Kossuth Klub, 2008. október 4–5. Az előadás rövidített, írott változatát ld. <https://docplayer.hu/7047172-Tringli-istvan-a-matyas-kep-a-tortenetirasban-az-cloadas-rovidített-írott-valtozata.html>.

¹² Uo.

¹³ KRÍZA Ildikó, *A Mátyás-hagyomány évszázadai*, Néprajzi Tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2007), 28.

¹⁴ Az említett Mátyás-anekdotákra ld. Uo., 28–36.

¹⁵ Ezekre újabban ld. PETNEHÁZI, „Kovacsóczy Farkas...”, 292–299.

¹⁶ E történetírókra s műveikre újabban ld. KASZA Péter, „Főpap történetírók a 16. században”, in *Egyházi társadalom a magyar királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, Series Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII (Pécs: Pécsi Hittudományi Főiskola, 2017), 393–407.

¹⁷ Ld. FARKAS András, „Az zsidó és magyar nemzetéről”, in *Régi magyar költők tára II.: A XVI. századbeli magyar költők művei, 1. (1527–1546)*, szerk. SZILÁDY Áron (Budapest: MTA, 1880), 19; vö. HORVÁTH

Isten részeltette a magyarokat, ott van Csehország és Szilézia, amelyek Mátyás szerzeményei voltak.¹⁸ Ez a visszaemlékezés mutatja, hogy a reformátorok úgymond „beengedték” Mátyást saját múltszemléletükbe – köszönhetően a király nagy népszerűségének –, és igyekeztek alakját saját elképzeléseik szerint formálni.

Itt említhető még meg Brenner Márton besztercei származású szebeni orvosdoktornak, egyben tudós humanistának az előszava Bonfini első három *decasá*hoz 1543-ból. Brenner is magáévá teszi Mátyás, illetve Bonfini álláspontját, miszerint a király meg sem állt volna Bizáncig, ha a szomszédos fejedelmek nem támadják őt, illetve nem akadályozzák meg üdvös vállalkozásában – és közben odaszúr a tétlen, hadi fegyelmet elhanyagoló II. Ulászlónak is.¹⁹ Mindkét állítás – a külhoni fejedelmek, illetve Ulászló hibáztatása – meggyökereszik később a Mátyás uralmáról szóló szövegekben.

Éppen a Brenner-féle Bonfini-kiadás az egyik fő forrása Philip Melanchthon ama értekezésének, amely 1551-ben jelent meg, más neve alatt, de bizonyosan a nagy reformátor tollából.²⁰ Melanchthon a kötelező humanista erénycsokor mellett (*virtus, fortitudo, felicitas, „actio magna”*) már belehelyezi Mátyást is saját üdvtörténeti rendszerébe és antikrisztológiájába. Kifejti ugyanis, hogy Mátyást a pápa mesterkedései (*Romani Pontificis artes*) akadályozták meg abban, hogy II. Mehmed halála (1481!) után, a szultán fiainak egymás elleni harcát kihasználva a török ellen menjen, mivel az egyházfő neki adományozta a cseh királyi címet (1468!), s ezzel a csehek elleni háborúra tüzelte. „A pápák ugyanis” – szól az ítélet – „inkább vágytak a cseh egyházak elpusztítására, mint a fosztogató török visszaszorítására.”²¹ Melanchthon állítása – ahogy azt az év-

János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1957²), 39.

¹⁸ „Északról peniglen ah bő Csehországot / Csehország határán ah Slézia tartománt.” FARKAS, „Az zsidó...”, 19.

¹⁹ „Quem [Matthiam – T. G.] nisi domesticæ seditiones, vicinorumque principum intempestiva bella detinuissent, ipseque Ladislaus, qui illi in imperio successit, pulchre institutum a Matthia militarem disciplinam servasset, eiusque tot præclaras victorias persequutus fuisset, næ nos calamitatum omnium, quæ postea sequutæ sunt, quibusque nunc involvimur, expertes, tranquillam et felicem in præsentia vitam duceremus.” Martinus BRENNERUS, „Generoso et Magnifico Domino... Francisco a Rewa... Martinus Brennerus... s. p. d.”, in Antonius BONFINIUS, *Rerum Ungaricarum decades tres, nunc demum industria Martini Brenneri... in lucem editæ...* (Basileæ: Robertus Winter, 1543) a3r. Magyar fordítása: BRENNER Márton, „Révay Ferenchez”, in *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, Magyar Remekírók, 7–13 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1977), 11. Brenner életére legújabban ld. ALMÁSI Gábor, „Egy különleges életút a 16. század első feléből: Martin Brenner, erdélyi szász humanista”, *Magyar Könyvszemle* 132 (2016): 14–30.

²⁰ [Philipp MELANCHTHON,] *Oratio de rege Pannoniæ Matthiæ, recitata... a decano magistro Sebastiano Matthaëo...* (Wittebergæ: hæredes Petriseitz, 1551). A műre ld. IMRE Mihály, „Melanchthon paeonjai és magyarjai – adalékok a magyar protestantizmus történelmi identitásának alakulásához”, in Uő, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Nemzet, egyház, művelődés 7 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012), 119–170.

²¹ „Postea Mahometo mortuo, cum filii de regno dissiderent, occasio erat, rei præclare gerendæ; sed tristi Europæ fato, averterunt Matthiam a bello Turcico Romani Pontificis artes, qui ei titulum tribuit regni Bohemici etiam contra Friderici imperatoris voluntatem. Malebant enim Pontifices deleri Bohemicas

számokkal jeleztük – már kronológiailag is problémás, s csupán arra szolgált, hogy a pápaságot tegye felelőssé a török visszaszorításának elmaradásáért, illetve Mátyásnak a Podjebrád György és a huszita csehek elleni hadjáratért, akik a protestáns történet-szemlélet szerint az igazak egyházának, „az igazság tanúinak” számítottak, vagyis a reformáció előfutárainak. A gondolat egyébként átment a Melanchthon, illetve Caspar Peucer által átdolgozott Carion-krónika 1572-es kiadásába is, és ahogy majd látni fogjuk, bizonyosan hatott e kiadvány révén is.²²

Ám az *Oratio*, s benne a Mátyással kapcsolatos állítások szemléletmódját már előzőleg is terjedtek. Talán már e mű hatására emelte ki Bencédi Székely István is 1559. évi krónikájában, hogy Mátyás „Morvaba és Cseh országba a Római keresztienység mellett” ment a husziták („husztok”) ellen.²³ Ez bizonyosan kritikus megjegyzés volt a részéről, mert a husziták iránt egész művében rokonszenvvel viseltetik.²⁴ Egyébként Bencédi Székely is dicsőítette Mátyást művében; forrásai Bonfini és talán Thuróczy voltak.²⁵ Mint említettük, Mátyás egyik vaskos „trufáját” is feljegyezte, ezzel is erősítve a hajdani

Ecclesias, quam grassantes Turcos reprimi.” Ld. MELANCHTHON, *Oratio...*, Biii r–v. A szövegrész fontosságát hangsúlyozza IMRE, „Melanchthon paeonjai...”, 131.

²² A jelentős részben szó szerinti átvétel: „Postea cum Mahomete mortuo, filiis de regno dissidentibus, discordia domestica occasiones rei praeclare gerendae oportunas [!] obiecisset, tristi eum Europae fato a bello Turcico abduxerunt artes Pontificis Romani, qui regni Boemici titulo a Georgio Boiebracio in ipsum translato, nova bella accenderunt [!] inter Matthiam et Boiebracium atque Boiebracii successorem Ladislaum Polonum...” Iohannes CARION – Philippus MELANCHTHON – Caspar PEUCER, *Chronicon Carionis expositum et auctum multis et veteribus et recentibus historiis...* (Witebergae: Iohannes Crato, 1572), 679. Az *Oratio* hatását a Melanchthon-féle átdolgozott Carion-krónikára más vonatkozásban említi IMRE, „Melanchthon paeonjai...”, 137–139. A Mátyásról szóló részt egyébként már Peucer készítette, mivel Melanchthon csak Nagy Károlyig jutott el a Carion-krónika átdolgozásában (az eredetileg 1558–1567 között négy kötetben megjelent átdolgozás első két kötetét készítette ő, a másik kettőt Peucer). Ld. Martin ROEBEL, *Humanistische Medizin und Kryptocalvinismus: Leben und medizinisches Werk des Wittenberger Medizinprofessors Caspar Peucer (1525–1602)*, *Neuere Medizin- und Wissenschaftsgeschichte: Quellen und Studien* 31 (Freiburg: Centaurus Verlag & Media KG, 2012), 67.

²³ SZEKEL Estvan [BENCÉDI SZÉKELY István], *Chronica ez vilagnac jeles dolgairól* (Krakkó: Andrysiowic, 1559), 218r. A szerzőre és a műre ld. HORVÁTH, *A reformáció jegyében...*, 48–54; BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből (Kézirat gyanánt)*, s. a. r. RITOÓK Zsigmondné, bev. KLANICZAY Tibor (Budapest: MTA ITI – MTA Könyvtár, 1975), 101–108; SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteiről: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 69–75; TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. század)* (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 78–79.

²⁴ Ld. erre példákkal: HORVÁTH, *A reformáció jegyében...*, 52–53.

²⁵ BENCÉDI SZÉKELY, *Chronica...*, 216v–217r; Vö. HORVÁTH, *A reformáció jegyében...*, 51; Thuróczy és Bonfini használatára ld. BARTONIEK, *Fejezetek...*, 104.

uralkodó izmosodó kultuszát.²⁶ Meglepő, népies ízű megjegyzés a részéről, miszerint Mátyást az „urak” ölték meg, mert már unták a háborút.²⁷

Míg Bencédi Székely esetében nem vehető biztosra, hogy befolyásolta Melanchthon Mátyással kapcsolatos állásfoglalása, ezt minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk Szikszai Fabricius Vazullal kapcsolatban, aki az 1565. évi Heltai-féle Bonfini-részkiadás elé írt előszót.²⁸ Imre Mihály már kimutatta, hogy a kötet bevezető verseiben egyértelmű Melanchthon értekezésének a hatása.²⁹ De ez a kapcsolat nem csak a versekben érhető tetten. Szikszai Fabricius már átveszi a *praeceptor* ama elméletét is, miszerint a pápai meszterkedések, illetve a szomszédos fejedelmek vonták el Mátyást a török hadjárattól.³⁰ Melanchthon állítása azért volt különösen fontos a magyar reformátor számára, mert egyrészt felmentést adott Mátyásnak a törökkérdés elhanyagolásának vádjá alól, másrészt kiváló érvet adott a magyarországi protestánsok kezébe a katolikusok és elsősorban a pápaság ellen. Megjegyzendő azonban, hogy Szikszai Fabricius tapintatosan elhallgatta, miszerint a pápa Mátyást a török helyett a husziták ellen ösztökélte – valószínűleg ő is érezte, hogy ebbe az irányba veszélyes lenne továbbmenni.

Egyéb érdekes részlet is található még az előszóban. Szikszai Fabricius kiemeli Mátyás alacsony származását, s egyben Isten által való kiválasztottságát, amit részben biblikus példákkal erősít meg (József, Jefte, Dávid, Dániel): ezzel már távolodik a humanista „vera nobilitas” eszméjétől.³¹ Nagyon fontos emellett a birodalmak számára kijelölt ötszáz éves periódus emlegetése Szikszai Fabriciusnál, a Mátyás által megtestesített csúcsponttal, majd a gyors romlás képével: ez az elmélet szintén a wittenbergi, melanchthoni történelemszemléletre megy vissza.³² Egyébként a Bonfini

²⁶ BENCÉDI SZÉKELY, *Chronica...*, 219v–220r. Vö. KRÍZA, *A Mátyás-hagyomány...*, 29–30; ld. még PÉTER Katalin, „Mohács nemzeti tragédiává válik a magyar történetben”, in „... eltűnk mi sokáig két hazában...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*, szerk. DÁNÉ Veronka, OBORNI Teréz, SÍPOS Gábor, *Speculum Historiae Debreceniense* 9 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 17–25, itt: 21.

²⁷ BENCÉDI SZÉKELY, *Chronica...*, 221v. Bartoniek felhívja a figyelmet, hogy a gyilkosság leírása Szerémi György elbeszélését idézi. Vö. BARTONIEK, *Fejezetek...*, 103. Még ld. Uo., 62.

²⁸ Basilius FABRICIUS SZIKSZOVIANUS [SZIKSZAI FABRICIUS Vazul], *In Inlyti Matthiae Hunnyadis, Regis Hungariae augustissimi historiam ab Antonio Bonfinio conscriptam Basilii Fabricii Szikszoviani ad candidum lectorem praefatio*, in Antonius BONFINIUS, *Historia inlyti Matthiae Hunnyadis, regis Hungariae augustissimi... disposita a Caspate Helto...* (Claudiopoli: [Heltai], 1565) (2r–[](6)r. [továbbiakban: *Praefatio*]. Fordítása: *Szikszai Fabricius Vazul* előszava... [Előszó], in KULCSÁR, *Humanista történetírók...*, 14–28.

²⁹ IMRE, „Melanchthon paeonjai...”, 167–168.

³⁰ „Ac nisi praclarissimi et toti Europae salutare conatus ipsius, tristi universi orbis Christiani fato, partim artibus Romani Pontificis, partim vicinorum etiam principum machinationibus impeditus fuisset [!], res longe maiores et utiliores fuerat gesturus.” SZIKSZAI FABRICIUS, „Praefatio...”, [](4)r–v. Az átvétel egyértelmű a szóegyezések miatt („tristi... fato”, „artibus Romani Pontificis...” stb.). A szomszédos fejedelmek hibáztatása viszont Brenntől eredhet. Ld. a 19. és 21. jegyzetet!

³¹ SZIKSZAI FABRICIUS, „Praefatio...”, (2v).

³² Uo., [](3r–[](4)r, illetve SZIKSZAI FABRICIUS, „Előszó...”, 19–20. A kérdésre újabban, további irodalommal ld. TÓTH Gergely, „Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája”, in *Clio*

művére alapozott dicsőítés adja a kötőanyagát az egész előszónak, de már határozott protestáns élel.

A cseh probléma: lehet-e protestáns királyeszmény a huszitákkal háborúzó Mátyás?

Az *Oratio*ban megfogalmazott állítás Mátyás cseh háborúiról már kezdettől rejtett magában veszélyeket. Melanchthon nem csupán a pápa kritikájának szánta, hanem Mátyást is bírálta egyben. Az *Oratio* szavai szerint Mátyás azzal, hogy belebonyolódott a csehek elleni háborúba, elmulasztotta, hogy Európa számára üdvös dolgokat tegyen; seregei pusztították Csehországot és a szomszédos tartományokat.³³ Szikszai Fabricius jó érzékkel csak a pápa kritikáját vette át az *Oratio* szövegéből. Ám úgy tűnik, hogy a cseh háborúk behozatala a Mátyás-narratívába időzített bomba volt, amely nemsokára „robbant” is.

Heltai Gáspár 1575-ben megjelent magyar nyelvű *Krónikája* a legnagyobb hatású Mátyásról szóló könyv volt a 16. században, a Zsámboky-féle teljes Bonfini-kiadás mellett. Heltai is Bonfinit fordította, vagy inkább tömörítette, s ezáltal Mátyással kapcsolatban is az itáliai hagyományt közvetítette; ugyanakkor pápa- és klérusellenes ki- szólásaival reformatori értelmezésben adja elő a magyar történetet, így a nagy nemzeti király uralmát is.³⁴ Művére emellett hatással lehetett Szikszai Fabricius Mátyás-képe, így az ötszáz éves időszak, s az ennek csúcán álló Mátyás képzete.³⁵ Heltai elbeszélésben azonban a Szentszék ösztönzésére megindított cseh hadjárat szintén nemcsak a pápa bűne, hanem Mátyásé is, amiért engedett a pápa biztatásának, s egyben saját bosszú- és hatalomvágyának, s mindez súlyos következményekkel járt. Szerzőnk szerint ugyanis Mátyás később kénytelen volt belátni – miután nem őt választották cseh királynak –, hogy hiábavaló volt a sok véráldozat, miközben ő adókkal nyomorgatta az országot, ráadásul a török is megerősödött időközben.³⁶ Heltai súlyos kritikája – véleményem szerint – azzal fenyegetett, hogy a protestáns múltértelmezés számára elvész Mátyás személye, s ezzel az ellenoldal számára válik felhasználhatóvá.

Alighanem Heltai, vagy éppen Melanchthon elmarasztaló ítéletének köszönhető, hogy Magyar István híres munkájában már a protestáns Mátyás-kultusz elbizonytalan-

inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról, szerk. TóTH Gergely, Monumenta Hungariae Historica: Dissertationes (Budapest: MTA BTK TTI, 2014), 117–147, 135.

³³ Ld. MELANCHTHON, *Oratio...*, Biii(v).

³⁴ A Mátyásról szóló részt ld. HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, kiad. KULCSÁR Margit, bev. KULCSÁR Péter, Bibliotheca Historica (Budapest: Magyar Helikon, 1981), 266–402. A mű protestáns jellegére ld. KULCSÁR Péter, „A történetíró Heltai (Kiadás- és szövegtörténeti áttekintés)”, in KULCSÁR, *Eszmék, legendák...*, 143–170, 164–165.

³⁵ Vö. KULCSÁR Péter, „A humanista történetírás”, in Kulcsár Péter: *Humanista történetírás Magyarországon (tanulmányok)*, Kisebbségkutatás Könyvek (Budapest: Lucidus Kiadó, 2008), 60–93, 88.

³⁶ Uo., 310–318. Heltai már az 1565-os Bonfini-kiadásban is ugyanebben a hangnemben bírálta – a margószövegekben – Mátyás csehek elleni hadjáratát.

dása figyelhető meg.³⁷ Magyarai – egyértelműen Szikszai Fabriciust követve – szót ejt még az ötszáz éves periódusról, s az ennek csúcán lévő jó fejedelemokről, mint Hunyadi János (!) és Mátyás király³⁸ – de éppen csak megemlíti őket, Mátyás uralmának tárgyalását, személyének dicséretét teljesen mellőzi. Nem követi tehát Melanchthont és Heltait a negatív ítélet megfogalmazásában – habár a Melanchthon és Peucer által szerkesztett Carion-krónikát bizonyosan ismerte –,³⁹ de már nem is eszményíti a királyt, mivel alighanem belátta, hogy Mátyás katolicizmusa, és a cseh hadjárat ügye könnyen a protestáns oldal ellen fordítható. S ha így gondolta, tökéletesen igaza volt. Pázmány a *Feleletben* már azzal vágott vissza, hogy hiába emlegeti Magyarai az ötszáz éves boldog időszakot és a két Hunyadi, hiszen Mátyás nem „Luther lova farkát tartotta”, hanem derék katolikus volt, aki mindig engedelmeskedett a pápának, tehát ellenfele helytelenül példálózik vele.⁴⁰

Két megoldási kísérlet a problémára: Révay Péter és Szenci Molnár Albert

Amikor Révay Péter 1619–1620-ban, a pozsonyi várban megírta nagy országtörténetét, a *De Monarchiát*, az ország egy újabb nagy válságot élt át, s szerzőnkre is hatással voltak a falakon kívül zajló események. Révay II. Mátyás embere volt, és a hatalomváltás után is hű maradt a dinasztiához, mert még reménykedett a Habsburg kormányzatban, bár a katolikus liga és a pápa támogatójának, II. Ferdinándnak a trónra lépése már elbizonytalanította. Valószínűleg ezért erősödött fel rendi öntudata és lutheránus pápaellenessége kéziratos munkájában. A katolikus egyházfők bírálatában a Carion-krónikát, illetve a magdeburgi *centuriákat* követi: sorjáznak művében a kritikus megjegyzések a pápa mesterkedéseiről, praktikáiról, mint ahogyan elődei, Székely, Szikszai Fabricius, Heltai, Magyarai munkáiban.⁴¹

A markáns pápaellenesség indíthatta Révayt arra, hogy Mátyás uralkodásának leírásakor is a Szentszék felelősségét, „bűneit” emelje ki – ezt viszont egy addig nem

³⁷ A mű kiadása: MAGYARI István, *Az országokban való sok romlásoknak okairól*, s. a. r. KATONA Tamás, utószó MAKKAJ László, Bibliotheca Historica (Budapest: Magyar Helikon, 1978).

³⁸ Uo., 99.

³⁹ Többször is idézi a művet. Uo., 52, 62–63, 96. stb.

⁴⁰ PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére (1603)*, s. a. r. HARGITTAY Emil, Pázmány Péter Művei I (Budapest: Universitas, 2000), 240–241, 243. A szöveghelyre és a problémára általában még ld. BENE Sándor, „Ratio temporum: Dániel próféta és a magyar történetírás”, in TÓTH, *Clio inter arma*, 87–116, 110–111. (101. jegyz.)

⁴¹ Révay műve: Petrus de REWA [RÉVAY Péter], *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem...* (Francofurti: Götz, 1659). Tartalmáról, így pápa- és klérusellenességéről bővebben írtunk korábbi tanulmányunkban. Ld. TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 133–134, 135–137. Véleményünk szerint egyértelműen e klérusellenes szemléletnek tudható be, hogy a tudós koronaőr nagy terjedelemben tárgyalta Váradi Péter kalocsai érsek Mátyás király általi bebörtönzését – Révay ugyanis soha nem mulasztotta el az alkalmat, ha egy főpapról valami rosszat írhatott. Az epizódot ld. RÉVAY, *De monarchia...*, 49. A történetet más vonatkozásban tárgyalta PETNEHÁZI, „Kovacsóczy Farkas...”, 291–292, 294–299.

kiaknázott forrás segítségével vitte véghez. Kezébe jutottak ugyanis Mátyás diplomáciai levelei,⁴² s ezek közül válogatta ki a neki tetsző, céljainak megfelelő episztolákat. Az általa idézett levelek egy része Mátyásnak a Szentszékkal szembeni panaszairól, vádjairól szól, míg a másik csokor arról, hogy a császár, a pápa és más fejedelmek egyfolytában akadályozzák a magyar királyt, de legalábbis nem segítik a török ellen – mármint Mátyás szerint.⁴³ Jellemző, hogy Révay még a levelek szövegébe is belenyúl: az idézetekben ugyanis kiveszi belőlük a pápa bevett megnevezéseit (például „a sanctissimo domino nostro”), s lecseréli az egyszerű „pápa” szóra („a Pontifice”) – nyilván azzal a céllal, hogy a király és a Szentszék közötti konfliktusos viszony narratíváját még a megtisztelő titulusok se „zavarják”.⁴⁴ Vagyis e levélválogatással a tudós koronaőr egyrészt „bizonyította”, hogy Mátyás nem volt a pápa kegyeltje, illetve kiszolgálója – sőt, a Szentszékkal számos vitája volt –, másrészt a királyt felmentette a török elleni hadjárat elmaradásának ódiума alól.

Persze elhallgatásra Révaynak is szüksége volt, csakúgy, mint Szikszai Fabriciusnak vagy Magyarinak. Sőt, ő odáig ment, hogy kihagyta a huszitákat az egész magyar történelemből (nem szerepel a műben Husz megégetése, továbbá Zsigmond, Hunyadi János és Mátyás husziták elleni háborúi stb.). Ez a meghökkentő lépés valójában több szempontból is megfelelő lehetett számára. Egyrészt 1619-ben, a cseh felkelés idején egy császárhű, de II. Ferdinánd egyházpolitikájával elégedetlen evangélikus történész számára meglehetősen nehéz feladvány lett volna a husziták tárgyalása; könnyebb volt mellőzni a problémát. Emellett Révay, a tizenöt éves háború veteránja láthatóan egy tökéletes, makulátlan Mátyás-figurát akart, amely a protestáns olvasó számára is megfelelő: egy törökverő hőst, aki hadi fegyelmet tartott seregében.⁴⁵ Ebbe a képbe nem fért bele a cseh hittestvérek elleni háború. Így a huszitáknak menniük kellett: maradt helyettük a Szentszékkal haragban lévő Mátyás, akit szerzőnk – Szikszai Fabriciust és Magyarit követve – ugyancsak a magyar monarchia ötszáz évének csúcspontjára helye-

⁴² Révay az ún. Nádasdy-féle nagyobb kódexet használta a levelek idézéséhez. Mai lelőhelye: EK Kézirattár G 39. A kódexre ld. JÁNOSI MONIKA, „A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek”, *Magyar Könyvszemle* 94 (1978): 225–254, itt: 235–250. Révay egy helyen kifejezetten utal is a kódexre, de egyébként is biztosra vehető, hogy ezt használta a levelek idézéséhez, mivel a kódex vonatkozó helyein apró macskakörmök láthatók azok mellett a sorok mellett, amelyeket később idézett. Ld. például EK G 39. f. 214r, illetve RÉVAY, *De Monarchia...*, 42. A kódexre való konkrét hivatkozást ld. Uo., 48.

⁴³ A levélidézetekeket ld. Uo., 45–49. Még ld. TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 134.

⁴⁴ A párhuzamos szöveghelyeket ld. EKK G 39. 204r, illetve RÉVAY, *De Monarchia...*, 45. A jelenségre számos további példát lehet hozni.

⁴⁵ Ld. Uo., 50–52. A Mátyás alatti jó katonai fegyelem (*militaris disciplina*), s annak „visszasírása” hamar toposz lett a magyar (és külföldi) történetírásban; Bonfininél is megvan, de aztán emlegeti Iovius, nem sokkal később Brenner Márton a fent említett előszavában, később Forgách Ferenc, Brutus, Istvánffy, Révay, sőt, utóbb Zrínyi Miklós is. A kérdést kimerítően tárgyalja (de Ioviust, Brutust, Révayt nem említi) KARDOS Tibor, „Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez”, *Magyarságtudomány* 1 (1942): 65–93, itt: 68–81.

zett.⁴⁶ Révay úgy festette meg a hajdan volt nemzeti királyt, mint aki „Augustushoz hasonlóan” aranykort teremtett,⁴⁷ és csak ellenfelei akadályozták meg, hogy a török ellen is sikeres legyen.

A jeles református tudós, Szenci Molnár Albert Révayval szinte egy időben, 1621-ben vette elő Mátyás történelmi figuráját, mégpedig a *Dictionarium* ez évi kiadásának ajánlásában. A dedikáció címzettje ura és „jótévője”, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, illetve „választott magyar király” volt, akit szerzőnk Mátyással állított párhuzamba.⁴⁸ Az egykori magyar uralkodó és a huszitizmus viszonyának kényes ügyét Szenci Molnár egy elég merész húzással oldotta meg: nem került ki a témát, de csak azt emelte ki belőle, amire szüksége volt. Szerzőnk ugyanis azt hangsúlyozta, hogy amiképpen Mátyás szövetséget kötött az „evangéliumi hitű” Podjebrád Györggyel, és elvette annak lányát feleségül, akképpen szövetkezett Bethlen az „igazhitű” Frigyes cseh királlyal, a birodalom első választófejedelemével.⁴⁹

Szenci Molnár tehát éppenhogy kihangsúlyozta Podjebrád György huszitizmusát az „evangéliumi hitű” (*evangelicus*) jelzővel, továbbá Mátyásnak a Podjebráddal való kezdeti jó viszonyát tematizálta.⁵⁰ Persze a Mátyás–Bethlen párhuzam így is sántított, hiszen a következő mondatban már a hajdani királyt az ország, míg az erdélyi fejedelmet a hit védelmezőjeként tüntette fel. Amint arra Imre Mihály helyesen rámutat, az utóbbi esetben Szenci Molnár már nemigen találhatott Mátyás hadjáratai között olyat, amely Bethlen „hitért vívott harcának” az előképe lehetett volna, továbbá el kellett hallgatnia a hajdani király csehek elleni háborúját is.⁵¹ Vagyis mind Révay, mind Szenci Molnár arra kényszerült, hogy „szelektív” forráskezeléssel, bizonyos tényeket kihagyva tegye szalonképpé Mátyás figuráját a protestáns olvasóközönség szemében.

⁴⁶ RÉVAY, *De Monarchia...*, 46–47; TÓTH, „Lutheránus országtörténet...”, 134–135.

⁴⁷ „...quodque de Augusto Imperatore dicitur, quod Romam latericiam effecit marmoream, hic Matthias Augusto similis Monarchiam S. Coronae ferream commutavit in auream, hoc est illustravit domi foris que victoriis, triumphis atque disciplina militari condecoravit, legibus et artibus pacis multiplicibus.” Ld. RÉVAY, *De Monarchia...*, 45.

⁴⁸ Albertus MOLNAR [SZENCI MOLNÁR Albert], „Serenissimo ac potentissimo Gabrieli, electo Ungariae, Dalmatiae et Sclavoniae regi, Transsylvaniae principi ac Siculorum comiti etc. Domino et euergatae suo clementissimo”, in SZENCI MOLNÁR Albert, *Lexicon Latino-Graeco Ungaricum: Iam recens tertia cura recognitum... item Dictionarium Ungarico-Latinum...*, (Heidelbergae: Geyder, 1621):(2r–):(4v. Az ajánlást részletesen elemezte IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”. *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Humanizmus és reformáció 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 213–220.

⁴⁹ „...ille [Matthias – T. G.] evangelici regis Bohemiae Georgii Podebragii filiam duxit uxorem, et cum eo foedus iniit; tu cum Serenissimo eiusdem regni orthodoxo Rege Friderico, imperii primario electore foedus pepigisti, quod etiam compaternitatis nexu confirmasti.” SZENCI MOLNÁR, „Serenissimo ac potentissimo...”,:(3r.

⁵⁰ Még ld. IMRE, „Úton járásnak megírása...”, 216.

⁵¹ Uo., 216–217.

Katolikus válaszok és a protestáns Mátyás-kultusz elhalványodása

Időközben a katolikus szerzők – miközben protestáns ellenfelekkel vitáztak, illetve az ő Mátyás-képüket kritizálták – maguk is megtalálták a hajdani király nekik tetsző vonásait. Pázmányt fentebb már említettük. Idekívánkozik még egy 1608. évi beadványa a vallásszabadság ügyében – az iratban mások mellett megemlíti Mátyást, mint aki fellépett az eretnekek ellen.⁵² Balásfi Tamás boszniai püspök, Pázmány hű fegyvertársa 1620. évi vitairatában azzal vágott vissza a Mátyás király szabad megválasztásával példálózó Alvinczi Péternek, hogy Mátyás bizony jó katolikus volt, így ő, Balásfi, a hit dolgában sokkal közelebb áll hozzá, mint református vitapartnere.⁵³ Egy másik művében Balásfi már egyenesen azt emlegeti, hogy Mátyás, a pápa hűséges szolgája számos győzelmet aratott az Istentől és a római Szentszéktől elrugaszkodott cseh husziták ellen.⁵⁴ A jezsuita neveltetésű Erdődy György 1633-ban kinyomtatott tézislapján pedig Hunyadi Mátyás alatt áll, hogy ő „a törökök és az eretnekek legyőzéséért” (*ob Turcas et haereticos victos*) szerepel az Erdődy által megjelenített hitvédő királyok között.⁵⁵ Mindez világosan jelezte, hogy Mátyás személyére a katolikus múltszemlélet is igényt tart, és sikerrel is használja fel a személyét.

Ezzel párhuzamosan a protestáns oldalon mintha lemondtak volna az egykori „királyeszményről”. A *Florus Hungaricus* református szerzője, Nadányi János 1663-ban már kertelés nélkül leírja, hogy Mátyás a pápa tanácsára indított háborút az eretnekeknek tekintett csehek ellen – ahelyett, hogy a török ellen ment volna. Sőt, Nadányi azt is megjegyzi, hogy Mátyás a könnyebb ellenállás és a nagyobb zsákmány miatt választotta egykori apósa királyságát, mert a török fejedelem nagy vitézsége őt is aggasztot-

⁵² PÁZMÁNY Péter, *Összegyűjtött levelei*, s. a. r. HANUY Ferenc, I. köt. (1601–1628) (Budapest: Budapesti Kir. Magyar Tudományegyetem, 1910), 29. A beadványt elemzi és a fenti részletre felhívja a figyelmet BITSKEY István, „Pázmány Péter és a protestáns vallásszabadság”, in BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, 15–23 (Budapest: Universitas Kiadó, 2015), 18.

⁵³ THOMAS BALASFI, *Apologia pro clero et aliis catholicis Hungariae, sive refutatio libelli, cui titulus est, Querela Hungariae...* (Viennae Austriae: Gelbhaar, 1620), 52–54. A kérdésre bővebben ld. TÓTH Gergely István, „Politika, történelem, múltszemlélet három 17. századi kanonok műveiben: Balásfi Tamás, Rátkay György és Bársony György munkái”, in *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESEI Lázár, Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3, 297–314 (Pécs: Történelemszék Egyesület – META-Egyesület, 2018), 301–302.

⁵⁴ „An [Matthias – T. G.] Fridericum Viennae ab Hussitis obsessum, Catholicae fidei, Romanoque Pontifici deditissimus non liberavit, Bohemis perterritis, et eo, unde venerant, refugientibus? Imo de Bohemis Hussitis, qui a Deo, Romana, Apostolicaque sede desciverant, totidem victoriosi, quot illos bellis adortus est, triumphavit, occupata possessaque Moravia, Silesia, et Lusatia, et tandem defuncto Hussita rege Podebradio ab ipsis Bohemis in regem quoque est electus.” THOMAS BALASFI, *Christiana responsio ad libellum Calvinisticum Alberti Molnar...* (Viennae Austriae: Gelbhaar, 1621), 98–99.

⁵⁵ Ld. GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1986), 73–74; RÓZSA György, „Thesenblätter mit ungarischen Beziehungen”, *Acta Historiae Artium*, 33 (1987–1988): 257–289, 259.

ta.⁵⁶ A 18. század elején írt református egyháztörténetében Debreceni Ember Pál még menti a menthetőt, és közli Johannes Laetus holland egyháztörténész ama állítását, miszerint Mátyás előbb száműzte országából Moldvába a huszitákat, ám később, megismerve az „igazságot” és az elüldözöttek ártatlanságát, visszafogadta őket. Ezzel mintegy megpróbálta visszaterelni Mátyást a protestáns üdvtörténetbe.⁵⁷ A század folyamán azonban az evangélikus tudósok már konfesszionális felhangok nélkül szóltak a királyról, s csupán annak kultúrateremtő tevékenységét emelték ki. Erre elég idézni Czvittinger Dávid írói lexikonát, amelyben a szerző nagy terjedelemben ír Mátyásról, de nem tesz kísérletet arra, hogy felekezeti szempontból „hasznosítsa” alakját.⁵⁸

Összegzés

Amint láttuk, Mátyás népszerűsége, illetve a körülötte kialakult humanista kultusz alól a reformátorok sem tudták kivonni magukat, s ezért megpróbálták a jeles királyt egy eszményi történelmi alakká formálni, amely a reformáció hívei, illetve történelemképe számára is befogadható. Már a korai szerzők, Farkas András és Bencédi Székely István is magasztalták őt munkáikban, majd Philipp Melanchthon helyezte bele az egyetemes protestáns históriába az uralkodót, akit csak a „pápai ármány” térített el a török hadjáratról, s vitt bele a „tisza hitű” cseh husziták elleni háborúba. Melanchthon elméletét visszhangozta Szikszai Fabricius 1565. évi Bonfini-előszava is, de csak a pápa felelősségét emelte ki, a cseh háborút elhallgatta. Heltai Gáspár azonban levonta a szükség-szerű következtetést, miszerint Mátyás a pápa engedelmes híveként, „kábaságból” indított háborút a csehek ellen, amiért aztán elérte Isten büntetése. Ezen a vigasztalan képen Révay Péter még megpróbált fordítani, amikor módszeresen szelektált diplomáciai levelek közlésével egy pápaellenes Mátyás portréját alkotta meg, miközben a huszitákat, mint zavaró tényezőket egyszerűen kiiktatta munkájából. Szenci Molnár Albert viszont éppen hogy kihangsúlyozta Mátyás szövetségét az „evangéliumi hitű” Podjebrád Györggyel – illetve házasságát annak lányával –, s elhallgatta a magyar király későbbi háborúját egykori apósa ellen. E kísérletek azonban nem bizonyultak sikereseknek, s időközben a katolikus tábor – így Pázmány Péter és Balásfi Tamás – a protestánsokkal való polémia közben, mintegy ellenfeleik Mátyás-tiszteletére válaszul megtalálták a nagy nemzeti uralkodóban a török- és eretnekverő király ideális figuráját.

⁵⁶ Ld. Johannes NADÁNYI, *Florus Hungaricus* – NADÁNYI János, *A magyar Florus*, kiad. HAVAS László, ΑΓΑΘΑ 11 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), 204–206.

⁵⁷ [DEBRECENI EMBER PÁL]–Fridericus Adolphus LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania...* (Trajecti ad Rhenum: van Poolsus, 1728), 39–40.

⁵⁸ David CZVITTINGERUS, *Specimen Hungariae literatae...* (Francofurti et Lipsiae: Kohlesius, 1711), 102–110.

Variációk Dánielre

*Az isteni bosszú és gondviselés a 16. századi humanista történetírás nyelvében
(Sleidanus, Budina és Forgách)¹*

A kora újkori történetírással és általában a reformációval foglalkozó szakirodalomban összefoglalóan wittenbergi történelemszemléletnek nevezzük azt a történeti gondolkodást, amely a protestantizmus kezdeti időszakában – túlnyomórészt Luther és Melancthon hatására – a németországi reformáció által befolyásolt területeken, így Magyarországon is uralkodóvá lett, és amelynek főbb összetevőiként az apokaliptikus végidők közeli eljövételébe vetett hitet; a négy birodalom gondolatát; az organikus, hatezer éves világtörténelem és ennek kétezer, illetve ötszáz éves ciklusainak elképzelését; valamint azt a szilárd meggyőződést szokás tartani, hogy a török térhódítása Isten jogos büntetése a kereszténység megszámlálhatatlan bűneiért cserébe.² Dániel próféta kitüntetett szerepe ebben a képletben annak köszönhető, hogy ószövetségi könyvében két olyan álmotlás is szerepel – az egyik a második fejezetben Nabukodonozoré, a másik a hetedikben a sajátja –, amelyek a protestantizmus korára a világtörténelem allegorikus sémájaként rögzültek a keresztény hagyományban.³ Olyan közös szimbólum és nyelv volt ez

¹ A tanulmány létrejöttét az NKFIH K 119237 és PD 125180 számú pályázatai tették lehetővé.

² Vö. KATHONA Géza, *Károlyi Gáspár történelmi világgépe. Tanulmány a magyar protestáns reformátori apokalyptika köréből* (Debrecen, 1943); BOTTA István, „Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére”, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor (Budapest: A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 1984), 51–65; ÖZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991), 83–117; BENE Sándor, „A jövő története és az olvasók. 1653: Zrínyi befejezi a Vitéz Hadnagyot”, in *A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza (Budapest: Gondolat, 2007), 487–500; Uő, „Ratio temporum. Dániel próféta és a magyar történetírás”, in *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely (Budapest: MTA BTK TTI, 2014), 87–116.

³ Annak az állóképnek feje tiszta aranyból, melle és karjai ezüsből, hasa és oldalai rézből, lábszárjai vasból, lábai pedig részint vasból, részint cserépből valának. Nézed vala, a míg egy kő leszakada kéz érintése nélkül, és letöré azt az állóképet vas- és cseréplábairól, és darabokra zúzá azokat. Akkor egygyé zúzódek a vas, cserép, réz, ezüst és arany, és lőnek mint a nyári szérún a polyva, és felkapá azokat a szél, és helyöket sem találák azoknak. Az a kő pedig, a mely leüté az állóképet nagy hegygyé lőn, és betölté az egész földet. (...) Te, oh király! (...) Te vagy az arany-fej. És utánad más birodalom támad, alábbvaló mint te; és egy másik, egy harmadik birodalom, rézből való, a mely az egész földön uralkodik. A negyedik birodalom pedig erős lesz, mint a vas; mert miként a vas széttör és összezúz mindent; bizony mint a vas pusztít, mind amazokat széttúzza és elpusztítja. Hogy pedig lábakat és ujjakat részint cserépből, részint vasból valónak láttál: a birodalom kétfelé oszol, de lesz benne a vasnak erejéből, a mint láttad, hogy a vas elegy volt az agyagcseréppel. És hogy a lába ujjai részint vas, részint cserép: az a birodalom részint erős, részint pedig törékeny lesz. Hogy

– nem csupán Magyarországon, de Európában is –, amelyet szinte újrafelfedezni sem volt szükséges, s amely reneszánsz ide, humanizmus oda, szinte töretlenül, középkori erejéből mit sem veszítve maradt meghatározó szólama a keresztény közgondolkodásnak lényegében végig a 16. században, katolikus és protestáns oldalon egyaránt.⁴

A *historia prophetica* hatása alól látszólag még a humanizmussal felívelő, az antik hagyományt újraíró és újraértelmező világi történetírás sem tudta magát kivonni: jóllehet kezdettől fogva ellentmondás volt a történelem humanista filológián nyugvó, szövegközpontú, elemző leírása és az eszkaton Szentírással igazolt, hitbéli bizonyossága között, ám ezt a 16. századi humanista történetírók sikerrel kerülték meg azzal, hogy szinte kizárólag kortörténetet írtak, vagyis többnyire csupán azokat az eseményeket írták le, amelyeknek maguk is kortársai voltak. Amennyiben nem így tettek – mint Johannes Sleidanus, aki a korban etalonnak számító kortörténeti kommentárja mellett a dánieli négy birodalomról szóló művével szerzett magának hírnevet –, azok így vagy úgy egyensúlyozni kényszerültek – Bene Sándor szavaival élve – a „millenarista váradalmaknak”, a „prófétai diskurzusnak” való megfelelés és a „szoros jövőfüggés” józan ész diktálta „eloldása” között.⁵ Természetesen az is igaz, hogy az eszkatológia önmagában egy nagyon fontos integrációs tényezője volt a kialakuló protestáns egyház(ak)nak, ráadásul a másik oldalról, ahogyan azt Koselleck megállapította, csak addig számí-

pedig vasat elegyülve láttál agyagcseréppel: azok emberi mag által vegyülnek össze, de egymással nem egyesülnek, minthogy a vas nem egyesül a cseréppel. És azoknak a királyoknak idejében támaszt az eget Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol, és ez a birodalom más népre nem száll át hanem szétzúzza és elrontja mindazokat a birodalmakat, maga pedig megáll örökké. (Dán 2, 32–45); Szóla Dániel, és monda: Látám az én látásomban éjszaka, és ímé, az égnek négy szele háborút támaszta a nagy tengeren; És négy nagy állat jöve fel a tengerből, egyik különböző a másiktól. Az első olyan, mint az oroszlán, és sas szárnyai valának. Nézém, míg szárnyai kitéptettek, és felemelteték a földről, és mint valami ember, lábra állították és emberi szív adaték néki. És ímé, más állat, a második, hasonló a medvéhez, és kele egyik oldalára, és három oldalborda vala szájában fogai között, és így szólának néki: Kelj fel és egyél sok húst! Ez után látám, és ímé, egy másik, olyan mint a párducz, és négy madárszárnya vala a hátán; és négy feje vala az állatnak, és hatalom adaték néki. Ezek után látám éjszakai látásokban, és ímé, negyedik állat, rettenetes és iszonyú és rendkívül erős; nagy vasfogai valának, falt és zúzott és a maradékot lábaival összetaposta, és ez különbözék mindazoktól az állatoktól, a melyek előtte valának, és tíz szarva vala néki. Mialatt a szarvakat szemlélém, ímé, másik kicsiny szarv növekedék ki azok között, és három az elébbi szarvak közül kiszakaszaták ő előtte, és ímé, emberszemekhez hasonló szemek valának ebben a szarvban, és nagyokat szóló száj. (Dán 7, 2–6). A bibliai idézeteket itt és ezután is Károlyi revidéált fordítása szerint közlöm.

⁴ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 109–152, <http://mek.oszk.hu/16900/16923/>; FODOR Pál, „Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben”, *Történelmi Szemle* 39 (1997): 21–50. (Másodközlése: Uő, *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről* [Budapest: Balassi, 2000], 179–211); BENE, „Ratio temporum...”, 110–111.

⁵ BENE, „Ratio temporum...”, 102–104.

tott annak, amíg „történelmi-politikai értelemben meghatározatlan” maradt.⁶ Ez már önmagában gyengíteni látszik a képletet, hogy a történelmi műveket a kora újkorban kizárólag teologikus keretben, illetve a felekezeti szempontjából lehetne értelmeznünk.⁷ Közelebb állhat talán a valósághoz, vagy legalábbis jobban megragadható a képlet, ha nem egymást takaró rétegekről, hanem részint egymást nem teljesen fedő halmazokról (úgy mint teológia, történetírás, sőt politikai irodalom és filozófia), részint egymást erősítő, olykor összefolyó, de mégis párhuzamos szellemi áramlatokról (lutheri reform, erasmista keresztény humanizmus, millenarizmus), részint pedig egy a korszellem diktálta közös nyelvről, vagy diszkurzív térről beszélünk (vö. a reformáció mint nyelvi esemény),⁸ aminek minden történelmi szerző és szöveg a természetes része volt, kiterjedését és valódi határait pedig több száz év távlatából egyszerűen lehetetlenség megnyugtató módon felmérni. (Bár a technológia lassan megéri arra, hogy szakvakra lebontva, kvantitatív alapon, digitálisan feldolgozhatóak legyenek az egyes művek, a kontextusok, a szövegek által alkotott hálózatok feltérképezése még bizonytalan ideig várat magára, ahogyan az ilyen szöveghálózatok megállapítása sem visz majd valójában közelebb magukhoz a szerzőkhöz.)

Az alábbiakban, a szűkre szabott terjedelmi keretek és természetesen kutatási horizontom még ennél is behatároltabb perspektíváján belül maradván arra a különálló, ám végső soron mégiscsak egymást erősítő párhuzamosságra kívánok fókuszálni, amely az isteni gondviselés tekintetében a humanista és a teologikus történetírás, illetve a történetírói és teológiai nyelv között fennállt. Vagyis, azon – a történelem jövőtől való függését (és az ún. technológiai apokalipszist) egyébként ma is propagáló és ebből busásan profitáló népszerű szerző által gyerekesnek, hibásnak és énközpontúnak nevezett⁹ – nyelvhasználatra és elképzelésre, amely az emberi történelmet az egyéni erkölcs kategóriáival írja le, illetve hogy utóbbinak akár generációkon is átnyúló következményei lehetnek. Ez a moralizmus, ahogyan látni fogjuk, részben a Bibliában, részben az antikvitásban gyökerezett, és tökéletesen bele tudott simulni a kora újkorban felerősödő profetikus szemléletbe, olyannyira, hogy utólag, felületesen visszatekintve – lásd például a fent idézett népszerű szerzőt – már nem is látszanak a különbségek.

⁶ Reinhardt KOSELLECK, *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája* (Budapest: Atlantisz, 2003), 23, idézi: BENE, „Ratio temporum...”, 105.

⁷ BENE, „Ratio temporum...”, 89: „A kora újkori szerző esetében viszont az egykorú teológiai eszmeáramlatok kínálják az értelmezés elsődleges kontextusát, a felekezeti dogmatikáknak a szentírás-értelmezésben megjelenő különbségei adnak kulcsot a szerző időtapasztalatához és időkezeléséhez.”

⁸ Ld. CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Humanizmus és reformáció 34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2013), különösen: 5–26.

⁹ Yuval HARARI, *Homo Deus*, ford. TORMA Péter (Budapest: Animus, 2017), 151.

Két dolgot kell még kibontanunk, mielőtt a konkrét példákra térnénk. Az egyik a profetikus nyelvhasználat¹⁰ középkori, joachimista alapokon nyugvó népszerűsége és elterjedtsége, amely az egyházreform gondolatát már igen korán összekapcsolta a külső veszély (ti. a török) megjelenésével és mind erőszakosabb hódításaival. Ez részben egy erkölcsi attitűdöt jelentett (a török, mint Isten büntetése az egyéni bűnök soroza-táért), részben pedig egy hullámokban jelentkező, időnként szinte bénultságig foko-zódó várakozást az apokalipszisre.¹¹ Hogy valóban dinamikájában érdemes mindezt szemlélni, azt Luther életművével kapcsolatosan nemrégiben tárta fel a kutatás,¹² ami alapján nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy a populáris regiszterben még ke-vésbé lehetett statikus fenomén.¹³ A másik tényező (ezzel összefüggésben) a kora új-kori történelemdefiníció variabilitása, bizonytalansága, vagyis hogy a 16. század első felében egymás mellett (és egymást időnként természetesen átfedve) legalább három-féle történelem létezett: a középkori alapokon még mindig csak és kizárólag üdvtörté-neti síkon elképzelhető világ- és nemzettörténet (lényegében a teológia része); a szin-tén nemzeti keretekben gondolkodni kezdő, ám a politikai eseményeket részben rep-rezentatív, részben politikai éllel leírni igyekvő, elsősorban antik példákat követő kor-történetírás (ebből nő ki később a mai értelemben vett történettudomány); valamint az egyéni életutakból morális példatárat összeállító exemplarista történet, amely valahol a politikai irodalom és morálfilozófia határvidékén helyezkedett el, teológiai hatásoktól sem mentesen.¹⁴

Nagyjából ez az a mátrix tehát, amibe az alább egy szempontból tárgyalt szerzőin-ket – illetve magát a kiválasztott nézőpontunkat is – be kell illeszteni. A kiinduló-pontunk Sleidanus lesz, akinek négy birodalomról írott traktátusát Samuel Budina Sziget bevételéről szóló ostromleírásának ajánlásában kivonatolta 1568-ban. Ezt követően térek rá az isteni bosszú Forgách Ferenc történeti művében található hivatkozásaira. Az utolsó részben azt igyekszem majd bizonyítani, hogy ez a teória és használata való-jában tipikusan keresztény humanista újrafelfedezése volt bizonyos középkorban fele-

¹⁰ A kora újkorban tkp. prófétaí és apostoli nyelvről vagy hagyományról beszéltek, a Biblia két könyvére utal-va. Én ezt így nem veszem külön, illetve profetikus jelző alatt nem csupán az ószövetségi nyelvhasználatot, hanem az apokaliptikához kapcsolódó fogalmak használatát is értem.

¹¹ Vö. FODOR, „Az apokaliptikus hagyomány...”, 23–32, illetve az apokalipszis középkori tradíciójához lásd Uo., 24. jegyzet.

¹² Johannes EHMANN, *Luther, Türken und Islam. Eine Untersuchung zum Türken- und Islambild Martin Luthers (1515–1546)*, Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 80 (Heidelberg: Güter-sloher Verlagshaus, 2015²), 292–402.

¹³ Ennek fényében kell értékelniünk aztán például azt is, hogy Kovacsóczy Farkas, későbbi erdélyi kancellár, humanista karrierjének hajnalán (talán az 1566-os török hadjárat megindulásának előestéjén) érdemesnek tartotta omniáriumba a végítélet eljövételének tizenhét jelét feljegyezni, vö. PETNEHÁZI Gábor, „Kova-csóczy Farkas kéziratos feljegyzései és a XVI. századi Mátyás-hagyomány. Elveszett históriás énekeink nyo-mában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012), 281–299, 284.

¹⁴ Hogy ezt a hármas örökséget a történettudomány máig nem tudta levetkezni, arra Bene Sándor is utal többször idézett tanulmányában, BENE, „Ratio temporum...”

désbe merült, leginkább platonista elképzeléseknek, amelyek a keresztény humanizmusban harmonikusan össze tudtak olvadni a török veszély és reformáció által felerősített profetikusszólásokkal.

Sleidanus és Budina: a végétélet és a Német Birodalom

A luxemburgi születésű, előbb I. Ferenc francia király szolgálatában álló, majd Strassbourban letelepedett, a Német Birodalom V. Károly uralkodása alatti történetét a schmalkaldeni szövetség megbízásából 1545 után megíró Johannes Sleidanus (1506–1556) *Commentarii*-ja lényegében a hivatalos protestáns történet szerepét töltötte be a 16. században, bár szerzője nem élhette meg a mű sikerét, és anyagi haszna sem származott belőle.¹⁵ Neve összeforrt a kora újkori politikai memoár legnagyobb hatású művelőjével (akit, mint közismert, Pázmány is példaképként emleget Istvánffy-nak), Philippe de Commines-nel (1447–1511), akinek visszaemlékezéseit latinra fordította.¹⁶ Saját műve és e fordítás révén a kora újkori politikai történetírás legprogresszívabb képviselőjének tekinthetjük, azzal együtt, hogy a világtörténet tökéletesen profetikusszemléletű üdvtörténeti vízióját is megírta a négy birodalomról szóló traktátusában.¹⁷

Samuel Budina (1540 k.–1571) Szigetvár bevételéről szóló históriája 1568-ban jelent meg, a szemtanú Ferenac Črnko horvát nyelvű elbeszélésének fordításaként, német és latin nyelven.¹⁸ A latin változatot számos paratextus (bevezető elégia, ajánlás,

¹⁵ Ioannes SLEIDANUS, *De statu religionis et reipublicae Carolo Quinto caesare commentarii* (Argentorati: 1555); Alexandra KESS, *Johann Sleidan and the Protestant Vision of History* (Aldershot: Ashgate, 2008); Donald R. KELLEY, „Johann Sleidan and the Origins of History as a Profession”, *The Journal of Modern History* 52, No. 4 (1980): 573–598.

¹⁶ Philippus COMINAEUS, *De rebus gestis Ludovici eius nominis undecimi Galliarum regis et Caroli Burgundiae ducis commentarii (...) ex Gallico facti Latini a Ioanne SLEIDANO* (Argentinae: Crato Mylius, 1545); vö. CSERNUS Sándor, „A reneszánsz fejedelemtükörök forrásvidékén: Philippe de Commines, a »francia Machiavelli«”, *Századok* 133 (1999): 125–144; Pázmány ajánlása Istvánffy-nak: BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, szerk. RITOÓK Zsigmondné (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 340. A kora újkori történeti irodalom korabeli fordításairól vö. Peter BURKE, „Translating histories”, in *Cultural Translation in Early Modern Europe*, eds. Peter BURKE, Ronnie PO-CHIA HSIA (Cambridge: Cambridge University Press 2007), 125–141.

¹⁷ Ioannes SLEIDANUS, *De quatuor summis imperiis libri tres in gratiam iuventutis confecti* (Argentorati: 1556).

¹⁸ Samuel BUDINA, *Historia Sigethi, totius Sclavoniae fortissimi propugnaculi* (Viennae Austriae: ex officina C. Stainhofferi, 1568); *Historij von Eroberung der ansehlichen Vesten Sigeth welche der Türckisch Khaiser Solimanus im Jar 1566 den 7. Septembris eingenommen. Erstlich von einem ansehlichen des Herrn Grauen von Serin seligen diener in Crabatischer Sprach beschriben und denn so auch mit unnd bey gewesen in Lateinisch, jetzt aber dem gemainen man und sunst meinglich zugefallen in Teutsch transferiert. Gedruckt zu Wienn in Osterreich durch Caspar Stainhofer in s. anna Hof.* Vö. PETNEHÁZI Gábor, „Egy kevésbé heroikus gesztus? Zrínyi újjának mikrofilológiája avagy a comma Zrinianum.”, in *Humanista történetírás és neolatin*

dicsőítő költemények, gyászepigrammák) öleli körbe, ezek közül most a *dedicatio* egy részletével foglalkozunk. A szövegben az ifjú ljubljanoi humanista Dániel hetedik fejezetében szereplő, már idézett és hagyományosan értelmezett álmából kiindulva (az utolsó szörnyalak tíz szarvából hármat leszakító utolsó szarv a Török Birodalom) a kereszténység megtérésére buzdít, majd rátér a második fejezetben szereplő, Nabukodonozor álmában megjelenő „állókép” értelmezésére:

Szemernyi kétségem sincs, hogyha mindez megvalósul, az emberi nem kíméletlen ellenségeinek, a törököknek a leölését és messzire űzését maga Isten fogja majd vezérelni, hiszen ő az, akinek bólintására is minden megremeg; és biztosan remélem, hogy ezen a módon könnyedén diadalmaskodunk majd felettük, és otthonaink is biztonságban lesznek ezután tőlük.

S ha jobban belegondolunk, mindez Dániel jóslatával sem ellentétes. Ő ugyanis, amennyiben azt a három szarvat átengedi a törököknek, ami – ahogyan leírtuk – az övék, azzal azt is igazolja, hogy a hatalmuk most a delelőjén áll. S habár a területük jelenleg szinte összeér és szomszédos Németfölddel, mégis, mivel országuk biztos határok között kell maradjon és az a római birodalommal semmiképpen nem egyesülhet, ezért bízhatunk benne, hogy Isten hamarosan meghúzza a gyeplőt, amit meglazított, s fia kedvéért megkegyelmez és megvéd bennünket.

Igaz, hogy a Római Birodalomból már csak az ujjai vannak meg, testének tömege szinte teljesen eltűnt és egészen kicsire zsugorodott; ám mivel talpa vasból van a próféta jóslata szerint, az alapja kitart és nem törik tovább. Neve és ami megmaradt belőle tehát túlél majd mindaddig, amíg a szerkezet össze nem törik, és Krisztus végét nem szakasztja az egész emberiségnek az eljöveteleivel; ő a csapásokat felfogja előlük, biztonságos és nyugodt táborhelyre vezeti őket és eltöröl az ő szemeikről minden könnyet.¹⁹ Végül pedig, miután figyelmeztet minket a szerencsétlenségre, arra biztat a látnok, hogy ne csüggedjünk, sőt mindenkit igyekszik megerősíteni, és ezért a csapások után rögtön a halottak feltámadását helyezi; Istenhez kell folytonos imáinkkal újra és újra könyörögnünk azért, hogy erre a megváltásra örömmel várakozzunk.

Német öntudat (a némettség = az utolsó birodalom törhetetlen vas-talpa és lábujjai) cseng ezekből a sorokból, a negyedik birodalom bukása pedig (ezzel együtt pedig a világ vége is) bizonytalan időre kitolódik, sőt Isten *vezérlésével* a török uralmát is meg lehet törni. Vagyis, a dánieli jóslat hagyományos értelmezése a visszajára fordul, a török elérte uralmának zenitjét, ennél tovább már nem fog hódítani, a német-római csá-

irodalom a 15–18. századi Magyarországon, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, LENGYEL Réka (Budapest: MTA BTK ITI, 2015), 66–73.

¹⁹ Iz 25 8; Jel 7; Jel 17; Jel 21, 4.

szárság pedig az idők végezetéig (Krisztus eljövételéig) fennáll. Budina természetesen nem saját kútfőből dolgozott, egyszerűen felmondta a leckét, amit feltehetően tübingeni tanulmányai során olvasott,²⁰ s amely pontosan Sleidanus négy birodalomról szóló kommentárja volt:

Sleidanus, *De quattuor summis...*, 177v-178r Budina, *Historia Sigethi...*, 8

Pedes autem illius ac digiti pedum partim sunt ferrei, partim fictiles e testa. Sicut humani corporis pes finditur in digitos, ita **Romanum imperium**, ubi constiterit aliquandiu firmum et innixum cruribus ferreis, ac totum terrarum orbem ambitu suo complexum fuerit, **desinet in digitos, et corporis illa moles dissolvetur**. Hoc ipsum etiam constat accidisse, nec opus est explicatione: quid enim magis hodie dissolutum est, quam imperii illius amplissimi corpus? Et quanquam ita se res habet, tamen, **quia planta pedis est ferrea, ut inquit, manebit firmamentum eius, neque prorsus constringi poterit, sed reliquiae, nomen atque dignitas durabunt, donec Christus adventu suo rebus omnibus humanis finem imponet**. Quin ad summam tenuitatem redactum sit, dubitari non potest, ac luce meridiana clarius est. Arbor illa procera concidit, sed haeret ad huc atque constitit illius radix non quidem succulenta, sic ut propagari possit atque augescere, verum exucca prorsus et arida, sed tamen hanc radicem ac plantam ferreae naturae, nulla vis humana funditus revellet, sed haerebit infixam solo, quoad ista rerum omnium fabrica destruetur.

(...) et durabit hic illorum furor ad finem usque mundi, sicut Daniel clare testatur. Atque haec est eius vaticinium causa praecipua, quo videlicet **de postremo temporis aerumnis atque miseriis** praemoniti et certiores facti, **non despondeamus animum**, sed

Romanum quidem Imperium iam in digitos desiit, eiusque corporis moles pene dissoluta est, atque ita diminuta, ut ad summam tenuitatem redactum sit, **sed planta pedis est ferrea**, iuxta prophetae oraculum, **manebit firmamentum eius, nec prorsus constringetur, et reliquiae nomenque eius durabunt, donec** haec machina destruetur, et **Christus adventu suo omnibus rebus humanis finem imponet; atque afflictiones, ut inquit, excipiet, ac in firmam et tranquilam stationem suos transportabit, lachrymasque ab oculis eorum absterget**. Tandem **de his miseriis admonitos** Vates **ne animum despondeamus** hortatur atque ut eo magis omnes confirmet, statim ab istis aerumnis mortuorum resurrectionem ponit, quam ut laetam experiamur atque salutarem, Deus assiduis precibus esset atque etiam est orandus.

²⁰ Theodor ELZE, *Die Universität Tübingen und die Studenten aus Krain: Festschrift zur vierten Säcularfeier der Eberhard-Karls-Universität* (Tübingen: Verlag und Druck von Franz Fues, 1877), 65.

liberationem expectemus per adventum Christi servatoris nostri, **qui statum has afflictiones, ut inquit, excipiet, ac in firmam et tranquillam stationem suos transportabit, et lachrymas ab oculis eorum absterget.**

Jól látszik azonban az is, hogy Budina (azon túl, hogy összevonja) áthangolja Sleidanust, aki ugyanitt, műve utolsó soraiban kevésbé tűnik bizonytalanak a végítélet közeli eljövetele felől:

Hogy mennyire kell hitelt adnunk Dánielnek, arra maga Krisztus a tanú, hiszen prédikációjában idéz tőle és hallgatói figyelmébe ajánlja.²¹ S miután e mostani korunk csapásoktól sújtott, ajánlatos buzgón tanulmányoznunk e prófétát, aki hozzánk, a világ utolsó korszakába születettekhez szól, és mélyen magunkba kell szállnunk, hogy korunk csapásaival, a fenyegető árral és viharral szemben az igaz és valódi vigasz árkával és sáncával védekezhessünk.²²

Budina bevezetője ezzel szemben – lényegében erasmusi, keresztény humanista alapokon – egészen egyszerűen a megtérésre buzdít (*peccatis deploratis salutarem ipsum Apollinem et Deum accedamus, ab ipso remedium summa animi fiducia petamus, dignamque Christianis vitam in hac terra degamus*), amelynek biztos következménye csakis a török legyőzése lehet. Az eltérés két dolgot jelezhet. Egyrészt azt, hogy bár egy török témájú, de mégiscsak kortörténeti munkában bő egy évtizeddel Sleidanus és két évtizeddel Luther halála után már anakronisztikusnak és oda nem illőnek számíthatott az utolsó ítélettel ijesztgetni az olvasót; másrészt itt húzódhat a határ a többnyire politikai irányultságú, de mindenképpen a jelenre fókuszáló kortörténetírás, valamint a rettegett jövő felől közelítő üdvtörténet között. Kortörténetet írni az apokalipszis biztos tudatában eleve értelmetlen tevékenységnek tűnhetett, valamivel ugyanakkor (már ha a szerző nem kizárólag retorikus képességeit igyekezett csillogtatni) mégiscsak hatni kellett az olvasóra, feltéve, ha a szerző a történetírást az azóta is széles körben idézett, és éppen a kora újkorban általánossá lett cicerói, humanista alapokon képzelte el.²³ Ez a törekvés azután,

²¹ Mt 13, 31.

²² „Quantum vero Danieli sit tribuendum, testatur ipse Christus, qui locum ex eo desumptum pro concione refert et auditoribus commendat. Cum ergo sint adflictiissima haec nostra tempora, studiose cognoscendus est hic vates, qui nobis in hoc mundi postremo curriculo positus concionatur, ac diligenter introspicendus, ut et in his praesentibus malis et adversum imminentes fluctus atque tempestates vera nos et certa consolatione tanquam vallo quodam et aggere praemuniamus.” SLEIDANUS, *De quattuor summis...*, 181 r–v.

²³ Vö. PETNEHÁZI Gábor, „Exemplum és prudentia. Jan Zamoyski cenzúrázott Kasszandra-levele Báthory Zsigmondnak 1593-ból”, *Magyar Könyvszemle* 133, 4. sz. (2017): 381–417, 387–388.

ahogyan azt Forgách Ferencnél látni fogjuk, egy hangsúlyozottan moralista alapállásból fakadó, az eseményeket exemplumok sorozataként leíró történetírásban is kulminálódhatott, ahol a biztos végítéletet helyét a bűnökre előbb-utóbb szükségszerűen lesújtó isteni harag, vagy isteni gondviselés, keresztény humanista elképzelése foglalta el.

Forgách, Magyarország és a *divina ira*

Forgách *Commentarii*-jét morális exemplaritásában ragadhatjuk meg leginkább, a sokszor öncélúnak tűnő, a kor szereplőiről a legrosszhiszeműbb történeteket felvonultató előadása mögött a rossz példától való elrettentés egyértelmű szándéka sejlik fel. Ezt ő maga is világosan leírja, a sokat idézett és valójában filológiaiilag sem biztos sorai helyett a magyar nemzet dicsőségének megörökítéséről (*non tamen adeo sterile Ungariae solum*),²⁴ inkább a következő mondatokat tekinthetjük egyéni ars historica-vallomásának:

Én bizony félek, hogy csekélyke kis részét sem érem el annak, amit minden kor és minden nép történetírói elértek. Azok egyéb erényeiken kívül abban is szerencsések voltak, hogy nem oly szomorú, nem oly nyomorúságos dolgokat írhattak meg, amelyeket ne tudtak volna derűs és gyönyörködtető írásművészetükkel változtatni, és ezzel a változatossággal olvasóik figyelmét le tudták kötni. Nekünk ennek az ellenkezője jutott ki mindenben: mi szinte nem is történetet írunk, hanem inkább az egyetlen sors-folyamatban ránk zúduló csapásokat siratjuk. Azt az egyet mégis fölöttébb fontosnak tartom, és kinek-kinek intő például szolgáljon, hogy mind nemzetünk régi évkönyveiből, mind a mi elbeszélésünk sorából, mind pedig példánkából valamennyien magukra ismerjenek és akarjanak okulni.²⁵

²⁴ *Ghymesi Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572*, közli MAJER Fidé, *Monumenta Hungariae Historica Scriptores* 16 (Pest: 1866), 12; FORGÁCH Ferenc, „Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt”, in *Humanista történetírók*, szerk. KULCSÁR Péter, ford. BORZSÁK István, Magyar remekírók (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 567–1041. Uo., 577–578: „Mert bár Mátyás óta a fejedelmek tudatlansága és tehetetlensége miatt mindennemű fegyelem megromlott és a külső nemzetek egyetértettek a diadalmas [magyar] név elpusztításában, mégsem oly terméketlen Magyarország földje, hogy a hősi erények dicső példáit ne szülte volna.” Vö. KULCSÁR Péter jegyzetét Uo., 1130; illetve BORZSÁK István, „Forgách Ferenc és Tacitus”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 81 (1977): 51–60.

²⁵ FORGÁCH, „Emlékirat...”, 596; *Ghymesi Forgách Ferenc...*, 32: „Enimvero vereor, ne ullam vel minimam partem assequar eorum, quae omnes omnium aetatum omniumque gentium scriptores assecuti sunt, ut nihil tam triste tam miserabile ad scribendum habuerint, quod non laeto ac jucundo quandoque stilo commutare potuerint; qua varietate ipsos etiam lectores in lectione retinere possent. At nobis omnia contraria eveniunt, qui uno ac perpetuo fato nostras calamitates lugere potius quam historiam scribere videmur. Quod unum tamen mihi vel maxime notandum videtur et monendi omnes ut causas advertant, cum ex

Céljának elérése érdekében nem válogathatott az eszközökben: részben összeszedte a magyar és európai elitről sokszor csak szóbeszédként terjedő, legbotránysabb történeteket, és azokat kész tényként tálalta,²⁶ részben pedig a gonosztettekért járó biztos büntetést – az isteni bosszú lángpallosát – suhogtatta az olvasó szeme előtt. Több helyet is lehetne idézni, de az alábbiak a legfontosabbak:

Bizony igaz a mondás, hogy a zsarnokok tragikusan végzik, mert mindazoknak az élete, akik bűnösek voltak Mátyás halálában, és akik az országot pártokra szaggatták, tüstént a király halálától fogva egyetlen, folytonos tragédia volt, annyira, hogy az isteni harag és az isteni bosszúállás az illetők egész nemzetségét, de még a nevét is elpusztította és kitörölte napjainkra.²⁷

Azoknak pedig, akik ezután Mátyás tanításait és intézményeit elhanyagolván, pártoskodással az idegen fejedelmek uralmát hozták be, hatalma, gazdagsága, vagyona és családja rövid időn belül teljességgel megsemmisült, nem ellenség és fegyverek által, hanem a jóságos isten csodálatos igazságtétele szerint, olyanira, hogy valamennyiük családjából ma már senki sem él.²⁸

Miért is csodálkoznánk hát, hogy a jóságos isten a földkerekség fölötti hatalmat az ellenségnek adta, ha a keresztények országait ilyenek és hozzájuk hasonlók kormányozták, sőt ma is kormányozzák? Mert ugyan mi jobbat mondhatnánk a franciákról, spanyolokról, németekről, angolokról? Ha pedig istentelen bűn azt hinni, hogy a földi dolgokat a véletlen és a szerencse irányítja, akkor az istenfélelem és az igazság bizonyosan azt mondatja velünk, hogy az isteni felség, az isteni harag, isteni bosszú e szörnyű bűnök ellen gerjedezik. Gondoljanak tehát az élők utódaikkal, és a halhatatlan isteneket

priscis annalibus nostrae gentis, tum vero ex serie nostrorum scriptorum, nostroque exemplo sibi omnes norint, velintque consulere.”

²⁶ Vö. PETNEHÁZI Gábor, „Forgách Ferenc és Don Carlos, avagy ami Heltai *Hálójából* kimaradt”, in *Stephanus Noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton (Budapest: Reciti, 2015), 141–157; „Párhuzamos történetek. Egyéniség, politika, hitelesség Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történeti műveiben”, in *A magyar történelem folytatója. Istvánffy Miklós és műve*, szerk. ÁCS Pál, TÓTH Gergely (Budapest: MTA BTK TTI), 2018, 141–164.

²⁷ FORGÁCH, „Emlékirat...”, 994; *Ghymesi Forgách Ferenc...*, 473: „Certe, si vera sunt, quae dicuntur, tyrannorum tragicos esse exitus, ab excessu statim Mathiae, eorum omnium, qui mortis regiae conscii fuerunt, et qui in factiones regnum diduxerunt, una et continua fuit tragoedia, ut etiam genus, nomenque universum illorum ad nostram hanc tempestatem, divina ira, divina vindicta penitus extinctum deletumque sit.”

²⁸ FORGÁCH, „Emlékirat...”, 951; *Ghymesi Forgách Ferenc...*, 424: „Eorum sane omnium, qui tandem posthabitis Mathiae praeceptis atque institutis, per factiones externorum principum dominationem induxerunt, potentia, opes, fortunae ac familiae brevi penitus exstinctae sunt, non per hostem, neque armis, sed mirabili dei opt. max. iudicio; adeo ut ex omnium illorum familiis hodie supersit nemo.”

félvén térjenek észhez; az utódok pedig őseik példájából tanuljanak és legyen eszük.”²⁹

Certe pium et verissimum numen divinum, divinam iram, divinam vindictam in atrocissima delicta desaeuire – írja az utolsónak idézett helyen, amit Mátyás haláláról szólva (lásd első két idézet) még azzal egészít ki, hogy az isteni igazságtétel (*judicium Dei*) az írmagját is kiirtotta mindazoknak, akik az utolsó nagy magyar király halálában vétkesek voltak, illetve örökségét szétlopták és az országot pusztulásba taszították. Forgách tehát egyrészt hajlik annak a korban népszerű (például Szerémi sokat ócsárolt epistolájában is felbukkanó) összeesküvés-elméletnek az elfogadására, hogy Mátyás merénylet áldozata lett,³⁰ de ugyanilyen, már Európa-szerte elterjedt, populáris elképzelés volt a kora újkorban a bűnök továbbörökítése, illetve az isteni büntetés vagy balsors generációkon átnyúló működése.

A bűn biztos büntetésére a hazai történeti irodalomban még egy fontos különbségtétel miatt három példát kell megemlítenünk. Az első Zay Ferenc emlékirata, ahol arról ír, a magyarokat Isten büntette azzal, hogy nem volt, aki a végházaknak gondját viselje.

Fejrvár veszedelmének előtte, mindezök nem sok idővel holtak meg. Kiknek halálát hinni való dolog, hogy nem egyébért akarta az Isten, hanem az gonosz népnek bintetésére, hogy ne lenne, ki az végházak gondját viseli.³¹

A második a Wittenbergben tanult Szikszai Fabricius Vazul, aki Bonfini Mátyás-történetének 1565-ös, kolozsvári kiadása előtt ugyanazokkal a terminusokkal él, mint Forgách szűk egy évtizeddel később:

Isten (...) az általa készített rendszert mégis megvédte, annak megháborítóit mindig a legszigorúbban büntette, amint világos tanúbizonysággal mutatja

²⁹ FORGÁCH, „Emlékirat...”, 728–729; *Ghymesi Forgách Ferenc...*, 179–180: *Quodsi ergo cum regna Christianorum ab his et similibus administrata sint, et modo quoque administrentur (quid enim de Gallis, de Hispanis, de Germanis, de Britannis melius dicere possumus?), Deus Optimus Maximus imperium orbis terrarum hosti dederit, mirabimur? Quodsi casu et fortuna res mundanas geri impium atque flagitium est credere: certe pium et verissimum numen divinum, divinam iram, divinam vindictam in atrocissima delicta desaeuire. Ergo vivi posteritati consulant suae, deosque immortales metuendo respiscant: posteri vero majorum exemplo discant atque sapiant.*”

³⁰ Vö. SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ford. ERDÉLYI László, JUHÁSZ László (Budapest: Olcsó Könyvtár, 1979²).

³¹ ZAY Ferenc, *Az Lándorfejrvár elveszésének oka e vót és így esött*, sajtó alá rendezte KOVÁCS István (Budapest: Magyar Helikon, 1980), 79.

minden idők históriája, elénk tárva a társadalmi rend megzavaróira rótt iszonyatos büntetések példáit.³²

A birodalmak e katasztrófáit pedig többnyire az emberek bűnei siettetik, melyek miatt Isten fölgerjedvén, végül haragjának jogos dühét szokta a vétkes nemzetekre önteni, és pedig azt olvassuk, hogy a nagy változásra, vagy a birodalom eltörlésére elsősorban az adta a legbiztosabb okot, ha egy nép körében eluralkodott a bálványimádás, a zsarnokság és az élvhajhászás, mely dologra mind a szent, mind a világi történetekből könnyűszerrel lehetne különböző példákat gyűjteni. Ugyanis ahogy az igaz Isten tisztelete, az igazság és a szemérmesség fenntartja az országot és erősíti a királyok trónját, úgy az ellenkező bűnök a birodalmak számára kétségtelen romlást szoktak hozni. És hogy ne kelljen távol keresni a példákat, nem vitatható, hogy ugyanezen tényezők okozták nyomorult hazánk gyászos szétzüllését és siralmas pusztulását is.³³

A harmadik, már nem történetírói példa Bornemissza Péteré, aki Forgáchcsal egy időben így ír az *Ördögi kísértetek* egyik összekötő szövegében:

Az efféle történetek arra lesznek jók, hogy előre figyelmeztessenek a rettentő csapások és változások előkészületeire, hiszen általános szabály, hogy az iszonyú gaztetre iszonyú büntetés következik még ebben az életben. Olyan történeteket beszélünk el tehát, amelyek zsarnoki kegyetlenségről, lázadásról, szégyenletes bujaságról és rablásról szólnak majd, s amelyek a szemünkben az isteni gondviselés és igazságtétel bizonyítékai.³⁴

³² *Humanista történetírók*, 16 (KULCSÁR Péter fordítása); Antonius BONFINIUS, *Historia inelyti Matthiae Hunnyadis regis* (Claudiopoli: Caspar Heltus, 1565), 2: „Deus (..) vindex (...) turbatores puniit semper severissime, sicut omnium aetatum historiae, poenarum atrocissimarum in violatores politici ordinis exempla proponentes, luculentum ferunt testimonium.”

³³ *Humanista történetírók*, 20; BONFINIUS, *Historia inelyti...*, 4: „Deus irritatus, tandem furorem irae suae iustissimum solet in gentes peccatrices effundere: sed praecipue Idolatriae, Tyrannidae et Libidines: quae ipsa vitia quoties in aliqua gente dominari coeperunt, magnis mutationibus aut eversionibus imperiorum certissimam occasionem dedisse legimus. (...) sicut enim verus Dei cultus, iustitia et verecundia stabilit regna et thronos regum confirmat: ita contraria vitia non dubiam ruinam imperiis solent attrahere. Ac ne longa exempla petantur: nostrae etiam patriae calamitosissimae has easdem causas tristissimam istam dissolutionem ac excidium deplorandum peperisse non est dubium.”

³⁴ BORNEMISSZA Péter, *Ördögi kísértetek*, sajtó alá rendezte ECKHARDT Sándor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955), 161: „Proderunt tales historiae ad praemonitionem in cavendis causis horribilium mutationum et calamitatum, cum regula universalis sit: atrocia delicta puniuntur atrocibus poenis in hac vita. Recitabimur igitur historias de peccatis et poenis blasphemiarum, periuriorum: tyrannicae crudelitatis, seditionum, flagitiosarum libidinum et rapinarum: quae coram nobis sint testimonia providentiae et iudicii divini.”

Forgáchnál és nála sincs nyoma annak, ami olyan hangsúlyosan jelen van Szikszai Fabricusnál és Zaynál (de idevehetjük például Tinódit is):³⁵ az egyéni bűnökért cserébe a közösséget kollektíven sújtó büntetésnek. Forgách és Bornemissza egyedi esetekről írnak (Forgách ráadásul mindig nevesítve is), amelyek és akik ráadásul az isteni gondviselés jóvoltából méltó büntetésüket is elnyerik. Ebből a szempontból már tökéletesen érthető Forgách elhíresült negatív nekrológja a szigeti Zrínyi Miklósról (is): a bán „foltos életével” rászolgált az erőszakos halálra, abban tehát ily módon nem lehet semmi hősiesség vagy felemelő mozzanatot keresni.³⁶ Bornemissza nem ír azonban – ahogyan Szikszai sem – a bűnök örökléséről, ezt csak Forgáchnál fedezhetjük fel. Hogy a korban mégis populáris teória lehetett, arra halvány nyom Manlius exemplumgyűjteménye (Bornemissza Kísérteteinek is egyik fő forrása),³⁷ ahol az egyik rövid történet így szól:

Hallottam egy bölcs és kiváló, nem is alacsony sorból való, de féktelen életet élő férfiút, aki így kiáltott fel, mikor fia egy tűzvész áldozata lett: Ó én nyomorult, Isten a magzatomban bünteti bűneimet! Később elrejtőzött egy idegen házban, hogy az asszonyt elcsábítsa, de a férj megölte.³⁸

Ennél mélyebb és egyben messzebb vezető kapcsolódásokat találunk azonban, ha a keresztény humanizmus vagy erazmianizmus környékén kezdünk el kutatni. Az utolsó részben erről lesz szó.

A sera numinis vindicta és a respiscite

A szakirodalomban kevésbé boncolgatott téma Plutarkhosz reneszánsz utóélete, különösen a meglehetősen eklektikus, *Moralia* címen fennmaradt gyűjteményre hárul kevés figyelem, pedig kedvelt és sokat idézett szerző volt a humanista irodalomban, Budina tárgyalt ajánlásában is két idézet szerepel tőle. A *Moralia* egyik (magyarul sajnos nem hozzáférhető) darabja a magyarul kissé nehézkesen fordítható „*Azokról, akikre az istenség bossz-*

³⁵ TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, sajtó alá rendezte SUGÁR István (Budapest: Európa Kiadó, 1984), 465: *Az szalkai mezőn* (1544) 1–4: „Támaszta az Isten az keresztény népre / Pogán fejedelmet nagy vesződelmére / Jelősben mindönnel ez magyar nemzetre / Parancsolatszégésért büntetésre.”

³⁶ *Ghimesi Forgách Ferenc...*, 326–327; FORGÁCH, *Emlékirat...*, 860–861.

³⁷ BORNEMISSZA, *Ördögi kísértetek*, 233–236.

³⁸ „Audivi sapientem et excellentem virum, summo genere natum, sed qui non modeste vivebat, cum periisset ei filius incendio dicentem: O me miserum, mea peccata punit Deus in semine. Postea cum se occultasset in aliena domo, ut illius viri coniugem vitiaret, ipse interfectus est.” Johannes MANLIUS, *Locorum communium collectanea (...)* per multos annos tum ex lectionibus D. Philippi Melanchthonis, tum ex aliorum doctissimorum virorum relationibus excerpta (Francofurti ad Moenum: Martinus Lechler, 1568), 321.

szűja későn síjt le” című dialógus.³⁹ Ebben a 16. századi kiadásokban Erasmus kölni jóbarátja, Willibald Pirckheimer (1470–1530) által fordított latin változatban is széles körben elterjedt szövegben Plutarkhosz az isteni gondviselés mellett és ellenében sorakoztat fel érveket, főként azon antik mitológiai és történeti példák nyomán, amelyekben a nyilvánvaló gaztettet nem követte az istenség azonnali megtorlása, ehelyett a gonosztevők sokszor véstlen gyermekei vagy unokái bűnhődtek. Vajon igazságtalanul? – tesz fel a kérdést a dialógus szereplői. A megoldást, amely visszahelyezi az olvasó isteni gondviselésbe és igazságba vetett hitét, Plutarkhosz egy platonista ihletésű álmjelenetben adja meg, ahol a testéből kiszabadult lélek nem az égi szférákba emelkedik, hanem a lelkek újjászülésének különböző szintjeit járja be, miközben tanúja lesz bűnös szülei szenvedésének. Pirckheimer a latin fordítást nővérenek, Charitasnak ajánlotta, aki a nürnbergi klarisszák apátnője volt. E szövegben röviden kitér a helyes és helytelen élet különbségére; szó szerint idéznünk azért nem hiábavaló, mert nagyszerű példáját adja annak, hogy a keresztény és antik erkölcsstan milyen harmóniában tudott egyesülni a keresztény humanizmusban:

Bölcsen mondták a sztoikusok, hogy az, hogy élünk, isten ajándéka, s az, hogy jól élünk, a filozófiáé. Nem csoda, hiszen az isten nem adott ennél drágábbat vagy nagyobbat az embereknek. Ha tehát ezzel vértesszük fel magunkat, drága nővérem, akkor minden hátrányt, csapást és szenvedést bátran viselünk majd, és főleg erős lélekkel tűrjük majd a gonosztevők jogtalanságait (jól értsd meg és vésd eszedbe, amit mondok), mivel a gazemberek Isten ítélete alól sem éltükben, sem halálukban nem bújhatnak ki. Juppiter ugyanis, ahogyan a költők írják, előbb-utóbb fölébred és késését a büntetés súlyával egyenlíti ki.⁴⁰

Egyetlen kifejtési való mozzanat maradt mindezek után: azt kell illusztrálnunk, hogy az isteni harag, a török veszély és az erkölcsi imperatívusz hogyan kapcsolódott össze a keresztény humanizmusban és mindez hogyan szivárgott át a lutheri reformáció nyelvhasználatába. A bűnbánatra szólítás Erasmusnak köszönhetően némi módosításon átesett fordulata a Mt 3,2, illetve Mt 4,17 volt:

³⁹ Moralia 548A–568A: Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ βραδέως τιμωρουμένων. A modern kiadásokban latinul a *De sera numinis vindicta* cím szerepel, ugyanez Pirckheimer szövegűbb fordításában: *De his, qui tarde a numine corripiuntur*. A latin fordítást az alábbi kiadásban használtam: PLUTARCHI *Chaeronei philosophi historicique clarissimi opuscula (quae quidem extant) omnia* (Basileae: in officina Cratandri, 1530), 156v–165r. Életéhez vö. Niklas HOLZBERG, *Willibald Pirckheimer. Griechischer Humanismus in Deutschland* (München: Fink, 1981).

⁴⁰ Az ajánlás keltezése: 1513. június 1. *Plutarchi Chaeronei...*, 156r: „Prudenter igitur Stoici dei munus asserunt, quod vivimus; philosophiae autem, quod bene vivimus. Nec mirum, quum nil maius aut praestantius a deo hominibus datum sit. (...) Ea igitur, suavissima soror instructi et armati, incommoda cuncta, dolores, calamitates ac labores fortiter toleremus, maxime vero improborum iniurias magnanimiter feramus (recte enim quid dicam tenes ac intelligis), siquidem nequeunt scelerati iudicium dei, nec vivi nec mortui effugere: Iuppiter enim, ut poetae referunt, tandem expergiscitur, tarditatemque supplicii poenae gravitate compensat.”

Térjetez meg, mert elközelgetett a mennyeknek országa.

A felszólítás görög eredetijét (Μετανοείτε) Szent Jeromos a *poenitentiam agite* fordulattal adta vissza, így szerepel Luther 95 tézisének első pontjában is. Erasmus saját fordításában a *resipiscite* alakot használta⁴¹ – tkp. térjetez észre – annak érzékeltesére, hogy a lényeg nem bűnbánat nyilvános aktusán, hanem a belső megtérésen van, tökéletesen összhangban azzal, ahogyan az egész keresztény társadalom belső, spirituális megtérését is hangsúlyozta különböző írásaiban, ahol a török veszély, a kereszténységen belüli háborúk, az erkölcs hanyatlása, az egyházon belüli korrupció természetesen mind-mind Isten haragjának a megnyilvánulásait jelentették, például ahogyan szuggesztív erővel az *Alkibiadész szízlénjében* írta:

Félek, hogy megtapasztaljuk még, milyen is, amikor az Isten szigorúbb bíró. Hiszen a mostani felfordulás mi mást üvölt a fülünkbe, mint hogy az Isten megharagudott ránk mindenért? Mi mást kellene tennünk, mint hogy legnagyobbak és legkisebbek, felszenteltek és világiak egyként alázatos lélekkel az Úr irgalmában keressünk menedéket?⁴²

A haragvó Isten kiengeszteléséről a lutheri reformáció körében egy konkrét alkotást, egy latin dialógust találtam, Antonius Corvinus, azaz Anton Rabe (1501–1554) tollából. Az 1544-ben, Hannoverben megjelent, erasmusi mintájú dialógusban Corvinus és Scarabeus beszélgetnek a schmalkaldeni háború előestéjén, a kereszténységet és a Német Birodalmat sújtó csapások okairól, amelyek közül – wittenbergi teológustól egyáltalán nem meglepő módon – a sátán mesterkedése a legfőbb. A műben többször elhangzik a *resipiscite* parancsa, mint az egyetlen eszköz, részben a háború elkerülésére, részben pedig a lélek pokolra kerülése ellen; legendó lesz talán a legjellemzőbb szöveghelyet idécitálnunk:

Mikor két tűz között, félelem és remény szorításában ingadozunk, nem ismervén, hogy bűneink miatt mit határozott rólunk az isteni harag, mindenekelőtt az imára és megtérésre van szükség, már ha nem akarjuk, hogy feleségünkkel és gyermekeinkkel együtt nyomorultan lekaszaboljanak bennünket.

⁴¹ ERASMUS Roterodamus, *Annotationes in Novum Testamentum (Pars Prima)*, ed. P. F. HOVINGH, Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami VI/5 (Amsterdam: Elsevier, 2000), 110–112.

⁴² ERASMUS Roterodamus, *Adagiorum chiliarum tertia, pars prior*, ed. Felix HEINIMANN, Emanuel KIENZLE, Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami II/5 (Amsterdam: North Holland, 1981), 190: „At vereor, ne hoc duriolem experturi sint iudicem deum. Hi rerum tumultus quid aliud nobis clamant, quam omnibus iratum deum? Quid autem superest, nisi ut omnes, maximi pariter ac minimi, sacri simul ac prophani, submissis animis ad domini misericordiam confugiamus?”

Megtéréssel és imával tudjuk elkerülni a ránk lesújtó isteni bosszút. Ha kitarunk már elkövetett bűneinkben, aligha kerüljük el a méltó büntetést.⁴³

Mindezek után talán nem lesz meglepő, ha Melanchthon *Loci communes*-ének bevezetőjében az alábbi mondatra bukkanunk:

Historiae deinde continent exempla legis et Evangelii, irae et misericordiae, quod Deus vere punit peccata et ignoscat his, qui resipiscunt, bene faciat iustis.⁴⁴

Amihez már csupán egyetlen idézetet kell Forgáchtól csatolnunk, és a kör teljes lesz:

Quodsi casu et fortuna res mundanas geri impium atque flagitium est credere: certe pium et verissimum numen divinum, divinam iram, divinam vindictam, in atrocissima delicta desaeuire. Ergo vivi posteritati consulant suae, deosque immortales metuendo **resipiscant**: posteri vero majorum exemplo discant atque sapiant.⁴⁵

*

A példákat még hosszasan lehetne sorolni. A főbb állomásokat kiemelve csupán azt akartam érzékeltetni, hogy egy-egy kora újkori bevett nyelvi fordulat mögött – mint jelen esetben a *divina ira* / *divina vindicta* – milyen különböző, ám egymásra ható és egymást többnyire nem kizáró nyelvhasználati módok vagy kulturális kódok bújhatnak meg, amelyeknek az értelmezéséhez szükséges különböző kontextusok a mi számunkra csak alig felfejthetőek, ám a korabeli humanista latinban természetesen magától értetődőek voltak. A keresztény humanizmussal áthatott latinitás valóban közös nyelve volt a 16. századi történetírásnak, a teológiának és a különböző tudományoknak: a reformáció korában új erőre kapott prófétai nyelvhasználat fent jelzett módosításokkal történő befogadása a humanista latinba jól példázza azt a hajlékonyságot és gazdagságot, amit e nyelv a 16. században elért, s azt az egységességet, amivel hidat tudott képezni a különböző műfajok és tudományok között.

⁴³ Antonius CORVINUS, *De periculosissimo praesentium rerum statu et quo pacto hac in re divina ira rite placari possit* (Hannoviae: 1544), 15–16: „Imo cum inter saxum iam et sacrum, inter spem et metum haereamus, ignari quid propter peccata nostra de nobis divina ira statuerit, opus ante omnia huiusmodi resipiscentia et invocatione est, nisi et in hac vita infensissimis hostibus nostris obiici, ac cum uxoribus liberisque miserabiliter trucidari et post hanc vitam aeternum damnari velimus. Resipiscendo et invocando avertere divinam a nobis vindictam possumus. Perdurando in commissis peccatis, effugere meritas poenas haud possumus.”

⁴⁴ Philipp MELANCHTHON, *Loci communes theologici*, ed. Henricus Ernestus BINDSEIL, Corpus Reformatorum XXI (Brunsvigae: Schwetschke, 1854), 349.

⁴⁵ Ld. a 29. jegyzetet.

„*Scriptum Cajanaburgi Lapponum, festo Sanctae Birgittae
anno MDCXXXIII*”

Johannes Messenius életéről és koráról

Kajaneborg a 17. század elején előretolt helyőrség a semmi közepén – és a hely, ahol elkészült a latin nyelvű svédországi történetírás addigi legjelentősebb alkotása, a húsz kötetes *Scandia*,¹ valamint a Finland történetével foglalkozó legrégebbi fennmaradt mű, a *Finska rimkrönikan*.² A finlandi történetírás atyja és a latin nyelvű svédországi meghatározó alkotója ugyanaz, a rab Johannes Messenius (1579–1636). Fogsága Svédország története páratlanul türelmetlen időszakára esik. Alig két hónappal azután például, hogy ő megérkezett börtönébe, II. Gusztáv Adolf halállal büntet minden kapcsolatot Lengyelországgal, minden svédországi pópistának három hónapon belül távoznia kell, ha nem, mint e rendelet megvetőjét büntetik (azaz halállal), ha evangélikus katolikusként áll, kívül kerül a társadalmon.³ Mégis, az idézett keltezés felett ez áll: „...coram Deo et mundo profiteor universo me credere Romanam Ecclesiam, quam Catholici hodie confitentur, fuisse ac esse unam, sanctam, Apostolicam, oecumenicam, visibilem et a qualibet intemeratam haeresi ideoque neminem posse hominum extra illam salvari...”⁴

Messenius élete és a *religio catholica* svédországi felszámolása egyes, olykor egymásba fonódó eseményeinek alábbi felidézése annak pontosabb értését is segítheti, milyen könnyű áldozattá válni, amikor a hatalom folyamatosan ellenségképet vetít alattvalói elé. Először a királyság vallási viszonyairól, majd a Messenius életére vonatkozó legfontosabb forrásról lesz szó, és élete első, 1595-ig tartó szakaszáról. E szakasz lezárulta hatalmi viszonyok függvénye, peregrináció követte, benne a braunsbergi jezsuita kollégiummal. Ezt a szakaszt Messenius maga zárta le, amikor 1608 őszén visszatért a katolikus hitet és lengyel kapcsolatokat már üldöző királyságba. A következő nyolc, Uppsalában majd Stockholmban eltöltött év életének utolsó szabad, második és utolsó svéd nyelvi közegű szakasza, 1616 őszétől a számik földjén raboskodott.

¹ Johannes MESSENIUS, *Scandia illustrata seu Chronologia de rebus Scandiae, hoc est Sueciae, Daniae, Norvegiae ... Islandiae Gronlandiaequae...* primum edita ... a Johanne PERINGSKIÖLD (Stockholmiae: Typis Olavi Enaei, 1700–1705).

² Pontos címe: *Joh[annis] Messenii Berättelse om några gambbla och märkeliga Finlandz Handlingar*. (Kritikai kiadása és finn prózai fordítása 2004-ben jelent meg.)

³ Az Örebroban, 1617. február 17-én kelt rendelet: *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som hör till statsförfatningens historia. Första serien. Tidevarvet 1521–1718. Avdelning II Tiden från 1611. Del II:2 1617*. Utgiven av Riksarkivet genom Nils AHLNÖRD (Stockholm: Norstedts, 1954), 267–272.

⁴ *Scandia...*, IX (oldalszám nélkül, az olvasót köszöntő szöveg utolsó két oldalán).

A 16. századi Svéd Királyságról⁵

A századforduló hatalmi harcai⁶ részeként a lázadóból Lübeck segítségével királlyá lett Gusztáv megfosztotta anyagi erőforrásaitól az egyházat. A régi rendhez ragaszkodók közül többen még az 1520-as években emigráltak, például Johannes Magnus⁷ és öccse, Olaus⁸ Danzigba, Hans Brask⁹ az oliwai kolostorba, magukkal víve a királyság története írott forrásainak egy részét is. Gusztáv 1531-ben szakított Rómával, reformátort nevezve ki uppsalai érsekké, ám a királyság evangélikussá tételére nem került sor. Szent Birgitta 1384-ben alapított vadstenai kolostora, ha birtokaitól, ezüstkincsei nagy részétől megfosztva is, és már csak apácákkal, de létezett, szinte egyetlen katolikus menedékként.

A *religio catholica* feléledését is hatalmi harc tette lehetővé, a svédországi reneszánsz korában: Gusztáv örökösét, XIV. Eriket 1568 őszére megbuktatta féltestvérei egyike, aki III. János néven trónra is lépett. Feleségével, Jagelló Katalinnal az ország katolikus királynét kapott. Fiuk, Zsigmond is katolikus lett, ám 1575–1584 közötti *praeceptora*, Arnold Grothusen a német protestáns gyülekezet tagja. Az, hogy III. János vissza akarta vezetni a királyságot a katolikus országok közé, vagy hidat akart alkotni a religiók között, vagy meg akarta újítani a svédországi egyházat, vitatott.¹⁰ Tárgyalt II. Fülöppel és XIII. Gergellyel, kancelláriáján Rómában, Braunsbergben, Olmützben képzetek is dolgoztak.¹¹ A már nem katolikus egyház első teljes rendtartása (1571) helyreállította a középkori egyházszervezetet, az oktatás nyelve a latin

⁵ Általános áttekintések: Bo ERIKSSON, „Vasatiden”, in Dick HARRISON, Bo ERIKSSON, *Sveriges historia 1350–1600* (Stockholm: Norstedts, 2010), 293–566; E. I. KOURI, J. E. OLESEN, eds., *The Cambridge History of Scandinavia, Vol. 2: 1520–1870*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), passim; Åke ANDRÉN, *Sveriges kyrkohistoria. 3. Reformationstid* (Stockholm: Verbum, 1999); Magnus NYMAN, *Förlorarnas historia* (Stockholm: Veritas Förlag, 2002²); valamint NAGY Gábor, „Tanulni a vesztesektől. Katolikusok a 16. századi Svéd Királyságban”, *Egyháztörténeti Szemle* 13, 4. sz. (2012): 5–38.

⁶ Ld. NAGY Gábor, *A középkori Svéd Királyság története* (Miskolc: Egyetemi Kiadó 2012), 232–256.

⁷ Messenius a *religio catholica* több alakjáról is megemlékezett, az utolsó Uppsalában ténykedő katolikus érsekről egyebek között így: „Sedis Apostolicae patrias dimissus ad oras / Legatus reperi tristia quaeque status / Scilicet haud paucos Sueonum cum rege Lutheri / Partibus addictos spernere dogma vetus” (*Scondia...*, IX., 52.).

⁸ „Religionis amans mavult cum fratre perenne / Exilium, priscam quam temerare fidem.” (Uo., 53; a Magnus-testvérekről magyarul: NAGY Gábor, „Az uppsalai érsekségtől a kajaneborgi várbörtönig. A latin nyelvű svéd történetírás négy alakjáról”, in „...nem egyetlen történelem létezik”. *Ünnepi tanulmányok Péter Katalin 80. születésnapja alkalmából*, szerk. NAGY Gábor, RADA János és VISKOLCZ Noémi (Miskolc: Egyetemi Kiadó, 2017), 247–265.

⁹ Linköpingi püspök, „Ut prius Arrhi mendis Athanasius obstat, / Dogma Lutheranum sic premit ille modo. / Arguit haeresos regem multosque Gothorum, / Insidias igitur praevidet atque fugit.” (*Scondia...*, IX., 50.)

¹⁰ Egyházpolitikájának alapos vázlata: ANDRÉN, *Sveriges kyrkohistoria*, 160–207.

¹¹ NYMAN, *Förlorarnas historia*, 137.

lett. A rendtartáshoz a király kiegészítéseket fűzetett (*Nova ordinantia*),¹² a püspököket ismét felkenték, szentelésük része lett újból a pásztorbot, a mitra. 1576-ban életbe lépett a „*Liturgia Svecanae Ecclesiae catholicae et orthodoxae conformia*”. III. János az általa támogatott teológiai irányhoz illő képzettség biztosítására létrehozott *Collegium Stockholmense* vezetését a jezsuita *Missio Suetica* első alakjára, Laurentius Norvegusra¹³ bízta, a kollégiumból 1577-ben már diákokat küldtek a *Collegium Germanicum*ba. Az országba jött Antonio Possevino is, a publikum számára császári követként. Ő az egyetlen forrása annak, hogy jelenlétében a király 1578. május 6-án katolizált.¹⁴ III. János engedményeket kért a pápától,¹⁵ Possevino is visszatért Rómába tárgyalni, vele ment a félárva Johannes Jussoila,¹⁶ aki karácsonykor, a *Collegium Germanicum* diákjaként, szép levélben küldött szentképeket szeretteinek.¹⁷ Braunsbergben 1578-ban pápai szeminárium létesült a svéd misszió támogatására.¹⁸ 1579-ben visszatért, rendje öltözékében, Possevino, szeptemberben Szent Erik újraaranyozott ereklyetartóját visszatették eredeti helyére, az uppsalai székesegyház főoltára mögé, az ezt követő misét katolikus papok tartották.¹⁹ 1580 januárjában a *religio catholica* svédországi központja, a királyi pár által is gazdagított vadstenai kolostor templomában katolikus rítus szerint, Possevino jelenlétében kelt egybe Pontus De la Gardie és III. Jánosnak a házassága előtti kedvesétől²⁰ született lánya, Sofia. Azt, hogy egy karzat leszakadt, az ezt *prodigium*mak tekintők hitük szerint értelmezheték.

¹² Ld. róla ANDRÉN, *Sveriges kyrkohistoria*, 169–174.

¹³ Ld. róla NAGY, „Tanulni a vesztesektől...”, 28–30, 35–36.

¹⁴ „Ego amplector te et ecclesiam catholicam in aeternum” (ANDRÉN, *Sveriges kyrkohistoria*, 189.) Possevino „fertur hactenus profecisse, ut rex ... probe informatus per legatum de Catholicorum dogmate ipsa exhomologesi expiatus sumpto eucharistiae sacramento factaque clam fidei professione modo fuerit Catholicae reconciliatus ecclesiae.” (*Scandia...*, VII, 59.)

¹⁵ A Possevino által összegzett feltételek áttekintése: Oskar GARSTEIN, *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia. Jesuit Educational Strategy 1553–1622* (Leiden, New York, København, Köln: Brill, 1992), XXVI–XXVII.

¹⁶ Messenius Ode panegyricájában a 11 svédországi mártír egyike: „Haud Josulae Finnonis extitit / Praeter dolores conditio quoque, / Qui tortus et incarceratus / Ante diu remanet fidelis.”

¹⁷ Ld. NAGY, „Tanulni a vesztesektől...”, 31–33.

¹⁸ A szeminárium javára Katalin királyné is adományt tett, hogy a professzorok „...non paucos ex Suecia studiosos artium liberalium adolescentes alerent, quorum etiam numero me sexennium convixisse non inficior et serenissimo regi ac reginae clementissimae istam propterea, lector, gratiam, quam potui et debui pro foundationis beneficio, hac mea historia exhibuisse confiteor citra ullam tamen veritatis iniuriam.” *Scandia...*, VII, 68–69.

¹⁹ NYMAN, *Förlorarnas historia*, 141.

²⁰ Karin (1539–1596) hivatalosan 1556 óta élt együtt a herceggel, Sofia (1556–1583) az első négy gyerekük közül.

„cunctis fortunae utriusque vicissitudinibus probe eruditus”

Isthvánffi szavai²¹ Messeniusra is illenek. Vadstena mellett, Frebergában született 1579 júliusában,²² két évtizednyi tanulás és vándorlás után professzor lett, fordító, pamflet- és drámaíró, levéltáros, forráskiadó, a felső szintű jogszolgáltatásért felelős Svea hovrätt ülnöke, halálraítélt, életfogytos, mindeközben történétíró. Az első svéd irodalomtörténet (és a Lapponia)²³ szerzője, Johannes Schefferus²⁴ 41 művét sorolta fel,²⁵ ám a latin nyelvűek közül csak a Birgitta-kronológiának létezik kritikai kiadása.²⁶

Az életére vonatkozó ismeretek alapvető forrása egy 1624-gyel végződő önéletrajza. Szövegét Anders Anton von Stiernman²⁷ közölte kommentáros Werwing-kiadásában.²⁸ Jonas Werwing²⁹ az egyeduralmat kialakító XI. Károly utasítására írta meg művét, amely Stiernmannál paragrafusokba rendezett, a külső margón évszámokkal. A 1608-hoz tartozó 127–133. paragrafus közül a 131. beszéli el egy, a király elleni merénylet tervével megvádolt katolikus kivégzését (erről alább lesz szó), a 133. pedig „a pápai egyházi törvény” érvénytelenítéséről tájékoztat. E kettő között írta Werwing, hogy akkoriban tért vissza Messenius az országba, majd meg is emlékezett róla. Stiernman e 132. paragrafushoz fűzte hozzá: mindazon valótlanságok elrendezésére, amelyeket itthon és külföldön írtak erről a bizonyos tekintetben érdemesült hazafiról, azt tartotta a legjobbnak, ha napvilágra kerül a tulajdonában levő saját kezű emlékirata.³⁰ Még ha Messenius már Lagerbring szerint sem lehetett ismeretlen egy svéd számára sem, aki kicsit is olvasott országa történetéről,³¹ életének 17–18. századi ismeretén és

²¹ Nicolaus ISTHVANFFIUS, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* (Coloniae Agrippinae: sumptibus Antonii Hierati, 1622), 191.

²² Kevésbé valószínűen 1580-ban, ld. Harald OLSSON, *Johannes Messenius Scandia illustrata. Studier i verkets tillkomsthistoria och medeltidspartiets källförhållanden* (Lund: Glerupska Universitetsbokhandeln, 1944), 4–5.

²³ A számiak életével foglalkozó első átfogó mű, 1673-ban jelent meg Frankfurtban.

²⁴ 1621–1679 között élt klasszika-filológus, professzor, irodalmár, régész.

²⁵ Joannis SCHEFFERI *Svecia literata seu de scriptis et scriptoribus gentis Sveciae*. Opus postumum ... editum ... a Johanne MOLLERO (Hamburgi: MDCXCVIII), 83–87.

²⁶ Ann-Mari JÖNSSON, *Johannes Messenius: Chronologia Sanctae Birgittae. A Critical Edition with Introduction and Commentary* (Lund: Department of Classical Studies, University of Lund, 1988).

²⁷ 1695–1765 között élt levéltáros, történész, országgyűlési képviselő.

²⁸ *Konung Sigismunds och Konung Carl den IX: des historier, uti hwilka beskriwes Sweriges Rikes då warande oroliga tillstånd, samt dess med Dannemarck, Pålen och Ryssland förda krig, sammanskrefna af Jonas WERWING, och ... utgifna af Anders Anton von STIERNMAN*. Senare del (Stockholm: 1747), 191–195.

²⁹ 1640 k.–1697 között élt, hivatalnok, történétíró.

³⁰ STIERNMAN, *Konung Sigismunds...*, 191.

³¹ Sven BRING, *Samling af åtskilliga handlingar och påminnelser, som förmodeligen kunna gifwa lius i Swänska historien...* (Lund: s a [1749]), 4. A szerző (névváltozata: Lagerbring) 1707–1787 között élt professzor, történész.

kutatásán itt átlépve³² Ludvig Linder az, aki igazán hozzáférhetővé tette az önéletrajzot, az „Annotationes de vita Johannis Messenii excerptae ex libello eius memoriali autographo, quem filia Anna Messenia exhibuit mihi Johanni Heysigio³³ Holmiae anno 1675”³⁴ részeként kiadva. E szöveg a 20. századi életrajzok alapja: Linder erre építette a magáét, Henrik Schück pedig a műve megfelelő részénél az övére támaszkodott, név szerint is említve őt.³⁵ Utóbb átfogó írás Messenius életéről svédül³⁶ nem készült.³⁷

Molnár édesapja halálát követően Messenius édesanyja hozzáment egy írástudó kovácsmesterhez. A gyerek, akit 1589-ben küldhettek Vadstena városi iskolájába („destinor Vastenum bonis litteris informandus”), 1593-ban a kolostor papja, Magnus Anderson gondjaira bízott („trador in disciplinam et obsequium”). Neki ajánlotta élete vége felé a *Scondia* 18. kötetét, mint hajdani patrónusának, és akinek Isten után a katolikussá válását köszönhette.³⁸ E gondoskodás két évig tartott, 1595 nyarán az ifjú több társával együtt hajóra szállt Danzig felé. Miközben ugyanis ő katolikussá vált a kolostor falain belül, odakint ellehetetlenült a *religio catholica*.

„Ita religio fuit catholica penitus Suecia Gothiaque extirpata...”

E változás is hatalmi harc eredménye. Azt, hogy a királyság nem válik katolikussá, az országon belüli ellenállás is jelezte. A lelkészeivel a király boldogult, például a stockholmi iskolamester és prédikátor, Abraham Angermannus áthelyezést nyert Öregrundba, aztán Ålandra, utóbb fogoly lett Åboban, végül, hogy elkerülje a király bíróságát, német földre távozott. Megélhetését Károly herceg állta – III. János elképzelései fő ellenzője ugyanis az öccse volt, aki a *Nova ordonantia* és a Liturgia használatát sem engedélyezte hercegségében. Ellentétük hatalmi (is): mire jogosult a király, mire ő a hercegsé-

³² Ezekhez: Verner SÖDERBERG, *Historieskrifvaren Arnold Johan Messenius* (Uppsala: 1902), V–VIII.

³³ 1654–1695 között élt, egyebek között kéziratok gyűjtésével foglalkozott. Életéről a 19. század végén jelent meg tanulmány: Eugène LEWENHAUPT, „Johan Heysig-Ridderstjerna”, *Sammlaren. Tidskrift utgifven af Svenska Literatursällskapet Arbetsutskott. Tiånde årgången* (1889), 59–105.

³⁴ Ludvig LINDER, „Bidrag till kännedomen om Messenii tidigare lif”, *Lunds Universitets Årsskrift*, 29 (1892/93), Lund, 1894, IV, 1–66, itt: 54–58. Linder szerint Stiernman kiadása, amelyet több helyütt korrigált, Heysig átiratán alapul. Alább az övét (i. m. 55–57.) használom, szövegközi idézése esetén hivatkozás nélkül.

³⁵ Henrik SCHÜCK, *Messenius. Några blad ur Vasatidens kulturhistoria* (Stockholm: Norstedts, 1920), 19.

³⁶ A finn nyelvű szakirodalom: Harry LÖNNROTH, *Job. Messenii Berättelse om några gambla och märkeliga Finlandz Handlingar. En språkhistorisk studie öfver nominalböjningen i en 1600-talshandskrift* (Tamenfors: Tamenfors Universitet, 2000), 6–8.

³⁷ A szakirodalmi áttekintés: Harry LÖNNROTH, *Filologin som vetenskap. Artiklar om textutgivning och filologisk metod* (Tamenfors: Tamenfors Universitet, 2007), 22–24.

³⁸ „Omnium, quos haec enutrit tellus, ingratisimus merito forem, Magni Andersoni, patronum observantissime, si non tibi postremum saltem operum meorum tomorum ... hunc inscriberem, qui primus secundum Deum fuisti author meae ad fidem catholicam conversionis.” Utóbb epitaphiumot is írt hozzá, a szövegek: LUDVIG, „Bidrag till...”, 16–17.

gében? A király az országtanáccsal együtt, ám az ő tudta nélkül 1582-ben alkotott rendeletében kimondta: azok az egyházi szokások, amelyekkel az ország lelkészsége egyetértett, érvényesek a hercegségben is.

1583 szeptemberében meghalt Katalin. Temetésén az érsek egyebek között így beszélt: „Regina ... avitam quoque Jagelloniorum et aliorum regum Christianorum religionem catholicam, sine qua nemo salvus esse potest, constantissime semper retinuit”. A gratuláló katolikusoknak és a méltatlankodó evangélikusoknak röviden felelt: „Faciendum esse, quod reges imperent.”³⁹ A királyné halálával a katolikusok sikere is sírba szállt, írta negyven évvel később Messenius.⁴⁰

Újabb fordulatot a katolikus trónörökös lengyel királlyá választása eredményezett: szabályozni kellett, miként éljen majd a nem katolikus Svédország perszónalunióban a multikulturális államalakulattal. A Kalmarban, 1587. szeptember 5-én III. János és Zsigmond által aláírt cikkelyek az országtanács hatalmát mutatják, Károly, akinek a szöveget meg sem mutatták, a Zsigmond távollétében kormányzó tanácsba egy tagot küldhetett a hat királyi mellé. Ám 1589 végén az országtanács többsége elvesztette III. János bizalmát, aki kibékült öccsével, és ketten együtt érvénytelennek nyilvánították e cikkelyeket.

A király halálakor Zsigmond, 1592 nyara óta Habsburg Anna férje, Lengyelországban tartózkodott. A herceg kormányzati befolyást akart, az országtanács szintén, a lelkészek pedig gyűlést, vitákat rendezni, Károly tehát Uppsalába hívta a püspököket és a jelesebb lelkészeket. A gyűlésen⁴¹ 1593. március 20-án a királyság kizárólagos hitvallásául fogadták el az augsburgit, az érsek vizitációs jogát kiterjesztették az országra, érsekké választották Angermannust, hogy pedig a katolikus irányzat feléledésének esélyét csökkentsék, elvetették a Liturgiát. Kimondták azt is, a végzéseket Zsigmond köteles a koronázása előtt esküvel elfogadni. Kevéssel később elhunyt Vadstena legtovább hivatalban levő apátnője, a latinul jól tudó Catarina Benedicta, aki ismételten a kolostornak a halála után bekövetkező pusztulását jövendölte „profetiaeque non multo post tempore suffragatur eventus”.⁴²

1594 februárjában Zsigmond kénytelen volt megígérni a végzések megtartását, valamint hogy más konfessziót követőt nem alkalmaz sem egyházi, sem világi tisztségben, szeptemberben pedig visszament Lengyelországba. 1595 nyarán Károly jogellenesen gyűlésbe hívta a rendeket Söderköpíngbe. A megjelentek október 22-én kimondták:⁴³ a pápista vagy más szekta minden összejövele megszűnik, papjainak, ta-

³⁹ Messenius Abraham Angermannust idézte, *Scondia...*, VII, 70.

⁴⁰ „Viguit catholicorum in Suecia triumphus parvo deinceps tempore, nam una cum regina tanquam otissima illorum patrona consuetus eorundem successus fuit tumulo ferme humatus...”

⁴¹ Számos bemutatása közül: ANDRÉN, *Sveriges kyrkohistoria...*, 212–222.

⁴² *Chronologia...*, 240.

⁴³ *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens historia ... 1595–1597. Utgifven af Riksarkivet genom Emil HILDEBRAND* (Stockholm: Norstedts, 1894–1910), 613–621.

nítóinak hat héten belül el kell hagyniuk az országot, a „mi religiónkkal” nem egyező világiakat nem engedik tisztséghez, a vadstenai kolostor megszűnik.⁴⁴ A végzés előtt nyilatkozatban erősítették meg: aki evangélikus a koronázástól számítva tévtanhoz tér(t), vagy a gyereket abban neveli, elveszítve örökségét száműzetik.⁴⁵

Messenius ekkor már Braunsbergben volt, Andersonnak köszönhetően.⁴⁶ A pápai szeminárium diákjaként eredményesen tanult, egészen 1602-ig. Rövid kitérő után 1603-ban Krakkóba ment, az ermlandi püspök⁴⁷ és alkancellár Piotr Tylicki udvarába, „ubi servitio mancipor ... a lectione mensae”. 1604 szeptemberében állt tovább, Rómába. November elején érkezett meg, ám betegség miatt távoznia kellett, mégpedig a bajorországi Landsbergbe. 1605 elején onnan is távozott, Ingolstadtba, „valetudinis offensae causa”. Az, hogy ott doktorátust szerzett-e, vitatott, május végén Prágába ment, ahol koszorús költő lett, végül Danzigban kötött ki. Innen átment Braunsbergbe az új ermlandi püspököt köszönteni egy mára elveszett, a közben királlyá lett Károlyt is gyalázó verssel, ám elismerés híján visszatért Danzigba. 1607. május 16-án⁴⁸ feleségül vette Lucia Grothusent, Zsigmond néhai nevelője és Anna Rask lányát. Anna apja stockholmi jegyző volt, testvére, Nils Zsigmond nevelője Grothusen előtt (utóbb titkára). Messenius 1608 húsvétjára el is készült Zsigmond genealógiájával,⁴⁹ az április 8-áról 9-ére virradó éjjelen⁵⁰ pedig megszületett fiuk, Arnold. Keresztszülei között a svéd emigráció több tagját, így Erik Brahét is megtalálni.

Söderköpingből Károly Vadstenába ment, eltemetni bátyját, Magnust. Az apácáknak megmondta, ha maradni akarnak, hagyják el hitüket.⁵¹ Ők az érsek dühével is da-

⁴⁴ „...sacerdotes catholici regno excederent intra spacium VI hebdomadarum et catholici exercitia dogmatis Stocholmiae, Drottningholmii et Vasteni prorsus abolerentur monialesque expellerentur et coenobium in alium converteretur usum...” (*Scandia...*, VIII, 29.)

⁴⁵ „...quicumque Sueonum natus sive nasciturus aliam imposterum esset religionem amplexus, quam evangelicam, sive vir, sive foemina, vel aliam promoveret aut suos liberos intra vel extra regnum in alia educari curaret, ut omni spoliatus haereditate ... perpetuo mulctaretur exilio” (Uo.).

⁴⁶ „...qui, cum in puero et genium et ingenium magnopere demiraretur, anno MDXCV in Prussiam ad collegium propriis impensis expedivit Brunnsbergense” (Messenius „Tabula quaedam in monasterio affigenda Vastenensi” című, a *Scandia* XVIII. kötetében található szövegeből, közölte LINDER, „Bidrag till...” 59–60.)

⁴⁷ Az 1599-ben erdélyi fejedelemmé lett Báthory Andrászt váltotta e székben.

⁴⁸ Az esküvőn megjelenő Erik Brahe gróf szerint 13-án. (Sven TUNBERG, „Riksrådet Erik Brahes chiffercalendarium II”, *Personhistorisk tidskrift* 1922, 31–39, 37.)

⁴⁹ „Genealogia Sigismundi III Poloniae atque Sueciae regis potentissimi.”

⁵⁰ Messenius itt is hozzátette: a Gergely-naptár szerint. Svédországban 1753-ig stylo vetere kelteztek.

⁵¹ „...ut deserta fide Catholica evangelicam susciperent ita in claustris permansurae. Sed concordantes ... responderant se paratas extrema potius quaelibet pati, quam religionem Catholicam cum Lutherana permutare.” (*Scandia...*, VIII, 31.)

colva⁵² nem lettek evangélikussá, elhagyták a kolostort, zömük az országot is,⁵³ télvíz idején, mint hét éve a jezsuiták Erdélyt. A herceg a maradék kincset, amelyet az apácák Erik Brahénél próbáltak elrejtetni, visszaszerezte és magával vitte, Birgitta relikviáit eltüntette.⁵⁴ A katolikus múltat eltörlő barbarizmus⁵⁵ a könyvtárat is elérte, az anyag egy részéből fojtás lett, az oklevelek is elpusztultak, „a haza és a hazai történetet írók legnagyobb kárára”.⁵⁶

Tavasszal az érsek vizitációba kezdve az ágostai hitvallást ellenzőkkel dühöngött (desaevit), „...simul cum divorum imaginibus, sepulchris et ossibus belligerans ac ita velut cum umbris colluctans ... Sanctae Birgittae, Sanctae Catharinae⁵⁷ et Sanctae Ingridis⁵⁸ Vastenii, Lincopiae Sancti Nicolai,⁵⁹ Vexioniae Beati Sigfridi,⁶⁰ Scarae Sancti Brynolphi,⁶¹ Schiovdii Sanctae Helenae,⁶² Munchatorpii Sancti Davidis quondam ibi abbatis,⁶³ Stregnesiae Sancti Eschilli,⁶⁴ in Scogensi ecclesia Beati Hollingeri,⁶⁵ in Telgana

⁵² Kitértésük miatt „...in ipsas vehementer invehitur et simul illis exprobrat, quod olim conciones audirae evangelicas cera et bombyce aures obturassent teste Possevino, ne admonitiones perciperent concionantis.” (Uo.)

⁵³ Messeniusnál: *Scondia...*, VIII, 32, feltehetően a királyságból akkor száműzött Magnus Anderson alapján.

⁵⁴ A herceg ásatja el, hollétük nem ismert. Az ereklyetartó utóbb Lengyelországba került.

⁵⁵ Akár Angliában, ld. PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?* (Budapest: Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2004), 10. A könyvekből országszerte kitépelt pergamenek egy részéből borító lett, adatbázisuk: <https://sok.riksarkivet.se/MPO>.

⁵⁶ „...alii bibliothecam monasterii sane instructissimam ... diripuerunt, cuius etiam non modica portio in castrum avecta machinarum onerationi deputatur... Cum his pariter pauca literarum veterarum documenta seu veritus fragmenta, quandoquidem non minus hostiliter cum ipsis, quam antea cum libris, processerint, in maximum patriae et patriam scribentium historiam detrimentum perierunt.” (*Scondia...*, VIII, 31.)

⁵⁷ 1331–1381, Birgitta és Ulf Gudmarsson lovag lánya. 1350-ben Rómába ment édesanyjához, 1373-ban visszakísérte holttestét Svédországba, majd visszatért Rómába, végül Vadstenába. Itt került sor translációjára 1489-ben.

⁵⁸ Ingrid av Skänninge, a férje halála után Petrus de Dacia († 1289) környezetéhez tartozott, a skänningei domonkos apácakolostor megalapítója, 1282-ben halt meg. Az egyik unokahúga Birgitta édesapja első felesége volt.

⁵⁹ Nils Hermansson 1374–1391 között volt Linköping püspöke, translációjára a 16. század elején került sor.

⁶⁰ Angliai eredetű missziópüspök a 11. századi Északon, a hagyomány szerint Växjö első püspöke.

⁶¹ Brynolf Algotsson († 1317) a párizsi egyetemen tanult, 1278-tól skarai püspök, a középkori svédországi költészet legismertebb alakja, az Elinről szóló legenda leírója, 1492-ben avatták boldoggá.

⁶² Elin av Skövde, az utóbb szentnek tisztelt uralkodó, Erik kortársa, Västergötland védőszentje. Legendája szerint a szolgáló meggyilkolták a lányát bántalmazó vejét, ő jeruzsálemi zarándokútra ment, ám visszatérve megölték néhai veje rokonai, majd az első uppsalai érsek közbenjárására III. Sándor szentté avatta.

⁶³ Az angliai eredetű David av Munktorp alkalmasint a 11–12. század fordulóján tevékenykedő misszionárius, középkori hagyomány szerint Västmanland apostola.

⁶⁴ Feltehetően angliai eredetű, 11. századi, talán pogányok ütötték agyon Strängnäsben, Södermanland egyik védőszentje, Eskilstuna névadója.

⁶⁵ Alkalmasint a sparrsättrai ütözet után kivégzett Holmger Knutsson (NAGY, *A középkori...*, 66.), özvegye Skoklosterben temettette el.

Sanctae Ragnildis⁶⁶ et Bothvidiana Sancti Bothvidi⁶⁷ vetera monumenta prorsus sustulit.⁶⁸ Nem is érte, folytatta Messenius, miért kímélte meg Angermannus Szent Erik uppsalai ereklyéjét, majd így zárta a történeteket: „Ita religio fuit Catholica penitus Suecia Gothiaque extirpata, postquam ab illo, quo eam Sanctus Ansgarius⁶⁹ tempore huc intulisset, usque conventum Sudercopensem, qui ipsam expulit, alicubi semper in regno plus quam annis DCCLXV viguisset.”⁷⁰

Egyes országrészekben polgárháború tört ki,⁷¹ az országtanács tagjai többnyire átszállingóztak a királyhoz, 1598-ra az érsek is felhagyott a herceg támogatásával. Zsigmond 1598 nyarán nemzetközi haderővel kihajózott Danzigból, ám szeptember 25-én Linköpingtől keletre, a Stång-patakon átívelő hidaknál vesztett, majd eltávozott az országból. Károly (és utódai) propagandistái számára a katolikus, a lengyel, a felségsértő és az országarúló szinonimák lettek.

Zsigmond visszavonulásakor esett fogságba gyóntatója, Martinus Laterna, az *Ode panegyrica* Petrus Laternája.⁷² Miután rájöttek, hogy jezsuita, vízbe fojtása előtt megkínnozták.⁷³ Az ódában ő a példa a tizenegy svédországi katolikus mártír számára: „Exempla palmae discipulis dedit / Pugnax magister, magnus in ordine / Patrum Sigismundoque Regi / Hinc animae bonus archiater; / Laterna Petrus dictus, origine / Fuit Polonus...”

A leszámolás részeként Angermannust megfosztották hivatalától, a kalmari vízfürdőt követő linköpingi (1600 februárja, az országtanáccsal szemben, a vádló a történetíróként is ismert Erik Jöransson királyi titkár) után Károly Estlandból megtámadta Lengyelországot. Az 1604. évi, norrköpingi gyűlés királlyá tette, kimondták azt is, aki elhagyja „a mi keresztény religiónkat”, tulajdonát veszti, kiutasítatik az országból, „hogy ne legyen alkalma mérget kiokádni”.⁷⁴ 1605 szeptemberében Kerkholmnál Jan Karol Chodkiewicz alig háromezres serege megsemmisítette IX. Károly háromszor akkora hadát, amelynek 80%-a elesett, megsebesült, eltűnt, arányaiban ez a királyság történetének legnagyobb veresége. Ezt követően teljesedett be Petrus Eri⁷⁵ sorsa.

⁶⁶ A Tälje (ma: Södertälje) védőszentjeként tisztelt Ragnhild a 11–12. század fordulóján élt.

⁶⁷ Eskilnek feltehetően a kortársa, ő is Södermanland védőszentje, maradványai Botkyrkában nyugszanak.

⁶⁸ Az említettek többségéről a *Scandia* IX. kötetében is megemlékezett.

⁶⁹ A 865-ben hamburg-brémai érsekként elhunyt térítő első útjával (829 k.) kezdődött az a missziós folyamat, amelynek eredményeként a később Svéd Királysággá összeálló területek kereszténnyé váltak.

⁷⁰ *Scandia...*, VIII, 33.

⁷¹ Az 1594–1599 közötti hatalmi harcok: Lars-Olof LARSSON, *Arvet efter Gustav Vasa* (Stockholm: Prisma, 2006), 343–370.

⁷² A pater Laterna hibás olvasatából eredhet a tévesztés (OLSSON, *Johannes Messenius...*, 29.).

⁷³ „...mergitur in mari / Et amputantur enatanti / Ense manus tabulamprehendens. / Tum pugionis cuspidem saepius / Perfossus undis obruitur, scelus / Ex Suecia patravit auso / Miles id haereticus cruento.” (még: *Scandia...*, VIII, 68.)

⁷⁴ „...han icke må hafwa tillfalle sitt förgiffit at uthspy” (*Alla riksdagars och mötens beslut... ifrån år 1521 intill år 1727... utgifne af Anders Anton STIERNMAN, 561–579* [Stockholm: 1728], 575.).

⁷⁵ Életéről ld. Ander PILTZ, „Petrus Eri”, urn:sbl:7204, Svenskt biografiskt lexikon (SBL).

Petrus Eri (Laurentius Borlangius, Carolus Nicolai)

Petrus Eri két kortársa művében is feltűnik, eltérő szemlélettel. A királyság első egyháztörténete V. könyve 19., „Rex Carolus insidias vitae a perfidis studiosis passus est” című fejezetében Baazius felidézte: III. János idején sokan küldték Itáliába, Lengyelországba tanulni a gyerekeiket, a királyság akkori fejei a katolikus religiót ítélték a legigazabbnak. Szövege tükrözi az ellenségképek összemosását: „horum studiosorum opera usi sunt *Papistico-Poloni* ad tentandum statum ecclesiae et polititiae in patria remittentes eosdem in patriam”.⁷⁶ Ezek egyike volt, folytatta, a többieknél talán ravaszabb, Petrus de Petrosa, aki beszínlelte magát a király szolgálatába, ám kiderült: meg akarta ölni. Miután a király ezt megtudta, bebörtönözték, az örebroi országgyűlésen megvizsgálták az ügyet, árulásért elítélték, „fractis cruribus et brachijs tandem cor vivo extraxit carnifex, antequam expiraret in maximo suo cruciatus alligatus palo exclamavit O Jesu Maria declarans ita, in qua esset educatus religione”.

Messenius a már hordszékbe kényszerült Hogenskild Bielke kivégzésének⁷⁷ felelevenítése után idézte fel: az előző évben a király a császárhoz küldött „quendam Petrum Ericium, Petrosam quoque et Romanovitium subinde vocatum” a svéd–lengyel viszály ügyében, ám ez állítólag meglepedkezvén esküjéről a lengyel királlyal kezdett összejátszani, Prágából Krakkóba utazva. Messenius ezután egyéb témákra, végül a kirkholmi ütközetre tért. Azt, hogy IX. Károlynak a katasztrófa után szüksége lehetett példásan büntethető bűnre és bűnösre, nem írta, ám a szerkesztéssel összekapcsolta a két eseményt.⁷⁸ Újabb témaváltás után az örebroi országgyűlésnél számolt be arról, hogy a három gyanúsítottat megkínozták, Petrus Ericit borzalmas módon kivégezték, leginkább a Zsigmondtól kapott menlevél miatt, Laurentiust és Carolust a vesztőhelyről visszavitték a börtönbe, Carolus beleőrült kastelholmi fogságába.

Anglia, nem csupán te örvendsz mártírok vére ontásán, írta ódájában, Svécia is beszennyezte kezét, „...nece saeviit / in orthodoxos, dogma nollent / quod leviter vetus abnegare.” A hit és a hazaárulás Baaziusnál is látott összekötése nála tagadott: „Causam nefandi sed tamen alteram / plerumque facti fingere moris est / illi velut palam asserendo / Ob scelus in patriam necatos. / Horumque primus Petrus Ericius

⁷⁶ Joannes BAAZIUS senior, *Inventarium ecclesiae Sveo-Gothorum continens integram historiam ecclesiae Svecanae libris VIII descriptam...* (Lincopiae: 1642), 662. Baazius (1581–1649) kora egyházpolitikai küzdelmeinek ismert kormánypárti alakja, e műve írásakor jönköpíngi lelkipásztor, utóbb Växjö püspöke.

⁷⁷ Az 1538-ban született, könyv- és kéziratgyűjteményéről is híres arisztokratát Károly a linköpingi vérfürdő idején börtönözte be, 1605-ben Stockholm főterén fejeztette le.

⁷⁸ „...rex Carolus ... cum summo animi dolore sub initium brumae in Sueciam ... remeavit. Quo tempore nec Petrus Romanovitus ... ex Bohemia rediit, quem alii duo studiosi, religione catholici, natione Sueci, videlicet M Laurentius Borlangius et M Carolus Nicolaius ... subsequentes primo ipsum factionis suspectum reddiderunt. ...a quodam proditus mercatore proprioque servitore confitentibus eum in Polona fuisse traditur ipsemet comitesque custodiae. Hactenus vero rex Sigismundus de Kercholmensi factus victoria certior...” *Scondia...*, VIII, 98.

/ qua Campianus⁷⁹ mortuus in fide”. A kivégzés egy része is megörökített: „Ferro resectum pectus is inspicit, / Cum matre Jesum suaviter invocat, / Dum corde privatus supremam / Funderet ex animo quaerelam.” A társak a nem megölt mártírok között jelennek meg: „Saevissimorum non cruciatuum / Minus ferebat, sed tamen horridam, / Citra necem Laurentius; nec / Carolus abfuit a sodali, / Mentis remotae quam toleratio / Fecit catastae, bis fere quatuor / Durantis heu tristes per annos, / Sub nimio vigillum rigore.”

20. századi kutatások⁸⁰ szerint Petrus Erici Braunsbergen, Vilniuson, Lengyelországon át III. Zsigmond ajánlólevelével eljutott Rómába, ahol jogot tanult a Szent Birgitta-ház alumnusaként, majd visszatért Stockholmba. A királyság oly szűkében volt képzett embereknek, hogy Erici, miután írt egy *panegyricus*t Károlynak, meg egy pamfletet a jezsuiták ellen, alkalmazást nyert a kancellárián. 1604 őszén Károly Prágába küldte, ahol belebonyolódott a korra jellemző nagyszabású, megalapozatlan tervezetések egyikébe, a livlandi, egy ideig Károlyt is szolgáló Oswald von Grabowéba.⁸¹ A kivitelezéshez III. Zsigmond beleegyezésére is szükség volt, megszerzését von Grabow rábízta. Erici egy ismerősét, Laurentius Borlangiust küldte menlevélért Krakkóba. A végzetes okiratot 1605. május 20-án ki is állította III. Zsigmond,⁸² ám Erici majd anélkül tért vissza Krakkóból, hogy találkozhatott volna vele. Miután prágai útja is eredménytelen maradt, visszament Stockholmba, ahol novemberben megkérte egy nő kezét, közölve azt is, ő katolikus, de nem fog beleszólni annak hitéletébe. A nő feljelentette, Ericit (és Borlangiust) decemberben rendkívüli törvényszék előtt faggatta egyebek között Jöransson. A gyilkossági kísérlet vádját eredetileg Károly sem vette komolyan, ám márciusra a foglyok roppant veszélyesek lettek: Károly azt írta IV. Henriknek, Zsigmond három bérence az életére tört és fel akarta gyújtani a flottáját. A folytatásra az ország nyilvánossága előtt, az országgyűlésen került sor. A kínvallatási jegyzőkönyvek egy része fennmaradt, a kivégzés április 26-án történt. Borlangius 1624-ben életben volt,⁸³ a jegyzőkönyvekben egyszer említett Carl Nilssont diplomata bátyja rávette az áttérésre, de a börtöntől nem menthette meg.

⁷⁹ Edmund Campion, 1581-ben kivégzett angliai jezsuita.

⁸⁰ Például: Helge ALMQUIST, „Karl IX och Petrus Petrosa”, *Personhistorisk tidskrift* XIV, 1. sz. (1912): 20–43, újabb források alapján, Folke LINDBERG, „Kring Petrus Petrosa. Nya bidrag”, *Personhistorisk tidskrift* XXXI, 1–2. sz. (1930): 25–54.

⁸¹ von Grabowról: LINDBERG, „Kring Petrus...”, 33–40. A tervről: GARSTEIN, *Rome and the Counter-Reformation...*, 1992, xl–xli.

⁸² Az adat: LINDBERG, „Kring Petrus...”, 45.

⁸³ Ld. B. BOËTHIUS, Laurentius Borlangius = SBL, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/17992>.

Att vända kappan efter vinden

A köpönyeg szél szerint fordítására 1608-ban került sor. III. Zsigmond nem sietett a kegnyilvánítással, így szerzőnk a Genealogia szövegét kissé, címét teljesen megváltoztatva⁸⁴ útra kelt Svédországba – miután menlevélért előreküldött felesége visszatért. Az őt novemberben fogadó királynak egyebek között azt mesélte, gyerekkorában a pápisták kilopták az országból.⁸⁵ IX. Károly gyanakodott, ám képzett emberek hiányában alkalmazta. Messenius első útja haza vezetett, nem tudva, élnek-e a rokonai. A király utasította János herceget, tartassa szemmel.

IX. Károly a norrköpingi gyűlés óta meg akarta értetni a külfölddel, miért került sor a svédországi uralomváltásra. A szöveg összeállítása, latinra fordítása Nils Chesnecopherus⁸⁶ feladata volt – eddig, most ugyanis az egyre elégedetlenebb uralkodó a fordítást Messeniusra bízta, talán első feladatául. A megsértődött Chesnecopherus elérte, hogy uppsalai professzorok véleményezzék a fordítást. Ők egyetértettek az udvari kancellárral: a fordítás rossz. A Chesnecopherus neve alatt nyomdába menő változat mégis alapvetően a Messeniusé.⁸⁷

A professzorok véleményének egyéb oka is lehetett. Messenius maga is a könyvtár, könyvkereskedés, rektor nélküli egyetemre került, mint *professor utriusque iuris*, 1609. március 6-án tartotta bemutatkozó előadását. Szeptemberben visszatért Johannes Rudbeckius, a héber nyelv professzora, az egyetem hamar messeniánusokra és rudbeckiánusokra oszlott. Az ellentét kivizsgálását a király Chesnecopherusra bízta⁸⁸ – aki megszerezte Messeniusnak az 1605-ben írt, IX. Károlyt is sértegető alkalmi versét. A már kétgyermekes⁸⁹ Messenius 1610-ben börtönbe került, ám hamar kiszabadult.⁹⁰ állítása szerint némely jezsuita megértve, hogy vissza akar térni a *religio evangelica*-hoz, egy általa írt szöveget a kiadása előtt interpolált a sértő sorokkal, 1610-ben pedig egy jezsuita diákkal eljuttatta Chesnecopherusnak és Jöranssonnak, akik úgy megörültek ennek, mintha a bölcsek kövéhez jutottak volna hozzá.⁹¹ Szabadulása után kiadta a

⁸⁴ „Schema familiare serenissimi domini Caroli IX Suecorum, Gothorum, Vandalorum regis haereditarii ... per augustissimorum imperatorum, regum, principum etc familias derivatum.”

⁸⁵ „kallar sig doctorem Johannem Messenium och säger sig vara född uti Vadstena och uti sin ungdomb ... vart av papisterna stulen hädan av riket” írta a király János hercegnek (a levélből idéz SCHÜCK, *Messenius...*, 46–47).

⁸⁶ 1574–1622 között élt tudós, hivatalnok, diplomata, Károly segítője a politikai leszámolásokban.

⁸⁷ Ld. erről Tor BERG, „Nils Chesnecopherus”, SBL, hozzáférés: 2015.10.29, urn:sbl:14817.

⁸⁸ Messenius másként emlékezett: „Anno [1609] exeunte venit illuc Kesnecopherus, hostis meus conjuratus, quo procurante discordia inter me et collegas oboritur pernicioso.”

⁸⁹ Uppsalában, 1609 decemberében megszületett Anna.

⁹⁰ Emlékezete szerint a rudbeckiánusok „et D. Nicolaus [Chesnecopherus] non quiescunt, siquidem carmine quodam fraudulenter sub nomine meo in regem Carolum scripto in Sveciam procurato 14. Septembris incarcerabar et 17. singulari numinis beneficio liberor etc. stilo novo intelligendum.”

⁹¹ „vilka icke mindre därav gladdes, än som de lapidem philosophicum bekommit hade” (1616. évi könyörgeése vonatkozó része: SCHÜCK, *Messenius...*, 69–70.)

Detectio fraudis jesuiticae,⁹² valamint, a király és az országtanács felszólítására is, a *Palinodiát*,⁹³ és térhetett is vissza a katedrára.

Tanári ténykedéséből⁹⁴ mintaadó házi magánkollégiuma, amelybe mind több nemesifjú jelentkezett.⁹⁵ A tanítás mellett írt. Svédország történetét ötven, svéd nyelvű drámában tervezte feldolgozni és színre vinni. Csak néhányra készült el (kettővel Kajaneborgban), a legjelentősebb a Jöransson feleségének ajánlott *Disa*, 1611-ben mutatták be, legtöbb hallgatója szerepet kapott benne. Ez évben készült egyetlen ismert portréja, és jelent meg a *Sveopentaprotopolis* (svédre 1612-ben fordította tanítványa, Henricus Hammerus). Ajánlása szerint Messenius az akadémiai gondok közepette nem tud nyugodni, kiveri az álmat a szeméből Johannes és Olaus Magnus „ob illustratam calamo patriam” dicsősége, amiként Themistoklést nem hagyta nyugodni a Miltiadesé, a nyomdokukba lépésre ösztönzi, hogy ő is virrasztásokkal elkészített munkával szolgáljon szülőföldjének. 1612 januárjára, a kalmari háború közepette, elkészítette a Johannes Magnus által különösen elmélyített⁹⁶ svéd–dán ellenségeskedés újabb szövegét,⁹⁷ határozottan a néhai érsek védelmére kelve. Utóbb, Kajaneborgban, a *Scondia* XIII. kötete ajánlásában már azt írta, hízelkedései, hazugságai, költései miatt Johannes Magnus históriája „a mieink számára” nem annyira dicsőségesnek, mint inkább, és méltán, veszedelmesnek tartandó, hacsak nem gyönyörködteti inkább őket a hamisság, mint az igazság.

E szemléletváltozása elválaszthatatlan levéltári munkájától. 1613 tavaszára Uppsalában végleg elmérgesedett az őt, illetve a Rudbeckiust támogatók viszonya. Rudbeckius végül udvari prédikátor lett, Messeniusra rábízták a kancelláriai levéltár régi állományát, „utrique ... Ubsalia migrandum fuit”. Messeniust követték nemesi tanítványai, ám kollégiuma nem működött sokáig, ő ugyanis 1614 tavaszán a Svea hovrátt ülnöke, supremi regii iudicii assessor is lett. Levéltárosként a svédországi történeti forrásközlés

⁹² „Detectio fraudis jesuiticae in quodam libello famoso contra serenissimum ac potentissimum principem dominum Carolum IX Suecorum, Gothorum et Vandalorum regem publicando per summum nefas commissae ac simul genuina nebulonis cuiusdam Henrici Holmii ... delineatio per Johannem Messenium ... concinnata.”

⁹³ „Palinodia seu recantatio, quam Iohannes Messenius ... a pontificia religione ad Augustanam salutari commigrans passu cecinit, atque nunc typis excusum clero Sueonum uniuerso consecravat officiose.” Azért írta latinul, közölte a műben, mert a svéd tudásában nem bízott eléggé (SCHÜCK, *Messenius...*, 74).

⁹⁴ Újabban: Simone GIESE, „Johannes Messenius, ein Schwedischer Gelehrter im Konflikt mit überkommenen Traditionen”, in Barbara-Krug RICHTER, Ruth-Elisabeth MOHRMANN, Hg. *Frühneuzeitliche Universitätskulturen. Kulturhistorische Perspektiven auf die Hochschulen in Europa*, 223–244 (Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2009), különösen 229–242.

⁹⁵ Közöttük Sten Bielke, Gustav Horn, Åke Thott.

⁹⁶ Ld. erről Gábor NAGY: „»Sub pallio Suetico animum plane Danicum agere non verentur.« The Representation of Danes in the Works of Ericus Olai and Johannes Magnus”, megjelenés alatt.

⁹⁷ Retorsio imposturarum, quibus inclytam Svecorum Gothorumque nationem Petrus Parvus Rosefontanus, eques Danus sola calumniandi ductus libidine impudenter admodum insectatur...

elindítója, kiadta például⁹⁸ a királyság legfontosabb törvénykönyve 15. századi latin fordítását,⁹⁹ valamint a sokáig a svédországi történetírás atyjának nevezett Ericus Olai krónikáját.¹⁰⁰ Az 1615 szeptemberében Danzigba menő kereskedőt, Jöns Hanssont megkérte, szerezze meg neki Hans Brask említett oliwai kéziratanyagát. 1616-ban kiadta a középkori svéd rímkronikák egy részét, és megjelent egy genealógiai műve, amelynek a királyhoz írt ajánlásában Messenius egyebek között plágiumnak minősítette a korábban szintén genealógiai munkákat közzé tevő Jöransson ténykedését.¹⁰¹

„...tentus carcere bis decem¹⁰² / annis molesto nomine dogmatis /
passus quot aerumnas et uxor, / non memorare volo libenter.”

1608. őszi visszatérése okai nem ismertek, ám az feltehető, hogy vissza akarta szerezni felesége örökségét. Lucia apja 1599-ben hunyt el Varsóban, örökségét Károly bevonta és egyebek között Jöranssonnak, főleg pedig Chesnecopherusnak adta, jogellenesen. Messenius, különösen a Svea hovrátt ülnökeként, nem volt eredménytelen a volt királyi titkár és a volt udvari kancellár ellenében. Ezzel összefüggésben 1615-ben Jöransson feljelentette őt II. Gusztáv Adolfnál: gyalázta az apját.¹⁰³ Messenius, akit, úgy tűnik, lelőni sem lehetett,¹⁰⁴ végül tényleg abba bukott bele, hogy a múltja beleillett kora ellenségképébe.

Az 1580-as években Braunsbergben is tanuló Jöns Hansson 1616 májusában tért vissza. Feljelentésre letartóztatták, a felesége pedig váratlanul (Messenius szerint Jöranssontól megvesztegetve) közölte: Jöns kapcsolatban áll Messeniusszal, ha szigorúan két-

⁹⁸ Ld. OLSSON, *Johannes Messenius...*, 193–206; Sten LINDROTH, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, (Stockholm: Norstedts, 1975), 260–261.

⁹⁹ Ld. NAGY Gábor, „»Ett konungarike, som heter Sverige« Magnus Eriksson első törvénykönyvének Királyfejezete (Konungsbalken)”, *Gesta XVI* (2017): 32–52.

¹⁰⁰ Ld. róla NAGY, „Az uppsalai érsekségtől...”, 248–251.

¹⁰¹ „...Genealogias paucis ab hinc annis Suecicae nobilitatis et potissimum regiae prosapiae binis, latine et vernacule delineatas tabulis sub suo nomine velut ova coccyx aliena excludit, de typo publicavit.” (*Theatrum nobilitatis Suecanae ... fabrefactum a Johanne MESSENIIO Sueone. Holmiae Suecorum: 1616, 3.*)

¹⁰² *A bis decem* helyén *bis novem* állt, annak helyén pedig *quinque ter* (OLSSON, 20). A változtatások olyan időszakok emlékei, amelyekben Messenius a szabadon bocsátását remélte? Az Ode panegyrica 1630–31-ben keletkezhetett tehát, a némely kötet címlapján olvasható „Stockholmiae, ex typographia N. cum gratia Sacrae Regiae Maiestatis et impensa, anno MDCXXX” is szabadulási reményére utalhat. Alkalmasint ennek meghíusulta írathatta vele a katolikus mártírok dicséretét, nyilván nem a német földre támadó evangélikus királynak akart köszönetet mondani.

¹⁰³ „falso me detulit apud regem, quasi regi Carolo fuissem oblocutus.”

¹⁰⁴ „6. Septembris globo ferme traiectus sum in propriis aedibus machinatione inimicorum per fenestram librato per quendam nebulonem.” (1618. október 16-ával végződő önéletrajzi feljegyzéséből, kiadva: LINDER, „Bidrag till...”, 61–63.) Az esetről: Gunnar BOLIN, „En mordattentat mot Messenius?”, *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning*, Ny följd, årgång 18. (Svenska Literatursällskapet, Uppsala, 1937): 196–198.

dezik („om hennes man bliver skarpt frågad”), bizonyosan beszél erről. Jöns elismerte, Danzigból Lengyelországba is elment, a Messenius házaspár sem tagadta a kapcsolatot vele, ám, mivel Jöns semmi újat nem mondott a továbbiakban, „till pinlig examination” ítélték, azaz kínvallatásra. E vallatások fő tárgya Messenius lett, noha Jöns közben bevallotta, találkozott Zsigmond környezetéhez tartozó papokkal, svéd emigránsokkal, beállt kémnek, stb. A vallatóknak az orosz béketárgyalások és a lengyel fegyverszünet bizonytalansága közepette különösen könnyű volt összeesküvést gyanítani, s mily rémisztő méretűt, ha a kancelláriai levéltár vezetője, *assessor supremi regi iudicii* is része. Messeniust június 5-én vették őrizetbe, kihallgatása művelt irányítóival, így Axel Oxenstiernával, Johan Skyttével a halál árnyékában olykor elvitázott az Oliwában található oklevelek és egyéb források eredetéről, tartalmáról. Az ítélet augusztus 20-án született meg: mivel Messenius esküje ellen cselekedett, kapcsolat fűzte „till Sveriges fiender de påler, papister, jesuiter”, akiknek azt mondta, velük tart a religio ügyében, a bírák nem menthetik fel, hanem elítélik. Mivel azonban azzal menti magát, hogy nem rossz szándékból tárgyalt az ellenséggel, 12 emberes esküvel kell mentenie magát – ha erre nem képes, „då straffas till livet”.¹⁰⁵ A halálbüntetés elkerülésének feltétele mai szemmel teljesíthetetlen: a Messeniusért kezkeskedő tizenkettőnek egyebek között arra kellett esküdni, hogy látott minden levelet és iratot, amelyet ő írt és az országból kiküldött.

Az elítélés tehát nem csupán „dogmatis causa” történt, része volt benne a másik ellenségképnek is, korabeli nyelvemlékkel: „Messenius natione Gothus, sed educatione Polonus”.¹⁰⁶ A király végül, Lucia könyörgése után, Messeniust Kajaneborgba küldte. A fogollyal tarthatott családja, sőt könyveit, jegyzeteit is vihette magával.

November 30-án érkeztek meg Kajaneborgba. Fogva tartásuk körülményei folyamatosan romlottak. 1617-ben új, lakásra alkalmatlan börtönt építettek számukra, ahová Messeniust ősszel erőszakkal kellett átvinni, „unde 8 septimanis decumbem”. Helyzete tovább rosszabbodott: „Illic me lapidibus obruere, fame, frigore, foetore, nuditate, egestate, labore, morbis omnique calamitatum genere necare conati sunt et ne quidem pro meis pecuniis quidquam emere permittentes neminique scribere vel ullum alloqui sinentes, ut nihil iam restare miseriarum videatur praeter solam mortem...” A keretlegényi mentalitásról 1622-ben a katonák egy része is, mégpedig írásban, tanúskodott,¹⁰⁷ 18 pontban sorolva a fogoly és családja roppant nélkülözéseit, válogatott gyötrelmeit, a helytartó veje, a várkapitány gyilkossági kísérlettől sem visszariadó kegyetlenkedéseit. A 13. szerint a kapitány előbb maga dobálta a foglyot, majd az őrt is erre utasította, ám az megtagadta a parancsot, erre a többiekkel megkorbácsoltatta, amikor pedig ők vonakodtak a király foglyát dobálni, közölte, hajuk szála sem görbül, ha az meghal.

¹⁰⁵ Az eljárásnak az iratokon alapuló ismertetése: SCHÜCK, *Messenius...*, 197–222, az ítélet: 221–222.

¹⁰⁶ BAAZIUS, *Inventarium...*, 663. (tévesen 664.).

¹⁰⁷ Kiadása: SCHÜCK, *Messenius...*, 245–251.

...tres alii viri, / Tormenta qui sunt tanta passi / Carceribus, caperent ut inde /
mortem, vocatur primus Hamerius Henricus...

Messeniusék még meg sem érkeztek Kajaneborgba, amikor a linköpingi születésű, Grazban is tanult Hammerus¹⁰⁸ elindult Lengyelországból. III. Zsigmond küldte egyebek között levéllel János herceghez. A herceg, az öröklési rend norrköpingi szabályozásának vesztese, korábban Károlytól, most Gusztáv Adolftól félthette életét, ki sem nyitotta a levelet, az hamarosan a király előtt volt. Ő, talán a Messenius-ügy hatására is, előbb megalkotta említett örebroi rendeletét (amely egyebek között társadalmon kívül helyezte azt, aki önszántából katolikus iskolát látogatva visszatér), majd elfogatta, megkínóztatta és kivégeztette Hameriuszt. A közhangulatot érzékelteti, hogy az örebroi gyűlésen a lelkészség arra is alázatosan megkérte őt, az összes roma utasíttassék ki a királyságból, egyebek között azért, mert ismernek minden utat és ösvényt, és ezeken elővezethetik az ellenséget, romlására a királyságnak.¹⁰⁹ Azt, hogy ki az ellenségük, röviden foglalták össze: „wäre fiender, the Papister och Påler.”¹¹⁰

(A másik kettő a három közül a Messenius elítélése után az országból kiutasított Jöns, valamint Erik Andersson, aki a kínvallatás ellenére is csak azt mondta, Messenius papírokat akart megszerezni Oliwából.)

„Athleta Christi Zacharias fuit / Alter ... / ... Georgius ... / Tertius...”

A *primus* Petrus Erii mellett Krisztus másik két bajnoka az ódában Anthelius Zacharias, Södertälje polgármestere, és Göran Bähr, királyi titkár.¹¹¹ Mindkettő peregrinációja során lett katolikus, tanult jezsuita kollégiumban, majd visszatért Svédországba, titkár csak a másikkra bízva. Bähr hívására¹¹² a jezsuiták az országba küldték a holsteini eredetű Heinrich Schachtot, aki 1623 végén találkozott is velük. A király a nagyhétén rendelte el letartóztatásukat, itáliai udvari lantosa feljelentésére. Giovanni Battista Veraldi valamikor katolikus volt, Anthelius és Bähr azt hitték, még mindig az, ezért rábízták a titkukat – mivel azonban a feleségének viszonya lett Bährrel, feljelentette őket. Először mindketten elutasították, hogy evangélikussá legyenek kegyelemért cse-

¹⁰⁸ Az Ode panegyrica nem utal arra, hogy azonos a Sveopentapropolis említett, szintén linköpingi fordítójával, a 104. jegyzetben idézett önéletrajzban viszont feltűnik: „MDCXVII venit Henricus Hammerus infelici omine in sacellum.” Akárhogy is, e Hammerust kivégezték, nem pedig a kínzások és a börtön miatt halt meg.

¹⁰⁹ [Tättare] „...wetha alla wägar och stigar, ther the kunna ledsaga fienden fram, Rijket till undergångh.” (AHLNUND, *Svenska riksdagsakter...*, 308.)

¹¹⁰ AHLNUND, *Svenska riksdagsakter...*, 175.

¹¹¹ Történetük: Oskar GARSTEIN, *Rome and the Counter Reformation in Scandinavia. The Age of Gustavus Adolphus and Queen Christina of Sweden 1622–1656* (Brill, 1992), 184–295.

¹¹² Messenius Kajaneborgban is jólértesült: „...Georgius minore / Tertius ille nec exstat auso / Quod clam vocassent presbyterum sibi.”

rébe. Bähr esetében a többrendbeli halálos ítélet az örebroi rendelet szerint nem volt kérdés: katolikus lett, összejártszott az ellenséggel, jezsuitát hívott az országba. Miután halálra ítélték, elrendelték kínvallatását is: jezsuita szokás elveszejteni akarni evangélikus fejedelmet, mivel ő erről nem vall, ki kell csikarni az igazságot.¹¹³ Bähr utóbb, az országtanácsnak írt könyörgésében már evangélikusnak vallotta magát. Antheliust két héttel később szintén többrendbeli halálos ítélettel sújtották, majd elrendelték kínvallatását. Ezt követően ő is evangélikusnak nyilvánította magát, szeptemberben együtt fejezték le őket. Azt a hatalom nem tudhatta, hogy végül mindketten bizonyoságot tettek katolikus hitükről.¹¹⁴ Azt, hogy a hóhérsegéd nem tudta elkapni fejüket,¹¹⁵ más forrás is említi.

Bähr egyszer azt vallotta, hogy az enköpíngi iskolamester, Nicolaus Campanius katolikus. A letartóztatott Campanius ezt nem ismerte el az egyházi törvényszék előtt, amelynek tagja volt, västeräsi püspökként, Rudbeckius. Feltételesen hivatalvesztésre ítélték, ám ügyét a Svea hovrátt is tárgyalta, júliusban. A vád egy tanúja Arnold Johan Messenius volt.

„Sed diriores [aerumnas] filius interim / Arnoldus ... / fidemque / propter habet...”

Arnold Johan nyolc és fél éves, amikor a családjával Kajaneborgba érkezik, tizenhárom, amikor II. Gusztáv Adolf parancsára elszakítva szüleitől Uppsalába szállítják, hithű neveltetését biztosítandó. Onnan megszökvé eljutott a nagymamájához Varsóba. A svéd emigráció braunsbergi ösztöndíjhoz segítette, ám onnan is megszökött, egy csapat komédiással. Ide-oda hányódva összeakadt Krzysztof Radziwill egy szolgájával, a főúr felfogadta kémjének. Az ifjú bejutott Svédországba, ám idővel saját nevét használta, letartóztatták. 1624 júliusában állították bíróság elé: visszaélt az uppsalai királyi ösztöndíjjal, hamis úti okmánnyal szökött ki az országból, svédországi hírekkel látta el a lengyeleket, támadásra bátorította királyukat, végül pedig lengyel kémként tért vissza, hogy a király és az ország kárára további hírekkel lássa el az ősellenséget.¹¹⁶ A tizenhat éves ifjú válasza kihallgatásról kihallgatásra változtak. Vallott Campaniusra: látta aláírt kötelezettségvállalását, hogy megmarad katolikusnak. Campaniust végül lefejezték. Vallott apjára: igen, katolikus. Ódájában Messenius ennek az ellenkezőjét ál-

¹¹³ Az április 19-i kínzások közepette jegyzőkönyvbe üvöltöttek („svarade han ropandes”) egy része: Theodor NORLIN, „En svensk religions- och högmålsprocess i det 17:de århundradet”, *Nordisk Tidskrift för politik, ekonomi och litteratur* 2 (1867): 351–365, 358–359.

¹¹⁴ Leveleiket egy elégedetlen foglár csempészte ki a börtönből, és juttatta el a kontinensre.

¹¹⁵ „...volvitur et caput / Eius resectum, transiliens manus / Satellitis captantis illud / Obstupuit populusque / signo! / Inusitate fertur et illius / Caput per orbem supplicii procul...”

¹¹⁶ Verner SÖDERBERG, „Högförräderiemålet emot Arnold Johan Messenius 1624”, *Historisk tidskrift* 21 (1901): 1–24.

lítja,¹¹⁷ ám feltűnő, hogy szót sem ejt Campaniusról. Arnold Johant az örebroi rendelet értelmében minden pontban bűnösnek találva Campaniusszal egy napon ítélték halálra – ám az ítéletet a király meghatározatlan idejű börtönre változtatta. Kegyelemének praktikus oka volt: újból ki akarták hallgatni Messeniust, a fiát a szembesítésre tartogatták. Minderre máig ismeretlen okból nem került sor, Arnold Johant 1626-ban át szállították a kexholmi vár tömlöcébe.

A kézirat csodálatos ereje

Akár Bulgakovnál, a *Scondia* kézirata is többek életét befolyásolta. 1635 végén Messenius egy hajdani diákja lett az új österbotteni tartományfőnök. Közbenjárására a kormány engedélyezte a fogolynak Kajaneborg elhagyását, ám Österbottenben kellett maradnia, és azt is kikötötték, hogy részletesen tájékoztatnia kell a kormányzatot történeti művéről. Messenius Uleåborgban január 15-én rövid beszámolót készített börtönévei alatt írt műveiről.¹¹⁸ A *Scondia* kézirata felhasználásért cserébe azt kérte, Arnold Johan kegyelemben részesülve hagyhassa el a börtönt. A kormányzat elutasító volt, Messenius november 8-án elhunyt. A mellette végig kitartó Lucia Vadstenában akarta eltemetni, a kormányzat ezt sem engedte. A kéziratot illetően Lucia megismételte Messenius feltételét, a szabadon bocsátást a kormány elutasította, a kéziratosokat pedig némi pénzért magához akarta venni – ám az özvegy a kézírral együtt német földön át Lengyelországba távozott. Ekkor kinyílt a kexholmi börtön ajtaja, ám Arnold Johan hamarosan külföldre próbált távozni. A dán határon fogták el, Stockholmban börtönözték be, majd kiengedték cserébe azért, hogy elmegy Lengyelországba visszaszerezni a kéziratot, amivel 1641 nyarán vissza is tért.

A nagyhatalom komolyan vette a *Scondiát*. Baazius egyháztörténete elején Krisztina Stockholmban, 1642. szeptember 24-én kelt privilegialisa olvasható, amellyel az uralkodó, tekintve a mű fontosságát, a kinyomtatás jogát tíz évre kizárólagosan a szerzőnek adja (lévén kiskorú, az aláírás a királyság öt vezetőjéé). A privilegialist a Krisztinának címzett, 1642. december 31-ére datált ajánlás követi, amelyből megtudni, hogy az uralkodó utasította Baaziust a mű megírására. Hogy az végül mikor jelent meg, nem tudom, ám 1643. március 25-én Krisztina (az ötök, élükön Oxenstiernával) újabb levelet írt Baaziusnak. Előrebocsátva, hogy a szerző az egyháznak és a szülőföldnek akart szolgálni, felidézte Baazius Messeniust vádló mondatai tartalmát, majd így folytatta: „Jóllehet mi nem védjük az említett Messenius ügyét, ám árulással, lázadással és hasonlóval sem vádolhatjuk őt, Isten ítélete alá hagyva, akinek az ő cselekedetei és szándéka

¹¹⁷ „Fuit gravatus quippe biennio / Heu ponderosa compede ferrea! / Horrore tormenti necisque / Pellitur ad facinus nefandum, / Ut nempe primum fiat Apostata, / Deinde crimen grande parentibus / Affingat, atqui spes malorum / Vana fuit Domino juvante!”

¹¹⁸ BRING, *Samling...*, 4–12.

a legjobban ismertek és nyilvánvalók.” Ezek után elrendelte a mű példányainak bevonását, és a vonatkozó helyek megváltoztatását.¹¹⁹

Arnold Johan *rikshistoriograf* lett, feladatai egyikéül a kézirat kiadásának előkészítését kapta. 1651 végén fiával, Arnolddal együtt végezték ki, hazaárulásért. A kiadás ötlete az 1690-es évek végén ismét felmerült, ekkor Olof Rudbeck, Messenius antagonistájának, Rudbeckiusnak a fia készített a műről szakvéleményt, elutasítót. Véleményét a kancelláriakollégium elutasította, így jelent meg, először, és máig utoljára, 1700–1705 között a *Scandia*.

¹¹⁹ BRING, *Samling...*, 23–29.

*A 17–18. századi székelyföldi
történetírás a katolikus vallási megújulás szellemében
Lakatos István Siculiája*

A 17–18. században a magyar történetírás komoly változáson megy át, kialakulnak a feltételei a kritikai történetírásnak, ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyik napról a másikra minden egyes, a korban keletkezett történeti mű teljesen megfelelt volna a kritikai történetírás elvárásainak. Nagyobb fordulatot azonban az ellenreformáció, a katolikus restauráció időszaka jelentett a kérdésben. A jezsuita forrásgyűjtő iskola megjelenése mérföldkönek számított úgy a magyar (erdélyi), mint az európai történetírásban. Az európai iskola magyar leágazását a Pázmány Péter által alapított nagyszombati egyetemhez köthetjük. Ezen intézmény rektora, Hevenesi Gábor (illetve Timón Sámuel) a 17. század második felében külön programot hirdet a katolikus egyház történetével kapcsolatos iratok, oklevelek, levelezések és egyéb források összegyűjtésére. Hevenesi valóságos hálózatot épített ki az ország egész területén és Erdélyben is, amely segítségére volt a forrásgyűjtésben. Többen közülük korábbi tanítványai, a nagyszombati intézmény alumnusai voltak. A tridentinum irányvonalát követve egyre inkább fontos szerep jutott a tudományos kutatásban a lokális érdeklődések térnyerésének. Ennek jegyében születnek meg a kisebb régiók történetével foglalkozó írások, ezek között Székelyföld leírása is. Jelen ismereteink szerint a külön Székelyfölddel foglalkozó művek sorában az első Lakatos István *Siculiája*.

A szerző Székelyudvarhelyen született, elemi iskoláit valószínűleg szintén Székelyudvarhelyen végezte.¹ Középkiskolai tanulmányairól is elég keveset tud a szakirodalom, azonban érdekes adatra bukkantunk a kolozsmonostori Sodalitas 1641-től vezetett Albumában.² Itt, az 1655-ös évnél, a friss tagok névsorában szerepel egy Stephanus Lakatos, akinek a neve után egy másik kéz megjegyzésként írta: *factus est sacerdos*.³ Felsőfokú tanulmányait korábbi okfejtésünknek megfelelően feltehetően Nagyszombatban és Bécsben végezte.⁴ Papi pályáját csak csíksomlyói plébánosi tevékenységétől kezdődően ismerjük (1685). Általános tevékenységének nagyobb részét a csikkozsmási plébánián fejtette ki 1684-től kezdődően, egészen 1706. március 14-én bekövetkezett haláláig. Az általa vezetett és írt *Domus Historia* a helyi vallási törvénykezési iratok és

¹ HERMANN Gusztáv Mihály, „Székelység-tudat Mítoszokkal és Mítosztalanul”, *Korunk* 23, 3. sz. (2012): 7.

² *Album Sodalitas Reginae Angelorum*, A kolozsvári „Sodalitas Reginae Angelorum” tagságának névsora 1641–1847. Gyulafehérvári Érseki Levéltár, V.1, 1.

³ Uo., 518–519.

⁴ LAKATOS István, *Siculia*, kiad., jegyz., ford., utószó PAP Levente (Iaşi: Vasiliana 98, 2017), 157–159.

egyéb adminisztrációs feljegyzések mellett külön fejezetet szentel a Thököly-féle támadás leírásának. *Memorable quoddam anni 1690*⁵ címmel a jelzett részben magyar nyelven írja le azokat a maga számára és a csíki katolikusság számára is vészes időket.⁶ Szintén ilyen gyászos eseményekről számol be a *Funesta tragoedia*,⁷ mégpedig a tatárok 1694-es betörését írja le, amikor is február 13-án, az amúgy is megviselt csíki falvakat feldúlták és kifosztották a tatár hordák.⁸ A plébániai ügyvitelhez tartozó iratok legterjedelmesebbike, és egyben egyháztörténeti és művelődéstörténeti szempontból is fontosnak mondható az egyházközség működését szavatoló alapszabályzatnak az ismertetése: *Constitutiones univrsales totius parochiae Kozmasiensis ab antiquo observari solitae: transumptae ex antiquis scriptiis, uti sequitur eo ordine, ut infra*.⁹ Mindezek mellett azonban Lakatos István legnagyobb és történelmi, egyháztörténeti, kultúrtörténeti szempontból legfontosabb műve a *Siculia*. A mű hat kéziratban maradt ránk. Budapesten van három példány,¹⁰ ezek egyike Lakatos autográf kézírata.¹¹ Azt, hogy az opus a maga idejében, de később is népszerű volt, bizonyítja az is, hogy Benkő József, a református lelkész-történetíró állítja, hogy Lakatos Kolozsvárt ki is adta művét, de ez a kor viszonyosságai között elpusztult.¹² Sajnos ezt az állítást nem tudjuk komolyan venni, hiszen semmilyen más forrás vagy épen fennmaradt példány nem tudja ezt bizonyítani. Ez igaz annak ellenére is, hogy a szász történész és a szász evangélikus egyház superintendense, Georg J. Haner,¹³ 1763-ban írt művében szintén hivatkozik a *Siculiára* mint edita Claudiopoli Anno 1702.¹⁴ A francia királyi könyvtár kéziratgyűjteményének 11. kötetében Ștefan cel Mare¹⁵ moldvai vajda a törökök fölött aratott 1475-es győzelméről szóló források jegyzeteiben megjelenik Lakatos *Siculiája* (a csatában részt vevő székelyek eredetéhez mint szakirodalmi forrás) a következő bibliográfiai megjegyzéssel: edit. Claudiopoli

⁵ *Székely Oklevéltár*, szerk. SZÁDECZKY Lajos (Kolozsvár: Ajtai K. Albert, 1897), VI:424–427.

⁶ Lakatos és a csíki papság is bizalmatlan volt Thökölyvel szemben elsősorban vallási okokból, hiszen a protestáns fejedelemtől nem sok jóban reménykedhettek, amint korábban is tapasztalták, ezt még tetőzte az is, hogy előbbi a pogány törökkel szövetekezett azért, hogy célját elérje. Mindezek mellett pedig kuruc, török, tatár és nem utolsósorban székelyekből álló csapat a igencsak gátlástalanul fosztogatott.

⁷ *Székely Oklevéltár*, VI:444–445.

⁸ Ezek nem ismeretlen területen portyáztak, hiszen Thököly kíséretében pár évvel korábban már megfordultak a vidéken, akkor sem távoztak üres kézzel.

⁹ *Székely Oklevéltár*, VI:431–443.

¹⁰ Fol. Lat. 1093 = Országos Széchényi Könyvtár, Folio Latina 1093 (ff. 81v–93); Quart. Lat. 503 = Magyar Nemzeti Múzeum, Quarto Latina 503.

¹¹ Oct. Lat 324 = Országos Széchényi Könyvtár, Octavo Latina 324.

¹² BENKŐ József, *Transsilvania specialis*, ford. SZABÓ György (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion, 1999), 368.

¹³ Daniel Georg TEUTSCH, „Haner, Georg”, in J. GRUBER, J. M. HASSENCAMP, *Allgemeine Deutsche Biographie* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1879), 10:507.

¹⁴ Georg J. HANER, *Das königliche Siebenbürgen...*, (Erlangen: Wolfgang Walther 1763), 103.

¹⁵ Rudolf BZENSKY, *Sylogimaea sive Collectanea Ecclesiae Transylvanae Libri Septem*, 1699. Bathyanicum könyvtár, VI. 10. 6.

1702.¹⁶ Valószínű, hogy ezt az adatot sem kell komolyan vennünk, mivel ugyanabban a lábjegyzetben, ugyanahhoz a kérdéskörhöz Haner korábban említett műve is fel van sorolva. Ezért inkább hisszük azt, hogy a szerkesztők valójában nem látták Lakatos művét sem kéziratban, sem esetlegesen nyomtatásban, hanem Hanert követték vakon. Amint a címben is szerepel, 1702-ben fejezte be munkáját, és ezt a dátumot is tekinti végleges keltezési évnak (másolatok is bizonyítják). Érdekes adat azonban, hogy a jezsuita szerzetes, Bzenszky Rudolf¹⁷ 1699-es keltezésű *Syllogimaea sive Collectanea Ecclesiae Transylvanae Libri Septem* kéziratban fennmaradt művében hivatkozik Lakatos *Siculiájára*.¹⁸

A tridenti zsinatot követő időszakban a katolikus oktatás is igyekezett utolérni, sőt néha túlszárnyalni a korábban jóval fejlettebb fokon működő protestáns iskolai oktatást. A korábban említett zsinat sikerét nagyjából annak is köszönheti, hogy felismerte annak fontosságát, hogy az oktatás és a kutatás egyaránt a helyi igényekhez alkalmazkodva érheti el a legnagyobb sikert és kiváló eredményeket. Ez több szintéren is megjelenik, de fokozottan a történelemoktatásban és kutatásban, ahol egyre fontosabb a lokális, helyi kisebb nemzetek történetével foglalkozó historiográfia, egyszóval hangsúlyosabb lesz a nemzeti történetírás művelése. Ennek a kornak történetírása sem szakadhatott el a történetírás klasszikus hagyományaitól, amelyet a középkori keresztény történetírás is felhasznált és gazdagított, különösen annak moralizáló szemléletét, ráerősítve ugyanakkor a történeti földrajzi szemléletre. A reneszánsz felfogás szerint is alig létezik olyan ismeret, amely hasznosabb volna a történelem ismereténél, hiszen az képes arra, hogy: életbölcsekre tanítson, ami alkalmassá teszi az embert arra, hogy önmaga és mások erkölcsi megjavításán munkálkodjon.

Jóllehet a *Siculia* textusa nagyjából az erdélyi reformáció történetét taglalja, ha nem is egészen a világ teremtésétől, de a hun–szkíta–magyar rokonság eredetszemléletnek megfelelően – a székelyeket is szkítákkal rokon népcsoportként kezelve – a hunok ázsiai kivonulásától egészen I. Apafi Mihály fejedelem koráig taglalja az eseményeket. Az, hogy Lakatos latin nyelven írja meg történelmi művét, több szempontból is érdekes. Az erdélyi történetírás nagyobb alakjai korábban már írtak szorososan Erdélyhez kapcsolódó műveket magyar nyelven,¹⁹ és a magyar nyelv széles körű használata még a

¹⁶ M. HASSE, „Notice d’un manuscrit de la bibliothèque du roi contenant une histoire inédite de la Moldavie...”, in éd. Silvestre de SACY, *Notices et extraits des manuscrits de la bibliothèque du roi et autres bibliothèques* (Paris: Imprimerie Royale, 1827), 11:339.

¹⁷ MOLNÁR Antal, „Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények”, in *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.*, szerk. ÓZE Sándor, KOVÁCS Bálint (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007), 18–28.

¹⁸ Bővebben ld. LAKATOS, *Siculia*, 163.

¹⁹ Az erdélyi történetírás híven tükrözte a 16–18. századi helyi változások, vallási villongások forrágait. A Habsburgok törekvéseit támogató, kiváló latinsággal bíró katolikus történetírók mellett megjelentek a fennálló rendszerrel, a vezető réteggel szemben jóval kritikusabb hangnemet megütő protestáns történetírók, akik a műfaj demokratikusabb tendenciáit képviselték (Heltai Gáspár, Benczédi Székely István, Szalárdi János). ERŐS Vilmos, „A XVI–XVIII. századi történetírás (II.)”, *Világosság, ősz* (2009): 127–129.

leopoldinum után is jellemző volt erre az országrészre. Szerzőnk miért is írt latinul? Egyrészt mert ebben az időszakban a tudományosság nyelve még mindig a latin volt, másrészt a bécsi udvar nem lelkesedett az anyanyelvhasználatban is megnyilvánuló lokálpatriotizmusért, harmadrészt a középkori annalesek műfajához mindenképpen jobban illett – különösen egy, a művelt klérushoz tartozó személyiség számára – a latin nyelv. Az erdélyi humanista történetírás nagy alakjai: Gyulai, Berzeviczy, az olasz Gian Michele Bruto, és utódaik: Szamosközy, Baranyai Decsi, Forgách Ferenc a pádovai történetírói iskola Francesco Patrizzi-féle irányzatát követve fontosnak tartották, hogy a történetíró ne csak száraz tényeket közöljön, hanem magyarázzon is és ítélkezzen is a történelmi események, személyiségek fölött.²⁰ Ugyanakkor fontosnak tartották annak hangsúlyozását, hogy a bűnt elkerülhetetlenül követi a büntetés. És fontos az is, hogy a történetíró az erények nagyszerű példáit felsorakoztassa, Thuküdidész, Sallustius vagy éppen Tacitus moralizáló jellemábrázolásához kapcsolódóan.

Lakatosra Tacitus moralizáló történetfelfogása inkább jellemző, mint Livius epikus stílusa. Habár műve megírásakor célként tűzte ki Székelyföld részletes leírását, mégis a célhoz képest nagy teret szentel az erdélyi reformáció (és elsősorban annak kezdeti fázisa) bemutatásának, valamint a jezsuiták bejövetelének és rövid erdélyi történetük felvázolásának. Mindez azért is érdekes, mivel a 16–17. században egyáltalán nem bővelkedünk az erdélyi reformáció történetével foglalkozó művekben. Ennek okát kutatva elfogadhatjuk Tóth Gergely meggyőző érvelését, hiszen valóban más események foglalták le a korabeli erdélyi közvélemény figyelmét, és még nem mutatkozott olyan nagy igény az egyháztörténetekre, mint amilyen aktuálisak lettek a Habsburg bekebelezés után.²¹ Lakatos szerint a szerencsétlen mohácsi csata után nagy veszteség érte az egyházat, hiszen több tucat főpap vesztette életét ott, aminek az lett a következménye, hogy a különféle eretnenségek szörnyeie azon nyomban mint vadkanok és medvék rontanak rá Magyarországra és Erdélyre: *per totam Hungariam Romano-catholicorum praelatis, tutoribus ac gubernatoribus, variarum haeresum monstra illico, apri et ursi involant in Hungariam et Transylvaniam.* (*Siculia* V.)

A szerencsétlenség pedig nem jár egymagában – mondja Lakatos –, hiszen a hatalmi vákuum gerjesztette helyzetben két trónkövetelő is színre lépett: Ferdinánd és Szapolyai János, egyiket a többség, másikat a vérség jogán választották királlyá. A szerző szerint azonban a legnagyobb gond az volt, hogy egyik sem állt a helyzet magaslatán. Ferdinánd a pogány törökkel szövetekezett, Szapolyai pedig az eretnekek támogatásában bízott: *ille*

²⁰ Vö. BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kézirat, (Budapest: MTA ITI, 1975). Ld. még: KRUPPA Tamás, *Tradicció és propaganda keresztútján*, Humanizmus és Reformáció 36 (Budapest: Balassi, 2015).

²¹ TÓTH Gergely, „A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban”, in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár, *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVIII* (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola – Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017), 410.

Turcarum potentia usus, barbarica gens depopulationes egit moestissimas, hic vero haereticorum copia fretus, haeresis illico ac impietas blasphemique in Deum et sanctos ante inaudita invaluit primum in Hungaria, deinde in Transylvania et sanctam Dei ecclesiam utrobique conculcarunt, evulserunt, diripiunt et vix non ad extremum depopulati sunt miserrime. (Siculia V.)²²

Tacitus az *Annales*-ben így ír saját történelmi koncepciójáról: Az évkönyvek elsődleges feladatának vélem, hogy az érdemeket (*virtutes*) ne borítsa hallgatás, és hogy a hitvány szavaknak s tetteknek az utókortól és becstelenségtől félniük kelljen (Ann. III. 65). Tehát nemcsak a jó példák lehetnek tanulságosak, hanem a negatívak is. Rossz és jó példák sorozata követi egymást a *Siculiában* is, amelyek közé befűzi az erdélyi vallási villongások történetét egészen saját koráig. A negatív példák természetesen a protestáns hittérítők és fejedelmek, akik az eretnekség mérgét az emberek lelkébe elkezdték belecsepegtetni. Egy valóságos arcképcsarnokot sorakoztat fel előttünk a katolikus hit ellenségeiből. Elsőként Surdaster Jánost, aki a szebeni reformáció vezéralakja volt, így jellemzi: *Joannes Surdaster, apostata monachus conventualis Silesita, indoctus et fere idiota, sed plurimum linguosus et effrons coepit debachari primum in statum ecclesiasticum A.C. 1517. sub dño extra Cibiniensis urbis portam, Sanctam Elizabeth dictam, ubi effigies Christi Crucifixi lapidea ab annis inde centum ante honorabatur; atque tum in ecclesia Sanctae Elizabeth Cibiniensis in urbe venenum Lutheri propinare, A.C. 1526. (Joanne Zapolai ad praelium contra Turcas evocato, omni clero) tanto progressu, ut omnis clerus saecularis et regularis eiectus Cibinio A.C. 1529. iussu magistratus senatorj ac centumviratus Cibiniensis. (Siculia V.)²³*

Egyedül Martinuzzi György bíborostól féltek az eretnekek, de ő is *interjisset A.C. 1551 Vinçj infra Albam Juliam, machinationibus Castaldi, Ferdinandi exercitus generalis...* (*Siculia V.*)²⁴ Tehát nem állott már senki sem az eretnekek útjában. Érdekes megjegyezni, hogy a Habsburg restauráció időszakában író Lakatos nagyon óvatosan kezeli az amúgy nyilvánvaló gyilkosságot. Továbbá itt van Petrovics Péter, aki a vallási *inertia* első megtestesítője: *e catholico primum lutheranus, ac deinde calvinista, postea arianus factus, qui et Turcae patrocinium admisit et haereses longe lateque propagari permisit et ecclesiam catholicam*

²²előbbi a törökök erejét vette igénybe, amikor a barbár nép a leggyászosabb pusztításokat vitte végbe, ez pedig az eretnekek nagy számában bízott, hitehagyott conventualis szerzetes, az Isten és a szentek ellen intézett, korábban még soha nem hallott káromlások először Magyarországon, aztán Erdélyben, és Isten szent egyházát mindkét helyen lábbal tiporták, irtották, széttépték és nyomorultan majdnem teljesen elpusztították. A fordításokat ez alapján közöljük: LAKATOS, *Siculia*.

²³ ...először Szebenben Surdaster János, hitehagyott sziléziai conventualis szerzetes, műveletlen és szinte tudatlan, de annál jóval nyelvesebb és szentelenebb, először 1517-ben, a szabad ég alatt, Szeben városának kapuján kívül, a Szent Erzsébetről elnevezett templomban, ahol a keresztre feszített Krisztus kőből faragott szobrát száz éven át tisztelték, elkezdett az egyházi rend ellen lázítani. Majd a szebeni Szent Erzsébet templomban, a városban elkezdte csöpögtetni Luther mérgét, és 1526-ban, miután Szapolyai Jánost a török elleni harcba hivták, a papság ellen olyan eredményesen lázítottak, hogy 1529-ben a szebeni városi tanács és a százak tanácsának rendelete alapján az összes világi és szerzetes papot kidobták Szebenből.

²⁴ 1551-ben Alvincen, Gyulafehérvár alatt, Castaldo, Ferdinánd seregeinek vezére fondorlatainak következtében meghalt.

concidere laboravit. Ille idem, quia frequens circa principem erat, facile haereseos venenum incauto adolescentis animo instillavit adeo, ut licet vivente matre Isabella catholica, princeps nec lutheranum, nec arianum se profiteri audebat... (Siculia V.)²⁵

Blandrata Györgyöt is ő menekítette Erdélybe, *qui Ticini ex inquisitorum manibus elapsus Genevam, inde in Helvetiam primum et Germaniam, postea in Poloniam, exinde in Transylvaniam profugit, ad medicam operam a Petrovicio et a principe assumptus, qua occasione is plurimum in haeresum dilatione laboravit. (Siculia V.)²⁶*

Azt írja Lakatos, hogy ez a Petrovics keményen üldözte a katolikusokat, az egyháziak közül legtöbben a török fennhatóság alatt lévő területekre menekültek, ha valaki mégis titokban visszatért és elkapták, tüzes vassal égették rá a kereszt jelét a homlokára. Szintén Petrovics számlájára írja, hogy elűzte Bornemissza Pál erdélyi püspököt és lefoglalta az egyház javait az állam részére sikkasztástól nem mentesen oly módon, hogy azok jó részét saját maga számára tartotta meg: *...ut ecclesiastici, metu eius tyrannidis ad Turcas plerique ac in oppida ab ipsis occupata confugere sint coacti, aliis alio abeuntibus; alii vero officiis et dignitatibus exuti, in solitudinibus, quod reliquum illis fuit vitae, misere exegerint, quorum adhuc reliquiae et imitatores, etiam nunc peregrini quidam in montibus et capellis in Siculia degunt Deo servientes. Quod si quis contradicere aut resistere auderet, eius fronti signum inurebatur, crux nimirum pulcherrimum Jesu Christi insigne, tau salutis signum: idem novacula non coronam tantum, sed cutem etiam et carnem sacerdotibus abrasa testatur; qua crudelitate multi perterriti, uxoribus ductis, religionem mutare maluerint; ex quibus remanserant forte nonnulli uxorati sacerdotes, qui priori saeculo circa A.C. 1660. exterminati defecerunt. (Siculia V.)²⁷*

A katolikus klérus valóban hátrányos helyzetben volt, azt azonban Petrovics számlájára írni, hogy a coelebs katolikus papok megnősültek, nevezhetjük egyszerűen kegyes hazugságnak is, hiszen nem annyira a protestáns nyomás hatására terjedt el a nős papság, különösen Székelyföldön, hanem a püspök hiányában jelentkező laza egy-

²⁵ katolikusból lutheranus, majd kálvinista, végül ariánussá lett. Ő elfogadta a török pártfogását is, és megengedte, hogy az eretnekségeket széltében-hosszában terjesszék, és azon fáradozott, hogy a katolikus egyházat tönkretegyje. Ugyancsak ő, mivel gyakran volt a fejedelem körül, könnyen becepegtette az eretnekség mérgét a tapasztalatlan serdülő lelkébe olyannyira, hogy jöllehet katolikus anyja, Izabella élteben a fejedelem sem lutheránusnak, sem ariánusnak nem merte magát vallani.

²⁶ ...aki Ticiniánál kicsúszva az inkvizitorok kezéből Gensbe, innen először Svájcba és Németországba, aztán Lengyelországba, onnan pedig Erdélybe menekült. Petrovics és a fejedelem orvosként alkalmazta, aki ezt az alkalmat felhasználva legtöbbet az eretnekségek terjesztésén fáradozott.

²⁷ ... az egyházi emberek közül sokan a tőle, a zarnoktól való félelmükben a törökökhöz, vagy a tőlük megszállott városokba kényszerültek menekülni, mások pedig máshová mentek el. Ismét mások pedig hivataluktól és méltóságuktól megfosztva, nyomorulttan, elhagyott, kietlen helyeken töltötték életük hátralévő részét, ezek közül pedig, akik még mostanig is megmaradtak, ma is vándorként, Istennek szolgálva a hegyekben és kápolnáknban tengetik életüket a Székelyföldön. Ha valaki is ellentmondani vagy ellenállni merészelt, annak homlokára jelet süttöttek, mégpedig a keresztet, Krisztus legszebb jelvényét, a Taut, a megváltás jelét. Arra is van bizonyíték, hogy a papokról nemcsak a hajkoronát nyírták le, hanem a bőrt és a húst is lenyúzták. Sokan ettől a kegyetlenségtől megrettenve megnősültek és inkább vallást is váltottak. Ezek közül elvéve néhány nős pap is megmaradt, akik 1660 körül, mivel eltávolították őket, megszűntek létezni.

házi fegyelem következtében főként önként próbálták ki a papok a házaselet kalandos realitásait. De itt van továbbá Stancarus Ferenc, aki *A.C. 1553. ingressus est Claudiopolim 22. Martii Franciscus Stancarus, sacrarum paginarum interpres et medicinae doctor e Regiomontana metropoli Prussiae Universitate pulsus, vir scandalosus. Hic seminare coepit arianam contra Sanctissimam Trinitatem haeresim solamque Patris personam Deum esse propugnabat; cui se aliquando opposuit Franciscus David Colosvarigena, Davidis opificis calcearii filius, Claudiopolitanus plebanus catholicus existens; attamen hic paulo post relicta religione catholica, sub Augustanae, cuius professionem simulabat, praetextu sectae suae asseclas et viros quaerens et cum Georgio Maiore, Vitebergae professore theologo per literas disputabat; et sacramentarium quendam praedicantem: Martinum Kalmanczai, claudum vulgo dictum, a Petrovicio Debrecino introductum, cuius erat pastor, ad disputandum provocarat et postquam disputatum fuisset per 3 dies, praesentibus plerisque Transylvaniae proceribus, partis utriusque rationes collectae ad Philippum Melanchtonem mittuntur ad diiudicandum. (Siculia V.)²⁸*

Dávid Ferencről is megemlékezik, akivel kapcsolatban előljáróban fontosnak tartotta megemlíteni először is, hogy *opificiis calcelariis filius*,²⁹ továbbá, hogy a vallási *inertia* igazi megtestesítője, aki *relicta Augustana confessione Helveticam secutus est, quam tamen ipsam quoque mox repudiavit a Blandrato ad arianismum protractus et multi alii principis consiliarii: Gaspar Bekus, Gaspar Kornisius, Cristophorus Hagymasius et Joannes Gerendus, quorum hic postea sabbathariorum antesignanus et discipuli eius Gerendistae sunt appellati. (Siculia V.)³⁰* Dávid Ferenc tanítása eljutott Székelyföldre is: *Sic et Siculia infinitis et abominabilibus errorum atheismis imbuta fuerat, sicut et Transylvania, in qua variae haeresum arianorum, antitrinitariorum, davidistarum, sabbathariorum, gerendistarum, lutheranorum, calvinistarum, judaeorum, anabaptistarum, schismaticorum et de facto exercentur tragoediae. O Deum immortalem! (Siculia V.)³¹* Igaz nem volt egyáltalán veszélytelen egy katolikus hívő számára protestáns

²⁸ 1553. március 22-én bevonult Kolozsvárra Stancarus Ferenc, a szentínás magyarázója és az orvostudományok doktora, Poroszország fővárosának, Königsbergnek egyeteméről elűzött botrányos férfiú. Itt elkezdte hinteni az ariánus eretnekséget a Szentháromság ellenében, és azt a tanítást védelmezte, miszerint csak az Atya személye egyedül Isten. Ezzel egykoron szembeszegült a kolozsvári születésű Dávid Ferenc, a Dávid cipésmester fia, az akkori kolozsvári katolikus plébános. Azonban kevéssel azután ez elhagyva katolikus hitét, az ágostai vallás – melynek hitvallását színelte – leple alatt saját szektájának követőket és férfiakat keresve, a wittenbergi egyetem teológia professzorával, Major Györggyel is vitázott levél útján. Aztán vitára hívta ki Kálmáncsai Márton szakramentárius prédikátort, akit a nép nyelvén sántának is hívtak, akit Petrovics vitt be Debrecenbe, és annak a városnak volt lelkipásztora, s miután három napon át Erdély előkelőinek jelenlétében vitáztak, mindkét fél érveit összegyűjtötték és Melanchton Fülöphöz küldték bírálatra.

²⁹ cipésmester fia

³⁰ ...elhagyva az ágostai hitvallást, a helvétet követte, majd ezt is megtagadta, és Blandrata György hatására ariánus lett, mint a fejedelem sok más tanácsosa: Bekes Gáspár, Kornis Gáspár, Hagymási Kristóf, Gerendi János, akik közül ez utóbbi aztán a szombatosok zászlóvivője lett, és tanítványait gerendistáknak hívták.

³¹ Így a Székelyföld is meg volt fertőzve a tévelygések végtelen és utálatos istentelenségeivel, ahogyan maga Erdély is, ahol az ariánusok, antitrinitáriusok, dávidisták, szombatosok, gerendisták, lutheránusok, kálvinisták, zsidók, újrakeresztelők, szakadárok változatos eretnekségeinek tragédiái játszódtak le a valóságban. Ó, a halhatatlan Istenre!

hitre térni, még ha azt az üldözésektől való félelmükben tették is, hiszen: *hoc notandum inter caetera, quod cum unus catholicorum metu persecutionum calvinistis adhaesit, eorum ritum et nomen secutus dogmaque iniquissimum, oculorum suorum visu privatus est, Deo sic castigante, usque dum vixit.* (Siculia VII.)³²

Az olasz Ochimus Bernát, kapucinus szerzetes jellemzésében sem találni olyan pozitív dolgot, amit érdemes lenne kiemelni, ha csak nem, hogy *primum anabaptistarum religionem annuncians scilicet divitias partem esse diaboli, nec licere Christiano quidquam habere proprium, ex Italia Genevam se subtraxit, inquisitorum manus evitare volens, inde Tygaram et Basileam venit, sed utrobique eiectus in Germaniam abiit, inde in Poloniam, ex calvinista arianus antitrinitarius factus, sed inde etiam abscedere coactus in Transylvaniam venit ibique Dialogos quosdam et infinitis atheismis scatentem cathechismum scripsit; unde postea divertit in Angliam.* (Siculia V.)³³

Lakatos megjegyzi, hogy Géczy János kormányzó, 1588. karácsony előestéjén kitiltotta a jezsuitákat az országrészből,³⁴ és az sem véletlen, hogy azon a napon az evangéliumból a következő részt olvasták az atyák vigasztalására: Nos, prófétákat, bölcséket és írástudókat küldök hozzátok. Közülük némelyeket megöltök és keresztre feszíttek, másokat megostoroztok a zsinagógában és városról városra üldöztök (Mt. 25. 34.). Isten azonban nem tűrhette büntetlenül, hogy ilyen módon bánnak el szerzetesekkel és a bünt követte a figyelmeztető büntetés: *tanta coorta procella est, ut tectum templi eius, in quo proscriptionis decretum promulgatum erat et caminum ab domo principis et pontis Albae Juliae partem disiecerit...* (Siculia VI.)³⁵

A fejedelem nem egészen volt ellenséges velük szemben – legalábbis Lakatos így véli –, hiszen amikor az Atyák elköszöntek a fejedelemtől, a távozóknak útravalót adott és írást is mellé, amelyben tanúsította, hogy azért lettek elbocsátva, mert vallásuk miatt a nemesség nem tudta megtűrni őket, saját hivatásukban pedig minden egyebet helyesen és dicséretre méltóan végeztek.

Ez a hatalmas gaztett más büntetést is von maga után, ami éppen a kitiltás előtti türelmi idő (25 nap) lejárta után következett be: *...et quo die praefixus fuerat sociis exitus a*

³² *ha valaki a katolikusok közül az üldözésektől való félelmében a kálvinistákhoz csatlakozott, azok szertartásait és nevét, valamint nagyon ferde hittételeit követte, elvesztette szeme világát, ez volt Isten büntetése egészen addig, amíg élt.*

³³ *...először az újkeresztelkedők vallását hirdetve, tudniillik azt, hogy a gazdagság az ördögtől való, ezért nem is szabad a kereszténynek bármit is sajátjának tartani, az inkvizítorok kezét el akarván kerülni, alattomban Olaszországból Genfbe távozott, innen Zürichbe és Bazelbe ment, de mivel mindkét helyről kidobták, Németországba ment, innen Lengyelországba, kálvinistából antitrinitárius arianussá válván, de innen is takarodni kényszerülve, Erdélybe jött és itt valamiféle dialógusokat és határtalan istentagadástól hemzsegő katekizmust írt. Innen aztán Angliába ment.*

³⁴ Valójában az 1588. december 8-án tartott megyesi országgyűlés határozatáról van szó, az említett perikópa is erre utal.

³⁵ *Midőn ugyanis János apostol ünnepnapján az Atyák parancsot kaptak, hogy Medgyesről vonuljanak vissza Kolozsvárra, olyan nagy szélvész kerekedett, hogy annak a templomnak a tetejét, amelyben a számkivetés dekretumát kihirdették, és a fejedelmi házról a kéményt és a Gyulafehérvári hid egy részét lerombolta.*

*Transylvania tota, eo Geczjus (hactenus gubernator et primum haeticorum ad pellendam Societatem instrumentum) dudum malevalens, animam miser exhalavit, multum gemens ac ingeminans: Vae mihi, qui Stephano regi meo datam fidem, sefellit! Aliud iustae poenitentiae signum non edidit. (Siculia VI.)*³⁶ És végül nemcsak a kancellár, hanem a katolikus hit többi ellenzője is: *dederunt meritas poenas (Siculia VI.)*³⁷ A kancellár feleségét, aki férje gaztetteinek egyik értelmi szerzője is volt, házasságtörésen érték, aki *miserimam vitam misere morte mutavit. (Siculia VI.)*³⁸ Maga a fejedelem, Bocskai István is, aki – Lakatos szerint – a jezsuiták kitiltásán munkálkodott,³⁹ megkapta méltó büntetését: *qui etiam meritas suae iniquae factionis dedit poenas, lento ac tabifico hydropre turgentibus omnibus membris Cassovia die Sanctorum Innocentium extinctus A.C. 1606. 13. Decembris, aetatis 50 (Siculia VI.)*⁴⁰ A jezsuiták ügye még a protestánsokat is megosztotta – állítja Lakatos –, hiszen 1588-ban, Báthory István halála után, midőn a protestánsok egy része hevesen követelte, hogy űzzék ki a katolikusokat Erdélyből *Lutherani fuerunt modestiores, quia aperte significaverunt nullo iure posse Societatem pelli seque, si mutandum quid esset, ad catholicos ante omnes ritus transituros. (Siculia VI.)*⁴¹

Amint láttuk, a 16–17. században rendkívül nagy volt az érdeklődés a történetírás iránt. Sorra jelennek meg antik szerzők – különösen a latin auctorok munkái – történelmi műveinek magyar fordításai.⁴² Ezek végső célkitűzését – ami igaz más korabeli történelmi tárgyú művek többségére is – sommásan összegzi Dálnoki Benkő Florus fordításához írt előljáró beszéde is, amelyben azt állítja, hogy a magyar nyelvű fordításnak az a végső célja, hogy „Nemzetünk olvashatná, és abban való jeles példákról életének, erkölcsének, társaságának, igazgatásának, egy szóval minden dolgainak rendit tanulhatná”.⁴³ „A historiográfiának tehát alapvető feladata, az ókori történetírás egyik fő célkitűzésével összhangban, hogy exemplumokat nyújtson, amelyek segítenek a jelen és a jövő alakításában.”⁴⁴ Szintén a humanista és ezáltal az antik történelemszemléletet lehet felismerni a *docere* fontos elve mögött. Szükséges, hogy a történelem tanít-

³⁶ és amely napra ki volt tűzve a társak Erdélyből való távozása, azon a napon Géczy (addig ő volt a kormányzó és az eretnekek legfőbb segédeszköze a Társaság kiűzésében) már régóta beteg lévén, nyomorult lelkét kilehelte sokat sóhajtozva és ismételve: Jaj nekem, aki István királyomnak hitet esküdtem, becsaptam őt! Az igaz bűnbánatnak más jelét nem adta.

³⁷ ...megkapták megérdemelt büntetésüket.

³⁸ ...nyomorult életét még nyomorultabb halállal cserélte fel.

³⁹ Lakatos a korponai országgyűlés (1605) felterjesztéseire utal.

⁴⁰ Meg is kapta a tettehez méltó büntetését: miután lassú és emésztő vízkórságtól feldagadtak összes végtagjai, 1606. december 13-án, Aprószentek ünnepén, 50 éves korában meghalt Kassán.

⁴¹ A lutheránusok visszafogottabbak voltak, mivel nyíltan kijelentették, hogy semmilyen jog alapján nem lehet a Társaságot kiűzni, és hogyha nekik valamit is kell változtatni, mindenekelőtt a katolikus szertartáshoz fognak visszatérni.

⁴² HAVAS László, „Előszó”, in *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Régi magyar prózai emlékek 10 (Budapest: Balassi, 1993), 19.

⁴³ KECSKEMÉTI Gábor, gond. „Dálnoki Benkő Márton Florus-fordítása”, in KECSKEMÉTI, *Római szerzők...*, 437.

⁴⁴ HAVAS, „Előszó”, 21.

son, és aki értelmes egyén, az a példából tanuljon jót és elrettenjen a gonosztól. A mű szerkezeti felépítésnek a vezérfonala a *docere*, amint ez jellemző a barokk kor szónoki beszédeire is, de szinte minden területen rendkívül fontossá vált a reformáció, valamint a tridentí vallási megújulási mozgalom következtében. Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni azt a tényt sem, hogy a 17. század végi politikai változások látszólag új lehetőségekkel kecsegtették az erdélyi katolikusokat. Ennek megfelelően Lakatos a bécsi udvar szemében kedvező fényben szerette volna feltüntetni a hithű katolikus székelyeket, a protestánsok „hittévelygéseik” bemutatása által pedig csak fokozni szerette volna székelyek érdemeit, akik minden körülmények között kitartottak hitük mellett.⁴⁵

⁴⁵ Ilyen irányú törekvések valóban léteztek a 18. század elején a székely nemesség körében is, vö. PAPP Kinga, *Törlőforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben* (Kolozsvár: EME, 2015).

KÖLTÉSZET ÉS A REFORMÁCIÓ

Két ismeretlen wittenbergi verseskötet a 16. század végéről

A wittenbergi magyar coetusról írott könyvem¹ írva igyekeztem minél több olyan nyomtatványt összegyűjteni, amelyeket a diáktársaság tagjai adtak ki a reformáció városában, így bukkantam két új, a szakma számára teljesen ismeretlen verseskötetre. Az első szerzője Thúri György, akit jól ismerünk mint neves neolatin költőt,² verseit halála után barátja, Johann Philipp Pareus adta ki 1615–1616-ban a saját művei mellett függelékként.³ Ezt a függeléket aztán átemelte a *Delitiae poetarum Hungaricorum* című reprezentatív összeállításába is.⁴ Zoványi Jenő adott hírt róla 1930-ban, hogy Thúrinak volt egy wittenbergi kötete, szó szerint az alábbi szöveggel: „Wittenberg 1600. Thuri Georgius: Carmina. 8 r. Megvolt a 18. században a debreceni ref. collegium könyvtárában, egybekötve Cyrusi Theodoretus némely művének azzal a kiadásával, melyet Beumler Márk zürichi tudós látott el jegyzetekkel, de ebből kitépetett később, amint a nyomok ma is mutatják.”⁵ Ezt a híradást az RMK III. pótlása megemlíti ugyan, de nem vette komolyan, mert önálló sorszámot sem adott neki.⁶

A Németországban zajló előrehaladott katalogizálási és digitalizálási munkálatoknak köszönhetően viszont mégis előbukkant a könyv egy példánya a zwickauai Rats-

¹ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017).

² SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 261–263.

³ Davidis PAREI patris, Joannis Philipi PAREI filii, *Musae fugitivae: in adoptivis Parei filii accessit Georgii THURII Pannonii, poetae cultissimi musa posthuma*, (Neapoli Nemetum: sumtibus Joannis-Caroli Unckelii, 1615–1616), 296–350. (RMK III. 5959 – VD17 14:642612W).

⁴ Georgii THURII Pannonii, poetae laureati *Poemata*, in Johann Philipp PAREUS, *Delitiae poetarum Hungaricorum*, (Francofurti ad Moenum: impensis haeredum Iacobi Fischeri, excudebat Nicolaus Hoffman, 1619), 311–354. (RMK III. 1245.)

⁵ ZOVÁNYI Jenő, „Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának III. kötetéhez a debreceni ref. kollegium könyvtárából”, *Magyar Könyvszemle* 37 (1930): 145. – Feltehetően a következő műről van szó: ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΥ ἐπισκόπου Κύρου ἀπρεπτος διάλογος: THEODORETI Episcopi Cyri *Dialogus secundus. Romani exemplaris Collatione ... ad controuersias nostrae tempestatis recte intelligendas et dijudicandas accommodatus a Marco BEVMLERO Tigvrino*. (Tiguri: Johann Wolf, 1593). – A kötet ma már nem található meg debreceni református Nagykönyvtárban.

⁶ *Régi magyar könyvtár III: Pótlások, kiegészítések, javítások*, 1. füzet, in *Régi nyomtatványok tára*, CD ROM, (Budapest: Arcanum–OSZK, 2003). – A digitális kiadásban téves oldalszáma hivatkozással.

schulbibliothek állományából.⁷ Egy húszlappos kis kötetről van szó, amelynek ajánlása a szerző patrónusához, Rákóczi Zsigmondhoz (1544–1608) szól, részben rövid prózai szövegben, részben egy eddig nem ismert kétsoros epigrammában. A vers Rákóczit mint a vizsolyi Biblia pártfogóját, s mint katonát mutatja be.⁸

„**Ad Mecoenatem:**

Tu pater es patriae, pater hanc alis atque tueris,
Biblia dum verti praecipis, arma capi.”⁹

A kis kötet alfejezetei a következők:

A 2v–A 5r. *Epitaphia cognatorum ac fautorum* (gyászversek és epitáfiumok disztichonban).

A 5r–B 5r. Hosszabb gyászversek, köszöntő költemény, elégiák, propempticonok.

B 5r–C 1r. *Epigrammata*.

C 1r–C 4v. *Carmina in discessum domini Georgii Thurii Ungari* (a barátok búcsúztatóversei Thúri Wittenbergből Heidelbergbe indulásakor, 1600 júliusában). Itt a következő szerzők verseit olvashatjuk: Andreas Bulgarinus jogi doktor, Friedrich Taubmann (1565–1613),¹⁰ Matthaeus Zuber (1570–1623),¹¹ ifj. Balthasar Menz (1537–1617),¹² Friedrich Balduin (1575–1627),¹³ Wolfgang Ulbeccius koszorús költő, Leonhard Angelus jogász és koszorú költő, Sophonias Hasenmüller,¹⁴ Johann Georg Hochstater (1580–1632),¹⁵ Alvinczi P. Péter,¹⁶ Philippus Eiselius.

A blokkot és az egész könyvet Thúri György négy soros, cím nélküli epigrammája zárja:

⁷ Georgii THURII Pannonii *Carmina apodemica cum propemptico eidem scripto a poetis laureatis*, (Witebergae: Simon Gronenberg, 1600). (VD16 ZV 30928) – Digitális másolata elérhető az Országos Széchényi Könyvtárban.

⁸ Rákócziról legutóbb: HORN Ildikó, „Rákóczi Zsigmond”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, I–XIV (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), IX:369–370.

⁹ THURI, *Carmina...*, A 1v. – Az idézett verseket betűhűen közlöm, hangsúlyjelek nélkül, az „u” és „v” írásában a szabvány helyesíráshoz alkalmazkodva, a rövidítéseket jelölés nélkül feloldva.

¹⁰ A wittenbergi egyetem professzora, ismert neolatin költő, ld.: *Deutsche Biographie*, hozzáférés: 2018.05.23. <https://www.deutsche-biographie.de/pnd117247243.html>.

¹¹ Tanár, klasszika-filológus, koszorús költő, ld.: *Wikipédia*, hozzáférés: 2018.05.23. https://fr.wikipedia.org/wiki/Matthaeus_Zuber.

¹² A wittenbergi egyetem oktatója, később professzora, koszorús költő, történész, ld.: *Wikipédia*, hozzáférés: 2018.05.23. https://de.wikipedia.org/wiki/Balthasar_Menz_der_J%C3%BCngere.

¹³ Lutheránus teológus, koszorús költő, később a wittenbergi egyetem professzora, ld.: *Deutsche Biographie*, hozzáférés: 2018.05.23. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz31490.html#adbcontent>.

¹⁴ Tanár és koszorús költő, ld.: Georg Andreas WILL, *Nürnbergisches Gelehrten-Lexicon*, sechster Theil oder zweiter Supplementband (Altdorf: Lorenz Schüpfel, 1805), 33.

¹⁵ Koszorús költő, teológus hallgató, később tanár, ld.: Friedrich Anton REUSS, *Beiträge zur Lebensgeschichte des gekrönten Dichters M. Johann Georg Hochstater von Kitzingen*, (Würzburg: F. E. Thein, 1837).

¹⁶ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 87–89.

„Quod mihi tot scribunt, quot habet Viteberga Poetas,
 Non sum equidem vates: sed tamen est aliquid.
 Sed quod sponte mihi, non emta, coactave scribunt,
 Est aliquid rarum, teste vel invidia.”¹⁷

Ha összehasonlítjuk az 1600-as kötetet a későbbi, posztumusz kiadásokkal, akkor azt látjuk, hogy az ott közölt versek zöme már eddig is ismert volt. Az újak és eddig ismeretlenek közé tartozik az a két epigramma, amelyeket szó szerint idéztem. Kimaradt még a későbbi kötetekből a Tolnai Fabricius Tamásról írott epitáfium,¹⁸ a Zombori Hasznok Péter elutazására írott propempticon (egyben a 124. zsoldár parafrázisa) és epigramma,¹⁹ a Friedrich Taubmannhoz írott kétsoros epigramma,²⁰ illetve még két olyan epigramma, amely kilép az átlagos alkalmi költészet keretei közül, ezért érdemes őket közelebbről is megtekinteni.

„Nocte in lecto

Dira silex, non dura silex, durissima quamvis,
 Fomes iners et tu, et tu male cusa chalybs:
 Cur mihi per totam quatienti viscera noctem,
 Igniculi tota nocte negatis opem?
 Et mihi nox longa est, et cura gravissima cogit,
 Ad quam nox fuerat tota futura brevis.
 Me tamen invitum quasi detinet obice lectus,
 Nec dormire mihi, nec vigilare datur.”²¹

Nyersfordításban:

Átkozott kovakő, nem vagy kemény kő, és mégis teljesen hajthatatlan,
 tétlen gyutacs s te, és te rosszul csiholt acél.
 Miért tagadjátok meg tőlem egész éjszaka a segítséget,
 miközben egész idő alatt reszket a belsőm?
 Egyrészt hosszú nekem az éjszaka, másrészt egy igen nehéz gond nyom,
 amelyhez az egész előttem álló éjszaka rövid lett volna.
 Engem mégis mintegy akaratom ellenére az ágy (akadályal) visszatart,
 sem aludni, sem virrasztani nem tudok.

¹⁷ THURI, *Carmina...*, C 4v.

¹⁸ THURI, *Carmina...*, A 7v.

¹⁹ THURI, *Carmina...*, B 4r–B5r.

²⁰ THURI, *Carmina...*, B 5r.

²¹ THURI, *Carmina...*, C 1r.

A személyes élmény, az álmatlanság érzékletes megjelenítése mögött bizonyos kifejezések Vergilius Aeneisének hatására utalnak: a „dura silex” (Aeneis, 6. könyv, 471. sor), és az „obex/obice” (akadály) szó (Aeneis, 8. könyv, 227. sor). Emellett a „fomes” szó az *Appendix Virgiliana*-ban is megtalálható (Moretum, 8. sor). Egy wittenbergi, Friedrich Taubmann körüli neolatin költői kör mindennapjait őrzi végül egy kétsoros epigramma, amelynek főhőse, Marcusus (beszélő név, azt jelenti: kis kalapács) az ellenlábás szerepét játssza:

„De Marculo

Carmina nostra probat vates Taubmannus, at odit
 Marcusus, o Musae, suntne bona, an mala sunt?²²

Összességében elmondható, hogy a néhány új vers, különösen az utolsó kettő, eddig nem ismert vonásokkal gazdagította a csupán iskolás, alkalmi költőként ismert Thúri György arcképét. Így már jobban értjük, miért lett koszorús költő ő maga is Heidelbergben.²³

A második ismeretlen verseskötet a segesvári városi könyvtár anyagából került elő, a bibliográfiák (RMK III, VD 16) még nem tartják nyilván.²⁴ Szerzője Lippói Pastoris Jeremiás, akinek neve árulkodik a származásáról. A Baranya megyei Lippón született, apja Györgyfalvi Aczél Ferenc domidoctus (külföldi egyetemen nem járt) református lelkész volt, aki a kötet megjelenésének idejére Vörösmart papja lett. Jeremiás a tolnai iskolában kezdte meg magasabb fokú tanulmányait, innen Erdélybe került: peregrinációja előtt, 1593 februárjában a szászvárosi iskolát vezette. 1595. augusztus 14-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s 21-én iratkozott be az egyetemre. Laskai Csókás Péter *De homine* (Wittenberg, 1585) című művének ma Kolozsvárott található példányában, amelynek előszavában a szerző felsorolja a Wittenbergben tanult magyarokat, 1597. október 30-ig kézzel egészítette ki a diáktársaság tagjainak névsorát. Verseskötetének megjelenése után közvetlenül, 1598-ban térhetett haza, de további sorsáról semmit sem tudunk.²⁵

²² THURI, *Carmina...*, C 1r.

²³ GÖMÖRI György, „Thúri György ünneplése 1600-ban és későbbi kiadványai”, *Magyar Könyvszemle* 122 (2006): 478–483.

²⁴ *Votum Jeremiae LIPOINI Baronii pro salute ac incolumitate suorum patronorum, splendore stemmatis, pietate et omnium virtutum ornamentis praestantissimorum, nec non Pannoniae, utriusque Baroniae, Valconiae, Transylvaniae, ac in his clarissimorum virorum, verbi Dei ministrorum omnium, in fide orthodoxa passim consentientium, item parentum ac fautorum singulari observantia colendorum, sanctissimi denique coetus Ungarici, Vitebergae liberalium studiorum gratia congregati et congregandi...*, (Witebergae: Simon Gronenberg, 1598). – Segesvár, Városi Könyvtár, Qu. 250, coll. 21. – Digitális másolata elérhető az Országos Széchényi Könyvtárban.

²⁵ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 186–187.

Könyvét pártfogójának, Apafi Miklósnak, és feleségének, Orbay Margitnak ajánlotta. Apafi Miklós (†1597. december 2.) ugyan ekkor már nem élt, de ennek híre még nem jutott el Wittenbergbe. A későbbi erdélyi fejedelem, Apafi Mihály nagyapja volt, a fejedelmi tanács tagja, Küküllő vármegye főispánja, aki 1579 októberében vette feleségül ifj. enyingi Török Bálint özvegyét, Orbay Margitot.²⁶ Lippói Pastoris Jeremiás latin versei formailag változatosabbak az átlagnál, ugyanakkor iskolásabbak, mint Thúri Györgyé, ebből következően az utókor számára elsősorban információforrásként jelentősek. Az alábbiakban megadom a kis kötet tartalomjegyzékét:

- A 1v–A 3r. Apafi Miklósnak és Orbay Margitnak.
 A 3v–A 4r. Apafi Györgynek és Ferencnek (Miklós fiainak) – öt szapphói strófa, György lett Mihály apja, Ferenc még gyerekként meghalt.
 A 4r–v. „Ad Pannoniam, variis nunc fortunae telis divinitus expositam.”
 A 4v–B 1r. „Ad utramque Baroniam, jam diu sub jugo ac imperio Turcico gementem.” (Mindkét Baranyához.)
 B 1r–v. Apjának, Györgyfalvi Aczél Ferenc vörösmarti református lelkésznek.
 B 1v–B 2r. Szanki Mylopaeus Orbán kőrösi református lelkésznek.²⁷
 B 2r. Decsi Gáspár tolnai református lelkésznek.²⁸
 B 2r. Tolnai Szárászi Ferenc decsi református lelkésznek, egykori tolnai tanárának.²⁹
 B 2v. Vörösmarti (Veresmarti) Illés hercegszőlősi református lelkész, alsó-dunamelléki püspök sírjára.³⁰ (Egyes szám első személyben.)
 B 2v. Hercegszőlősi Gáspár lippói református lelkésznek, az előző címzett fiának.³¹
 B 2v–B 3r. Tolnai Fabricius Bálint sírjára.³² (Egyes szám első személyben.)
 B 3r. Sztárai Mihály sírjára. (Egyes szám első személyben.) – Működési helyei közül csak Tolnát és Laskót említi. Új információ, hogy Itálián kívül Franciaországban és Angliában is peregrinált.³³

²⁶ HORN Ildikó, KREUTZER Andrea és SZABÓ András Péter, kiad., *Politika és házasság. Mennyegzőre hivatkozó levelek a 16. századi Erdélyből* (Budapest: ELTE BTK, 2005), 139–141.

²⁷ 1572. szeptember 20-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, a magyar coetus tagja is volt, semmi más nem tudunk róla, vö. SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 227.

²⁸ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 128–129.

²⁹ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 273.

³⁰ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiad., szerk. LADÁNYI Sándor (Budapest: Református Sajtóosztály, 1977), 685.

³¹ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 152.

³² SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 269–270.

³³ A legújabb életrajzi összefoglalás sem tud róla: KEVEHÁZI László, „A kereszt igéjét hirdetni kezdem”: Sztárai Mihály élete és szolgálata, Testes Veritatis (Budapest: Luther Kiadó, 2005).

- B 3r–v. Skaricza Máté sírjára. (Egyes szám első személyben.) – Utal a Szegedi Kis Istvánról írott életrajzára, s hosszan beszél a haláláról, amely egy éjjeli rabló-támadás következménye volt.³⁴
- B 3v. Ifjabb Szegedi Kis István újfalvi református lelkészhez.³⁵
- B 3v. N. Domokos rétfalvi református lelkészhez.
- B 3v–B 4r. Szanki Vid sírjára.³⁶
- B 4r. Barátjának, Veresmarti Jánosnak halálára. (Egyes szám első személyben beszél a halott.)³⁷
- B 4r. Barátjának, Siklósi Péternek halálára. (Egyes szám első személyben.)³⁸
- B 4r–v. A magyarországi református lelkészekhez.
- C 1r–v. Magyarország előkelőihez Győr visszafoglalásáról. (Győr beszél egyes szám első személyben.)
- C 1v. „Ad Daciam sive Transylvaniam.” (Erdélyhez.)
- C 1v–C 2r. Erdély reformátusaihoz.
- C 2r–v. Baranyai Decsi Jánoshoz, tanulmányainak támogatójához.³⁹ – Hat szapphói strófa.
- C 3r–v. Wittenbergi diáktársaihoz. – A vers előtt név szerint felsorolja őket, mindannyian a magyar coetus tagjai.
- C 4r. A wittenbergi magyar coetushoz.
- C 4r. Wittenberghez, távozóban.

Az utolsó két epigrammát példaként be is mutatom:

³⁴ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 221–222.

³⁵ 1584 februárjában iratkozott be a bázeli egyetemre. Magával vitte apja latin nyelvű műveinek kéziratait, amelyeket aztán Johann Jakob Grynaeus teológiaprofesszor megjelentetett. – HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6 (Budapest: ELTE Levéltára, 2003), 47. – Johann Jakob GRYNÆUS *magyar kapcsolatai*, kiad. SZABÓ András, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22 (Szeged: JATE, 1989), 7.

³⁶ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 227.

³⁷ A vers szerint a váradi iskolában tanult. 1592 tavaszán rövid időre beiratkozott a wittenbergi egyetemre, itt a coetus eredeti anyakönyve szerint nem lett a diáktársaság tagja. Ezután rögtön továbbment Heidelbergbe, ahol május 7-én írták be az anyakönyvbe a nevét. Hazatérve 1594 és 1596 között a debreceni iskolát vezette, itt halt meg fiatalon. – SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700: Ungarländische Studenten an deutschen Universitäten und Akademien 1526–1700*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17 (Budapest: ELTE Levéltára, 2011), 123, 304; S. SZABÓ József, *A debreceni református kollégium tanárai és kiválóbb növendékei 1549–1925* (Debrecen: 1926), 20.

³⁸ KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Humanizmus és reformáció 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 44.

³⁹ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 92–95. A vers címe ellenére nem lehetett a szerző tanára, mert 1593-ban lett Marosvásárhelyen rektor, amikor Lippói Pastoris már Szászvároson tanított.

**„Ad sacrum coetum Ungaricum, Vitebergae honestorum studiorum
gratia congregatum ac congregandum
Vive diu, in studiis crescas, sis sospes, et olim
Fata sinant patriae ut commoda mille feras.”**

„Ad Vitebergam, ex ea iam jam abiturus.”
Dum potui, colui tua limina docta, sed ecce
Iam revocor, quare Tu, Viteberga, Vale.

Lippói Pastoris Jeremiás latin versei elsősorban a török hódoltság, Baranya és Tolna egyházi világát örökítik meg – egy olyan területet, amelyről alig vannak ebből a korból forrásaink. A két újonnan előkerült kis kötet a 16. század végi református iskolák neolatin verselési gyakorlatának értékes emléke.

*Változatok a dicséretre**Szikszai Fabricius Demeter és Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben**

1562-ben jelentek meg az első nyomtatott alkalmi szövegek, amelyeket wittenbergi magyar tanulók írtak. A szerzők és a címzettek is általában tagjai voltak a wittenbergi magyar diáktársaságnak, a coetusnak, amelyet 1555-ben alapítottak. A diáktársaság alapítása nem volt előzmények nélküli, ugyanis a korábbi évtizedekben mind Krakkóban, mind Bécsben létrejött hasonló szervezet. A wittenbergi alapítás egyediségét az adja, hogy jellegzetesen magyar közösségről beszélhetünk,¹ a belépők között mindössze négy olyan diákról van adatunk, aki nem beszélte a magyar nyelvet.² A Wittenbergben tanuló magyar diákok követték a humanista oktatási rendszer gyakorlatait, így rendszeresen örökítették meg latin vagy görög nyelvű szövegben bizonyos eseményeket.

Az egyetemjárás során az ilyen megörökítendő események közé tartozott a megérkezés, a beiratkozás, a fokozatszerzés, könyv megjelentetése, előléptetés; viszont olyan alkalmak is felbukkanhattak, mint a házasság, vagy éppen a temetés. A magyarországi diákoknál ezt a variabilitást nem tapasztalhatjuk: a nyomtatványok címlapjain egyetlen esemény tér vissza újra és újra: a hazatérés. Elvértve feltűnik temetésre vagy házasságkötésre készített alkalmi gyűjtemény, ezek azonban magyarországi eseményhez köthetők, és mindössze a nyomtatás végett küldték ezeket a kiadványokat Wittenbergbe.³

A jelenség hátterében a valószínűsíthető pénzügyi okok mellett az is állhatott, hogy a hazatérés volt az egyetlen esemény, ami elkerülhetetlen volt a magyarországi diákok számára. A legtöbbjüknek Wittenberg szolgált az egyetlen felsőoktatási intézményként, hazatérésüket követően tanárként vagy lelkipásztorként folytatták pályájukat, és számos esetben nincs további adatunk irodalmi tevékenységüket illetően.

* A szerző az „MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)” MTA BTK Lendület Kutatócsoport tagja, jelen tanulmány e projekt keretében készült el.

¹ SZABÓ Géza, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613* (Halle–Saale: Akademischer Verlag, 1941); SZABÓ András, *Coetus Hungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Humanizmus és Reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017).

² SZABÓ András, „Coetus-natio-respublica-politia-societas-congregatio-collegium-gens. (A wittenbergi magyar diákegyesület az újabb kutatások tükrében 1555–1613)”, in SZABÓ András, *Szepességtől Biharig. Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Monographiae Comaromiensis 8 (Komárom: Selye János Egyetem, 2013), 29–35.

³ Például 1586 és 1587 során három funerációs gyűjtemény is napvilágot látott: RMK III. 766, RMK III. 768 és RMK III. 754.

Az, hogy az alkalmi kiadványok milyen gyakorisággal jelentek meg párhuzamba állíthatóak, a coetus sorsát befolyásoló, a wittenbergi vallási helyzet alakulásával összefüggő eseményekkel; a lutheránus és kriptokálvinista irányzat képviselőinek aktuális viszonyával. A magyarországi reformáció kálvinizmus felé fordulása azt eredményezte, hogy a Philipp Melanchthon haláláig akadály nélkül beilleszkedő magyarországi diákoknak 1560 után szembe kellett nézniük azzal, hogy dogmatikai szempontból problémás közösségnek bizonyulhatnak. Ennek az eredménye az is, hogy az 1570-es években nemkívánatos vendégek lettek a magyarországi diákok Wittenbergben. A vallási felekezeti viszonyok újabb változása hozta el a diáktársaság második virágkorát az 1580-as években. Ez utóbbi a választófejedelemnek, XII. Keresztélynek volt köszönhető, és 1592-ben bekövetkezett halála végett is vetett ennek a rövid időszaknak. Ezt követően a coetushoz köthető nyomtatványok megritkultak, majd lassan eltűntek, és a társaság matrikulájába is évről évre kevesebb diák jegyezte fel a nevét.⁴

Az 1562–1563 során publikált szövegek szerzői és címzettjei közül többen személyes kapcsolatban álltak Melanchthonnal, aki nemcsak latin igehirdetéseket tartott a németül nem tudó magyaroknak, hanem tanácsokkal is ellátta őket. Az ekkor keletkezett alkalmi szövegek egy része nem volt ismert, Szabó Károly mindössze két nyomtatványról tesz említést a Régi Magyar Könyvtár vonatkozó kötetében 1562-es dátummal.⁵

Az utóbbi években bukkantak fel a német könyvtárak digitalizált anyagában olyan szövegek, amelyek az 1560-as évek elején keletkeztek, a most vizsgált kiadványok egy része is így került ismét a köztudatba. A nyomtatványok a Szikszai fivérek (Szikszai Fabricius Demeter és Szikszai Fabricius Balázs) és Mágocsy András wittenbergi tartózkodásához és ismeretségéhez kapcsolódnak. 1562-ben jelent meg egy születésnapra köszöntő (genethliacon) Mágocsy András születésnapjára,⁶ ugyanebben az évben nyomtattak ki egy búcsúztatóversekből álló kiadványt (propempticon) Szikszai Fabricius Balázs és Mágocsy András távozására,⁷ valamint a következő évben jelent meg Szikszai Fabricius Demeter – eddig is ismert – búcsúzása (apobaterion és epibaterion) Wittenbergtől.⁸

⁴ A coetus történetéről részletes elemzést tesz közzé: SZABÓ G., *Geschichte des Ungarischen...*; újabban SZABÓ A., *Coetus Hungaricus...*, 17–33.

⁵ Az 1560-as évek eddigi anyaga, Szabó Károly gyűjtése alapján, nem érte el a 10 szöveget sem. Tudunk két 1562-es szövegről, továbbá ismertük Szikszai Fabricius Demeter búcsúzóversét 1563-ból, azonban a következő adatunk már az évtized végét jelzi: 1569 és 1570 folyamán jelent meg három egymáshoz kapcsolódó szöveg, amelyeket az is összeköt, hogy nem a wittenbergi távozást verselik meg, hanem a magyarországi (nagyváradai) indulást. Ez alapján úgy tűnik, hogy az alkalmi szövegek nyomtatása véletlenszerű lehetett.

⁶ *Carmina quaedam iuveni antiqua generis nobilitate, eruditione, et virtute ornatissimo, Domino Andreae Magochy..., dedicata Witebergae Anno 1561. in honorem diei natalis eiusdem* (Wittenberg, 1562).

⁷ *Propemptica in discessum eruditione virtute ac pietate ornatissimi viri Domino Basilii Zyckzaii Pannonnii,* (Wittenberg, 1562).

⁸ SZIKSZAI FABRICIUS Demeter, *Carmen apobaterion simul et epibaterion, scriptum in discessum et reditum a Demetrio Fabricio Zikzai ... 6. die Augusti, 1563* (Wittenberg, 1563).

A genethliacon és a propempticon ugyanabban a kolligátumban található, és kétszer is szerepelnek a gyűjteményben.⁹ Korábbi tulajdonosról nincs adatunk, és a tudatos szerkesztésnek sincs nyoma a kolligátum tartalma alapján. Szikszai Fabricius Demeter búcsúversével kapcsolatban kicsit más helyzetben vagyunk. A debreceni Református Kollégium Könyvtárában őrzik az eddigi egyetlen példányt a kiadványból, szintén egy kolligátum részeként, amely a *Miscellanea Hungarica* címet viseli, 26 RMK nyomtatványt tartalmaz, köztük jó néhány wittenbergi nyomtatványt is, valószínű, hogy összerendezhették az egy szövegtípushoz tartozó szövegeket, mert egymást követik a búcsúztatások a kolligátumban. Szikszai Fabricius Demeter verse kisebb kariert is befutott, leginkább Gyula dicsőítéseként, magyar fordításban ismert.¹⁰

A genethliacon, a propempticon, az epibaterion és az apobaterion szövegtípusai mind a szerencsekívánatok közé tartoznak.¹¹ A genethliacon születésnap-i köszöntő,¹² a propempticon a távozó búcsúztatása,¹³ az epibaterion az utazók búcsúzása,¹⁴ az apobaterion pedig az otthoniak köszöntése.¹⁵ A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a dicséret módozatait mutassam be a szövegekben.

A Szikszai testvérek ugyanabban az időszakban tanultak Wittenbergben; először Szikszai Fabricius Balázs érkezett a városba, később a diáktársaság seniorává is megválasztották.¹⁶ Testvére, Szikszai Fabricius Demeter 1561-ben jegyezte fel a nevét a coetus matrikulájába, bátyjához hasonlóan seniorként fejezte be tanulmányait Wittenbergben 1563-ban.¹⁷

A nyomtatványokban felbukkanó harmadik címzett Mágocsy András.¹⁸ A Mágocsy család mecénási tevékenységéről, udvartartásáról Szabó András kutatásainak köszönhetően van teljesebb képünk.¹⁹ Amit ezek alapján tudunk: a két Szikszai kapcsolatának a kezdete a Mágocsy családdal valószínűleg Wittenberghez köthető, bár Szikszai Fabricius Demeter ismerhette Mágocsy Gáspár unokaöccsét korábban is, mégpedig Gyuláról, ahol 1557 és 1561 között rektor volt. Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben az unokaöcs

⁹ A kolligátum az Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen Anhalt állományában található.

¹⁰ „A gyulai protestáns főiskolát dicsőítő egykorú verzeset Szikszai Fabricius Demetertől 1563”, in *Békés vármegye hajdanán I. Oklevéltári rész*, (Budapest, 1870), 182–184.

¹¹ Philippus Ludovicus Piscator poétikáját idézi BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 31.

¹² Julius Caesar SCALIGER, *Poetics libri septem*, III.102. Scaliger elsősorban a gyermekek születéséhez kapcsolódó szövegtípusként magyarázza a genethliacont.

¹³ SCALIGER, *Poetics...*, III.104.

¹⁴ SCALIGER, *Poetics...*, III.106.

¹⁵ SCALIGER, *Poetics...*, III.107.

¹⁶ SZABÓ G., *Geschichte des Ungarischen...*, 88; SZABÓ A., *Coetus Hungaricus...*, 245–246.

¹⁷ SZABÓ G., *Geschichte des Ungarischen...*, 88; SZABÓ A., *Coetus Hungaricus...*, 248.

¹⁸ SZABÓ A., *Coetus Hungaricus...*, 189.

¹⁹ SZABÓ András, „Mágocsy Gáspár és András udvara”, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes (Budapest: Gondolat Kiadó, 1987), 263–280.

tanára lett, majd együtt indultak vissza Magyarországra 1562-ben.²⁰ Valószínűsíthető az is, hogy Szikszai Fabricius Balázs először Tornán tartózkodott valamennyit, amely nem sokkal korábban lett a Mágocsy család székhelye, továbbá a Mágocsyak ajánlották be Perényi Gáborhoz, így került első ízben Sárospatakra tanárként.²¹

A születésnap-i köszöntő ennek a formálódó patrónusi kapcsolatnak az egyik első nyomtatott bizonyítéka. A kiadványban egy latin és két görög nyelvű verset találunk, itt csak a latin szövegre térnek most ki, amelynek szerzője épp Szikszai Fabricius Balázs, a görög szövegek szerzői is a Szikszai testvérek voltak.

A genethliaconnak, hasonlóan az alkalmi szövegtípusok többségéhez, megvan a tradicionális mintaszövege az antikvitás irodalmából, ez néhol Vergilius IV. eklogája, amely szintén olvasható Augustus születésnap-i köszöntéseképpen. A szövegtípus poétikai konvenciói Pseudo-Dionysius és Menandros munkái révén hagyományozódtak a praeceptum-irodalom kora újkori példányaira. A poétikai kézikönyvek mellett a 16. századi feldolgozásai a szövegtípusnak elég változatosak, a magas rangú személyek köszöntése mellett a bibliai ihletésű darabok sem ritkák, de a világ születésére is írtak verseket.²²

A vers két elég jól elkülöníthető részre bontható, a szöveg nagyobbik része ugyanis Szent Andrásnak, Jézus apostolának az élettörténetét verseli meg, míg a zárlatban ezt Mágocsy András eddigi életéhez kapcsolja a szerző. Amennyire megállapítható, a születésnap-i köszöntő Márk és Lukács evangéliumának narratíváját követi, amelyek egyértelműen úgy ábrázolják András elhívását, mint ami halászat közben következett be, Péter társaságában. András apostol először Keresztelő Szent János tanítványa volt, mesterének a szavát követte, és Jézus tanítványául szegődött, hátrahagyva korábbi életét és foglalkozását azért, hogy az Úr fiát szolgálhassa. A szöveg átveszi azt a hagyományt is, amely egy későbbi időpontban Szkítiába helyezi az apostolt. A Mágocsy család a vers elején és végén is említésre kerül, azonban részletesebb dicséretbe nem bocsátkozik szerző. Érdeemes lehet kicsit közelebbről szemügyre venni a köszöntés módját. A névnap és a születésnap eseménye nem jelentett feltétlenül két külön napot: Szikszai Fabricius Balázs aláírása alatt olvasható az a megjegyzés, hogy Szent András napjára készült a szöveg („in die S. Andrae faciebat.”). A névazonosságon túl, András apostol életét és mártírhalálát jól lehet alkalmazni egy peregrinus diáknak szánt szöveg esetében. Az oktatási céllal folytatott peregrinációt Isten dicsőségére folytatták az arra vállalkozók, így Szent András engedelmes magatartása, az, hogy habozás nélkül követte Isten parancsát példaként szolgálhatott a

²⁰ SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Nemzet, egyház, művelődés 1 (Debrecen: Hernád Kiadó, 2004).

²¹ SZABÓ A., *A késő humanizmus irodalma...*; SZABÓ A., *Coetus Hungaricus...*, 245–246.

²² Például: Jan ZVOLSKY, *Genethliacon mundi, eodem Jano a Suola equite ac Iureconsulto autore*, in Jan ZVOLSKY, *Alphabetum Theologicum sive tropi, veteris perindeque Novi Testamenti...* (Hagenau, 1531).

peregrinus diákok számára: „Andreas monitis novi Magistri / Paret, Bethsaidae domos avitas / Linquit, recteque quo...”²³

A nyomtatvány készültekor elvileg Szikszai Fabricius Balázs még nem volt pártfogoltja a Mágocsy családnak, így nem biztos, hogy ez a későbbi kapcsolat magyarázza a szöveg létrejöttét, viszont a görög és latin tanulmányokhoz felhasználhatták ezeket a verseket. A szöveg létrejötte éppen ahhoz járulhatott hozzá, hogy a patrónusi kapcsolat hivatalossá váljon a későbbiekben, hiszen többek között azt is megörökíti, hogy Szikszai Fabricius Balázs görögre tanította Mágocsy Andrászt. A címlap szerint 1561-ben írták és 1562-ben, vagyis Szikszaiék hazatérése után nyomtatták ki a születésnap-i köszöntést, így a patrónusi viszony magyarázhatja a kinyomtatást.

Amíg a születésnap-i köszöntés viszonylag szűkszavú Mágocsy András méltatásában, addig ennél részletesebben tér ki Mágocsy erényeire Szikszai Fabricius Demeter búcsúztatása 1562-ből.²⁴ A nobilitas kifejezés először a származás nemességére utal a szövegben, majd a tanulmányok említése adja meg a lehetőséget, hogy az erények által szerzett nemességet is Mágocsyhoz rendelje a búcsúztató. A búcsúztatásban nem Mágocsy utazására reflektál Szikszai Fabricius Demeter, hanem a ’virtus’ és a ’Nobilitas’ kerül abba a helyzetbe, hogy elinduljon, míg az ifjú nemes csak a vers zárlatában kerül említésre, így biztosítja a szerző, hogy a ’Nobilitas’-ra vonatkozó sorokat Mágocsyhoz kapcsolja az olvasó. Ezekben a sorokban a bolyongás és a bolyongás elkerülése az a tematikus elem, ami folyton visszatér, így a nemesség, az erény és a szorgalom fogalmi is ennek viszonylatában kapnak lehetséges értelmezést.

A szorgalom ebben a szövegben nem csupán a tudás nemességét adja a távozó diáknak, hanem egyben a félelem ellenszerévé is válik, a félelem ugyanis a hazaút veszedelmeivel szemben jelentkezhethet. Mágocsy András a megingathatatlan erény birtokosaként tér haza, azért hogy Krisztus vezetésével háborúba induljon. A hazatérés pillanatát nem a földterület megpillantása és az ennek hatására elinduló könnyáradat jelzi, hanem az édesanya ölelése és az otthoni fogadtatás: „Te geminis mater generosa redintegrat ulnis, / Cum datur huic vultus cernere posse tuos.”²⁵

A kiadvány nem csak Mágocsy András búcsúztatását örökítette meg, ugyanis újtársra, aki ekkor még a diáktársaság seniora volt, Szikszai Fabricius Balázs is címzettje a szövegek egy részének. A szerzők között találjuk Huszti Mátét és Szikszai Fabricius

²³ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Ad generosum et nobilem magnaee expectationis Iuvenem, Dominum Andream Magochium, Carmen de die Natali*, in *Carmina quaedam...*, Aii’.

²⁴ SZIKSZAI FABRICIUS Demeter, *Aliud, scriptum ab eodem, Generoso iuveni, D. Andreae Magochi, antiqua Nobilitate et virtute praestanti, eodemque itinere redeunti*, in *Propemptica in discessum...*, Aiii’–Aiii’². A nyomtatványról korábban: MÓRÉ Tünde, „A wittenbergi peregrinus diákok búcsúztatása Szikszai Fabricius Balázshoz és Mágocsy Andrásához 1562-ből”, in *In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016), 50–59.

²⁵ SZIKSZAI FABRICIUS D., *Aliud...*, in *Propemptica in discessum...*, Aiii’.

Demetert is. Huszti Máté²⁶ a távozást úgy jeleníti meg, mint romlást, árvaságot eredményező döntést, és azzal igyekszik maradásra bírni Szikszai Fabricius Balázst, hogy a hazai reménytelen állapotokat mutatja be nagy részletességgel. A háborús helyzet nem kap központi szerepet a szövegben, noha Huszti nem mellőzi a magyarországi helyzet érzékeltetését, említi a getákat egy sorpár erejéig, ahogy a hazatérést jelző látvány sem idilli: „Atque volente Deo tandem rura videto / Quae per pestiferos sat lacerata Duces.”²⁷ A búcsúztatás leginkább Szikszai Fabricius tanulmányait és képességeit dicséri, a szövegtípus konvencióinak megfelelően belátja, hogy a tiltakozás hasztalan, mivel engedelmeskedni kell. „Cogere non nostrum est, potius parere necesse est / Insuper ingenio linquere cuncta tuo.”²⁸ A szöveg feladata, ahogy sok búcsúztatásban olvasható, az emlékezet megalkotása lesz: „Caetera si memorem simili ratione notanda, / Plurima verba tibi quotidiana ferent”²⁹ a propemptikon a hátrahagyott társakban a visszatérést nyomatékosítja, erre emlékeznek majd.

Husztiival ellentétben Szikszai Fabricius Demeter³⁰ a testvér pozíciójából búcsúztatja Szikszai Fabricius Balázst, ebből következik, hogy nem a közösség szószólójaként fogalmazza meg a távozás felett érzett keserűséget, hanem testvérként, E/1. személyben: „Hanc frater dilecte paras accedere terram.”³¹ Szikszai Fabricius Demeter így sikeresen aknázhatja ki a testvéri szeretet példájaként Intaphernes feleségének történetét: amikor összeesküvés miatt Dareios Intaphernes egész családját ki akarta irtani, a hitves könyörgése meghatotta. A feleség Dareiostól azonban nem férje, vagy gyermekei életét kérte, hanem bátyját: gyermekei még szülehetnek, azonban szülei már nem élnek, így bátyja nem pótolható családtag.

A szerző Szikszai a veszteséget elsősorban azzal a panasszal érzékelteti, hogy nem láthatja testvérét. A látás, a látvány egyrészt a távolság miatt lehetetlenül el, azonban a könnyek is elhomályosítják a szemét, így válik teljessé a sírva búcsúzó családtag topozsa. A mélységes bánat miatt újra és újra elinduló könnyeket el tudja fojtani, mert belátja, hogy testvére egy nagyobb horderejű parancs miatt indul haza. Tanítói pályája a haza gyarapodására válik, amelyet szent útnak nevez Szikszai Fabricius Demeter: „Te repetit patriae splendor, generosaque pubes / Te duce iam tempus ponere in arte cupit. / Sacra via est equidem quam captas...”³²

²⁶ HUSZTI Máté, *Ad doctissimum virum, pietate ac virtute praestantem D. Basilium Zyckzai in patriam redeuntem Matthaei Huzthii Carmen propemptikon*, in *Propemptica in discessum...*, Aiii^{2v}–Bii^v.

²⁷ HUSZTI, *Ad doctissimum virum...*, Bii^v.

²⁸ HUSZTI, *Ad doctissimum virum...*, Bi^r.

²⁹ HUSZTI, *Ad doctissimum virum...*, Bi^r.

³⁰ SZIKSZAI FABRICIUS Demeter, *Carmen propemptikon scriptum pietate et eruditione ornatissimo viro, Domino Basilio Szykzai Viteberga in Ungariam redeunti a Demetrio Fabricio Szykzai fratre, Calendis April 1562*, in *Propemptica in discessum...*, Ai^r–Aii^r.

³¹ SZIKSZAI FABRICIUS D., *Carmen propemptikon...*, Aii^r.

³² SZIKSZAI FABRICIUS D., *Carmen propemptikon...*, Aii^r.

Némi idő elteltével Szikszai Fabricius Demeternek is búcsút kellett vennie Wittenbergtől. A fennmaradt szöveg³³ 1563. augusztus 6-át jelöli meg a távozás és a búcsúzás napjaként, és a wittenbergi búcsúzás mellett az otthoniakat is köszönti a szöveggel Szikszai Fabricius Demeter. Ezen a ponton érdemes talán egy rövid kitérőt tenni azzal kapcsolatban, hogy milyen szövegeket kapcsolhatunk Szikszai Fabricius Demeter nevéhez.

A szöveget elsősorban a Gyulára vonatkozó ismeretek felől aknázták ki, Gyula jelenti a kiindulópontot egy 1989-es írásban is, amely a már megszűnt Békési Életben látott napvilágot.³⁴ A szerző által „Gyula-tetralógiának” nevezett négy szöveg közül Szikszai Fabricius Demeter két versét tárgyalja részletesebben, azonban ismeretése és rövid elemzése nem érvényesíti a kora újkori poétikai kategóriákat. A búcsúzóverssel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy két nagyobb egységből áll, ezeket Wittenberg- és Gyula-tétel néven említi. A szerző másik megfigyelése pedig a vers ellentétekre épülő szerkezetére vonatkozik. Ami miatt mégis érdemes kitérni erre a cikkre, az a másik szöveggőzlés, amit Szikszai Fabricius Demeternek tulajdonít a szerző. A szövegnek csupán a magyar fordítását közölte, viszont a lábjegyzetek között szerepel az eredeti forrás is. A latin szöveget Bunyitay Vince adta ki,³⁵ azonban ez egy javított állapotot örökít meg, ugyanis a kézirat csonka volt, a kiadó pedig kiegészítette, ahol szükségét látta. Pánczél cikkében lelőhelyként a debreceni Református Kollégium Könyvtárát nevezi meg, mégpedig a Sinai-állományt, viszont jelzet nélkül. Bunyitay Vincénél sem szerepelnek egyértelmű adatok a forrásra vonatkozóan, és azzal kell szembesülnünk, hogy a Sinai-gyűjteményben és a Református Kollégium Könyvtárában sincs ilyen nyomtatvány, sem kézirat.³⁶ A szöveg, amelynek eredetije egyelőre kallódik, 1561-es, vagyis Szikszai Fabricius Demeter wittenbergi útja előtt készülhetett, és Kerecsényi László gyulai főkapitány kinevezése szolgáltatta az alkalmat a versírásra.

Visszakanyarodva a materiális formában is rendelkezésünkre álló búcsúzáshoz, a poétikai konvencióknak megfelelően a szerzők általában Wittenberget felmagasztalták, míg a hazatérés fő bizonytalanságát az adta, hogy a magyarországi körülmények reménytelennek tűnnek. Azzal, hogy Szikszai Demeter tulajdonképpen két irányba beszél a versben, ez a minőségi különbségtétel megszűnik a két hely között. Mivel a szerző arra vállalkozott, hogy olyan verset ír, amely egyszerre teljesíti az apobaterion és az epibaterion feltételeit, így Gyula esetében is laudációról beszélhetünk. Szikszainak

³³ SZIKSZAI FABRICIUS D., *Carmen apobaterion....*

³⁴ PÁNCZÉL Barnabás, „Szikszai Fabricius Demeter gyulai iskolamester latin nyelvű versei Vég-Gyuláról”, *Békési Élet* (1989/4): 478–488. Említi SZABÓ A., *Coetus Hungaricus...*, 248.

³⁵ BUNYITAY Vince, „Kerecsényi László békésmegyei főispán – gyulai várkormányzó – és alsó-magyarországi főkapitánynak 1561. febr. 7-én Gyulára való bevonulására írt üdvözlő vers Szikszay Fabricius Demetertől”, in *A Békésvármegyei régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve* 15 (1891): 110–112.

³⁶ Oláh Róbert és Szabadi István segítségét köszönöm.

további indokot szolgáltat a dicséretre Kerechényi László patrónusi tevékenysége, hiszen emiatt is indokolt a város végvári szerepét is feltüntetni a szövegben. Szikszai Fabricius Demeter másik pártfogója Massay Imre volt, a hozzá intézett sorok egyrészt arra utalnak, hogy Szikszai már korábban is írt hozzá verseket,³⁷ másrészt a búcsúzó maga tesz különbséget saját poétikai képzettsége alapján a korábbi versek és jelen szöveg között. Célja a tudós költészet eredményeinek dokumentálása patrónusa felé, ennek tárgya Gyula, amit az Alföld közepének, sőt Budájának nevez. A Wittenbergben töltött időszak tartalmassága, a szellemi hasznok a német közeget ugyanúgy termékkenné teszik, ahogyan a vers második felében a természeti gazdagság révén Gyula városa is ugyanezt a jelzőt kapja. „Praeter enim caros quos hic nunc linquo sodales, / Quos inter studii fertilis usus erat.”³⁸

A szövegnek meg kell mutatnia a távozás feletti szomorúságot, és egyben a távozás elkerülhetetlenségét is. „Dumque paro reditum, luctuque doloreque carus / Coetus amicorum, carmine plena sonat.”³⁹ Az idézetben a társak siratóéneke nemcsak a bánatukat fejezi ki, hanem a gyásznének részükről arra is kísérlet, hogy marasztalják vele a búcsúzót: „Ut me pene pii possint retinere sodales, / Thespiadumque sacro continuisse choro.”⁴⁰ A társak poétikai tudására, amely a gyásznénekben testesül meg, adott válaszként olvasható a Szikszai Fabricius Demeter poétikai képzettségét igazoló búcsúzás: a vers zárásában a búcsúzó Szikszai bejelenti az indulás pillanatát.

A búcsúzás viszont hangnemet vált, amikor a hazatérés ténye kerül szóba: „Eia age quanta fluent e pectore gaudia laeto.”⁴¹ A boldogság és öröm érzésén kívül a versben az emlékezet szerepe is módosul. Amíg a búcsúztatóversek általában arra törekednek, hogy a távozó emlékezete az ottmaradókban legyen örök, addig Szikszai Fabricius Demeter búcsúzóként a társak emlékét vési a saját szívébe.

A fentebb idézett szövegek bemutatják azt, hogy a Wittenbergben tartózkodó magyarországi diákok tisztában voltak az alkalmi szövegtípusok változatosságával, és amennyiben a körülmények indokolták, érvényesítették is ezt a tudást. A későbbi évtizedekben a búcsúztatóvers vált meghatározóvá a wittenbergi magyar diákoknál. A most tárgyalt példák a dicséret konvenciói mellett arra is alkalmasak, hogy árnyalják a képet a patrónusi viszonyok megjelenítéséről a wittenbergi diákköltészetben. A melanchthoni humanista program teljesítése, a műveltségi elemek elsajátítása, ezeknek a haza javára fordítása jelenik meg célkitűzésként a versekben. A szövegek alkalmassága, a hely, idő, esemény, közösség általi meghatározottság sikeres teljesítése bizonyítja a

³⁷ SZIKSZAI FABRICIUS D., *Carmen apobaterion...*, A3^r: „Proxima laus Emerice tibi solvenda putatur, / Gloria Massensi cui favet ampla viro. / Quod versus dudum lectu dignatus es illos, / Quos nos arte rudi scripsimus ante tibi.”

³⁸ SZIKSZAI FABRICIUS D., *Carmen apobaterion...*, A1^v.

³⁹ SZIKSZAI FABRICIUS D., *Carmen apobaterion...*, A1^v.

⁴⁰ SZIKSZAI FABRICIUS D., *Carmen apobaterion...*, A1^v.

⁴¹ SZIKSZAI FABRICIUS D., *Carmen apobaterion...*, A2^v.

szerzők retorikai-poétikai képzettségét. Emellett ezeknél a szövegeknél felmerülhet az a lehetőség, hogy a versekben jelentkező átfedések – legyen az a címzettek között, mint Mágocsy András esetében, vagy legyen szó patrónusról, mint Szikszai Fabricius Demeternél – lehetővé tettek közös prezentációt, vagyis ezeket a verseket szánhatták egybekötésre.

*Bukolikus költészet a reformáció korában**Joachim Camerarius és Petrarca*

A reformáció kora a bukolikus költészet hosszú történetének is kivételesen termékeny időszaka. Az ún. erfurti kör tagjai terjedelmes eklogagyűjteményeket alkottak, így a *Dichterkönig* Helius Eobanus Hessus, az orvosként és botanikusként hírneves Euricius Cordus, azután a 16. század egyik legjelentősebb filológusa, az idősebb Joachim Camerarius. Őket követték a wittenbergi kör Melanchthon-tanítványai, Georg Sabinus, Johannes Stigelius, Petrus Lotichius Secundus, és az említésre méltó alkotókat még sorolhatnánk.¹ A bőséges eklogatermés mellett e költők munkásságát még egy szempont is különlegessé teszi. Többben közülük ifjúkori gyűjteményeiket évekkel később alaposan átdolgozva újra kiadják, mint Hessus és Euricius Cordus, vagy idős fejjel több évtized termését foglalják egybe, mint Joachim Camerarius. Közismert, hogy a vergiliusi kerék, a *rota Vergiliana* szerint a bukolika az ifjúkornak megfelelő műfaj, annak bizonyítására hivatott, hogy a kezdő költő készen áll tehetségét magasabb műfajokban próbára tenni. Már Persius is gúnyosan emlegeti azon poétákat, akik úgy fognak eposz írásába, hogy még egy ligetet sem képesek tisztességesen leírni,² Girolamo Vida nagy hatású *Ars poeticája* pedig a fokozatos fejlődés érdekében javasolja az ifjaknak a *genus humile* odaadó művelését.³ Eobanus Hessus is 21 évesen, 1509-ben teszi közzé *Bucolicon* című gyűjteményét, mindjárt a címlapon elhelyezett epigrammában büszkén hangoztatva elsőségét: *primus Teutonico pavi pecus orbe latinum*.⁴ Ám csaknem húsz évvel később, 1527-ben visszatér a pásztori műfajhoz, eklogáskönyvét alaposan átdolgozva és kibővítve újra kiadja. Az eredetileg 11 eklogából álló gyűjteményt 12-re bővíti, s további ötöt még hozzá is tesz. Ezt az öt költeményt egy átvezető epigrammával kapcsolja a

¹ Máig nélkülözhetetlen kézikönyv Georg ELLINGER, *Die neulateinische Lyrik Deutschlands im sechszehnten Jahrhundert, I–III* (Berlin–Leipzig: De Gruyter, 1929–1933). Az újabb kutatásokat összegezve a német humanista bukolika történetének tömör, de alapos áttekintését nyújtja Lothar Mundt: Simon LEMNIUS, *Fünf Eklogen*, herausgegeben, übersetzt und kommentiert von Lothar MUNDT (Tübingen: Niemeyer, 1996), 9–52.

² *Ecce modo heroas sensus adferre videmus / nugari solitos Graece, nec ponere lucum / artifices nec rus saturum laudare, ubi corbes / et focus et porci et fumosa Palilia faeno*. I, 69–72.

³ *Sed neque inexpertus rerum iam texere longas / audeat Iliadas, paulatim assuescat, et ante / incipiat graciles pastorum instare cicutas*. I, 459–461.

⁴ *Rustica quem Siculi delectat musa Poete, / Cui placet ex nostris pastor uterque Maro / Sive quid ulterius Vates Germane requiris. / Me quoque fer Latii ruris habere locum / Primus Teutonico pavi pecus orbe latinum / Sive ea fama aliquid, sive ea fama nihil. Bucolicon Eobani Hessi Magistri Erphurdiensis* (Erphurdiae: 1509), 39.

gyűjteményhez, melynek tárgya, Vergilius *Georgicájának* zárlatát megidézve, éppen az átlépés az ifjúkorból a férfikorba, a *genus humile* után a magasabb stílusnemekbe: eddig fiatal emberhez illő dalokat zengtünk mezei lanton, most fogadja az értebb kor termését.⁵ S az öt új idill tárgya valóban kevésbé bukolikus. Az első (XIII.) Hesseni Fülöp epikusán emelkedett magasztalása (*Encomion [...] Illustris & Magnanimi Herois Philippi Principis*), a második (XIV.) a tudományok jelenkori elhanyagolásáról (*De contemptu studiorum nostri temporis*) szól, Melanchthon Fülöpnek címezve, a harmadik (XV.) Theokritos 11. idilljének (*Kyklóps*) földolgozása (*Eurytos, ex Cyclope Theocriti factus*), a negyedik (XVI.) Nürnberg városának dicsérete (*Encomion urbis Noribergae*), végül az utolsó (XVII.) az erfurti egyetem hanyatlását választja tárgyául (*Erphurdia, de collapsio Scholae, & Reip. statu*).

Ekkor már előkészületben volt Hessus latin Theokritos-fordítása, mely valójában a teljes görög bukolikus korpuszt magában foglalta, s 1531-ben látott napvilágot Bázelenben.⁶ Theokritos tanulmányozása nyilvánvalóan hozzájárult a műfaji keretek kiszélesítéséhez, s e tágabb műfajfölfogásnak megfelelően módosítja az 1509-es *Bucolicon* címét is: *Bucolicorum Idyllia*. Az átdolgozott gyűjtemény 1539-es második kiadásban ezt megint csak az értebb korhoz illő emelkedettebb stílussal indokolja, utalva a Theokritos-fordítás ihlető szerepére is: *Nunc posteaquam aetate proveciore Theocritum totum Latino carmine convertit, maluit Idyllia, hoc est fere Imagunculas, et de variis rebus parva poemata inscribere*.⁷ Hessus tehát erősen eltávolodik a Vergilius-kommentárok közvetítette, szigorú műfaji konvenciókra épülő műfajfölfogástól.

Theokritos hatása még erőteljesebb Joachim Camerarius esetében, aki összesen húsz eklogája közül kettőt kifogástalanul dörizáló görög nyelven alkotott meg. Ezek is átlépi a műfajhatárokat, hiszen az egyik lakodalmi ének, *epithalamion melhydrión* (XVI.), míg a másik gyászdal, *melos epikédeion é thrénoi* (XVII.). De Theokritos ihlette a latin nyelvű XIX. eclogát is, mely szintén eltávolodik a vergiliusi modelltől, lévén a városi környezetben játszódó *Adóniadzousai* újraírása.

Theokritos fölfedezése mellett még egy tényező is közrejátszott a pásztori műfaj megújításában, ez pedig a századforduló talán legnagyobb könyvsikere, Baptista Mantuanus karmelita szerzetes *Adulescentia* című, 1498-ben megjelent, tíz eklogából álló gyűjteménye volt, mely szinte azonnal klasszikussá vált. A hírneves flamand humanista, Jodocus

⁵ Hactenus agresti iuvenilia carmina plectro / Pinximus, & silvas quae decuisse queant / quae quicumque leges nec passim lecta probabis / Aetati veniam, quam decet, esse sine. / Rustica nam primum quo tempore carmina lusi / Vix ierant vitae bis duo lustra meae. / Quae nunc his adiecta vides, ea senior aetas / Protulit octavae proxima Olympiadi / Quae nisi commendant tibi se satis ipsa, putato / Talia quaeve premas carmina quaeve legas. / At tu qui iuvenem nostri studiose probabas / Spero equidem melius posse probare virum / Quod si temporibus non hoc satis adsequor istis, / Fiet posteritas aequior ipsa mihi. Helius Eobanus HESSUS, *Bucolicorum Idyllia XII [...] His acceres ex recenti aeditione idyllia quinque* (Hagenau: Joh. Secerius, 1528).

⁶ *Theocriti Syracusani eidyllia trigintases: Helio Eobano Hesso interprete* (Hagenau: Johann. Setzer, 1530).

⁷ Idézi: Trine Arlund HASS, „Changing Metatexts and Changing Poetic Ideas”, in *Transformations of the Classics via Early Modern Commentaries*, ed. by Karl A. E. ENENKEL (Leiden: Brill, 2013), 47–59.

Badius már alig négy esztendővel később, 1502-ben 400 oldalas kommentárt írt hozzá.⁸ Mantuanus is szinte programszerűen távolodik el az antik mintaképtől. A korabeli paraszti életet realiztikusan festő jelenetekből, a faragatlan szereplők vaskos humorral átítatott párbeszédeiből mintegy ellen-Árkádia bontakozik ki. Nyelvében sem annyira Vergiliust követi, sokkal többet merít a szatíráköltőkből, Horatiusból, Persiusból, de különösképpen a középkorban igen nagy becsben álló Iuvenalisból. A realista jelenetelés ugyanis teljes egészében a didaktikus intenciónak rendelődik alá.⁹ Míg tehát Vergilius tájképeit Bruno Snell nyomán gyakran szokták szellemi tájnak, *geistige Landschaft*nak nevezni, Mantuanus eklogáira jobban illik az Erwin Panofsky által bevezetett erkölcsi táj, *paysage moralisé* kifejezés.¹⁰ Mantuanus Theokritoshoz hasonló mértékben befolyásolta a német humanisták, különösen a német paraszti életet hasonló realizmussal megörökítő Euricius Cordus, de Camerarius és Hessus műfajfölfogását is.¹¹ Ez utóbbi életművének talán legjobb ismerője, Harry Vredevel szellemesen párhuzamot von a bukolikus költészet e három modellje és a szövegmagyarázat három szintje között, mely szerint a *simplex* Theokritos megfeleltethető a szöveg betű szerinti értelmének, míg Vergilius az allegorikus, Mantuanus pedig a tropologikus szintnek. Joggal látja e három modell egymásra rétegződésében és szintézisében Hessus eklogáinak újszerűségét.¹²

Vannak azonban az erfurti kör költészetének további rétegei, amelyekre tudomásunk szerint még nem fordított figyelmet a kutatás. Egyáltalán nem vizsgálták Petrarca *Bucolicum carmenjének* hatását, jóllehet legújabbán Alejandro Coroleu kutatásai e 12 eklogából álló gyűjtemény rendkívüli népszerűségére világítanak rá. Többször is megjelenik az arezzói mester latin műveinek összkiadásaiban (Bázel, 1496, Velence, 1501,

⁸ *Baptistae Mantuani Bucolica sive Adulescentia in decem eklogas divisa a Iodoco Badio Ascensio familiariter exposita cum indice dictionum* (Hagnoiae: 1517).

⁹ A szatíra éppen azért foglalt el kivételesen előkelő helyet a középkori kánonban, mert amíg más költői műfajok a testi gyönyörök (*delectationes carnales*) iránt ébresztenek vágyat, a szatíra éppen ezeket a vétkeket (*vitia carnalia*) kárhoztatja, mégpedig, miként Iohannes de Garlandia nevezetes *Parisina Poetria*-jában olvashatjuk, javító szándékkal: *Item hystoricorum aliud Invectivum, in quo dicuntur turpiloquia causa malignandi, aliud Reprehensio sive Satyra, in qua recitantur malefacta causa correctionis, cuiusmodi satyre proprietates hiis versibus retinentur*. V, 359. *The Parisiana Poetria of John of Garland*, ed. with intr., transl. and notes by T. LOWLER (New Haven & London: Yale University Press, 1974).

¹⁰ Egy régebbi kutató e szemléletváltásban egyenesen a műfaj reneszánsz eltorzulását látta: S. K. HENNINGER Jr., „The Renaissance Perversion of Pastoral”, *Journal of the History of Ideas* 1 (1961): 254–61. Az *Adulescentia* kompozíciójához és a korabeli szellemi háttérnek megfelelő értelmezéséhez ld. Christine RATKOWITSCHE, „Bukolik als Ausdruck monastischer Lebensform: Die Adulescentia des Baptista Mantuanus”, *Mittelalterliches Jahrbuch* 36 (2001): 275–296.

¹¹ Ld. Harry VREDEVELD, „Pastoral Inverted. Baptista Mantuanus’ Satiric Eclogues and their Influence on the Bucolicon and Bucolicorum Idyllia of Eobanus Hessus”, *Daphnis* 14 (1985): 461–496.

¹² Harry VREDEVELD, „The Bucolicon of Helius Eobanus Hessus: Three Versions of Pastoral”, in S. P. REVARD, – F. RÄDLE – M. A. DI CESARE, eds., *Acta Conventus Neo-Latini Guelpherbytani. Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel 12 August to 16 August 1985*, Medieval and Renaissance Texts and Studies 53 (Binghampton: 1988), 375–382.

1503), de külön kötetben is, először Kölnben, 1473-ban, majd 1489-ben Deventerben, 1495-ben Cremonában, 1497-ben Bolognában. 1502-ben a megdöbbentő munkabírási Jodocus Badius Petrarca eklogáihoz is kommentárt írt, ezt pedig gyorsan követi a német Servatius Aedicollus kommentáros kiadása 1508-ban és 1512-ben.¹³ Ennek ellenére a német humanisták eklogáinak modern kiadásaiban még Petrarca nevével is alig találkozunk. Hogy csak két példát említsünk, Armgard Müller ígéretes című disszertációjának *Vorbilder* című fejezetében Vergilius és Calpurnius Siculus után rögtön Baptista Mantuanus következik,¹⁴ Lothar Mundt máskülönben mintaszerű Camerarius-kiadásában pedig Petrarca neve még a névmutatóban sem szerepel.¹⁵

Márpedig Petrarca ihlető szerepe az erfurti kör szerzőinél már az első vizsgálódásoknál kitapintható. Így Euricius Cordus VI. eklogájában, mely a korabeli klérus züllöttségéről ad keserűen satirikus képet, nemcsak a főhős, Sylvius neve idézi meg Petrarcat,¹⁶ hanem a lelki fájdalom, a bánat és a megbotránkozás rajza is:

Non idem est animus semper, non una voluntas
 Maxima succensam rapit indignatio mentem:
 Nec meminī quod eram qua nunc ego concitus ira.
 Est propior cantu fletus: non unica gutta
 Sanguinis, incisum si quis me pungeret, iret. (VI, 12–16)

A *rapit indignatio mentem* kifejezés óhatatlanul fölidézi ugyan Iuvenalis szállóigévé vált szavait (*facit indignatio versum*, I, 79), ám a tartalmi eltérés miatt aligha ezt tekinthetjük közvetlen előképnek. Szó szerinti egyezést találunk viszont Petrarca *Ad se ipsum* című híres költeményével, valamint a *Bucolicum carmen* XI. darabjával:

Sepius ambiguum gravis indignatio mentem
 Digna subit iustusque dolor mecum intus et extra
 Colluctans... (Epystole metricae I, 7, 56–58)

Pectoris est medicina palam lugere. Fuisset
 Idem animus semper! Nunquam hec precordia torpor
 Verteret in silicem; nocuit tacuisse dolenti. (XI, 14–16)

¹³ Alejandro COROLEU, *Printing and Reading Italian Latin Humanism in Renaissance Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 24–37.

¹⁴ Armgard MÜLLER, *Das Bucolicon des Euricius Cordus und die Tradition der Gattung* (Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 1997).

¹⁵ CAMERARIUS, Joachim. *Eclogae/Die Eklogen*, mit Übersetzung und Kommentar von Lothar MUNDT (Tübingen: Gunter Narr, 2004).

¹⁶ ...non Damon elegi esse sed Sylvius, et propter insitum silvarum amorem, et quia hoc poetandi genus, ut dixi, in solitudine michi et in silvis occurrerat. Cetera clara sunt. Iterum vale. Var. 49. (*Ad Barbatum Sulmonensem*).

Joachim Camerarius hasonlóképpen keserű hangvételű III. eklogájának (*Querela sine Aglaeus, εις ποτηριοκλέπτην*) indulatos fölütése úgyszintén Petrarca eklogáinak sorait kontaminálja:

Ergo novis mea res obnoxia damnis
Semper erit? Lacrimas semper iactura recentes
Eliciet quaedam, et curas curae accumulabunt? (III, 1–3)

quorsumve recentes
Mesta pluet lacrimas, nec lumina nostra madescent?
(*Buc. carm.* V, 2–3)

Imo age, perge, precor; pariter lacrimabimur ambo,
Et pietas communis enim et iactura dolorque.
(*Buc. carm.* X, 34–35)

Arra pedig, hogy Petrarca hatása jóval túlmutat egyes fordulatok átvételén, jó példa Joachim Camerarius XII., *Battus* című eklogája. Camerarius ebben a költeményében nem oly módon lép túl a műfaji határokon, hogy maga mögött hagyná a pásztori világot, miként az érett férfikorba lépő Eobanus Hessus. Megmarad a lehető legbukolikusabb jelenetezésnél, ám a költeményt a *genus grande* hangkörébe emeli. Pedig maga a cím ennek éppen az ellenkezőjét ígéri, hiszen világossá teszi, hogy a minta Theokritos IV. idillje, melynek főhőse egy Battos nevű szegény kecskepásztor, aki valahol Krotón határának nem éppen idillikus, napégette mezőin kesereg az élet legkülönfélébb nehézségein (ráadásul mindeközben még tüske is megy a lábába), társa, Korydón pedig a maga együgyű módján, közmondásszerű, filléres bölcsességekkel próbál belé lelket önteni:

θαρσεῖν χρῆ φίλε Βάττε: τάχ' αὔριον ἔσσειτ' ἄμεινον.
ἐλπίδες ἐν ζωοῖσιν, ἀνέλπιστοι δὲ θανόντες.
χὼ Ζεὺς ἄλλοκα μὲν πέλει αἴθριος, ἄλλοκα δ' ὕει. (41–43)¹⁷

Talán ez Theokritos legrealisztikusabb, a mimos hagyományaihoz legközelebb álló, teljes egészében párbeszédés idillje. Camerarius azonban ezt a humoros kis költeményt a *Kontrastimitation* jegyében baljósan komorrá, szinte apokaliptikus hangulatúvá formálja. Tárnya ugyanis korántsem valamely hétköznapi vesződés, hanem a schmal-kaldeni háború okozta rémület és pusztítás, melyben, jegyezzük meg, szerepe volt a

¹⁷ Csak bizalom, kedves Battos, majd jobb lesz a holnap; / élőké a remény, nem veszthetik el, csak a holtak. / Zeus is, néha derült egű ott fent, máskor esőt küld. (Kerényi Grácia ford.)

rettegett törökverő, Nyáry Ferenc vezetésével portyázó magyar huszárezredeknek is.¹⁸ Battus alighanem Camerarius alteregója, mivel a schmalkaldeni szövetség összeomlása után családjával együtt maga is menekülni kényszerült Lipsceből, ahol már 1541 óta tanított. Az őt vigasztaló Menalcas pedig Lothar Mundt kutatásai szerint nem lehet más, mint egykori diáktársa, Daniel Stiebar, akinél Würzburgban végül menedékre talált.¹⁹ Az ekloga Battus hosszú monológiájával kezdődik, mely Theokritos említett idilljével és a bukolikus konvenciókkal éles ellentétben, miként a szövegpárhuzamokból világossá válik, jórészt epikus motívumokból építkezik, szinte halmozva az *Aeneis*ből, Lucanustól, Statiustól, Claudianustól származó kölcsönzéseket. A korabeli olvasókban a magasztos hangulatot még tovább fokozhatták az ókeresztény költészetből, az iskolai auctornak számító Iuvencustól, Aratortól, azután Ennodius-tól, Venantius Fortunatus-tól átvett fordulatok:

Dum furor et gravis ira ducum toto ardet in orbe,
 Et cupidus rapit in partes discordia mentes,
 Victa iacet pietas, miscetur sacra profanis,
 Summa agitur veluti vertigine concita rerum.
 Ipse deus, deus ipse suo spoliatur honore.
 Error ubique animos tenet, et mendacia fulcit
 Vana superstitio, verique repellitur autor,
 Aut regnat vitae levitas furiosa profanae,
 Ultima et ingratum nunc urgent tempora mundum.
 Spes abit ipsa etiam fugiens. Age perge, Thalia. (12–20)

12 Verg. *Aen.* 2, 316–317 furor iraque mentem / praecipitat; Verg. *Aen.* 5, 781 Iunonis gravis ira neque exsaturabile pectus; Verg. *Georg.* 1, 511 saevit toto Mars impius orbe 13 Sil. Ital. *Pun.* 9, 288–299 discordia demens / intravit caelo; Claud. *In Eutr.* 2, 541–542 geminas inter discordia partes / hoc auctore fuit; 14 Ovid. *Met.* 1, 149–150 victa iacet pietas, et Virgo caede madentes, / ultima caelestum, terras Astraea reliquit. Hor. *Epist.* 1, 16, 54 miscebis sacra profanis 15 Luc. *Phars.* 8, 16–17 vertigine rerum / attoniti 18 Verg. *Aen.* 8, 187 vana superstitio veterumque ignara deorum; Prud. *Perist.* 10, 318 lux ipse vera veri et auctor luminis 20 Prosper Aquitanus, *Ad coniugem* 29–31 Impia confuso saevit discordia mundo, / pax abiit terris; ultima quaeque vides. / Et si concluso superessent tempora saeclo

Csak a hosszú, 21 soros monológ után kerül sor Battus és Menalcas találkozására:

Battus agens pecudes, pascens armenta Menalcas
 Forte sub umbrosam ferventi sidere silvam

¹⁸ Ld. újabban GUITMAN Barnabás, „Fejezetek a schmalkaldeni háború történetéből”, *Világtörténet* 36, 2. sz. (2014): 295–314.

¹⁹ Joachim CAMERARIUS: *Eclogae...*, 259.

Compulerant ovibusque boves iunctasque capellas.
 Tum prior incumbens trunco sic infit acerno
 Battus et ex alto ducit suspiria corde
 Et moesto iustas effundit ab ore querelas...
 „O mihi si fuerat his fatis additus ordo,
 stamina rupissent celeri mea pollice Parcae.
 Nam quid ego primum querar, aut quo fine quiescet
 Extremus dolor? Aret humus, nec pascua parvum
 Laeta gregem recreant, neque spem modo concipit arvom
 Seminis atque novae spondet mala tempora messis.
 Quin etiam irriguos liquida scaturigine campos,
 Semper et in solis celique ardore virentes
 Immanis mihi vastat aper.” (22–36)

23 Mant. *Adul.* 7, 106–108 Ducit in umbrosam silvam, crudele ferarum / Hospitium, loca taetra situ et caligine opaca; Ennod. *Carm.* 1, 7, 26 ferventi Pallas sidere dona ferat. 25 *Aen.* 12, 10 tum sic affatur regem atque ita turbidus infit; Iuvenius, *Ev.* 1, 453 ac sic discipulis gremium cingentibus infit 26 Petrarca *Buc. carm.* 2, 67–68 Incipe; forte sequar, nisi vox tua terreat, – inquit / Silvius. Ille alta fregit suspiria voce; Petrarca *Buc. carm.* 5, 8–9 Aliunde profecto / Luctus et offensi veniunt suspiria cordis 27 Petrarca *Buc. carm.* 7, 139–140 Pamphilus ut redeat, iustas licet arte querelas / Abstulimus, tacitam mestus sili sorbeat iram 29 Stat. *Theb.* 8, 13 tunc demum rumpebant stamina Parcae; Stat. *Theb.* 5, 274–275 abscederunt tristes crudelia Parcae / stamina 30 Petrarca *Buc. carm.* 10, 1–4 Quid querar, et quam iusta michi sit causa dolendi? 31 Iuven. *Evang.* 1, 159 pastores tenuit vigiles per pascua laeta; Arator, *Act. Apost.* 2, 260–261 ad pascua cunctos / se duce laeta vocans has explicat ore loquelas 32 Venant. Fort. *Carm.* 5, 7, 9 hinc ubi flumen aquis recreat; Venant. Fort. 7, 8, 47–48 ut recreat mundum veniens lux solis ab ortu; Boccaccio *Bucc. carm.* 14, 177–179 quis dicere rivos / Argento similes mira scaturigine circum / Omnia rorantes

Szokatlan helyen, hiszen szinte kötelező műfaji szabály, hogy a pásztorok találkozása nyitójelenetként szerepeljen, miként Vergilius talán legidillikusabb, legmeseszerűbb eklogájának, nevezetesen a VII-nek a fölütésében.²⁰ Camerarius éppen ezt idézi meg, s fordítja rögtön a visszájára. A találkozót ugyanis Camerariusnál nem derűs költői vetélkedés követi, miként Vergiliusnál, hanem az árnyékos erdőbe húzódva, egy juharfa törzsének támaszkodva Battus folytatja megkezdett panaszos monológját továbbbi 27 soron át, melyre az ekloga utolsó egyharmadában Menalcas 32 soros vigasztaló beszéde következik. A találkozás jelenete azonban mind elhelyezésében, mind tartalmában – alighanem tudatos allúzióként – Petrarcát is megidézi, mégpedig a *Bucolicum carmen* hasonlóképpen tragikus hangnemű darabját, az *Argust*, melynek tárgya

²⁰ Forte sub arguta consererat ilice Daphnis / compulerantque greges Corydon et Thyrsis in unum, / Thyrsis ovis, Corydon distentas lacte capellas, / ambo florentes aetatibus, Arcades ambo, et cantare pares et respondere parati. (1–4)

Bölcs Róbert király halála, Nápolyi Endre meggyilkolása, és a merénylet után a Nápolyi Királyságban kialakult belpolitikai káosz. Az ekloga itt is hosszú monológgal veszi kezdetét: az elbeszélő Ydeus, vagyis Róbert király kamarása, Giovanni Barrili rettentes viharról számol be, amely gyökerestül csavar ki egy roppant ciprusfát – ez alatt a kortárs kommentárok szerint Endre herceget kell értenünk. A kidőlő ciprus maga alá temeti a dombokat és a mezőket. A pásztorok fejvesztetten menekülnek: Silvius, vagyis Petrarca és Phitias, vagyis Róbert király egykori kancellárja, Barbato da Sulmona történetesen ugyanazon hegy két barlangjába húzódik be, s kezdetét veszi hosszú párbeszédük, melynek során előbb a kegyetlen sorsot panaszolják, majd mindketten megsiratják a pásztorok csodálatos, százszerű királyát, Argust. A tulajdonképpeni bukolikus nyitókép tehát, éppúgy, mint Camerariusnál, csak Ydeus hosszú és epikus hangütésű elbeszélése után, a 24. sorban veszi kezdetét, egyszerre hívva elő Vergilius VII. eklogájának említett kezdőjelenetét, valamint az V. ekloga szakrális-idilli barlangba visszavonuló szereplőit. E két aranykori hangulatú fölütést azonban Petrarca nemcsak összeolvasztja, hanem – és Camerariusnak e tekintetben is előképül szolgálhatott – ki is fordítja a vihar elől reszketve, hanyatt-homlok menekülő, és ott nem derűs dalversenybe, hanem siratóénekebe kezdő pásztorok képével. A terjedelmes epikus bevezető tehát itt is a pásztoridill lerombolását készíti elő:

Silvius et Phitias scopulum fortassis eundem
 Precipiti petiere gradu, gemisque cavernis
 Occulere animas trepidi, nec pauca gementes.
 Post, ubi laxatis tempestas fracta parumper
 Nubibus et celi siluerunt murmura fessi,
 Incipit illacrimans Phitias... (24–29)

Jól illeszkedik ehhez azon epikusan fenséges hangvétel, amely nem csak az *Aeneis*-ből és a Petrarca által nem kevésbé jól ismert Lucanusból és Statiusból merít sokat. Ki is váltotta ezzel hűséges tanítványa, a latin pásztori költészetben is maradandót alkotó Giovanni Boccaccio alig leplezett rosszállását. A Fra Martino da Signának írott, gyakran idézett levelében megjegyzi, hogy mestere egyrészt túlzásba vitte az allegorizálást, másrészt a műfaji elvárásokkal szemben szokatlanul fenséges hangot ütött meg: *stilum preter solitum paululum sublimavit*.²¹ A Petrarcat megszemélyesítő Silvius beszéde, amely az Endre halálát megelőző vészjósló előjeleket veszi sorra, komor hangvétele és vészterhes képi világa ellenére is bátorítással végződik, amely epigrammatikus tömörségű összefoglalását adja a Petrarca életművében lépten-nyomon fölfedezhető keresztény-sztoikus magatartásnak: a *fortuna*, a Vergiliustól más műveiben is gyakran idézett,

²¹ Post hunc autem scripserunt et alii, sed ignobiles, de quibus nil curandum est, excepto inclito preceptore meo Francisco Petrarca, qui stilum preter solitum paululum sublimavit et secundum eglogarum suarum materias continue collocutorum nomina aliquid significantia posuit. *Ep.* 23.

minden emberi számítást keresztülhúzó *ineluctabile fatum* mindent fölforgató hatalmával a sorscsapások elviselését állítja szembe, s azt a végső soron jótékony hatású próbatételként (*experientia*) gondolja el:

Sed ferre necesse est!
 Hec est vita hominum, Phitia; sic leta dolendis
 Alternat fortuna ferox. Eat ordine mundus
 Antiquo; nobis rerum experientia prosit:
 Quo grex cumque miser ruerit, consistere pulcrum est.
 (53–57)

Camerarius ebben is Petrarcát vette mintaképül, hiszen Battus panaszaiban után Menalcas vigasztalása, noha célzásaiban a theokritosi idillt is előhívja, az ekloga záró sorai-
 ban ugyanazt a keresztény sztoicizmust szólaltatja meg, mint az *Argus* Silviusa:

Forsitan et vani terroris opinio fallet
 Evenietque metu nostro felicior annus,
 Succurretque dei accisis clamentia rebus,
 Illius, quem nos vera pietate colentes
 Novimus esse deum celo terraque potentem.
 Cuius nos precibus venerantes numina castis
 Firma, quicquid erit, freti ipso mente feremus. (85–91)

A Quattrocento Itáliájában Petrarca rendhagyóan emelkedett, epikus stílusa alig talált követőkre. Érdekes viszont, hogy német nyelvterületen éppen az *Argus* tűnik az egyik legnépszerűbb költeményének. A svájci reformáció jelentős alakjaként számon tartott Joachim Vadianus 1517-ben keletkezett *Faustus* című eklogájának viharjelenetéhez épp-
 úgy Petrarca költeménye adja a mintát, mint a szintén bécsi Ulrich Fabri Miksa császár halálára írott *Argus, seu κλαυθμὸς βοτηρικὸς, id est fletus pastoralis* című epicediumához.

Camerarius azonban az említett, Bécshez kötődő szerzőknél megfigyelhető formális imitációnál, egyes képek kölcsönzésénél jóval tovább jutott. A teljes bukolikus hagyomány alapos ismerőjeként két olyan költeményt idéz meg egyszerre, melyeket összeköt, hogy egyaránt *consolatió*t foglalnak magukba, egyszeresmind azonban a műfaj-
 ban rejlő lehetőségek két szélső pólusát képviselik: Theokritos idillje a mimos hétköz-
 napi realizmusát, Petrarca költeménye az eposz emelkedettségét.

Ez az Árkádia immár nem az önfeledt *lusus*, a kortárs Andrea Navagero, Marcantonio Flaminio, Istvánffy Miklós elegáns verseinek harmatos rózsákkal és violákkal illatozó, bűbajos Hyellákkal, Alcinoékkal, Lycinnákkal benépesített világa, hanem az összeomlás, a zűrzavaros állapotok, a sorscsapások közepette való férfias helytállásé. Aligha érthetünk tehát egyet azon pszichologizáló megközelítéssel, amelyet Harold Bloom híres könyve nyomán a kora újkori bukolikus költészet több kutatója is átvett,

és amely szerint az epikus stílussal való kísérletezés az eredetiség hiányától, a jelentéktelenségtől vagy az utókor ítéletétől való szorongás (*anxiety of originality*, *anxiety of insignificance*, *anxiety of posterity*) kompenzálása volna.²² Kivált nem Camerarius esetében, aki eklogáinak jó részét ki sem adta, csak 1568-ban, fia, Ludwig szorgalmazására jelent meg a teljes gyűjtemény. S ha valamitől szorongott, az nem az eredetiség hiánya volt: az egyes költeményekhez még ekkor is csak olyan magyarázatokat fűzött, amelyek minden, az elmúlt évtizedek vallási és politikai küzdelmeire való utalást elhallgattak. Bár Petrarca hatásának teljes és részletekbe menő föltárása még hosszas vizsgálódásokat igényelne, összegzésként annyit talán megkockáztathatunk, hogy a reformáció pásztori költészetének Vredeveld által megjelölt három alapvető modellje, a theokritosi, a vergiliusi és manutanusi műfajfölfogás mellé negyedikként oda kell sorolnunk a petrarcai változatot is.

²² „...an anxiety of insignificance troubling pastoral poets in a dispensation geared to the epic. Even while writing eclogues, poets generally view the form against the full hierarchy of genres, and work into it the substance of other modes and forms – even those specifically not-pastoral, even those which the pastoral is definitively avoiding or opposing.” Sukanta CHAUDHURI, „Paulo maiora canamus: The Transcendence of Pastoral in the Neo-Latin Eclogue”, *CRCL* 33 (2006): 91. Az „*anxiety of originality*” fogalmához ld. Thomas GREEN, *The Light in Troy: Imitation and Discovery in Renaissance Poetry* (New Haven: Yale University Press, 1982), 195. Thomas HUBBARD a bukolikus költészet történetét áttekintő monográfiájában az „*anxiety of posterity*” terminust használja: „We see, moreover, a heightened anxiety not only about the author’s relation to the past, but about his relation to posterity as interpreted through the framework of the past.” *The Pipes of Pan. Intertextuality and Literary Filiation in the Pastoral Tradition from Theocritus to Milton* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998), 248.

Kecskeméti Agricola János eklogája Titus Amicinushoz
Egy elfeledett humanista költő kapcsolatrendszere
és egy antik műfaj aktualizálása

Az alábbiakban egy protestáns humanista költő eklogáját mutatom be mint egy antik műfaj felelevenítésének példáját a reformáció korában. A 16. századi magyarországi latin nyelvű irodalom egy kevésbé ismert alakja Kecskeméti Agricola János. Bár koszorús költőként említik, csak négy, nyomtatásban megjelent műve ismert, amelyek egy gyászverset kivéve diáktársaihoz intézett búcsúversek.

A vers részletesebb elemzése előtt érdemes a szerzőre és munkásságára, illetve a műveinek irodalmi közegére vonatkozó ismereteket áttekinteni, elhelyezve a kor felekezeti és művelődési viszonyai között. A 16. századi magyarországi művelődéstörténetben kiemelkedő szerepet játszott a wittenbergi egyetem és benne a Melanchthon támogatásával 1555-ben létrejött magyar *coetus*.¹ Tagjainak első tudományos munkáit, alkalmi költeményeit, beszédeit és egyéb műveit a wittenbergi nyomdák adták ki. Melanchthon közvetítette felénk az európai humanizmust és Erasmus munkásságát is,² élénk kapcsolataik pedig megmaradtak a különböző felekezeti viták ellenére is.

Ehhez a körhöz tartozott Johannes Agricola Ketskemetiensis (magyarul valószínűleg Kecskeméti Szántó vagy Mező János), akinek életéről keveset tudunk, de fennmaradt versei alapján fel lehet vázolni kapcsolatrendszerét.³ Nagy valószínűséggel

¹ Melanchthon és a wittenbergi egyetem kapcsolatáról ld. újabban: Martin H. JUNG, *Melanchton és kora*, (Budapest: Kálvin Kiadó, 2012), 35–39, 105–106, a magyarországi diákokról: SZABÓ Géza, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Bibliothek des Protestantismus im Mitteleuropäischen Raum, Bd. II (Halle an der Saale: Akademischer Verlag, 1941); SZABÓ András: „Magyarok Wittenbergben (1555–1592)”, in SZABÓ András, *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, 79–90, Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok 2 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999); Uő, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017).

² RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség”, in RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *„Nympha super ripam Danubii”: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 28, 161–174 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 173–174; a reformáció és Erasmus ellentmondásos viszonyáról: JUNG, *Melanchton...*, 84–86.

³ Életútjáról ld. MARTON Sándor, „A kecskeméti református egyház megalapítása”, *Kecskeméti Nagy Képes Naptár*, szerk. EÖTVÖS NAGY Imre (1915): 201–206; MARTON Sándor, „Képek a kecskeméti református kollégium történetéből”, *Az Országos Református Tanáregyesület Évkönyve az 1926–27-ik tanévről*, szerk. Dr. PAPP Ferenc egyesületi főjegyző, 21 (1927): 47–56 (Debrecen: Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata) (az 1927. június 8-án Kecskeméten tartott közgyűlésen elhangzott előadás szövege); SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona, „Agricola János, Szántó”, in PÉTERNÉ FEHÉR

Kecskeméten született az 1540-es évek első felében. Otthoni előtanulmányai után Sárospatakon⁴ a jeles humanista, Balsaráti Vitus János tanítványa lett.⁵ Ezután 1562 és 1564 között Wittenbergben tanult, az egyetemi anyakönyvben⁶ és Laskai Csókás Péter *De homine* című orvosi munkájának előszavában a magyar diákok névsorában is szerepel.⁷ Költői művei is ebből az időszakból származnak. Laskai Csókásnál mint „*poeta laureatus*”, borostyánkoszorús költő szerepel, ezt a címet pedig valamilyen magasabb méltóság (császár, választófejedelem, püspök) vagy jeles humanista tudós adományozta.⁸ Zoványi Jenő szerint 1564-től a tolnai iskolát vezette, de az iskola történetét feldolgozó Kathona Géza erről nem tud. Talán azonos az 1570–1575 között működő Agricola János nagybányai református lelkésszel, akit innen Báthory István utasítására Gyulafehérvárra hívtak Ilosvai Benedek mellé.⁹ Ott az iskola lektora is volt,¹⁰ majd 1583-ban

Mária, SZABÓ Tamás és SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona, *Kecskeméti Életrajzi Lexikon*, főszerk. Dr. VARGA János, lektorálták és kieg. Dr. OROSZ László, Dr. MARKÓ László, Kecskeméti füzetek 4 (Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft. – Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, 1992), 18; újabban SZÉKELY Gábor, „Egy elfeledett humanista költő kapcsolatai: Kecskeméti Agricola János versei wittenbergi diáktársaihoz”, in „*Hiszek, hogy megértem!*”: *Konferenciakötet: Doktoranduszok Országos Szövetsége Hittudományi Osztály, Fiatal Kutatók és Doktoranduszok IV. Nemzetközi Teológuskonferenciája, Budapest, 2013. november 30.*, szerk. GÉR András László, JENEI Péter és ZILA Gábor, Károli könyvek – Tanulmánykötet (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, 2015), 262–271; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 170–171.

⁴ MARTON, „Képek a kecskeméti református...”, 48. A sárospataki iskoláról mint humanista központról ld. SZABÓ András, „Melanchtontól Lipsiusig: Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90, 5. sz. (1986): 483–506; SZABÓ András, „Perényi Gábor szerepe korának egyházi életében és művelődésében”, in SZABÓ András, *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, 27–35, Régi magyar könyvtár: Tanulmányok 2 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999).

⁵ Életéről ld. ZOVÁNYI Jenő, „Balsaráti (helyesen Bassarági) Vitus János”, in *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon (MPEL)*, szerk. Dr. LADÁNYI Sándor (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³), 43; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Balsaráti Vitus János, egy magyar orvosdoktor a 16. században”, *Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae)* 78–79 (1976): 13–42; SZABÓ, „Melanchtontól Lipsiusig...”, 486–489; TAMÁS Zsuzsanna, „Balsaráti Vitus János”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (MAMÜL)*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, XIV köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014), 2003, I:190.

⁶ 1562. május 29-én iratkozott be. SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17 (Budapest: ELTE Levéltár, 2011), 270, 3093. tétel.

⁷ Petrus Monedulatus LASCOVIUS (LASKAI CSÓKÁS Péter), *De homine magni illo in rerum natura miraculo...*, (*Witebergae: per haeredes J. Cratonis, 1585*) (RMK III 744), az előző számozás nélkül.

⁸ Egy későbbi példa a századfordulóról: SZABÓ András, „Thúri György, a koszorús költő”, in SZABÓ, *Respublica litteraria...*, 132–139 és Szabó András személyes észrevétele, melyet ezúton is köszönök.

⁹ KÁDÁR Miklós, *A nagybányai református egyházközség története: Megjelent a templom felszentelésének 200. évfordulójára* (Nagybánya: Genius nyomda, 2009), 53; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 171.

¹⁰ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Humanizmus és reformáció 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 354–355.

ismét Tolnán említik rektorként. Kathona Géza szerint viszont valószínűbb, hogy ott hasonló nevű fiáról van szó, mivel a nevében szereplő Pastoris jelző lelkipásztor édesapára vall.¹¹ Szerinte az ifjabb Agricola János már nem tanult Wittenbergben, mert a 16. század végén már hanyatló korszakában volt a tolnai iskola, nem jellemző az egyetemet végzett tanárok jelenléte, így ezért sem valószínű, hogy Kecskeméti Agricola János ekkor Tolnán tanított volna. Elképzelhető azonban, hogy Agricola Pastoris János és Kecskeméti Agricola János mégis azonos személy lehet, mivel – mint az alább látható lesz – a költő valószínűleg az első kecskeméti lutheri szellemű lelkipásztor fiaként született. Ezt az is alátámasztja, hogy Kecskeméti Agricola János ekkoriban negyvenes éveiben járhatott, tekintetbe véve a korabeli peregrinációs szokásokat, amelyek szerint a diákok húszas éveik elején kezdték meg akadémiai tanulmányaikat.¹²

Agricola János első ismert verse 1563-ban született, tanulótársa és gyermekkori barátja, Benedictus Cyka (magyarul talán Cika vagy Csikai Benedek) tiszteletére. Ő két év után hazaindult, Agricola János pedig még egy évre kint maradt.¹³ Az utóbbi ekkor a korabeli egyetemi szokás szerint latin nyelvű búcsúverset (*carmen propempticon*) írt hazatérő társához, amely ugyanebben az évben nyomtatásban is megjelent, a címzett rövid válaszával együtt.¹⁴ A vers címzettje Benedictus Ketskemeti néven szerepel az egyetem anyakönyvében,¹⁵ illetve Laskai Csókás listájában mint az első kecskeméti származású diák Wittenbergben.¹⁶ Később több északkelet-magyarországi gyülekezet (feltehetően már református) lelkészeként működött, 1579-ben Kassán magyar káplán volt.¹⁷ A vers egyetlen példányát a brassói Honterus Gimnázium könyvtárában találta

¹¹ KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Humanizmus és reformáció 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), 21, 43, 200, 144. jegyzet. Azt Kathona is elismeri, hogy az Agricolát néhány évvel követő rektor, a tolnai származású Szárászi Ferenc (1586–1588) viszont járt egyetemre, 1584-ben Wittenbergben, majd 1585-ben Heidelbergben folytatott tanulmányokat, mielőtt átvette az iskola vezetését. Ez alapján pedig nem zárható ki, hogy elődje is tanult Wittenbergben, így mégsem lehet teljesen elvetni, hogy azonos lehet a költővel.

¹² Ősz Sándor Előd személyes észrevétele, melyet ezúton is köszönök.

¹³ MARTON, „Képek a kecskeméti református...”, 47.

¹⁴ Teljes címe: *Carmen Propempticon Doctissimo Ac Integerrimo Viro D. Benedicto Kecskemeti suo sympatriotae carissimo, Witeberga in patriam redeunti, Anno 1563. 8. Aug: scriptum A IOHANNE AGRICOLA KECSKEMETI.* (RMK III/1., 520.); SZAPPANOS Károly, *A kecskeméti ref. egyház és iskolái története 1564–1931* (Kecskemét: Petőfi-Könyvnyomda Könyvkötészet, é. n. [1931]), 5; DR. KOVÁTS Andor, „Vázlatok a kecskeméti jogakadémia történetéhez”, in *Emlékkönyv a Kecskeméti Református Jogakadémia fennállásának századik évfordulójára 1831–1931*, 3–79 (Kecskemét: Első Kecskeméti Hirlapkiadó-és Nyomda-Részvénytársaság, 1932), 5; OROSZ László, *Kecskemét irodalmi öröksége*, Kecskeméti füzetek 2 (Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft. – Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, 1990), 10; OROSZ László, FÜZI László, *Kecskemét irodalomtörténete*, Porta könyvek (Kecskemét: Kecskeméti Lapok Kft., 2003), 11.

¹⁵ 1561. július 5-én iratkozott be: SZÖGI László, *Magyarországi diákok...*, 2011, 269, 3082. tétel. A *coetus*nak is tagja volt: SZABÓ Géza, *Geschichte des ungarischen Coetus...*, 134; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 171.

¹⁶ LASCOVIUS, *De homine...*

¹⁷ Héderváry István gálszécsi prédikátor végrendelete, 1570. január 22, közli: *Magyar Protestáns Egyház-történeti Adattár*, szerk. ZSINKA Ferenc (A tudományos könyvsorozat XXXI. kötete) (Budapest: Ma-

meg és innen írta le elsőként Julius Groß a brassói gimnáziumi könyvtár német nyelvű katalógusában,¹⁸ majd Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárban. Tartalmát Marton Sándor irodalomtörténész, kecskeméti főiskolai tanár publikációiból ismerjük, a nyomtatvány jelenleg lappang vagy elpusztult.¹⁹

A mű jelentőségét növeli, hogy ez az egyetlen forrás, amely fényt vet a kecskeméti reformáció gyökereire. A vers három művelt helyi polgár, Ambrosius Agricola, valószínűleg a versszerző apja, Franciscus Cyka (Csikai Ferenc), vélhetően Cyka Benedek apja vagy más rokona és Sebastus Abbas (Abai, Apáti vagy Pap Sebestyén) küzdelmét adja elő, akik a városi tanács ellenében, de a török engedélyével megalapították az ekkor még lutheri szellemű reformált gyülekezetet.

Egyéni művei mellett Agricola egy antológia társszerzőjeként is írt verset, az 1564-ben Itáliába indult Caspar Czipczinus (Szepesi Horvát Gáspár) tiszteletére.²⁰ Szerzőtársai egyúttal diáktársai is voltak, később pedig a formálódó magyarországi református egyházban kaptak szerepet. Eszéki Mihály valószínűleg Tolnán tanult, 1563–1565 között járt a wittenbergi egyetemre, ahol 1564-ben lett a magyar *coetus*

gyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1928), XII:3–5; KÁZMÉR Miklós, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)* (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1993), 567; IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, „A szellemi élet csirái a középkori Kecskeméten”, *Forrás* 33, 5. sz. (május) (2001): 90–96, 93–94; *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek: 16–17. század*, szerk. DIENES Dénes Millenniumi magyar történelem: Források (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 286; SZABÓ András, „Kassai magyar lelkészek és tanárok a 16. század második felében”, *Urbs: Magyar Várostörténeti Évkönyv* 3 (2008): 179–191, 187; CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM): Proszopográfiai rész I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, I/1: A–L (Budapest: Magyar Evangélikus Digitális Tár, 2014), 807, hozzáférés: 2018.03.17. <http://medit.lutheran.hu/site/konyv/2286>, http://real.mtak.hu/44275/1/ELEM_I_1_1522_1610_A_L_ISBN_u.pdf; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 171.

¹⁸ JULIUS GROSS, *Katalog der von der Kronstädter Gymnasialbibliothek bei der 400-jährigen Luther-Feier in Kronstadt ausgestellten Druckwerke aus dem Reformationszeitalter* (Kronstadt: Druck u. Lith. v. Joh. Gött & Sohn Heinrich, 1883, hasonmás kiadása: Nabu Press, 2012), 45–46, Nr. 191.

¹⁹ MARTON Sándor, „A kecskeméti református egyház...”; MARTON, „Képek a kecskeméti református...”, 47. A Honterus Gimnáziumot 1948-ban államosították, ekkor a könyvtár nagy részét a Román Országos Levéltár Brassó megyei kirendeltségénél helyezték el, egy része viszont a brassói evangélikus egyházközség levéltárába került, a nyomtatvány jelenleg egyik gyűjteményben sem található. Ősz Sándor Előd, az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának munkatársa (Kolozsvár) és Gernot Nussbacher nyugalmazott levéltáros, a brassói állami levéltár korábbi munkatársának tájékoztatása, melyet ezúton is köszönök.

²⁰ ESZÉKI Mihály – KECSKEMÉTI SZÁNTÓ János (Ioannes Agricola Kecskemeticus Pannonius) – KÁROLI Péter – TELEKI István (Stephanus Telechius Vngarus), *Carmina Propemptica. Nobili Et Generoso Viro, D. Caspari Czipczino, E Celebri Academia Wittebergensi in Italiam proficiscenti 9. Calend. Aprilis, Anni 1564. scripta A studiosis quibusdam Nationis Vngaricae* (Witebergae: Excudebat Iohannes Crato. Anno M.D.LXIII.) (RMK III/1. 529); GROSS, *Katalog...*, 45, Nr. 186. A címettről: SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus...*, 22, 59, 132; SZÖGI, *Magyarországi diákok...*, 261; SZLAVIKOVSKY Beáta, *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken. I. rész, 1526–1918*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 16 (Budapest: ELTE Levéltár, 2007), 45, 217. tétel; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 154.

XIV. seniora.²¹ Hazatérve káplán volt Eszéki István tolnai lelkész mellett.²² Stephanus Telechius Vngarus (Teleki István) 1563-tól tanult Wittenbergben.²³ A legjelentősebb személyiség közülük Károlyi Péter lett, aki lelkészként, rektorként, íróként, majd 1573-tól haláláig tiszántúli püspökként az elkövetkező évek felekezeti küzdelmeinek egyik vezéralakjává vált, Dávid Ferenc ellenfeleként a kibontakozó antitrinitarizmussal szemben foglalt állást.²⁴

Szintén 1564-ben jelent meg Agricola János másik társszerzős műve. A vers szövege a Boroszlói Egyetemi Könyvtárban maradt fenn, egy néhány oldalas önálló kiadványban, amely valójában több, hosszabb-rövidebb sírverset foglal magába.²⁵ A verset Szakmári Orsolya nagymihályi lelkészné halálára Szegedi Lőrincel, ez esetben is egyik diáktársával együtt írta.²⁶ Ő is ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely tanulmányai ré-

²¹ SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus...*, 54, 134–135; KATHONA, *Fejezetek a török hódoltsági...*, 17, 40; SZÖGI, *Magyarországi diákok...*, 271, 3128. tétel; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 136.

²² 1563. július 17-én iratkozott be. KATHONA, *Fejezetek a török hódoltsági...*, 17.

²³ 1563. június 14-én iratkozott be. SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus...*, 134; SZÖGI, *Magyarországi diákok...*, 272, 3147. tétel; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 260.

²⁴ 1563. augusztus 30-án iratkozott be. SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus...*, 33, 77, 135; SZÖGI, *Magyarországi diákok...*, 272, 3135. tétel; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 165–166. Életútját és irodalmi működését ismerteti: ZOVÁNYI, „Károlyi Péter”, in *MPEL*, 296–297; NAGY KÁLOZI Balázs, „Károlyi Péter”, in *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Dr. BARTHA Tibor, *Studia et Acta Ecclesiastica II* (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967), 473–515; KATHONA, *Fejezetek a török hódoltsági...*, 28, 83, 88, 135, 223, 362. lábjegyzet; ZOVÁNYI, *A magyarországi protestantizmus...*, 24–56, 101, 103, 106, 118, 123, 144, 154–155, 354–355; BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom: Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Humanizmus és reformáció 25 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 11–23, 28, 30–45, 53–54, 77–79, 87–91, 98–99, 194, 104–114, 158; Lux Etelka, „Károlyi Péter”, in *MAMŰL*, 2006, V:127.

²⁵ *Epitaphia honestae et pudicae matronae, Virulae Szakmari, conivgis reverendi uiri d. Andreae Salanchij, fidelis uerbi Dei ministri in oppido Nagimihal, quae obiit anno Domi. 1564, vi. Idus Maij hora 4. p. m. scripta, Vitebergae a Iohanne Agricola Keczkemethio & Laurentio Segedino* (Vitebergae: M.D.LXIII, exc. I. Crato) (RMK III 5299).

²⁶ 1562. július 8-án iratkozott be. SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus...*, 83, 134; SZÖGI, *Magyarországi diákok...*, 271, 3116. tétel. Egyetemjárásában valószínűleg a reformátor Szegedi Gergely példáját követte, aki 1556-ban iratkozott be Wittenbergben. Életútját és irodalmi működését ismerteti: DEBRECENI EMBER Pál [Friedrich Adolf LAMPE], *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, s. a. r. DIENES Dénes, KOVÁCS Józsefné, et al. (Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteménye, 2009), 178, 436, 459; HÁZY Albert, *A XVI. század társadalomszemlélete Selneccerus Miklósnál és Szegedi Lőrincnél: Adalékok az irodalomtörténet szociológiájához* [Szeged: 1935]; BÁLINT Sándor, *Szeged reneszánsz kori műveltsége*, Humanizmus és reformáció 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 76; ZOVÁNYI, *A magyarországi protestantizmus...*, 154; ZOVÁNYI, „Szegedi Lőrinc”, in *MPEL*, 584; SZABÓ András, „Szenci Molnár Albert és a magyar időmértékes vers: Egy frissen felfedezett alkalmi költemény margójára”, in SZABÓ András, *Respublica litteraria...*, 113–121, 117; BÁNFI Szilvia, „A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen, 16. századi debreceni nyomtatvány-törödékek”, *Magyar Könyvszemle* 116, 1–4. sz. (2000): 417–442, további irodalommal; MOLNÁR Dávid, „Szegedi Lőrinc latin zsolttároskönyve”, in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk.

vén még a lutheránus világhoz kötődött, de fokozatosan a helvét irányzatot fogadta el, és aktívan részt vett a magyarországi reformáció helvét fordulatában, a református egyház szervezeti elkülönülésében. Békési esperesként Károlyi Péterhez hasonlóan ő is szembekerült a Partiumban és a Körös-vidéken terjeszkedő antitrinitarizmussal.²⁷

1563-ban jelent meg Agricola Jánosnak egy másik wittenbergi diáktársához, a brassói Titus Amicinushoz írt búcsúverse, amelyet bővebben kívánok bemutatni.²⁸ A címzett életútja jól tükrözi a protestáns felekezetek szerveződésének heves vitákkal kísért történetét.²⁹ Apja Michael Amicinus (eredetileg Lieb, más formában Anvenius, Amenius), a Brassó melletti Vidombák (Weidenbach, ma Ghimbav) lelkésze volt.³⁰ 1529-ben Nagyszebenbe hívták meg városi lelkésznek, de ezt nem fogadta el. 1539-ben viszont barcasági dékán lett, ekként jelentős szerepet játszott a terület reformációjában.³¹ Titus 1550-ben a kor egyik legjobb magyarországi iskolájának számító brassói

BAJÁKI Rita et al., Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 17 (Budapest: MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 329–332; SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 230–231.

²⁷ BALÁZS, *Teológia és irodalom...*, 33–39, 153, 158–159.

²⁸ *Elogia. Propemptica Reverendo Viro, Doctrina, Et Pietate Praestanti, D. Tito Amicino Coronensi Transylvano, e celeberrima Academia Witebergensi, ab Ecclesia Claudiopolitana in Transylvania, ad munus docendi incorruptam Euangelij doctrinam reuocato, & iam secundó in patriam feliciter redeunti, scripta A. IOHANNE AGRICOLA KECZKEMETHINO Panonio* (Vitembergae: exc. I. L. Transylvanus, 1563.) (RMK III/ 521.)

²⁹ ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, [reprint] (Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat, 1986), 391; CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek...*, 38, további irodalommal; SZABÓ András, „Egri Lukács levele Paul Eberhez”, in *Lelkiség és irodalom...*, 370–375, 372. Életrajzát részletesen bemutatja: Paul PHILIPPI, „Luthers umstrittenes Erbe in Wittenberg und Kronstadt: Ein neues Dokument über Titus Amicinus”, in *Gefördert und gesegnet: Die Kirche der Siebenbürger Sachsen und ihr lutherisches Erbe: Festschrift zu Luthers 500. Geburtstag*, Hg. von Hermann PITTERS und Gerhard SCHULLERUS, Kirchliche Blätter, Beih. 4 (Sibiu [Hermannstadt]: Landeskonsistorium der Ev. Kirche A. B. in der Sozialistischen Republik Rumänien, 1983), 101–116, ez alapján összefoglalja: *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. Bd 1.: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, bearb. von Ernst WAGNER, Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens (Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 1998), 50, Nr. 72, és *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe*, Bd. 11. Personen A–E, bearb. von Heinz SCHEIBLE unter mitwirkung von Corinna SCHNEIDER (Stuttgart – Bad Cannstatt: Friedrich Frommann Verlag – Günther Holzboog, 2003), 66.

³⁰ WAGNER, *Die Pfarrer...*, 49, Nr. 71.

³¹ A brassói vagy barcasági dékánok a Brassó vidékén élő századok középkori eredetű, sajátos egyházi intézménye volt, amely egybefogta papjait. Az esztergomi érsek joghatósága alatt működő testület egyhangúlag csatlakozott a reformációhoz, de szervezeti rendjét megtartotta. TÖRÖK József, „Brassói dékánok”, in *MAMŰL*, 2003, 1:442–443. Az erdélyi századok felekezeti identitásának kialakulásáról: Maria CRĂCIUN, „Art, Religious Diversity and Confessional Identity in Early-Modern Transylvania”, in *Living with Religious Diversity in Early Modern Europe*, ed. C. Scott DIXON, Dagmar FREIST and Mark GREENGRASS, St. Andrews Studies in Reformation History (Surrey–Burlington: Ashgate, 2009), 81–108; SZEGEDI Edit, „Nașterea și formarea identității confesionale luterane în Transilvania: între exigențe teologice și constrângerii politice”, *Studia Universitatis Cibiniensis, Series Historica* 6 (2009): 117–148, hozzáférés: 2013.12.30. <http://socio-umane.ulbsibiu.ro/dep.istorie/studia/studia6/Szegedi.pdf>.

humanista gimnáziumban,³² ezután 1553-tól Wittenbergben tanult, ahol 1555-ben felszentelték.³³ Hazatérve szülővárosában vállalt prédikátori szolgálatot, apja halála után 1557-ben dékán lett. A brassóiak csak magasan képzett embert fogadtak el plébánosnak, vagyis elsőpapnak. Így viszont a reformátor Honterus utóda, Valentin Wagner halála után 1557-től évekig betöltetlen maradt ez az állás.³⁴ Ezért a városi tanács megbízásából Amicinus 1558-tól ismét a wittenbergi egyetemen képezte magát, közben 1560-ban Zürichben meglátogatta a Balsarátival, Zsámboky Jánossal és a magyar *coetusszal* is szoros barátságban álló, nyelvészettel is foglalkozó Konrad Gesner orvos-természettudós polihisztor.³⁵ 1561. március 12-én Paul Eber teológiaprofesszor, ekkor a városi templom első lelkésze és Szászország szuperintendense állította ki bizonyítványát, aki Melanchthon nyomán közvetítő szerepet próbált betölteni az ortodox lutheránusok és a kriptokálvinisták között.³⁶ Visszatérve, Amicinus apja érdemeire is tekintettel megválasztották városi lelkésznek, ám az akkori dékán, Nikolaus Fuchs szászhermányi lelkész és a káptalan ezzel nem értett egyet és nem képviseltette magát a beiktatáson. A helyzetet Johann Benkner főbíró oldotta föl saját hatalmával, az oltár előtt a gyülekezet élére állítva az új lelkészt.³⁷ Binder Pál szerint Amicinus működése során elrendelte a bolgárszegi román egyház reformálását.³⁸ Mivel azonban radikális szertartási reformokat vezetett be, s nyilvánosan is hangot adott helvét irányú meggyőződésének, alig tíz hét után, 1561. július 13-án leváltották és száműzték. Ezt a rendkívüli eseményt a helyi hagyomány sokáig számon tartotta, a város történetét 1700 körül latin versbe foglaló Marcus Fronius prédikátor és iskolamester is utal rá.³⁹ Helyébe a

³² SEBESI Pál, „A brassói és szebeni gimnáziumok unitárius diákjai a XVI–XVIII. században”, *Keresztény Magvető* 85, 1. sz. (1979): 55–58, 55.

³³ 1553. március 4-én iratkozott be két másik erdélyi szász diák társaságában, 1555. március 13-án innen rendelték ki lelképásztornak. SZÖGI, *Magyarországi diákok...*, 258, 2861. tétel.

³⁴ A brassói reformációról ld. ZOVÁNYI, „Brassóban a reformáció”, in *MPEL*, 95–96; KEUL István, *Early Modern Religious Communities in East-Central Europe: Ethnic Diversity, Denominational Plurality, and Corporative Politics in the Principality of Transylvania, 1526–1691*, Studies in Medieval and Reformation Traditions (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2009), 68–92; Wilhelm Andreas BAUMGÄRTNER, *In den Fängen der Grossmächte: Siebenbürgen zwischen Bürgerkrieg und Reformation*, Die Geschichte Siebenbürgens von Wilhelm Andreas Baumgärtner, Bd. 4. (Hermannstadt–Bonn: Schiller Verlag, 2010), 307–329.

³⁵ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „Balsarāti Vitus János...”, 23–24; TÉGLÁSY Imre, „Conrad Gesner magyar barátai”, *Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae)* 109–112. (1985): 195–210, 200; Jan-Andrea BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskronen: Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Refo 500 Academic Studies (Göttingen: Vandhoeck, Ruprecht, 2015), 399. Gesner *liber amicorum*a szerint Amicinus 1560. július 18-án járt zürichi házában.

³⁶ A latin nyelvű bizonyítvány a gothai hercegi könyvtárban maradt fenn, német fordításával együtt közli PHILIPPI, „Luthers umstrittenes Erbe...”, 207–210.

³⁷ 1561. május 26-án, pünkösdhétfőn iktatták be.

³⁸ BINDER Pál, „Levelek a szerkesztőséghez”, *Korunk* 4 (1972): 647.

³⁹ A Martin Harnung városi lelkész beiktatására írt gratuláló versben sorolja fel elődeit a reformáció kezdete óta: „*Hic fuit honterus, Wagner, nec fidus Amicin*”, idézi Lore WIRTH-POELCHAU, „Gelegenheitsgedichte

nagyszebeni születésű Jacob Melleberger szászsebesi lelkész, Honterus vejét állították. Titus Amicinust kriptokálvinista nézetei miatt a zsinat elé idézték, ahol a németországi egyetemek véleményét kérték. Ágost szász választófejedelem Nikolaus Selneckert bízta meg a benyújtott hitvallás vizsgálatával, a János Zsigmondnak címzett válasz 1562. január 22-én érkezett meg. Ezután az 1562. március 8-i nagyszebeni egyetemes gyűlés hét cikket fogadott el, a szertartások egységesítése mellett Stancaró és Kálvin úrvacsoratanának elítéléséről.

Ezután Amicinus visszatért Wittenbergbe, majd Kolozsvárra települve Heltai Gáspár mellett szász prédikátor lett. A Melancthon-tanítványból szentháromság-tagadóvá vált Egri Lukács, akkori kolozsvári magyar prédikátor Paul Eberhez írt, 1561. szeptember 30-án kelt levelét ő vitte el a címzetthez Wittenbergbe.⁴⁰ Heltai 1559-ben csatlakozott a szakramentárius irányzathoz, amelyet 1563-tól Amicinus-szal együtt képviselt a szászok között, így Kolozsvár az 1550–1560-as évek fordulóján a helyéli irányú reformáció erdélyi központjává vált.⁴¹ Eközben Amicinus 1565. június 18-án házasságot kötött Anna Auer besztercei polgárlánnyal, lakodalmukra Szikszai Fabricius Balázs, a kolozsvári (korábban a sárospataki) iskola tanára írt latin nyelvű köszöntő verset.⁴² Ő maga is foglalkozott költéssel, 1560-ban a 118. zsoltár latin parafrázisát adta ki Wittenbergben.⁴³ 1566-ban újabb fordulat állt be, amikor Dávid Ferenc elsőpap révén az antitrinitárius irányzat nyert teret, ám Heltai és Amicinus tiltakozásul lemond-

eines Kronstädters um 1700: Magister Marcus Fronius (1659–1713)”, *Humanistica Lovanicensia: Journal of Neo-Latin Studies* XL (1991): 312–335, 327. Az eseményekről Marc Fuchs feljegyzései tudósítanak: Josephus Coronensis TRAUSCH, Hg., *Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardinum, sive, Annales Hungarici et Transsilvanici, opera et studio...*, Pars I. Complectens Annales 990–1630 (Coronae: Per J. Gött Typ., 1847), 62–63. Minderről beszámol George Michael Gottlieb von Herrmann 1801-ben megjelent várostörténete is, új kiadása: Bernhard HEIGL und Thomas ŞINDILARIU, Hg., *Das alte Kronstadt. Eine siebenbürgische Stadt- und Landesgeschichte bis 1800*, Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2010), Achter Abschnitt, 347–348.

⁴⁰ SZABÓ, „Egri Lukács levele...”

⁴¹ ZOVÁNYI, *A magyarországi protestantizmus...*, 12; ZOVÁNYI, „Heltai Gáspár”, in *MPEL*, 249–250; KULCSÁR Péter, „Heltai Gáspár”, in *MAMŰL*, 2005, IV:91–93. A város reformációjáról és az antitrinitarizmus kibontakozásáról: ZOVÁNYI, „Kolozsvárt a protestantizmus”, in *MPEL*, 329–331; BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Humanizmus és reformáció 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988); SZEGEDI Edit, „A reformáció Kolozsváron”, *Keresztény Magvető* 113. 1. sz. (2007): 39–51.

⁴² *Epithalamium in Nuptiale Sacrum Reverendi Viri, Doctrina, pietate ac virtute insignis, D. Titi Amicini Coronensis, ministri ecclesiae Claudiopolitanae fidelissimi, et Annae Auere Bistriciensis virginis pudicissimae, sponsae ipsius. Scriptum a Basilio Fabricio Zykyay rectore scholae Claudiopolitanae. Anno Christi Natalis 1565. mensis Junij die 18. Claudiopoli (1565) Helti*, (RMK II. 98; RMNy 212); SZABÓ, „Melanctontól Lipsiusig...”, 486–487.

⁴³ *Paraphrasis Psalmi CXVIII., Reddita A Tito Amicino...* (Wittenberg: 1560). CERL Thesaurus, <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp00355322>. A kincses városhoz kötődő korabeli irodalmi életéről áttekintést ad *Műzsák fellegrvára: A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája*, szerk. TÓTH István és GYULAI Pál (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1977).

tak hivatalukról.⁴⁴ A szentháromság-tagadók győzelmét Titus Amicinus már nem érte meg, mivel egy súlyos betegségben 1566. augusztus 29-én fiatalon elhunyt, de előtte még saját maga írta meg sírfeliratát.⁴⁵ Ez a vers arra enged következtetni, hogy bár őt is sokan antitrinitáriusnak tartották,⁴⁶ valójában nem lépett túl a helvét irányzaton. Ez összhangban áll azzal is, hogy 1569–1570-ig maga Heltai sem jutott még el a szentháromság-tagadó meggyőződésig.

Agricola János verse Amicinus harmadik wittenbergi tartózkodásának végén, Kolozsvárra érkezése előtt íródott. Ezt a művet is Julius Groß írta le elsőként brassói katalógusában,⁴⁷ majd szintén innen Szabó Károly. A németországi könyvtárak digitalizációs munkájának és az Europeana programnak köszönhetően a közelmúltban ismertté vált a szöveg hallei példánya is.⁴⁸ A vers műfaja a címében is jelzetten egy ekloga (ekloga), szereplői az antik mintákhoz hasonlóan pásztorok, köztük a hazájába visszatérni készülő, Titus Amicinust jelképező Coronus (Corona, Brassó latin neve után). A versben hangsúlyos a közös példaképek, Balsarati Vitus János és Melanchthon iránti tisztelet kifejezése.

A vers formailag két műfajt egyesít, az *eklogát* és a *propemptikont*. Az utóbbi a Wittenbergben tanuló magyar diákok leggyakoribb műfaja volt. A fennmaradt alkalmi versek zöme latin, kisebb része görög nyelvű, de akad köztük héber vers is. Búcsúztató költeményt valószínűleg minden hazautazó diákhoz írtak, s feltehetően sokat ki is nyomtattak közülük, de ezekből a többnyire kis terjedelmű füzetekből jóval kevesebb maradt meg napjainkig. Gyakran már *propemptikont* kaptak a magyarországi protestáns iskolákban tanuló nagyobb diákok is.⁴⁹ A *propemptikon* ókori eredetű műfaj, amely szigorú szabályok szerint épül föl. A Menandrosnak tulajdonított *A bemutató beszédről* írt második értekezésben, majd nyomában Julius Caesar Scaligernél retorikai műfajként szerepel, amelyet a búcsúzóhoz intéz a szónok (*logos propemptikos*). A búcsúzó személy által mondott *syntaktikon*hoz hasonlóan, illendő az elhagyott várost, illetve szülőföldet dicsérni, természeti adottságai és emberi alkotásai, híres szülőttei alapján, a távozás indokait, illetve emiatti szomorúságát előadni, valamint az utazás céljaul szolgáló helyet is dicsőíteni. Fontos ré-

⁴⁴ ZOVÁNYI, *A magyarországi protestantizmus...*, 17.

⁴⁵ Német fordításával együtt közli PHILIPPI, „Luthers umstrittenen Erbe...”, 206–207, magyar fordítását *Műzsák fellegvára...*, 58.

⁴⁶ Erről legújabban BERNHARD, *Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses...*, 399.

⁴⁷ GROSS, *Katalog...*, 45, 189. tétel. Ez alapján említi a művet PHILIPPI, „Luthers umstrittenen Erbe...”, 204. A magyar szerző szerinte egyértelműen bizonyítja Amicinus ekkori helvét irányú meggyőződését.

⁴⁸ Halle an der Saale, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Drucke des 16. Jahrhunderts, AB: 153028, M-s 1297. jelzetű kolligátumkötetben, 38. sorszámon. Digitális megjelenés: 2010, azonosító: VD16 A 1035, hozzáférés: 2013.01.18. urn:nbn:de:gbv:3:1-141525. A kötet tartalomjegyzékét közli MÓRÉ Tünde, *Ars peregrinandi: A 16. századi wittenbergi magyar peregrinusok neolatin búcsúztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban*, Doktori értekezés, (Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2015), hozzáférés: 2018.03.17. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/222188/MoreT-teljesdissz_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y.pdf, 117–122.

⁴⁹ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 80–81.

sze a *propemptikomak* és *syntaktikomak* a barátoktól való búcsú, az elválás miatti fájdalom, és ezzel együtt a visszatérés ígérete, illetve a viszontlátás örömapjának felidézése és az ezért való könnyörgés.⁵⁰ Rokon műfaj az *apobaterion*, amelyet a búcsúztatott személy mond, több példája származik Wittenbergből hazatérő diákoktól is. A két műfaj össze is kapcsolódhat, amikor a *propemptikonok* után maga a búcsúztatott is közli saját búcsúversét, ahogy ezt tette Szamosközi R. Sándor *Elegia valedictoria* címmel (1589) vagy éppen a már említett Kecskeméti Benedek Agricola János *propemptikonjára*. Nem tudni, hogy ezek a szerzők ismerték-e Janus Pannonius *Búcsú Váradtól* című versét, amely a műfaj magyarországi klasszikusának számít.⁵¹ A műfaj eredetét, nemzetközi szakirodalmát, poétikai helyét és egyes jellegzetes wittenbergi példáit Móré Tünde elemezte.⁵² A műfaj határai képlékenyek, előfordul köztük elégia, például a Varsányi János hazautazására írt *elegiae propempticae* (RMK 762., 767.) vagy magának Agricolának az eklogája.

A műfajválasztás éppen azért figyelemre méltó, mivel a wittenbergi magyar peregrinusok búcsúversei között más ekloga nem ismert. Sőt, a teljes magyarországi humanista költészetben is alig van jelen, az *eidyllion* műfajára csak Adrianus Wolphardusnál találunk példát, s ezek a munkák sem maradtak ránk.⁵³ Ugyanakkor Agricola feltehetően már otthoni előtanulmányai során alaposan megismerhette a klasszikus auktorok műveit, főként olyan műveltségű tanítóktól, mint Balsarati Vitus János. Minden bizonnyal ismerte Vergilius eklogáit, és elképzelhető, hogy akár a műfaj görög mestereit, Theokritost, Moschost, Biónt is olvashatta. Helius Eobanus Hessus (Eoban Koch) 1530-ban megjelent, majd több utánnomásban kiadott Theokritos-fordításához Wittenbergben már valószínűleg hozzáférhetett.⁵⁴ Hasonlóképpen tanulmányozhatta a korban rendkívül népszerű Nero kori költő, T. Calpurnius Siculus eklogáit, amelyek több kiadásban is napvilágot láttak a német nyelvterületen is (például 1534: Augsburg, 1537: Zürich, 1539: Frankfurt, 1546: Bazel).⁵⁵

⁵⁰ RIMÓCZI-HAMAR Márta, „Búcsú Vergiliustól (Horatius: I. 3 óda)”, in RIMÓCZI-HAMAR Márta, *Horatius, Vergilius és Maecenas: Barátság és büség Augustus Rómájában*, Apollo Könyvtár 20, 97–140 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003²), 112; JANKOVITS László, *Accesus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Humanizmus és reformáció 27 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 123–127.

⁵¹ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 81; Janus versét részletesen elemzi JANKOVITS L., *Accesus ad Janum...*, 123–127.

⁵² MÓRÉ, *Ars peregrinandi...*, különösen 54–61 és 78–91. Ld. még UŐ, „Változatok a dicséretre. Szikszai Fabricius Demeter és Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergben” című írása ebben a kötetben.

⁵³ JANKOVITS László, KÖSZEGHY Péter, KULCSÁR Péter és SAJÓ Tamás, „Humanizmus”, in *MAMŰL*, 2005, IV:191–220, 212.

⁵⁴ HARRY VREDEVELD, „Pastoral Inverted: Baptista Mantuanus' Satiric Eclogues and their Influence on the Bucolicon and Bucolicorum Idyllia of Eobanus Hessus”, *Daphnis* 14, 3. (1985): 461–496; DAVID CASTRO DE CASTRO, „La versión latina de los »Idilios« de Teócrito por Eobanus Hessus (1530) y su presencia en la de Mariner (1625)”, *Myrtia* 14 (1999): 171–185.

⁵⁵ SIMON L. Zoltán, „»Sacra Calpurni vestigia.«: Calpurnio Siculo e i nuovi percorsi della bucolica umanistica nel secondo Quattrocento”, *Studi Umanistici Piceni* 27 (2007): 157–176; UŐ, *Árkádia kettős tükörben: T. Calpurnius Siculus eklogái*, Apollo könyvtár 28 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2009), a költő humanista recepciójáról és az eklogák kiadásairól 7–9.

A műfaj följútása Dante nevéhez fűződik, majd Petrarca és Boccaccio is művelték, de allegorizáló eklogáik sokáig nem találtak követőkre.⁵⁶ A bukolikus költészet megújulása a quattrocento idején következett be. A ferrarai Caspar Tribachus (Gaspere Trib-raco) Calpurnius nyomán alkotta meg eklogakötetét, amely két változatban is fennmaradt, ferrarai patrónusának, Borso d'Estének és Vitéz János esztergomi érseknek ajánlva. Művei nem csupán közvetlen költőbarátaira hatottak (például Tito Vespasiano Strozzi, Matteo Maria Boiardo), hanem olyan szerzőkre is, akik a neolatin bukolikus kánon részévé váltak. Mindenekelőtt a műfaj újkori alakulását meghatározó Baptista Mantuanusra, akinek *Adulescentia* című eklogagyűjteménye egészen a 18. századig Európa-szerte iskolai olvasmány volt.⁵⁷ Az első kísérletek az 1460-as években a firenzei Naldo Naldi és Leonardo Dati, valamint Baptista Guarino ferrarai iskolájához köthetők. A 16. században német nyelvterületen is megfigyelhető a bukolikus költészet fellendülése.⁵⁸

Agricola ebben a műfajban tehát kitűnő lehetőséget találhatott klasszikus műveltségének megmutatására. A vers szövegében is jól követhetők a vergiliusi minták. Már maga a felvezetés is az I. eklogára emlékeztet, ahol Coronus szólítja meg Aepolust:

„*Aepole tu uiridis residens sub frondibus Alni,
Montanam gracili modularis arundine Musam:
Nos rapidi gelidas iam linquidos Albidos undas,
Nos patriam petimus, sed tu securus in umbra,
Phoebaeam resonas propè, BALSARATI da ripas?*” (1–5.)

⁵⁶ Petrarca eklogáiról ld. részletesebben Stefano CARRAI, „Személyes-pásztori mitológia és a történeti háttér: *Bucolicum carmen*”, in *Petrarca: Kalauz az életműböz*, szerk. Victoria KIRKHAM és Armando MAGGI (Budapest: Kortárs Könyvkiadó, 2018), 187–198. Boccaccio magyar vonatkozásokat is tartalmazó bukolikus költeményeiről ld. SIMON Lajos Zoltán, „»Ov'ancor le sirene uson cantare«: Giovanni Boccaccio's *Silva cadens* (Bucolicum carmen 5)”, in *Investigatio Fontium: Griechische und lateinische Quellen mit Erläuterungen. Beiträge der Tagung Klassisches Altertum – Byzanz – Humanismus der XI. Ungarischen Konferenz für Altertumswissenschaft*, Hg. von László HORVÁTH, Antiquitas – Byzantium – Renascentia X (Budapest: Eötvös József-Collegium, 2014), 255–272, további irodalommal.

⁵⁷ Tribaco kortársai közt említhető még a modenai Panfilo Sasso, a mantuai Marcantonio Aldegati vagy a Triesztben működő Raffaele Zovenzoni. SIMON L. Zoltán, „Die Eklogen des Gaspere Tribachus und die neue Blütezeit der Bukolik”, in *Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, Hg. von Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH, Edit KRÄHLING et al. (Budapest: Typotex Kiadó – Eötvös Collegium, 2010), 632–647; SIMON Lajos Zoltán, „How to Sell a Poetry Book Twice? C. Tribachi Mutinensis Bucolicon ad Johannem Vitéz”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2014): 181–193. A műfaj történetéről áttekintést ad Annabel PATTERSON, *Pastoral and Ideology: Virgil to Valéry* (Oxford: Oxford University Press, 1988); Elze KEGEL-BRINKGREVE, *The Echoing Woods: Bucolic and Pastoral from Theocritus to Wordsworth* (Leiden: Brill, 1990), Mantuanus hatásáról VREDEVELD, „Pastoral Inverted...”, a neolatin pasztorális költészetéről William Leonard GRANT, *Neo-Latin literature and the pastoral* (Chapell Hill: University of North Carolina Press, 1965).

⁵⁸ Ld. erről részletesebben SIMON Lajos Zoltán „Bukolikus költészet a reformáció korában. Joachim Camerarius és Petrarca” című tanulmányát ebben a kötetben.

Az eredeti szöveggel egybevetve látható a vergiliusi vers szerkezetének pontos követése, akár szó szerinti egyezéssel (kiemelve), de nem szolgai másolásról van szó, sokkal inkább parafrázisról:

„*Tityre, tu patulae recubans sub tegmine fagi
silvestrem tenui Musam meditaris avena;
nos patriae fines et dulcia linquimus arva.
nos patriam fugimus; tu, Tityre, lentus in umbra
formasam resonare doces Amaryllida silvas.*” (Verg. I. 1–5.)

Lakatos István fordításában:

„*Tityrusom, ki a sátras bükké hűvösén heverészel,
erdei mûzsádat leheled lágybangu sípodba,
míg mi hazánk édes mezeit s e határt odabagyjuk.
Hontalanul bolygunk: de te, Tityrusom, zúgod árnyán,
szép Amaryllisedért a vadont epekedni tanítod.*”

Hasonlóképpen látható ez Aepolus válaszában is:

„*Ista Corone Deus noster dedit otia nobis,
Ipse fatebor enim, speravi semper in illo,
Namq[ue] mihi Phoebus medicinae & carminis auctor
Hos monstravit agros, & dixit, pasce capellas,
Et quoscunq[ue] uoles aperi livet Aepole riuos.
Huic equidem Paena canam, dum uita manebit.*” (6–11.)

„*O Meliboe, deus nobis haec otia fecit.
namque erit ille mihi semper deus, illius aram
saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus.
ille meas errare boves, ut cernis, et ipsum
ludere quae vellem calamo permisit agresti.*” (Verg. I. 6–10.)

„*Ó, Meliboeus, egy isten adott nekem ily nyugodalmat,
(mert bizony istenem ő s az lesz mindig, kinek aklunk
kís barit áldozatul küld oltárára gyakorta):
néki köszönbetem én, hogy – lásd – ez a csorda csatangol
és hogy e réti sípon dalaim kedvemre buzognak.*”

(Lakatos István fordítása).

A vershelyzet az észak-itáliai földosztás eseményeinek hatását tükrözi, akárcsak a korábban íródott IX. ekloga. A római polgárháború során a triumvirek földet osztottak katonáiknak, így vették el az ő kis birtokát is. Bár befolyásos barátai révén az akkor már neves költő visszakapta földecskéjét, de hamarosan el kellett hagynia, a későbbi hagyomány szerint az erőszakoskodó katonák miatt élete is veszélyben forgott. A versben azonban fölcillan a remény is, Ritoók Zsigmond megfogalmazása szerint: „*a mindenét veszített, menekülő Meliboeus estére Tityrusnál telepszik meg, aki földjén maradt, s a beszélgetésük közben leszáll este halk árnyaiban mintba szétoldódnék a fájdalom, bebegdnének a sebek*”.⁵⁹ Tityrus, Meliboeus és a többi, az eklogákban szereplő pásztornév Theokritostól, a bukolikus költészet szicíliai görög mesterétől van átvéve. Meliboeus személyében Vergilius saját magát örökítette meg, hiszen őt és társait elűzték földjükről, hogy birtokaikat az Octavianushoz és szövetségeseihez hű katonáknak juttassák. Ugyanakkor a rabszolga Tityrus nevében is ő szólal meg, aki felszabadítása érdekében egészen Rómáig elmegy, ahogyan birtoka ügyében Vergilius is személyesen kereste föl Rómában Octavianust.⁶⁰

A két vers közti szövegegyezések arra engednek következtetni, hogy Agricola nem pusztán mintaként használta Vergilius verseit, hanem kódként, saját szövegét pedig referenciaként használta üzenetének kifejtésére, aktualizálva annak mondanivalóját. A maga alkotta neveket behelyettesítette a vergiliusi nevekre. Tityrus helyére Aepolus, Meliboeus helyére Coronus került. Ez is megerősíti azt a feltevést, hogy az útra kelő Coronus alakjában a vers címzettjét jelenítette meg, a helyben maradó Aepolus pedig saját magát rejti. Emellett szól, hogy az *aepolus* közszó kecskepásztort jelent, ami a szerző kecskeméti származására is utalhat, különösen, hogy a humanista latinságban Kecskemét nevét a hasonló hangzású és jelentéstartalmú *Aegopolis* („kecskeváros”) görögös formában használták. A Wittenbergbe beiratkozó kecskeméti diákok közül is többen *Aegopolitanus* alakban jelölték meg származási helyüket.

Természetesen a név beleillik a bukolikus hagyományba, Theokritos idilljeiben közszóként (*αιπιόλος*, például Theokr. VII. 13.) és személynévként is megjelenik, a III. idill főszereplőjeként (latin változatban: *Aepolus vel Amaryllis, qui et Comastes*).⁶¹ Az Aepolus név megjelenik Caspar Tribrachusnak az 1460-as években Vitéz Jánoshoz írt eklogagyűjteményében is. A humanista főpaprak ajánlott kötet nyitó verse szintén a vergiliusi I. ekloga parafrázisa, ahol Aepolus ugyancsak a költő alteregója, viszont ott ő a menekülő, bolyongó pásztor, aki védelmet és pártfogást kér a Vitézt megtettesítő (egyszerre pap, tudós, államférfi), magát teljesen a költészetnek szentelő Poeman pásztoról.⁶²

⁵⁹ VERGILIUS, *Eklogái*, ford. LAKATOS István, utószó és jegyzetek, RITOÓK Zsigmond (h. n. [Budapest]: Magyar Helikon Könyvkiadó, 1963), 72.

⁶⁰ SIMON, *Árkádia kettős tükörben...*, 21, 38. Az eklogák életrajzi hátterét ld. részletesebben: VERGILIUS, *Eklogái...*, 68, 71–72, 79; RIMÓCZI-HAMAR, „Búcsú Vergiliustól...”, 98–101.

⁶¹ CASTRO, „La versión latina...”, 172–173.

⁶² SIMON, „How to Sell...”, 186–188, 192.

Kérdéses a harmadik szereplő, Lycidas kiléte. A név a bukolikus költészetben gyakran előfordul. Vergiliusnál a IX. eklogában megjelenő fiatal pásztorköltő neve, aki mögött valószínűleg Horatius rejtőzik.⁶³ Calpurnius III. és VI. eklogájában szintén szerepel Lycidas, akit Persiussal próbáltak azonosítani.⁶⁴ Agricolánál mellékszereplő a két barát mellett, csak a költemény vége felé szólal meg mint Coronus kísérője, társa a hazafelé tartó úton (*comes optime*), aki sürgeti az indulást. Valószínű tehát, hogy a szerző és a címzett egy közös barátjáról lehet szó, aki Amicinusszal együtt tért vissza Magyarországra, de jelenléte lehet pusztán a bukolikus hagyományból eredő motívum is. Elképzelhető, hogy valamilyen módon Gönchöz kötődött, mert a szöveg tesz erre utalást („*Ipsae etiam teneris en aspice Goncius hadis,*” 145.)

A kiinduló kép is az antik előképeket követi. Az árnyat adó, terebélyes fa és a tövében csobogó, a hőséget kellemesen enyhítő folyó a *locus amoenus*, a kellemes pihenés, a múzsai meditáció helyszínének alapvető motívumai, amelyek már a görög Moschos egyik töredékében is fellelhetők, a latin auktorok közül pedig Vergilius mellett – igaz, átértelmezve – Calpurnius IV. eklogájának nyitóképében, valamint VII. eklogájában is.⁶⁵ Ehhez szorosan kapcsolódik az *otium* fogalma is. A vergiliusi Árkádia, majd ennél reálisabban Calpurnius hagyományos eklogái önmagukba záródó teret és időt jelenítenek meg, a *labor* és *otium* harmóniájára épülő, az istenek adományaként értett *ars* fönn tartotta aranykor terét és idejét, ahol a bukolikus eszmék a georgikus értékekkel kiegészülve háborítatlanul érvényesülnek.⁶⁶ E vergiliusi kép Petrarca I. eklogája óta a humanista költészetben is jelen van.⁶⁷ Ez a védett világ lehetőséget ad az értékkeremtő, értelmes munkára és a nyugalomra is, ami a költészet előfeltétele. Agricolánál ennek a nyugodt alkotásnak a helyszínévé Wittenberg válik, ahol Aepolus az Elba partjánál élvezheti Phoebus ajándékait. Emellett kortárs utalásokkal is érzékelteti a hely gazdagságát, amely joachimsthal ezüstben bővelkedik. („*Argento quantum Joachimica Vallis abundat.*” 74.). A Szudéta-vidéki Sankt Joachimsthal (Jáchymov) a 16. században vált a csehországi ezüstmányászat és a tallérverés egyik központjává, magának a pénznemnek a neve is az itt vert ezüstpénzek elnevezéséből (*Joachimstaler*) származik.⁶⁸

A felütés mellett a vers további vergiliusi szöveghelyekre is tesz utalásokat. Említi az antik isteneket, mindenekelőtt természetesen Apollónt a költészet pártfogójaként, illetve a gyógyító erejére utaló Paeon és a napisten jellegét kifejező Phoebus mellékneven (Verg. III. 62., V. 9., 66., VI. 11., 29., 66., 82., VII. 23., 62.), illetve Pant (Verg. II. 31–33.,

⁶³ RIMÓCZI-HAMAR, „Búcsú Vergiliustól...”, 101–104.

⁶⁴ SIMON, *Árkádia kettős tükörben...*, 21, 41.

⁶⁵ SIMON, *Árkádia kettős tükörben...*, 38, 141–142, 158.

⁶⁶ SIMON, *Árkádia kettős tükörben...*, 121, 165. Az *otium* fogalmáról ld. részletesebben BORZSÁK István, „Az *otium* – Catullustól Tacitusig”, in BORZSÁK István, *Dragma: Válogatott tanulmányok*, I–II (Budapest: Telosz Kiadó, 1996), II:211–219.

⁶⁷ CARRAI, „Személyes-pásztori mitológia...”, 190–191.

⁶⁸ GEDAI István, „Tallér”, in *MAMŰL*, 2011, XI:343–344.

IV. 58–59., V. 59., VIII. 24., X. 26.) mint az első pásztorköltőt. Pales (Verg. V. 35.) római pásztoristen, akinek ünnepén szénából rakott tűzön ugráltak át a pásztorok, rá Persius is utal híres első szatírájában (Pers. I. 72.), amelyben tehetségtelen, de nagyra-vágyó költőtársait bírálja, akik úgy akarnak eposzt írni, hogy egy erdőt vagy a falusi élet egyszerűségét sem képesek leírni. Ceres a termékenység istennőjeként (Verg. V. 79.) jelenik meg.⁶⁹ Mitikus költőkre is utal, így a VI. ekloga Silenusára vagy a Vergilius által együtt is emlegetett Linusra és Orpheusra (Verg. III. 46., IV. 55–57., VI. 30., 68., VIII. 55–56.). A Vergilius által használt pásztorneveket is idézi. A személyesen is megjelenő, említett Lycidas (IX. ekloga) mellett Meliboëus (I., III. 1., VII. ekloga), Tityrus (Verg. I., III. 20., 96., V., VI., VIII. 55., IX. ekloga), Dametas/Damoetas (Verg. II. 37–39., III., V. ekloga), Mopsus (V. ekloga), Menalcas (Verg. II. 16., III., V., IX., X. 20.), Aegon (Verg. III. 2., V. ekloga), Damon (Verg. III. 18., 23., VIII. ekloga), Daphnis (Verg. II. 27., III. 13., V., VIII. 68., 78., 80., 82–84., 89., 92–93., 99., 101., 103., 108.) és Thyrsis (VII. ekloga) neve is felbukkan Agricolánál. A III. ekloga döntőbírája, Palaemon is megjelenik a szövegben mint Melanchthon megszemélyesítője. A Vergilius által pásztorlányként említett Galatea tengeri nimfa (Verg. I. 30–31., III. 64., 72.) neve is olvasható a zárlatban. Sőt még a Vergiliusnál említett állatokat is beleszövi a versbe, így a hyblai méheket (Verg. I. 53.) és Lycisca kutyát (Verg. III. 18.).

Palaemon alakja különösen nagy hangsúlyt kap a pásztorok beszélgetésében. Agricolánál a két ifjú mestereként tűnik föl, és halálhíre kapcsán kerül szóba. Többszörös szójátékkal úgy emlékeznek meg róla, mint aki a fehér folyó (Albus, Albidus, vagyis az Elba) partján, a fehér hegy (Leucorea, vagyis Wittenberg egyezményes neve a neolatin költészetben) alatt egy fekete kertet telepített, ahol nyáját is legeltette, de miután meghalt, eltemették a fekete földbe (*nigra tellure remotus*, 30.). Palaemon neve többféle utalást is hordozhat. A vergiliusi pásztor mellett Quintus Remmius Palaemon, a Nero kori híres nyelvtudós alakját is fölidézheti, akinek tankönyveit még századokkal később is használták. Iuvenalis szatíráiban is föltűnik (Iuv. VI. 452.), akinek tanúsága szerint az alacsonyabb fokú iskolában működő tanítót is így hívták (Iuv. VII. 215.).⁷⁰ Ezek az utalások természetesen Melanchthonra mint a klasszikus nyelvek nagy tudósára és a híres egyetemi professzorra vonatkoztathatók, és a szöveg több helyen egyértelművé is teszi a megfeleltetést. Megadja keresztnévét is („*Albidos ad uirides modulantem carmina ripas / Docta, Philippeo dignosq[ue] numismate uersus*,” 33–34.) és családnevéből helynevet is képez, szintén egy szójátékkal: „*nigra Melanthia*” (35., 77.).

A fekete föld említése is a családnevére utal, hiszen a Philipp Schwarzert néven született humanista tudós tükörfordítással alkotta meg (mestere és rokona, Johann Reuchlin tanácsára) a görögös Melanchthon nevet, ami fekete földet jelent. Ez pedig a jó termőtalaj szinonimájaként gördülékenyen illeszkedik a bukolikus szöveggörnyezetbe is,

⁶⁹ PERSIUS és IUVENALIS, *Szatírák*, ford., MURAKÖZY Gyula, Az ókori irodalom kiskönyvtára (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1977), 10, 207, 223.

⁷⁰ PERSIUS és IUVENALIS, *Szatírák...*, 84, 97, 223.

összekapcsolva a kert képével. A kert ültetése jelképesen is értelmezhető, Luther szavai nyomán Melanchthon egyház- és oktatásszervező munkájára vonatkoztatva: „én ... erdőirtó vagyok, akinek utat kell törnie és egyengetnie. Ezen viszont Fülöp mester szelíden és csendesen jár, épít és plántál, jókedvvel vet és öntöz, erre neki Isten gazdagon juttatta adományait.” Ugyanakkor konkrétan utalhat Melanchthon wittenbergi házának fűszerkertjére is, ahol számos növényt, köztük gyógynövényeket telepített, bizonyítva sokoldalú tudományos érdeklődését.⁷¹ A fekete szín gyakori említése egyúttal a gyász kifejezése is, mivel a *niger* szó másodlagos jelentése szomorú, gyászos.

A beszélgetésből kitűnik, hogy Coronus személyesen ismerte és többször hallgatta az idős bölcset, Aepolusnak viszont nem adatott meg, hogy előben láthassa, csak hírből ismerte, de arcképét mégis megtekintette a pénzérmék hátoldalán és Apellés festette portréján. Ez megerősíti a két személy azonosítását, hiszen Amicinus még találkozhatott Melanchthonnal és hallgathatta előadásait, említi levelezésében,⁷² sőt Paul Eber tudósítása szerint legfelsőbb tanítványi köréhez tartozott.⁷³ Ezzel szemben Agricola csak két évvel halála után érkezett Wittenbergbe, de amikor még emléke elevenen élt.

A róla készült ábrázolásokat is láthatta, hiszen a kor több neves festője is, akiket méltán illethetett Apellés nevével, megörökítette Melanchthon vonásait. Az idősebb Lucas Cranach műhelye 1532-től kezdve folyamatosan készített róla portrékat.⁷⁴ Az ifjabb Hans Holbein az 1530-as évek első felében festette meg fiatalkori arcképét. Idősebb korából, az 1550-es évekből pedig az ifjabb Lucas Cranach festménye maradt fenn róla. Agricola valószínűleg találkozhatott metszetábrázolásaival is. Albrecht Dürer 1526-ban készült metszetét bizonyára ismerhette, mivel ennek példányai Magyarországra is eljutottak, amit bizonyít Verancsics Antalnak a metszetportréra írt epigrammája.⁷⁵ A szöveg és arckép összekapcsolására további példa ifjabb Lucas Cranach egész alakos portréja, amely már egy évvel Melanchthon halála után készült és Joachim Camerarius gyászversével együtt jelent meg Wittenbergben 1562-ben.⁷⁶

Balsarāti Vítus Jánosra jóval szűkszavúbban utal, de neve kétszer is megjelenik a szövegben, nagybetűkkel kiemelve. Már a vers bevezetésében („*Phoebam resonas propè,*

⁷¹ JUNG, *Melanchton...*, 30.

⁷² SCHEIBLE und SCHNEIDER, *Melanchtons Briefwechsel...*, 66. 6711.

⁷³ PHILIPPI, „Luthers umstrittenes Erbe...”, 199.

⁷⁴ Képet és leírást közöl a Cranach Digital Archive, hozzáférés: 2018.09.15. http://lucascranach.org/DE_SMG_SG10.

⁷⁵ GÖDÖLLE Máttyás, „Philipp Melanchthon képmása”, in *Kálvin hagyománya: Református kulturális örökség a Duna mentén*, kiállításkatalógus, szerk. FARBAKY Péter – KISS Réka (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum – Dunamelléki Református Egyházkerület, 2009), 154–155, 1.2.9. tétel. A metszet a humanista portré és a szöveg összekapcsolásának is példája, latin felirata a képi ábrázolás határait jelzi: „*VIVENTIS POTVIT DVRERIS ORA PHILIPPI / MENTEM NON POTVIT PINGERE DOCTA / MANVS*”, vagyis: „*Dürer képes volt valósan ábrázolni Fülöp vonásait, de képzett keze képtelen volt szellemét*”.

⁷⁶ Egy példányát a New York-i Metropolitan Museum őrzi, hozzáférés: 2018.09.15. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/625358>.

*BALSARATI*da rípas;” 5.) Balsaráti partoknak nevezi a kellemes folyóvíz ölelte vidéket, majd a végén Coronus búcsúzik társától és a Balsaráti múzsától: „*Aepole iamq[ue] uale cum BALSARATIDE Musa*” (149.), ezzel mintegy keretbe foglalva a beszélgetést. Hasonló megnevezést alkot a Kecskeméti Benedekhez írt, fent említett búcsúversében is. További utalást jelenthet Menalcas dicsérete, akit szintén közös tanítómesterükként említenek, mint aki (gyógy)növényekről és az ég csillagairól énekelt nekik:

„*Quiq[ue] solet multas gentes narrare Menalcas
Moresq[ue] illarum sedesq[ue] ab origine mundi:
Herbarumq[ue] canit uires & sidera cali.*” (47–49.)

A vers zárata ismét a vergiliusi I. eklogára utal vissza. Előbb Lycidas biztatja indulásra Coronust: „*Ite meæ celeres, hinc ocyus ite capellæ*” (144.), majd ő maga búcsúzik a termékeny tájtól és barátjától, úticélját is megjelölve: „*Ite meæ celeres ad Pannonis arua Capellæ.*” (194.), bár ezt már az elején megelőlegezi:

„*Ite meæ nuper fœlices ite Capellæ,
Ruraraq[ue] Pannoniæ repetatis pinguia mecum.*” (18–19.)

Mindez szinte szó szerint idézi Meliboeus búcsúját hajdani birtokától:

„*ite meae, felix quondam pecus, ite capellae.*” (Verg. I. 74.)
(Lakatos István fordításában: „*Menj tova, hajdan olyan víg nyáj, gödölyék, fél, utunkra!*”)

Aepolus itt az árkádiai környezetből kitekintve számba veszi a hazaúton érintett vagy ahhoz közeli területeket, Sziléziát, Lengyelországot, Ruténiát, Magyarországot és Erdélyt, konkrétan megnevezve az úticélt, Kolozsvárt is. Ezeket a helyeket az antik toposzok alapján fagyos, ridegebb vidékeknek írja le, de ahol a hideg tél után termékenyvé válnak a völgyek. Búcsúzóul a hosszan felsorolt ókori istenségektől kér bőséget az új lakhelyéül szolgáló földre, mintegy azt sugallva, hogy az erdélyi táj is lehet egy új Árkádia. Figyelemre méltó, hogy a hagyományosan a *locus amoenus* megtestesítő hyblai méheket, amelyek eredendően Szicília mézéről híres városában éltek,⁷⁷ új birtokára kívánja az útrakelőnek:

„*Hyblæis gratos apibus tibi pascua flores / Effundant.*” (180–181.),

míg Vergiliusnál a távozó Meliboeus mondja a földjén maradó Tityrusnak:

⁷⁷ VERGILIUS, *Eclogái...*, 79.

„*hinc tibi, quae semper, vicino ab limite saepes
Hyblaeis apibus florem depasta salicti
saepae levi somnum suadebit inire susurro;*” (Verg. I. 53–55.)

Lakatos István fordításában:

„*Hol, zümmögve szelíd susogással, a hyblai méhek,
kik szívják a virágszirmot, tetejében a szomszéd
fűzfásövénységnek, szórnak szendert szemeidbe;*”.

A méh motívuma antik és bibliai példák alapján általánosan része a *propemptikonok* által használt képeknek, kifejezve a peregrinusok szorgalmát, kitartását és a nehézségekben való felülemelkedését. Ráadásul a méhek munkája, a gyűjtögetés és az alkotás, a költői imitáció két szakaszát testesíti meg, ezért is válhatnak a múzsák szent állataivá.⁷⁸

Lycisca kutyát szintén a hazatérés kapcsán említi, összefüggésben új lakhelyén betöltött pásztori feladataival, hiszen a farkasoktól is meg kell védenie juhait:

„*frustrà Lupus insidietur ouili
Ocluso, fugiatq[ue] procul latrante Lycisca.*” (176–177.)

itt is visszaulva Vergiliusra:

„*non ego te vidi Damonos, pessime, caprum
excipere insidiis multum latrante Lycisca?*” (III. 17–18.)

Lakatos István fordításában:

„*Vagy nem lestem-e meg, te lator, mint loptad el orvul
Damon bakját, bár vonított mindegyre Lycisca?*”

A címzett számára alapos iskolázottságát tekintve valószínűleg jól ismertek voltak ezek a citátumok és nyelvi referenciák. A brassói iskola könyvtárában kezdettől fogva jelen voltak a görög-római klasszikusok, amit az 1575-ből fennmaradt legkorábbi könyvkatalógus is tanúsít.⁷⁹ Amicinus műveltségére fennmaradt saját könyvei is utalnak. Dankanits Ádám kutatásai szerint őt rejti a TAC monogram (Titus Amicinus

⁷⁸ MÓRÉ, *Ars peregrinandi...*, 95–97.

⁷⁹ VERÓK Attila, „A brassói evangélikus kollégium könyvtára”, in *MAMŰL*, 2003, I:443.

Coronensis). Ez alapján a svájci reformáció művei mellett Paolo Giovio történeti munkája is megvolt könyvtárában, akárcsak Károlyi Péterében.⁸⁰

Fölvetődhet a kérdés, hogy mindezek az antik utalások milyen jelentőséget hoztak a kor olvasói számára, sőt egyáltalán: hogyan egyeztethető össze a pogány istenségek emlegetése a keresztyén hittel, a reformátori biblikussággal? A válasz a humanista poétikafelfogásban keresendő. A humanizmusban a költői allegóriáknak mint az igazság letéteményeseinek és továbbörökítőinek tulajdonítottak kitüntetett ismeretelméleti szerepet, így a költőt a filozófus rangjára emelték. A prehumanista Albertino Mussato szerint a pogány költők a Genézis igazságait adják elő allegóriák formájában, s így rejtve maguk is monoteisták voltak. Ezt az elvet vallotta Petrarca, Boccaccio, majd a 16. század humanistái is.⁸¹ Hasonló véleményen volt maga Melanchthon is, aki a költészet szerepét ezen túlmenően az értelmiség tagjai közötti kommunikációban látta.⁸²

A búcsúztatóversekben az antik istenek és istennők áthelyeződnek abba az elbeszélési keretbe, amelyben valójában Isten hívja el a peregrinusokat, ő kínálja föl a költői megszólalás lehetőségét, ő kelti föl a tudásvágyat, ami miatt elindulnak a múzsák forrásához, majd szintén az ő parancsára térnek vissza szülőhazájukba. Ehhez bizonyos erényeknek kell érvényesülnie. Végső soron tehát Isten ajándéka a tehetség és a múzsák hajlékában megszerezhető tudás, amit aztán népük és a hívek javára kell kibontakoztatniuk.⁸³

Ami kimondottan a bukolikus költészetet illeti, a *locus amoenus*, az árkádiái idill és az egykori aranykor toposzai a késő antik és ókeresztény minták alapján összekapcsolódhattak az édenkertleírások képeivel, például Baptista Mantuanusnál.⁸⁴ Emellett a reneszánsz idején szokás volt a pásztori munkálkodást a pap vagy a fejedelem teendőinek allegóriájaként értelmezni. Ezt alátámasztották a biblikus reminiscenciák is, hiszen Mózes és Dávid is a pásztorkodásból kapott elhívást népe vezetésére, a 23. zsoltár és a jó pásztor példázata pedig magát Istent, illetve Jézust hasonlítja pásztorhoz. Petrarca több eklogájában is allegorikusan ábrázolta az egyház korabeli helyzetét. Az I. ekloga témája a szerzetesi élet, a VI. és VII. eklogában pedig éles kritikát gyakorolt az avignoni pápaság, személyesen VI. Kelemen fölött, akinek jó pásztorként kellene vezetnie a keresztény gyülekezetet, nyilvánvaló szembeállításban Szent Péterrel, aki apostolként és első pápaként a korai, romlatlan egyházat jelképezi.⁸⁵ Az ókori bukolika tehát alkalmat kínált az újkori pásztor költészetnek a keresztyén ihletésű jelkép-

⁸⁰ DANKANITS, Ádám, *Lesestoffe des 16. Jahrhunderts in Siebenbürgen*, Kriterion-Bücherei 21 (Bukarest: Kriterion Verlag, 1982), 58, 85.

⁸¹ JANKOVITS, KÖSZEGHY, KULCSÁR és SAJÓ, „Humanizmus”..., 209.

⁸² SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 79–80.

⁸³ MÓRÉ, *Ars peregrinandi...*, 95.

⁸⁴ SIMON Lajos Zoltán, „Édenkertleírások a neolatin költészetben”, in *Miraculum: A csodák szerepe és jelentősége az európai kultúrtörténetben*, szerk. TÓTH Orsolya, Hereditas Graeco-Latininitatis VII (Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2018), 246–264.

⁸⁵ CARRAI, „Személyes-pásztori mitológia...”, 188–190.

rendszer kifejtésére.⁸⁶ A reformáció korában pedig, amikor a protestáns egyházak lelkészei már nem áldozatbemutatói értelemben vett papi, hanem kizárólag igehirdetői, tanítói és lelkigondozói szerepet kaptak, a pásztorok alakjában a lelkipásztorok mintáit jeleníthették meg. Kézenfekvő ezért Agricola eklogáját is a lelkipásztori hivatás tükröképeként értelmezni, annál is inkább, mivel a vers kimondottan Amicinus prédikátori szolgálatának megkezdése alkalmából született, így a rá bízott nyáj védelmére és táplálására ad benne biztatást és útmutatást.

Egyúttal a címzett személye adhat választ arra a kérdésre is, hogy miért éppen az ekloga műfaját választotta a búcsúzáshoz. A vergiliusi pásztorok alakjainak és az I. ekloga közismert jelenetének földidézése a szülőföld elhagyása, a bolyongás révén kapcsolódhatott a wittenbergi diákok jelenkorához. A tanulás kedvéért útra kellett kelniük, így el kellett hagyniuk szülőhazájukat. A megszerzett tudás birtokában azután haza kellett térniük, hogy otthon kamatoztathassák azt. A peregrinusok számára ugyanakkor Wittenberg, a tudós férfiak társasága jelentette a szellemi hazát, így az egyetemi kör elhagyását szintén bujdosásként élhették meg. Ezek a motívumok általánosan jelen vannak a propemptikonokban, a címzett révén van azonban még egy pont, ami mindezt egy konkrét, személyes vonatkozással egészíthette ki. Az I. ekloga parafrázisa nem csupán Amicinus többszöri egyetemjárását jelképezi, hanem rejtett utalás lehet száműzetésére is. Meliboeus–Coronus kénytelen elhagyni szülőföldjét, ahogyan Amicinus is elűzték Brassóból. De ahogy Meliboeus számára fölcillan a remény, hogy más tájakon lelhet új hazát magának, Tityrus pedig római útjának köszönhetően nyerhette el szabadságát és maradhatott földjén, úgy Amicinus is útnak indul Kolozsvárra, hogy ott új életet kezdhesen és szabadon hirdethesse meggyőződését, ezáltal betöltve lelkipásztori hivatását.

⁸⁶ SIMON, *Arkádia kettős tükörben...*, 21.

A protestáns neolatin költészet gyökerei
Filiczki János (1580–1622) latin nyelvű életrajzairól
és (latin–görög) költészetéről

A Farkasfalván, Szepes megyében, szegény nemes szülőktől származó, református lelkészként, majd tanárként dolgozó Filiczki Jánosról (aki végigjárva kora neves külföldi egyetemeit – Prága, Herborn, Marburg, Heidelberg, Basel, Altdorf stb. –, helyel-közzel pedig főként Szenci Molnár Albert magyar nyelvű zsoltárfordításainak méltatójaként) a régebbi *curriculumok* mellett a 19–21. század irodalomtudománya is igyekezett kisebb-nagyobb életrajzi (vagy poétikai) áttekintéseket adni.¹ Közöttük van természetesen Szinnyi József életrajzi lexikonja is, amely leginkább tükrözi, hogy 18. századi szerzők latin és magyar nyelvű forrásaiból tájékozódott.² (Természetesen ezektől más forrásértékű biográfiák sem tekintettek el.) Ezért a továbbiakban a peregrinációjáról hazatérő sárospataki tanárnak s a korabeli neolatin lírai költészet művelőjének (akit Pataki Füsüs János a *Királyok tüköre* című művében *a mi időnkben levő második Ovidius poétának* nevezett) egyrésztől a róla szóló régebbi latin és magyar életrajzi összefoglalásait tekintjük át (például a német Lotichius, Czvittinger, Horányi Elek, Bod Péter), elsősorban latin nyelvű verseskötetének s a poétikai megjegyzések tükrében. Másrészt, eme főként latin nyelvű összefoglalók életrajzi adatai és poétikai utalásai mellett a *Carminum liber primus (et secundus)* [1614] és a Johann Philipp Pareus által kiadott *Deliciae poetarum Hungaricorum* (1619) című, a Janus Pannonius-i recepció számára is jeles kézikönyvében megőrzött versekből tekintünk át néhányat. Itt a latin mellett ógörög nyelvű versei is olvashatóak. Érdekesnek ígérkeznek a 17–18. századi, róla szóló írásokban is kiemelt, *példaregélő* versei (*prosphónésais – carmina paramythetica*), amelyekben protestáns szemlélete is kimutatható. Megemlíjtük a *Hungaria* című epigrammáját,

¹ Ld. például SOLTÉSZ János, „A sárospataki főiskola tanárainak életrajza: XXI. Filefalvi (de Filefalva) Filiczki János, 1617–1623”, *Sárospataki füzetek. Protestáns tudományos folyóirat* 8 (1864): 878–885; BENCZÉDY József, *Filiczki János élete és költészete*, kézirat, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet Archivuma; *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 1, A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 623–625; HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról”, *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1980): 243–247; 278–279; IMRE Mihály, „A kulturális és az önreprezentáció feszültségei – Filiczki János verses ajánlásai Szenci Molnár Albert zsoltároskönyvéhez”, in *Bibliotheca et Universitas, Tanulmányok a 60 éves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2011), 129–149. Szenci Molnár kapcsán Imre Mihály írt a legőbbit Filiczkiről, ld. később; KECSKEMÉTI Gábor, „Filiczky János (csaknem) ismeretlen köszöntőverse”, in KECSKEMÉTI – TASI, *Bibliotheca et Universitas...*, 149–156.

² SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, III (Budapest, 1894), 477–478.

amelyet ógörögül is megírt. Ezenkívül kitérünk majd kötetnyi versének poétikai utóéletére, amely a protestáns Sárospatak szellemiségét erősítette: a latinitás és a görögség nyelvi s poétikai művelését. (E szellemiségből – a református *patakiságból* – táplálkozott Kazinczy leghívebb tanítványa, Ungvárnémeti Tóth László klasszikus iskolázottságú s görög nyelvű poézise, de a Horatiust utánzó Vályi Nagy szellemiségében is jelen van.)

1. Filiczki latin (és magyar) nyelvű 17–18. századi életrajzairól

Benczedy kéziratban maradt munkája jelzi, hogy életének és pályájának, valamint vers-költészetének sincs komolyabb összefoglalója és kiadása. Célszerű lenne tehát latin verseinek kiadása, s paratextusként e 17–18. századi életrajzi összefoglalók közlése, fordítása és behatóbb áttekintése. Ez utóbbival itt sem tudunk foglalkozni, mindössze arra vállalkozunk, hogy röviden összevegyük ezeket, s néhány, majdnem minden összefoglalóban kiemelt adatra felhívjuk a figyelmet.

1.1. *Filiczki költészetének rövid összefoglalója a német Lotichiusnál*

Johannis Petrus Lotichius (1598–1669) 1625 és 1629 között Frankfurtban jelentette meg a *Bibliotheca poetica* című, négyrészes antológiáját (*Pars 1–4.*), amelynek első része (*Pars 1.*) bolgár és görög (*Thraciae et Graeciae*), a második része (*Pars 2.*) itáliai és spanyol (*Italiae et Hispaniae*), a harmadik része (*Pars 3.*) német és belga, (*Germaniae et Belgii*), a negyedik rész (*Pars 4.*) pedig francia, angol, magyar, dán, lengyel és cseh költők életrajzait tartalmazta.³

A magyarországi költők biográfiái tehát a 4. kötetben olvashatóak, többek között Janus Pannonius, Zsámboki János (Johannes Sambucus), az elégiaköltő és unitárius tanító Sommer János (1540–1574), az elégikus költő Thuri György (Georgius Thurius, a 16–17. század fordulóján élt) és Filiczki János (Johannes Filitzkius [sic!]).⁴

Filiczki életrajza a kötet 142–147. oldalán található. Bevezetésként Lotichius a következő verssel tiszteleg a költőnek:

*Commendas patriam non vana laude, tuosque
Impariter scriptis, o FILEFALVA, modis.
Legimus ingenuae, Vates, monumenta iuventae,
Quanta senex olim carmina, quaeso, dabis?*⁵

³ A kötetet ld. <https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/lotichius/lotichius1/te04.html>.

⁴ LOTICHIVS, *Bibliotheca poetica...*, Thuriórol: 141–142; Filiczkiról: 142–147. Vö. SOLTÉSZ, „A sárospataki főiskola...”, 882.

⁵ LOTICHIVS, *Bibliotheca poetica...*, 142. Értelmező fordítása: *Ó Filevalvi, nem meddő dicsérettel ajánlod a hazát és a tieidet elégiai versmértékekben. Költőnk, olvassuk a nemes ifjú irományait, idős emberként, kérlek, mennyi verset fogsz adni?*

A vers első disztichonja arra utal, hogy hazáját szem előtt tartja, s a magyarokat is, akiket elégiáiban örökít meg. A második pedig arra, hogy mennyire termékeny költő.

Az epigramma után következik az életrajzi összefoglaló.⁶ Neve megismérlése (*Ioannes Filiczkius de Filefalva, Ungarus*) után utal nemesi származására (*nobili genere prognatus*), amelyet túl is szárnyalt versei tekintélyével. Kiemeli, hogy gyermekkorától fogva jámborság és a *széptudományok* iránti buzgalom töltötte el, amikor egész Magyarországon belső háborúk lángoltak fel, egyrészt a már ott lévő török ellen, másrészt Bocskai harcai. Azért ment a maga idejében Prágába, hogy tanulmányai előmenetelét biztosítsa, ahol sok jóságos és híres férfira tekinthetett fel. A szerző nem hagy kétséget afelől, hogy mélyen vallásos volt, valamint hogy úgy döntött, a leghatározottabban a nemes tudományok felé fordul, s gondos munkával a Helikonra hág fel. Nem minden nehézség árán sikerült neki, hogy a témák és szavak kiválasztását nemcsak az anyagban, hanem a hely és az idő szerint is szerencsésen használta fel. Mindezekkel elérte, hogy a leginkább kedves szerzők között (ahogy Filiczki majdnem ugyanezekkel a szavakkal gondosan szólt tanítványaihoz) általában a legjobb ismertető jeggyel a legkiválóbb *költőket* tekintette mintának. Úgy vélte, ők a humán tudományok mesterei, akiktől a beszéd leggazdagabb bőségét szerzik meg, akiknek akár kedves és virágzó szépségükből a legédesebb mézet lehet összeállítani. Ő maga a költői fakultást nemcsak úgy határozta meg, hogy hallása/hallgatása messze nagyobb kegy a megértéshez, hanem hogy a lélekben is nyomot hagy, s ezért messze a legalkalmasabb az Atyaisten dicséretére, úgy a hősök megéneklésére is, mint a beszéd, vagy más fogalmazásmód.⁷

A folytatásban a biblikus, vallásos költők és költészet dicsérete következik: az isteni költészet művelői és előmozdítói között igen találó volt és az Úristen (*Jehova*) számára a legszentebb, amikor Dávidot említik, a prófétát és pompás zoltárköltőt, Salamon királyt, s fiát (Roboám) a halandók között a legbölcsebbet. Az isteni királyok mellett a költészet a népek tömegéből kiemeli azt a Makedóniát, ahol az egész világ Herkulese, Nagy Sándor uralkodott, akiről Curtius és Plutarchos is ír. Kiemeli Homéros költeményeit is, aki a legádázabb háború dicsvágyával nemcsak gyönyörűséget kelt, hanem a legrágább kincsesládához hasonlóan mindenkinek műveit éjjel a feje és párnája alatt kellene tartania. Tovább folytatva példáit, azt írja, hogy Augustus is minta, őt is figyelembe kell venni, hiszen Vergiliust és Horatiust követte, és őket úgy a feladatokkal, mint a legtekintélyesebb tisztségekkel elhalmozta, hiszen maga is költő és császár, a legjobb poéták számára *fenséges* és kiváló.⁸

Filiczki ezektől az igen híres és isteni példaktól megerősödve megmutatta, hiányzik az, hogy a költői tehetség kiváló férfiakat és főméltóságokat jelenítsen meg, s inkább arra a következtetésre jut, hogy semmi nagyság, semmi bölcsesség vagy derekasan kiművelt nem lép elő a történelemnek és a filozófiának sorából, aki nem érzi ennek

⁶ A lehetőségeket figyelembe véve csak tartalmi összefoglalót adunk, nem fordítást.

⁷ LOTICHIUS, *Bibliotheca poetica...*, 142–143.

⁸ LOTICHIUS, *Bibliotheca poetica...*, 144.

az isteni mesterségnek jelességét és szép szavát. Enélkül a filozófusok mestere, maga Platón bátran nevezi a költőt a bölcsesség szülőjének és vezérének. Strabón is más tekintélyes szerzők mellett azt mutatja be, hogy valamiféle tekintélyes életfilozófia erkölcsseit és kellemes állapotát mutatják be a költők, az utókor pedig egyedül a költőt nevezte és ítélte bölcsnek. Szót ejt arról is, hogy új tanúságtevőként az irodalmárok vezére, [Julius Caesar] Scaliger is dicsőítette azt a lehetőséget, hogy a filozófusok semmilyen szabályokkal, akár jobb dolgokat, akár polgáribbat nem tudnak kimerítőbben szóval kifejezni, mint Vergiliusnak, a költőnek olvasásával.⁹

E költészetelméleti gondolatok után tér vissza Filiczkihez: mindezt szem előtt tartotta, s nem véletlenül a költői jártasságot fogadta egyedül keblébe és zsigereibe, egyedült ezt ölelte keblére, s arra törekedett, hogy tanítványaiba is ezt csepegtesse. Így ezzel a reménnyel s az irodalom és a zene szeretetével eltelve, az ifjú Hoddiegova báró nevelője, majd Prágába ment, utána Németföldre, ahol az általános tudományoknak és az irodalomnak nevezetes táplálója, aztán tehetségének gazdagabb kiművelését elérje, 1605. június 5-én a Nassau Herborn városába,¹⁰ a gimnáziumba érkezett. Innen pedig a hesseni Athénba, vagyis Marburgba. Ott pedig közzétette zsenyéit a kegyes egyetem tetszésnyilvánítására. Az intézményben a legkiválóbb tudós férfiak olvasták művét, így az idősebb Rudolph Goclenius (1547–1628), aki filozófus volt, a német költő és retorikatanár, valamint a jogász Hermann Kirchner, a teológus Caspar Sturm (1545–1628), a természettudós és orvos, Johannes Pincier (1556–1624) s mások. Közülük kiemeli a filozófus Gocleniusnak azt a kis versikéjét, amelyet olvasójának a könyvbe írt. Ekként szól tehát vásárlójának a filozófus:

*Quaeris IOANNIS carmen sit quale FILITZKI,
Et nitidum verbis, et grave rebus, habes.¹¹*

Ezeket a költői mutatványokat olvasta a heidelbergi Simon Sthenius (Sten; 1539–1619) és Ludwig Lucius (1577–1642) bázeli tanár, ami jót jelentett, mert kétségtelenül biztos, hogy Filiczki nemsokára Heidelbergben, majd Bázelen tanulta a humaniorákat. Úgy tűnik, ekkor alakult ki barátsága igen híres férfakkal, Georg Rimmel (1561–1624) és Conrad Rittershusiusszal (Rittershausen; 1560–1613). Így került az altorfi [sic!] Akadémiára.¹²

⁹ LOTICHIVS, *Bibliotheca poetica...*, 144–145.

¹⁰ Ezekről az évekről ld. IMRE Mihály, *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról* (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerületi gyűjtemények, 2015), 186–192. Ld. a *Hessen-kasseli, herborni magyar kapcsolatok* című fejezetet. Itt kifejezetten Filiczki herborni korszakáról beszél.

¹¹ LOTICHIVS, *Bibliotheca poetica...*, 145. Értelmező fordítása: *Kérdezed, milyen Filiczki János verse, a szavaktól is fénylő, a témáktól tekintélyes.*

¹² LOTICHIVS, *Bibliotheca poetica...*, 146.

Megjegyzi, hogy Filiczki a humán tudományoknak, különösen a költészetnek stúdiuma mellett, már ifjúkorától behatóan foglalkozott a szent teológia rejtélyeinek megismerésével is. A műveltségnek eme isteni tudományában is előrehaladt, hogy a metafizikában szintén jártasságot szerzett. Megemlíti, hogy keresztényi kegyességére a *humanitas* és a költészet stúdiumai is hatást gyakoroltak, elsősorban a szeretet és a lélek, az állhatatosság és a hit irányában, valamint tisztelet hazája és a barátok iránt, a szerzőnek a költeményekből vagy az élő tanúk alapján jövendőléseiben és imádságai-ban igen gazdagon megjelentek.¹³

Végül verseskönyvének (valószínűen a *Primitiae poetica* – erről majd később) műfajait sorolja fel, összesen tízet: 1. *Genetliaca* (születési énekek); 2. *Gratulatoria* (köszöntő-versek); 3. *Propemptica* (búcsúversek); 4. *Philobesia* (istenes énekek); 5. *Symbola* (áldozati); 6. *Prosphonestes* (megszólító költemények); 7. *Epithalamia* (nászversek); 8. *Paramythetica* („példaregélő” versek); 9. *Funebria* (gyászénekek); 10. *Epigrammata*.¹⁴ Vannak vegyes költeményei is, mind latin, mind görög nyelven. Végül megjegyzi, írását Filiczki költeményeiből és az előszavakból állította össze.¹⁵

*

Röviden összegezve Lotichius Filiczkiről írott áttekintését, láttuk kiemeli gyermeki jámborságát és a széptudományok iránti rajongását, amely a magyarországi belháborúk miatt is külföldi iskolák felkeresésére készíti. A német szerző költészeti irányokat is kijelöl: az Úristen dicsérete, valamint nagy hősök (Nagy Sándor, Augustus) magasztalása. A fenséges témák mintája Homérosz, Vergilius és Horatius (Curtiust az Alexandroszról írt műve miatt említi). Filiczkinél, aki felismerte a költészet filozofikus és dicsőítő hatalmát, írásában a poézis művelése és latin nyelvű költészete kerül előtérbe, jelentős magyar neolatin költőként ábrázolja. Utal kiterjedt kapcsolataira is, amely poézise miatt jön létre, hiszen a tehetséges ifjút és költőt jeles tanárok olvassák, illetve hívják városukba, hogy ott tanuljon. Lotichius a német akadémiák, egyetemek és tanáraik felsorolásával Filiczkit saját tudományos-kulturális kontextusába illeszti, a szerző megteremtve ezzel (magyarországi költőként és tudósként) kulturális szimmetriáját.¹⁶

¹³ LOTICHIVS, *Bibliotheca poetica...*, 146–147.

¹⁴ Vö. SOLTÉSZ, „A sárospataki főiskola...”, 881.

¹⁵ LOTICHIVS, *Bibliotheca poetica...*, 147.

¹⁶ IMRE Mihály, „A kulturális és az önreprezentáció...”, 131–133.

1. 2. *Czvittinger Dávid és Horányi Elek életrajza Filiczkeiről*

A magyarországi tudományosság (és irodalomtudomány) jelentős úttörője, Czvittinger Dávid (1675/1679–1743)¹⁷ latin nyelvű, a 18. században sok kiadást megért írói lexikonjában (*Specimen Hungariae literatae*)¹⁸ a 144–146. oldalon találjuk Filiczki életrajzi összefoglalóját. Viszonylag gyorsan végezhetünk áttekintésével, ugyanis Lotichius szövegét közli. Filiczki írásai (műfajai) felsorolása végén jelzi, hogy különféle költeményeit (*Poetamata varia* címmel) Johann Philip Pareus adta ki a *Deliciis Poetarum Hungarorum* című munkájában. Befejezésésként pedig közli Lotichius dicsérő költeményét: „*Ex Job. Petri Lotichii Bibliotheca Poetica Parte IV. ubi p. 142. de hoc Job. Filiczkeio sequentes leguntur versus encomiasciti.*”¹⁹

*

Hasonlóan egyszerű a dolgunk a kitűnő piarista író és tudománytörténész, Horányi Elek (1736–1809)²⁰ *Memoria Hungarorum* című műve I. kötetében található (668–676.) leírással is, amely Lotichius, illetve Czvittinger szövegét veszi át. Ezt meg is jelöli az összefoglaló végén: *Ex Zwittero*.

Valójában tehát e latin nyelvű életrajzi összefoglalók Lotichius szövegét ismétlik meg. Bár igen rövid, terjedelmi okokból nem tekintjük át Bod Péter (1712–1769) *Magyar Athenásának* (1766) szövegét (ld. a mű 84–86. oldalát), de verseinél utalunk néhány megjegyzésére.

2. Filiczki költeményeiről

Kezdjük Bod Péter méltatásával, aki a következőket írja: „*A' vers írásra nagy hajlandósága 's tehetsége volt, borostyán koszorús Poétává is tétetett volt.*”²¹ Soltész János kiemeli, hogy „latinul, görögül és magyarul írt költeményei maradtak” fenn.²² A magyar nyelven írtaknál most már két verset számolhatunk ide: az egyik, a közismert, Szenci Molnár Albert zsoltár-

¹⁷ Életről ld. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II (Budapest, 1893), 556–559.

¹⁸ Ld. *Davidis Czvittingeri nob. Hung. Specimen Hungariae Literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Accedit Bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis* (Francofurti et Lipsiae: typis et sumptibus Joh. Guil. Kohlesii, Univ. Altdorf. Typogr, 1711).

¹⁹ CZVITTINGER, *Specimen Hungariae Literatae*, 146.

²⁰ Életről ld. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV (Budapest, 1896), 1069–1077; ONGRÁDI József, *A piaristák irodalomtörténeti munkássága* (Budapest, 1935), 12–18.

²¹ BOD Péter, *Magyar Athenás* (Szeben, 1766), 85.

²² SOLTÉSZ, „A sárospataki főiskola...”, 881.

fordításainak első kiadásában megjelent, a zsoltárok fordítóját ünneplő költemény.²³ A másik vers már a több nyelven író (a latin mellett a magyar, de a cseh nyelvet is használó) Filiczkit mutatja, ugyanis az 1607-ben VI. János Nassau-Dillingerburg-i gróf (1559–1606) halála alkalmából kiadott *Luctus illustris Nassoviae scholae Sigenensis super obitus [...] Johannis, senioris Comitis Nassoviae [...] Herbornae Nassoviarum Anno 1607* című funeràciós kötetben Filiczki (latin gyászverse mellett) a könyv lezárásaként szereplő *sententiákban* (*Sententia, quod peccatis moriendum sit, antequam moriamur corpore*) héber, görög, latin, német, dán, francia, angol, cseh–morva nyelvű versek találhatóak, a végén költőnk magyar–latin, majd szlovák (vagy „szlovakizáló lengyel”)–latin versével.²⁴ Ez a *második* magyar verse.²⁵

Latin nyelvű verseivel kapcsolatban először szóljunk az egyéb gyűjteményekben újabban felfedezettokról. Az említett funeràciós kötet első részében hosszabb (36 soros) gyászverse olvasható.²⁶ Ugyanitt, a fent említett magyar versnek megvan a latin megfelelője.

Még érdekesebb a Janus Gulielmius és Janus Gruterus gondozásában 1618-ban kiadott Cicero összes műveinek köszöntőverseként található tízoros, disztichonos Filiczki-vers, amelynek történetét Kecskeméti Gábor írta meg.²⁷

Ezek után térhetünk rá a latin (és görög) költeményeket tartalmazó verseskötetre. Szinnyi említi a *Primitiae poeticae* (*Zsengéke*) című kötetét, amelynek kiadási helye: Marburg. Soltész János pedig – Szombaty János nyomán²⁸ – úgy véli, mivel a későbbi kötetek műfajmegjelölései visszaköszönnek (ez a zsengék tartalma: 1. *Születésnap*, 2. *Örvendező*, [*gratulatoria*], 3. *Utravaló* [*propemptica*] stb.), azokat Czvittinger (tegyük hozzá:

²³ BISZTRAY – KLANICZAY – NAGY – STOLL, *RMKT*, XVII. század, 1:377–378, 623–624. Erről IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Humanizmus és Reformáció 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 249.

²⁴ Karl-Heinz B. JÜGELT, „Elfelejtett magyar versek a XVII–XVIII. századi külföldi disszertációkban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967): 464–468, különösen: 464–465. Újabban és részletesebben ld. IMRE, *Utak Herborn és Nápoly között...*, 190–191. Itt a kötet címeként a *Carmina funebria in obitum illustris et generosissimi Domini, Domini senioris, Comitis stb.* cím szerepel.

²⁵ Ld. 23. jegyzetet, valamint JÜGELT, „Elfelejtett magyar versek...”, 464; IMRE, *Utak Herborn és Nápoly között...*, 190.

²⁶ JÜGELT, „Elfelejtett magyar versek...”, 465; IMRE, *Utak Herborn és Nápoly között...*, 189–190. Imre Mihály közli a vers szövegét.

²⁷ Ld. Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia quae exstant ex sola fere Codd Mss. fide emendata: Tomus primus quo omnes eius libri oratorii continentur*, studio atque industria Jani GULIELMI, Jani GRUTERI (Hamburg, ex bibliopolio Frobeniano, 1618). Erről KECSKEMÉTI, „Filiczky János...”, 149–156. Kecskeméti közli a vers szövegét is.

²⁸ *Historia scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis*, Monumenta Protestantium Hungariae Ecclesiastica, Pars I. Magyar Prot. Egyháztörténelmi emlékek, kiadta és előszóval ellátta ERDÉLYI János (Sáros-Patakini, 1860). Ennek második része, mely a tanárok életrajzát foglalja magában, még mindig kéziratban van. Egy részét magyar fordításban a Sárospataki Füzetek 1864–66, az egészet rövid kivonatban s újabban pótlásával a Sárospataki Lapokban 1885–86. és 1889–91. László János közölte.

inkább Lotichius) a *Primitiae poeticae* verseit átnézve sorolja fel.²⁹ Annyi bizonyos, hogy az 1604-ben Bázelen megjelent *Carminum libri primus* (és a 84. oldalon, belül, szinte elrejtve *Carminum liber secundus, sive miscella epigrammata*) című verseskötve is ezeket a műfajmegjelöléseket tartalmazza (kilencet, a tizedik az epigrammák): „*Continentur in hoc libello: Genethliaca, ubi et novus annus. Gratulatoria. Προπεμπτικά. Philothesia. Symbola. Προσφωνήσεις. Epithalamia. Παραμωθητικά et Funebria.*”³⁰ A görög elnevezések mutatják, hogy e nyelv használata sem lesz idegen a kötetből.

Soltész János erről a kötetéről nemigen beszél, inkább összevetését a Johann Philipp Pareus³¹ által 1619-ben Frankfurtban kiadott *Delitiae Poetarum Hungaricorum*³² című antológiában található Filiczki-költeményekkel (*Ioannis Filiczki de Filefalva Pannonii, Poemata varia*) végzi el. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a *Deliciae*-ben nincs meg minden verse (például Füsüs János a *Királyok tüköre* című művében is idézett vers).³³ Még arról is ír, hogy különféle görög és latin epigrammái nagy része (vagy mindegyike) bekerült a *Deliciae*-be. Úgy véli, a gyűjtemény Filiczkiről szóló része felöleli a zsenyéket is.³⁴ Költeményei Janus Pannonius, Thuri György és Sommer János versei mellet a mű 4. részében találhatóak. Nem véletlen, hogy lexikonjában róluk emlékezett meg Lotichius is.

Filiczki más, kisebb gyűjteményt is kiadott, amely például *propempticon*-jait tartalmazta (*Xenia natalitia, Pragae, 1604*). E versek a Görlitzben, magyar diákokból álló költői kör működését mutatják.³⁵

2.1. Néhány latin nyelvű (és görög) vers a *Carminum liber primus* (et secundus) [1614] (és a *Deliciae poetarum Hungaricorum* [1619]) című kötetben

Önálló latin nyelvű verseskötetnek vehetjük a kisebb kiadványokat (*Primitiae poeticae, Xenia natalitia*), a nagyobb corpust azonban az 1614-es *Carminum liber primus* (et secundus) és a *Deliciae* című gyűjtemény *Poemata varia* versei jelentik. E két versgyűjtemény jórészt megegyezik, hiszen az utóbbi a *Carminum*-kiadás versein alapul. Jelentőségét viszont

²⁹ SOLTÉSZ, „A sárospataki főiskola...”, 882, 881.

³⁰ Ld. *Ioannis FILICZKI de Filefalva Carminum lib. primus* (Basileae: typis Johannis Schroeteri, 1614), 5^r.

³¹ Heltai János könyvében részletesen ír apáról és fiáról, David Pareusról és Johann Philipp Pareusról. Ld. HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Humanizmus és reformáció 21 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994), különösen *Az irénikus mozgalom németországi gyökerei és David Pareus magyarországi hatása*, 50–94. Filiczkivel kapcsolatban ld. 80.

³² Ld. *Delitiae Poetarum Hungaricorum, nunc primum in hac Germania exhibita* a Joh. Philippo PAREO (Francofurti: Nicolaus Hoffman, 1619).

³³ Soltész szerint a magyarok Ovidiusának nevezték. „Bizonyoságot tesz erről Füsüs, midőn »Királyok tüköre« című könyvében ekként szól: Amaz mi időnkben levő második Ovidius poétának (t. i. Filiczkinék) panaszolkodása szerint: »Candida nunc jocus est, ludibriumque fides.«” SOLTÉSZ, „A sárospataki főiskola...”, 879, ld. még: 882.

³⁴ SOLTÉSZ, „A sárospataki főiskola...”, 881. „Láthatók pedig itt, mint mondtam »primitiae poeticae« költeményei újra kinyomva és összeszedve.”

³⁵ IMRE, „A kulturális és az önreprezentáció...”, 139; HELTAI, *Adattár...*, 279.

kiadása népszerűségében és recepciójában kell látnunk, hiszen a gyűjteményt *első* kiemelkedő neolatin poétánk, Janus Pannonius versei alkotják, tehát a kötet magyarországi népszerűségéhez a Janus-filológia is hozzájárul.

Nincs módunk a két verseskötet szorosabb összevetésére, így a továbbiakban csak az 1614-es *Carminum*-verseskönyvvvel s annak néhány költeményével foglalkozunk.

Érdekes, hogy a kötet címlapján Rodolphus Goclenius kétsoros epigrammáját olvassuk, amelyet Lotichius is közölt.³⁶ Alatta a nyomtatási címer (*Druckermarke*), a *Nihil valet virtus sine fortuna* jelmonddal. A belső címlapon művét a Hoddiegova bárók címere (amelynek fő motívuma a hal) díszíti (*Insignia Illust[rissimorum] Baronum ab Hoddiegova*), alatta pedig hatsoros epigramma, amelyben a családi címet és tetteket írja le.³⁷

A folytatásban a kötet hosszabb-rövidebb paratextusai következnek, így a báró fiaihoz, akiknek nevelője volt, írt hatoldalas előszó (*Illustribus, Optimae indolis, ac summae spei Adolescentibus, D. D. Przechio, Smilo, Bobuslavo et Adamo Liberis Baronis ab Hoddiegova etc. Discipulis suis longe charis. S. P. et in virtutum, honestarumque artium studiis a Deo Ter Opt. Max. largissimam ex animo*), majd a kötet műfajainak felsorolása következik (*Continentur in hoc libello*), aztán pedig a verses ajánlások és köszöntők: Caspar Sturmius, marburgi teológiaprofesszor, két verssel is köszönti a könyvet, a második kezdősorában *tudós versekként és csinos könyvként* jellemzi („*Docti carminis, elegans libelle*”).³⁸ Hermannus Kirchnerus, történész és szónok görög témamegjelölésű (*προσοφωνησις*) epigrammát küld, és egy hendecasyllabusokban írt másik költeményt. Az orvos Johannes Pincier görög epigrammával kedveskedik, amelyet latinul is közöl:

*Collaudent alii Bacchi vates et Amoris,
Prae reliquis nobis ille poeta placet,*

*Carmine qui docto commendat vel pietatem,
Vel celebrat claros nobilitate viros.*³⁹

³⁶ Ld. a 11. jegyzetet.

³⁷ „*Auricolor glauco qui fulget in orbe Cyprinus / Est Hoddiegovii stemmatis altus honos. / Carulus umbo maris memorat certamina: piscis / Aureus audaci parta trophaea manu. / I nunc, et titulos jacta, sine rebus, inanes: / Quam tribuet VIRTUS, fama perennis erit.*” Értelmező fordítása: *Az aranyhal, amely ragyog a kék világban, [tengerben] a Hoddiegovius család magas tisztségére utal. Károly a tenger közepén idézi fel a viadalokat. az aranyhal a mérész csapattal születtett győzelmeket. Menj most, és hajítsd el az üres címeket, érdekek nélkül, amit az Erény fog megadni, az örök hírnév lesz.*

³⁸ FILICZKI de Filefalva, *Carminum liber primus...*, számozatlan [11.] A köszöntőverseket ld. 11–14. Az ott olvasható latinos neveket használjuk.

³⁹ FILICZKI de Filefalva, *Carminum liber primus...*, számozatlan [12–13.] Értelmező fordítása: *Dicsérik mások Bacchus és a Szerelém költőit, nekem, eléjük helyezve, ez a költő tetszik. Ő tudós versekben vagy a kegyességet ajánlja, vagy a nemességük miatt híres férfiakat dicséri.*

Az epigramma jól jellemzi Filiczki költészetét: a vers témája egyrészt a keresztény kegyesség, másrészt a nemes férfiak dicsérete.

M. Ludovicus Lucius, bázeli professzor, hasonló latin epigrammával köszönti barátját, Filiczkit. Aztán egy hosszú disztichonos, ógörög nyelvű vers következik, végül pedig a szerzőnek könyvéhez írott disztichonos költeménye: *Auctor ad suum libellum*.⁴⁰ Ezután, a tartalomban megjelölt műfajok szerint, latin költeményeit olvassuk, elsőként a *Genethliaca* alá tartozó istenes, vallásos epigrammáit. A versek sorát az emberiség megmentőjének, Jézus Krisztusnak születéséről szóló disztichonos vers nyitja meg: *in salvificam Puerili, nobis coelitus donati, D. N. JESU CHRISTI Nativitate*.⁴¹ E verset egy másik vallásos költemény követ (*Ex dicto S. Ambrosii lib. 10. de virginit[ate] Christus est omnia omnibus etc.*), majd szép számmal a bárói családhoz szóló vallásos versek. Így például a negyedik vers (*Ad Illustrem et Generosissimum Dn. Dn. Præchium, Seniore, L. B. ab Hoddiegova etc, Patronum suum, pro felicissimo anni MDCIX. decursu*), amely kronosztichont tartalmaz.

*Tabe, faMe, beLLIs Degrassans transIt annVs:
HIsCe reCens CassVs faC, pIe ChrIste, MICet:
Ut niveo sanctae vitæ velemur amictu,
Impuri positis pectoris exuviis.
Hac tibi nunc paucis et quae bona cunque IEHOVA
Donat, HODIEGOVII, coelitus opto, domus.*⁴²

A folytatással a költemény görög fordítását is olvashatjuk: *Idem Graece*. Ennek kapcsán teszünk néhány megjegyzést görög költeményeiről, amelyek nagy számban kísérik a latin verseket. (Persze fordítva is igaz, például a *Gratulatoria* című rész első verse ógörög nyelvű, majd ezt követi a latin: *Idem Latine*.)

Ógörög nyelvű verseivel kapcsolatban hosszabban idézzük Soltész Jánost, aki tisztelendő Hosszú István (1755–1808), miskolci ágostai hitvallású lelkész alapján fogalmaz: „midőn 1787-ben Pareus felbozott munkáját végig olvasta volna, Filiczkiről következő ítéletet tett: »Filiczki János felettébb négelezé a görögöt, melyről tudta, hogy tudta, de tisztán irt verseket.«”⁴³

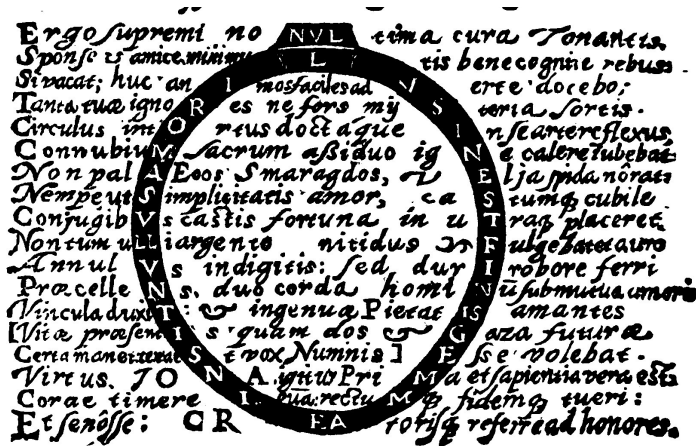
Különösen, ha a folytatás latin és görög *sententiáit* (*Parainetikai*) nézzük, Filiczki célja a versekkel a nyelvtanítás, az ógörögben való elmélyülés, hiszen az *Újszövetség* nyelve az ógörög, ami a *másik* szent nyelv. Idekíváncozik még David Pareus (és fia, az antológia-összeállító [*Deliciae...*] Johann Philipp Pareus) verseskötete, az 1615-ben megjelent *Musae fugitivae* (Neapoli) című, amelyben, főként David Pareus epigrammáinál, ugyancsak találunk ógörög címkiegészítéseket, illetve Johann Philippnél ógörög nyelvű verseket (például 229; 243–246.). Azt mondhatjuk, hogy ez a tudós, a költészetet

⁴⁰ FILICZKI *de Filefalva, Carminum liber primus...* számozatlan [13–14.].

⁴¹ FILICZKI *de Filefalva, Carminum liber primus...*, 1.

⁴² FILICZKI *de Filefalva, Carminum liber primus...*, 3.

⁴³ SOLTÉSZ, „A sárospataki főiskola...”, 882. Ld. ott a 2. lábjegyzetet is.

1. ábra: Filiczki a jegygyűrűről készített képverse

a tudomány propedeutikai fokának tekintő neolatin (és neo-ógörög), a reformáció kulturális szellemiségéhez köthető költői gyakorlat alakul ki, amelynek, úgy tűnik, Németföldön is, elismert művelője Filiczki.

Visszatérve költőnkhez: a kötet néhány érdekességét és számottevő költeményét Imre Mihály bemutatta tanulmányában, amelyben Szenci Molnár zsoldárkönyvének Filiczki által írt ajánlásai kontextusába helyezte verseit.⁴⁴ Hosszabban értekezett Filiczkiné a *Carminum liber* és a *Deliciae*... versei között is olvasható, Szenci Molnárt köszöntő versről (*Patriae dulcissimae, dum illam Albert. Molnar Psalmis linguae vernaculae Poetica illustratis donaret...*) s annak kéziratos és nyomtatott változatáról, amelynek 11–12. sorában Horatius-allúzióra (*AP*, 269.) utal. Megjegyzendő, hogy Filiczki a disztichonos formák mellett néhány versében (például a kötet 91., 101. oldalán) a horatiusi ódaformákat (szapphói) is alkalmazza. Ezek között található a *Paramythétika* („példaregélő”) műfaji rész III. verse, a Habsburg Mária (1505–1558) magyar királynéhoz, a Mohácsnál elhunyt II. Lajos király feleségéhez intézett verse: *Cantio Mariae, Reginae Hungariae et Bohemiae, etc, ad tristissima nostra tempora accomodata*, amelynek német alcíme (*Mag ich unglück nicht widerstan*) jelzi, hogy egy Németföldön igen ismert és népszerű éneket fordít le latinra horatiusi versmértékben.⁴⁵ A költemény Filiczki hazafias, nemzeti érzéseit tükrözi. (E témához kapcsolódik a *Hungaria* című epigramma, amelynek görög változata

⁴⁴ IMRE, „A kulturális és az önreprezentáció...”, 129–147.

⁴⁵ Ld. IMRE, „A kulturális és az önreprezentáció...”, 139. A német énekről igen részletesen ír Sonja Tröster: Sonja TRÖSTER, „Mag ich unglück nit widerstan. Liebe, Tod und Glaubensfragen als Komponenten einer Liedkarriere im 16. Jahrhundert”, in *Senfl-Studien 2*, szerk. Stefan GASCH és Sonja TRÖSTER (Tutzing: Schneider, 2013), 443–493. Mária királynő és a reformáció kapcsolatáról ld. például FRANKÓI Vilmos, *Mária magyar királyné állása a reformáció irányában* (Budapest, 1883); PAYR Sándor, „Mária, a humanista magyar királyné”, *Protestáns Szemle* (1905): 163–172, 223–235. Időszerű lenne a vers behatóbb vizsgálata.

is van [l. a *Carminum liber*-kötet 74–75. odalát, görög címe: *Pannonia*]. E versnek magyar műfordítását is megadja s közli Imre Mihály.⁴⁶⁾

Érdekességként említhető még a *Philobesia* és az *Epithalamia* (a 35. és a 66. oldalon) darabjai között két képvers, az egyik áldozati oltárkövet, a másik jeggyűrűt ábrázol.⁴⁷⁾

Emeljünk ki azonban még egy horatiusi rövid költeményt, amely a 84. oldalon kezdődő *Carminum liber secundus* című részben található. A versnek nincs nagyobb valószínűségi vagy hazafias mondandója, csupán kisebb etikai üzenete, s érdekessége, hogy címe Vergilius *Georgicája* 1. éneke 145–146. sorát választja címéül: *Labor omnia vincit Improbis*. E szentenciaszerű cím kifejtése latinul pedig a következő:

Tam nihil magnum dabis, arduumque
(Si lubens tantum facias et usque
Urgeas) quin id vigili labore
Vincere possis.

En aqua molli scopuli rigentes!
En levi duri silices pusillae

Calce formicae modicaque farris
Parte cavantur!

Longa quin ferrum solidum vetustas
Deterit, nec non Adamantas ipsos.
Et neget durum quis adhuc honesti
Scandere clivum?⁴⁸⁾

A költemény valószínűen a *zsengek* termése, Vergilius mondatának és Horatius formájának megidézése mutatja Filiczki antik jártasságát s későbbi recepciójának s imitációjának (például a *horatianizmus* felől) lehetőségét. A költemény a vergiliusi szentencia kifejtése.

⁴⁶⁾ IMRE, „A kulturális és az önreprezentáció...”, 140.

⁴⁷⁾ Ld. IMRE, „A kulturális és az önreprezentáció...”, 137.

⁴⁸⁾ FILICZKI, *Carminum liber...*, 97. Értelmező fordítása: A kemény munka mindent legyőz. *Semmi oly nagy és fáradtságos dolgot nem fogsz végezni (ha annyira örömmel teszed is, és szüntelen sürgeted), amit fáradtságos munkával nem leszel képes legyőzni. Lám, a lány víztől kiálló sziklák! Lám, a kis hangya számára a könnyű mész, a lisztnek is mértékletes részével, kivájja a kemény köveket! Sőt, a kemény vasat a hosszú idő elkoptatja, és magukat a legkeményebb dolgokat is. És ki tagadná, hogy a meredek hegyoldalra mostanig feljutnak a derekak?*

3. Filiczki költészetének utóélete, hatása – patakiság, latinitás és görögség

A 18. század végének és a 19. század első évtizedeinek költészettörténete felől visszatekintve is látjuk Filiczki költői, tudósi törekvéseinek hatását: protestáns vallási elkötelezettségét, a latin és a görög költészet tudós követését. Mindezt hazatérve a sárospataki kollégium falai közé vitte, ahol 1622-ben rektor lett. A kollégiumban tanárutódai és a diákok, úgy véljük, költői örökségét még a 19. század első felében is őrizték. Ismertségét s recepcióját a Szenci Molnár Alberttel való kapcsolata is erősítette.

Röviden mindössze két sárospataki vonatkozású költőről, tudósról szólunk. Az egyik a Sárospatakon tanuló, majd külföldi útja után Patakra, a humaniorák tanáráként visszatérő Vályi Nagy Ferenc (1765–1820), aki a teológiai tudományokat, valamint a bölcséletet és a görög-római irodalmat tanította.⁴⁹ Horatianizmusát tükrözi az 1808-ban megjelent *Ódák Horátz' mértékeinn* című verseskötete, latinizmusát pedig a posztumusként kiadott *Carmina Latina* (1820) című versgyűjtemény.⁵⁰

Még érdekesebb a pataki tanuló, majd Kazinczy Ferenc *legbívőbb tanítványaként* emlegetett (majd konvertita) Ungvárnémeti Tóth Lászlónak (1788–1820) a protestáns neolatin költői hagyománnyal, így Filiczki poézisével való összefüggése, aki második verseskötetét *Görög versei magyar tolmácsolattal* (Pesten, 1818) címmel jelentette meg.⁵¹ Ógörög nyelvű (és az abból átköltött magyar) verseiben a horatiusi formák mellett Pindarost is utánozta, ahogy a *Musae fugitivae* (1615) című kötetben Johann Philipp Pareus versei között (*Odarum libri duo*) latin nyelvű pindarosit is találunk: *Oda II. Laus et amor in Cl. V. Isaacum Casaubonum* (7–12.). E gyűjteményben van még példa az Anakreon-követésre, a *silvae*-típusú költeményekre, valamint az epigrammákra, ahogy ez Filiczkinél (és Ungvárnémeti Tóthnál) is kedvelt műfaj. Persze mindkettőjükénél Catullus-imitációként kell értelmeznünk, de az epigrammák kötetindító verse (*Ad Lectorem – A Könyvből*) mindkettőjükénél szerepel.

Nemcsak Filiczki 1614-es carmenjeinek (és a *Deliciae* verseinek) behatóbb feltárására van szükség a neolatin költészet protestáns világát illetően, hanem a protestáns költői hagyomány 18. század végi recepciójának vizsgálatára is.

⁴⁹ Életéről ld. Szinyei lexikonja mellett SOBOR András, „Bevezetés”, in *Vályi Nagy Ferenc Ódák Horátz' mértékeinn*, s. a. r. SOBOR András (Budapest: Balassi, 1999), 9–47.

⁵⁰ Ennek néhány verséről s horatianizmusáról ld. TÓTH Sándor Attila, „A horatiusi óda a hadi és politikai események megörökítésének szolgálatában. Vályi Nagy Ferenc: *Carmina Latina* (1820)”, in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. BALOGH Piroksa és LENGYEL Réka (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017), 262–281.

⁵¹ Életéről s költészetéről többek mellett ld. TÓTH Sándor Attila, „Az istenülés dicsősége”: *Ungvárnémeti Tóth László költői portréja* (Szeged: Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, 2001). E munkánkban s már előzményeiben is, utaltunk Filiczki és Ungvárnémeti Tóth görög költői nyelvhasználatának összefüggésére: ld. 98. Ungvárnémeti Tóth költői és elméleti műveiről ld. UNGVÁRNÉMETI TÓTH László művei, kiad. MERÉNYI Annamária és TÓTH Sándor Attila, a görög szöveget gondozta BOLONYAI Gábor (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), ld. ott a *Bevezetést* is: MERÉNYI Annamária és TÓTH Sándor Attila, *Ungvárnémeti Tóth László életműve*, 23–89.

„Prospera lux oritur”

*Ulrich Faber költeményének szerepe a kora újkori biblikus költészetben
és patrónusi rendszerben*

Az irodalom- és művészetpártolás céljait szolgáló patrónusi (más kifejezéssel élve mecénási) rendszer változó viszonyrendszerrel és módszertani sajátosságokkal az ókortól kezdve létezik. A művészeti és irodalmi tevékenység támogatása reprezentációs célok miatt minden korban fontos volt a politikai vagy gazdasági hatalommal rendelkező társadalmi rétegek számára, az irodalom- és művészetpártolás egyes megnyilvánulási formáit ugyanakkor nem minden esetben nevezhetjük patronátusnak. A prózai vagy verses munkák írói a megélhetésük és a karrierjük szempontjából voltak érdekeltek a kora újkori patrónusi rendszerben való részvételben, azonban a patrónusok számára is fontos volt a fenntartása a róluk alkotott pozitív megítélés érdekében. Mindez feltételezte egy célközönség meglétét is, amely szintén részt vett a patrónusi rendszerben, és az elvárásai alakíthatták annak kifejezési formáit is. A kora újkori patrónusi rendszer irodalmi kifejezési formáit egyrészt az ajánlások, ajánlóversek és levelek, másrészt a patrónusok életrajzi adatait, életük fontos eseményeit vagy tetteiket megörökítő rövidebb vagy hosszabb terjedelmű prózai vagy verses munkák, harmadrészt a patrónusi rendszer sajátosságait bemutató írások, illetve költemények jelentették.¹

A kora újkori patrónusi rendszer esetében az uralkodó, illetve az udvar köréhez tartozó főnemeseik és főpapok voltak a mecénási kör szereplői. Bécsben az egyetemhez és az udvarhoz kapcsolódó humanisták az uralkodót, családját és az udvar tagjait dicsőítő költeményeket írtak, beszédeket mondtak a diplomáciai események alkalmával, illetve a Német-Római Birodalom és a Habsburg-család történetét bemutató historiográfiai és földrajzi munkákat írtak. Az 1510-as és 1530-as évek között számos olyan szövegkiadás és mű jelent meg, amelyeknek a témája nem, csupán az ajánlása utal arra, hogy kiadásukat a mecénási rendszer nyújtotta előnyök tették lehetővé. Ezek közé tartozik a tanulmányban bemutatott költemény két kiadása is.

A helvét Ulrich Faber (Udalricus Rhaetus Fabri) a mű szerzője 1511-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, ahol az *artes*-fakultáson Joachimus Vadianus előadásait is hallgatta. 1519-ben fejezte be tanulmányait az orvosi cím elnyerésével, ezt követően az 1520-as évek közepéig foglalkozott szövegkiadással és kommentárírással: Platón, Cicero, Boethius, illetve Basilius Magnus műveinek kiadása mellett a *Tabula Cebetis*hez írt kommentárt. Az utóbbi munkában már szerepel a később megjelent költeménnyel párhu-

¹ Susanne DE BEER, „Patronage”, in *Brill’s Encyclopaedia of the Neo-Latin World. Micropaedia*, eds. Philip John FORD, Jan BLOEMENDAL and Charles FANTAZZI (Leiden: Brill, 2014), 1125–1126.

zamos néhány adat: Krisztus itt igaz Herculesként és minden rossz legyőzőjeként jelenik meg. Itt Faber utal arra is, hogy ezt a témát a költeményében már feldolgozta (bár ennél konkrétabb utalás nem szerepel a kommentárban, feltételezhetjük, hogy a Krisztus győzelméről és feltámadásáról szóló műről lehet szó, amelyet 1519 előtt írt).² Bécsben a 16. század első évtizedeiben az itáliai Giovanni Antonio Modesti mellett, aki Krisztus születéséről írt beszédét nyomtatásban is megjelentette, egyedül ő adott ki biblikus témájú munkát, és szintén ő volt az egyetlen, aki a választott tárgyat nem prózai műfajban dolgozta fel.³ A költeménnyel kapcsolatban felmerülő legfontosabb kérdést az jelenti, hogy a célja csupán az ókeresztény és kortárs modellek követése volt, vagy megfigyelhetőek benne önálló módszertani sajátosságok, illetve olyan tulajdonságok is, amelyek utalnak a szerző életének eseményeire, illetve a társadalmi helyzetére.⁴

Faber a *De poetica et carminis ratione* című poétikatankönyv szerzőjének, Vadianusnak a tanítványa volt, és a költeményének a témaválasztása ebből a háttérből kiindulva érthető meg.⁵ A *De poetica* 18. fejezete foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a költészet nem áll ellentétben a szentírási könyvek komoly mondanivalójával, és tévednek azok, akik az előbbit, mint a vallással ellentétes dolgot megvetik. A fejezet bevezetője alapján úgy tűnik, hogy a 16. század elején a bécsi egyetemi retorikaoktatásban ez a kérdés vitákat váltott ki, és Vadianus az álláspontjának a megvédésére kényszerült. Az ellentábor a patrisztikus forrásokra támaszkodva azt állította, hogy az antik mitológiára támaszkodó ókori latin nyelvű költészeti gyakorlatot nem szabad biblikus témákra alkalmazni. Erre válaszul Vadianus ókeresztény költők, Prudentius és Venantius Fortunatus műveit, majd számos kortárs humanista biblikus költeményt hoz fel ellenpéldaként.⁶ Faber egyik célja az evangéliumi történet feldolgozásával talán éppen az lehetett, hogy az egykori tanára által megfogalmazott észrevételeket a gyakorlatban is alátámassza.

² Ulrich FABER, *Cebetis Thebani philosophi excellentissimi tabula, in qua breviter totius vitae humanae ratio, hoc est ingressus, medium, et exitus, nec non alia quaedam haud minus iucunda luculenter, ut pictura indicat describuntur. Cum scholiis per Huldricum Fabri non inepte marginibus adiectis* (Viennae: J. Singrenius, 1518), 28.

³ A feltámadás eseményének prózai formában történő bemutatása és jelentőségének elemzése az anabaptistává lett Heinrich Bullinger nevéhez fűződik, akinek a *Resurrectio* (1545) címen megjelent munkáját a *De gloriosa Domini nostri Iesu Christi nostrorum corporum resurrectione, et vita sanctorum perpetua libellus* címmel látta el a kiadó. Bullinger munkája, amelynek már az ajánlólevele is utal a felekezeti nézeteltérésekre, teljesen eltérő körülmények között keletkezett, mint Faber költeménye.

⁴ A feltámadás története korábban nagy lélegzetű epikus munkák egyik témája volt, most egy epizódra fókuszál Fabri költeménye. Ennek egyik oka a kiseposz műfajának kora újkori népszerűsége, illetve az a tény, hogy a patrónusa nem az uralkodó, hanem egy „udvari ember” volt, tehát Fabri a patrónusi rendszer szélső köreiből helyezkedett el.

⁵ Joachim VON WATT, *De poetica et carminis ratione liber ad Melchiorem Vadianum fratrem* (Viennae: J. Singrenius, 1518).

⁶ „Poeticam sacrarum litterarum severitati non obesse, et inibi, quod temere isti agere videantur, qui eam, ut cassam, et religioni dissonam contemnunt.” J. VON WATT, *De poetica et carminis ratione...*, 92.

Az antik modellek közül Juvenecus kiséposzához legközelebb álló költeményben, amelynek a pontos keletkezési ideje nem ismert, a húsvét korabeli megünneplésére vonatkozó leírások, az ókori, illetve biblikus előzmények bemutatása, illetve a feltámadás világtörténelmi következményei egymást váltó témákként szerepelnek. Központi témáit Krisztus diadalmenete és a béke húsvétal bekövetkező korszaka jelentik, amelyek a költemény elején és végén is szerepelnek, és ezek foglalják keretbe az antik és bibliai historiográfiai adatokat.⁷ A feltámadás hírének megünneplését a húsvéti körmenet, illetve a húsvéti öröm megnyilvánulásainak leírása követi, amely aktualizáló elemként Faber költeményének egyik önálló sajátosságát jelenti. Ezt követően, számos antik vonatkozással, a húsvétal bekövetkező béke korszakát mutatja be a költemény Krisztus győzelmének és királyi diadalmenetének leírását követően. Az ezt követő hosszabb szakasz a bűnbeesést és következményeit majd az antik és ószövetségi történelem nagy alakjait és a bűn miatti pusztulásukat tárgyalja. A költemény utolsó harmadát a pokol leírása vezeti be, amelyet a Krisztus győzelmének hatását és a húsvéti örömet ismételten leíró rész követ. A feltámadás eseményének történelmi leírása, illetve a Krisztusban ezt követően sem hívők ellen megfogalmazott vádak szintén itt szerepelnek, végül a béke korszakának leírása és az antik istenvilág Krisztus előtti hódolatának leírása zárja le a kiséposzt.

A versben található, aktualizáló elemként is értelmezhető szakaszok esetében felmerül a kérdés, hogy a húsvét korabeli, bécsi megünneplése során átélt személyes ta-

⁷ A keresztény témákat feldolgozó, latin nyelvű késő antik költészetben Krisztus pokolra szállása, feltámadása és mennybemenetele két alkalommal szerepel témaként. A 16. század elején Lactantiusnak tulajdonított, *De resurrectione Domini nostri Iesu Christi carmina* című költeményt az események kozmikus, illetve globális hátterének bemutatása határozza meg. A költő a természeti képek sorozatán keresztül mutatja be Krisztus feltámadásának hatását. A költemény kezdő szakaszában szereplő csillagászati képeket a teremtett világ megváltozásának bemutatása követi, végül pedig az emberiségre gyakorolt hatásának a leírása zárja a művet. A három szakaszra osztott költemény, amelynek a szerzője a teológiai tudás mellett csillagászati ismeretekkel és jelentősebbnek tekinthető botanikai jártassággal is rendelkezett. Juvenecus *Triumphus Christi heroicus* című kiséposza, amely a pszeudo-Lactantius-költeménytől részben eltérő témát, Krisztus pokolra szállását dolgozza fel, egyrészt moralizáló, másrészt historiográfiai szempontokat állít előtérbe: a költeményben az antik történelemmel és mitológiával fennálló párhuzamok, továbbá az alvilági küzdelem motívuma játszanak fontos szerepet. Juvenecus esetében pedig Faber költeményének kortárs párhuzamát a 15. század végén élt itáliai humanista, Macario Muzio *De triumpho Christi* című műve jelentette, amelynek a kezdő szakaszában szintén szerepel Krisztus és az alvilági erők harcának leírása, az egészét azonban a vele találkozó ószövetségi szereplők enciklopédikus gyakorlatot követő bemutatása határozza meg. Muzio módszerének alapját Juvenecus művének átdolgozása jelentette, amelynek az alapját szintén a megváltásnak örvendő ószövetségi szereplők bemutatása jelenti. A Muzio-szövegkiadás paratextusa azoknak a szempontoknak a bemutatásában segíthet, amelyek Fabri műve megjelenésének hátterében állnak. Muzio megkülönbözteti egymástól a fabula (mesés vagy mitológiai történetek) szempontjait előtérbe állító, illetve a komoly morális témákkal foglalkozó műveket, és bár elismeri az előbbieket értékeit, hangstilyozza, hogy az utóbbiak sokkal megfelelőbb olvasmánynak számítanak. A költemény megjelenésének hátterében álló egyik felismerést egyrészt az jelenti, hogy a morális példát jelentő munkák stilisztikai szempontból alulmaradnak a *fabula* gyakorlatát követő költeményekkel szemben, másrészt pedig az, hogy a korabeli lírai és epikus költemények témái között is háttérbe kerültek a vallási kérdések, és a saját költeményeinek a megjelentetésével mindkét problémára megoldást kíván nyújtani.

pasztalatok visszhangját jelenthetik-e, mivel ezek a szakaszok elkülönülnek a bibliai eseménytörténet leírásától. Ugyanakkor a személyes tapasztalatok megjelenésére vonatkozóan sem a kiadás paratextusában, sem a költeményben nem szerepelnek konkrét adatok, és a benne olvasható leírások jelenthetik a költő által megfelelőnek tartott ünneplési forma idealizált leírását is. A húsvéti ünneplés leírása, amely a historiográfiai szakaszokkal váltakozik, a moralizálás céljait szolgáló irodalmi eszköz lehet, amelynek a háttérében sejthetjük a személyes tapasztalatokat, ezek azonban nem lépnek túl az általános leíráson. A kérdés eldöntésén túlmenően azonban sokkal lényegesebb az a szempont, hogy Faber, akár szemtanúként a saját élményét írja le, akár toposzokat alkalmaz, eddig a hasonló témájú költeményekben nem alkalmazott módszertani megoldást használ, amikor a lineáris cselekményszöveget körkörössé változtatja, és az egyes szakaszok által bemutatott képek, mint egy misztériumjáték jelenetei követik egymást.

Az ókori és a középkori biblikus költészet tradícióihoz képest a 16. században újdonságot jelent a mecénási rendszer megjelenése a nyomtatott kiadásban megjelenő biblikus költemények esetében. Mindez Faber költeményének bécsi,⁸ illetve krakkói⁹ kiadása esetében is szerepet játszik. A műve bécsi megjelentetésével a költő az ajánlólevél címzettjeként szereplő kancellár-püspöknél, Pietro Bonomo itáliai humanistánál keresett pártfogást, és a címzett személye miatt döntött a biblikus témát feldolgozó költemény második, bécsi kiadása mellett. Pietro Bonomo az egyik ősi trieszti nemesi családból származott, majd bolognai jogi tanulmányai után került császári szolgálatba. Püspökségét megelőzően a III. Frigyes udvarában működő bécsi humanista kör, illetve a *Sodalitas litteraria Danubiana* tagja volt, közreműködött a szövegkiadásokban, illetve saját költeményeket írt. A bécsi udvarban töltött időszakban a mecénási rendszer fontos tagját jelentette: a koszorús költővé váláshoz, amely címet az uralkodó adott meg, a jelöltnek kapcsolatokkal kellett rendelkeznie az udvarban, a császár tanácsosai között. Miksa környezetében Pietro Bonomo is azok közé tartozott, akiknek a támogatása különösen hasznos volt.¹⁰ 1523-ban lemondott a kancellári címről és visszatért Triesztbe. Hosszú ideig tartó püspöksége során fontosnak tartotta az egyházreform kérdését, és védelmezte az Itáliából száműzött, hasonló felfogást követő papokat és szerzeteseket.¹¹

⁸ Ulrich FABER, *De multo omnium saluberrima Christi servatoris nostri resurrectione, ad reverendissimum in Christo patrem ac dominum, Dominum Petrum Episcopum Tergestinum, administratorem Viennensem, et illustrissimi Hispaniarum principis, Archiducis Austriae et c. magnum Cancellarium et c. Carmen Uldrichi Fabri Rheti protrepticum ad laeticiam* (Viennae: J. Singrenius, 1518).

⁹ Ulrich FABER, *Uldrichi Fabri Rheti carmen de incundissima dominicae resurrectionis festivitate, quo non ociosa inferorum, iudicaeque in humani generis servatorem invidiae descripti habetur* (Cracoviae: F. Ungler, 1524).

¹⁰ Anette BAUMANN, Peter OESTMAN, Stefan WENDEHORST und Siegrid WESTPHAL, Hg., *Reichspersonal: Funktionsträger für Kaiser und Reich*, Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich 46 (Köln: Böhlau Verlag, 2003), 365.

¹¹ Howard LOUTHAN and Murdock GRAEME, eds., *A Companion to the Reformation in Central Europe* (Leiden: Brill, 2015), 153.

Az 1523-ban megjelent kiadás ajánlásában Faber, mint kancellárt nevezi meg Pietro Bonomót, amiből arra következtethetünk, hogy a költemény első kiadása még a lemondása előtt jelenhetett meg. A két dátum egybeesése alapján feltételezhetjük, hogy a kiadás háttérében éppen a püspök lemondása állhat, és Faber ebből az alkalomból írta és jelentette meg a biblikus témát feldolgozó alkalmi költeményt. Az ajánlás tényéből továbbá arra is következtethetünk, hogy a pártfogást kereső Faber a kancellárhoz hasonlóan fontos kérdésnek tekintette az egyházreformot, és erre utalnak a költeménynek azok a szakaszai is, amelyek a húsvéti hit kifejezésének, illetve megújításának jelentőségét fejezik ki. A trieszti püspök körül kialakult humanista körrel való későbbi kapcsolatára vonatkozóan ugyanakkor nem maradtak fenn adatok.

Faber az ezt követő években más, Bécsen kívüli személyek pártfogását is kereste, amikor 1524-ben Krakkóban megjelentette a költemény második kiadását. Faber ezt megelőzően 1519-ben tartózkodott Krakkóban Joachimus Vadianus kíséretében, aki Sankt Gallenbe való hazatérése előtt, a Pomponius Mela-kommentár második kötetén dolgozva földrajzi ismereteinek bővítése érdekében a városba utazott.¹² A kötet megjelenésének háttérében Faber 1520-as krakkói utazása áll, amelynek során Rudolph Agricola juniort kereste fel. Az ő támogatójának, Nikolaus Salomon lengyel nemesnek a házában élt a krakkói tartózkodása alatt, és neki ajánlotta a költemény második nyomtatott kiadását is. A lengyel kapcsolatok keresése ugyanakkor nem jelentette a bécsi humanista köröktől való eltávolodást, hiszen a két város egyetemi értelmiségének tagjai és mecénásaik kapcsolatban álltak egymással: Nikolaus Salomon például a bécsi humanisták műveinek megjelenését támogató Thurzó családdal állt rokonságban.¹³ Emellett az 1520-as évek elejéig sok voralbergi diák is tanult a krakkói egyetemen, akik Faber szülővárosának közvetlen környezetéből érkeztek ide.¹⁴ Faber maga a Rudolph Agricola iunior halálának alkalmával írt költeményét Nikolaus Salomonnak ajánlotta, ami egyrészt az elhunyt, másrészt a költő közeli kapcsolatára utal a krakkói bankárcsaláddal.¹⁵ Rudolph Agricola iuniornak a pseudo-Crates kiadásban szereplő ajánlólevele arra utal, hogy Salomon a tanítványa volt 1518-ban,¹⁶ és a későbbi években lehetősége volt a szövegkiadás megjelentetésének anyagi támogatására, mivel a témaválasztás újszerűsége és biblikus jellege miatt fontosnak tarthatta a költemény kiadását. Faber

¹² Karl Heinz BURMEISTER, „Humanisten aus der Bodenseeregion an der Universität Krakau im Ersten Viertel des 16. Jahrhunderts”, *Prace Komisji Historii Nauki Polskiej Akademii Umiejętności*, 2 (2000): 31–43. <http://pau.krakow.pl/PKHN-PAU/pkhn-pau-II-2000-3.pdf> (hozzáférés: 2018.09.09.).

¹³ Götz VON PÖLNITZ, *Jakob Fugger. Quellen und Erläuterungen*, (Tübingen: Mohr Siebeck Verlag, 1951), 2:502.

¹⁴ BURMEISTER, „Humanisten aus der Bodenseeregion...”, 31–43.

¹⁵ Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox* (Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2007), 35.

¹⁶ Toon VAN HOUTD, Jan PAPPY, Gilbert TOURNOY and Constant MATHEEUSSEN, eds., *The Rhetorics and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*. (Leuven: Leuven University Press, 2002), 178.

részéről a szövegkiadás ajánlása nem utal arra, hogy tartósan Krakkóban kívánt volna megtelepedni, hanem arról tanúskodik, hogy a tartózkodása idején élt azokkal a lehetőségekkel, amelyeket a mecénási rendszer biztosított a számára.

A kiadásban végig szereplő marginális és interlineáris glosszák arra utalnak, hogy a szöveget az egyetemi retorikaoktatásban is használták. A krakkói egyetem *artes*-fakultásának retorikaoktatásában szerepet kapott az antik hagyományokra alapozó kortárs biblikus költészet, akár magának Fabernek, akár egy helyi magiszternek köszönhetően (az előadásra vélhetően az egyetemen tartott magánelőadások keretében került sor, amelyet a más egyetemekhez tartozó jött magiszterek hirdettek meg fizetség fejében). A bécsi egyetemen, ahol a keresztény témájú latin szövegeket az ókeresztény auctorok művei képviselték, Fabernek köszönhetően szintén történt kísérlet a bevezetésére, ez azonban vélhetően nem járt eredménnyel; azzal kapcsolatban sem maradt fenn semmilyen adat, hogy a tervezett vagy esetleg megtartott *lectio* milyen keretek között zajlott, vagy Faber elképzelései melyek voltak ezzel kapcsolatban.

Faber költeménye teljes mértékben illeszkedik a keresztény humanista költészet ókori hagyományokra épülő tradícióiba, és csak kisebb mértékben határozzák meg az egyéni módszertani sajátosságok. Erre utal az előadásom címében szereplő idézet is, amely az ókeresztény költemények parafrázisának tekinthető. Hatásával, utóéletével kapcsolatban nem találhatóak adatok, és közvetlen magyarországi vonatkozásai sincsenek (ugyanakkor feltételezhető, hogy a költeményt a Bécsben és a Krakkóban tanuló magyar diákok olvasták és ismerték). A művet a bécsi humanista munkák keretei között, illetve a szerző életrajzi adatainak tükrében lehet értelmezni. Az 1500 és 1520 között Bécsben megjelent humanista munkákhoz hasonlóan a forráskezelést tekintve hasonlóan eklektikus jellege van, és a témát személyes példákon keresztül igyekszik aktualizálni, az olvasóhoz közel hozni. Mindezek ugyanakkor olyan általános sajátosságokat jelentenek, amelyeket nem tekinthetünk az ebben az időszakban a bécsi egyetemi retorikaoktatáshoz kapcsolódó kisnyomatványok egyedi jellemzőinek. A legfontosabb szempontot az jelenti, hogy Faber ugyanazzal a költeménnyel két személynél keres pártfogást. A Krakkóban megjelent kötet alapján feltételezhetjük, hogy az itteni tartózkodása alatti időszakban az egyetem *artes*-fakultásának retorikai képzésén tartott órákon a saját művét olvasta, vagy az a későbbi időszakban került be az itt olvasott szövegek közé. A költemény két kiadása arra mutat rá, hogy az egyetemi retorikaoktatásban olvasott fakultatív szövegek közé ebben az időszakban akár Krakkóban, akár Bécsben olyan szövegek is bekerülhettek, amelyek a korábbi, ókori, illetve kortárs munkákból összeállított kompilációk voltak, és az ókeresztény költők olvasását egészítették ki vagy helyettesítették.

BIBLIA ÉS HUMANIZMUS

Palingenius Zodiacus vitaejének magyarországi fordításai

Marcellus Palingenius Stellatus itáliai humanista, a *Zodiacus vitae*¹ című, számos kiadást és fordítást megért, évszázadokon át Európa-szerte kedvelt tankötemény szerzője az európai irodalom történetének rejtélyes alakjai közé tartozik. Életrajzi adatai jelentős részben bizonytalanok.² Palingenius orvos volt, s X. Leó pápa idejében (1513–1521) Rómában élt.³ Az életére vonatkozó utolsó biztos adat végrendeletének 1537. október 26-iki keltezése Forliból. Egy 16. századi vatikáni forrás szerint hitetlenként Krisztus istenségének tagadójaként halt meg Cesenában.⁴ Személyét utóbb Jacopo Facciolati (1682–1769) azonosította – valószínűleg tévesen – Pier Angelo Manzolival.⁵

Az összesen mintegy tízezer hexameter terjedelmű eposz első, megjelenési évet nem tartalmazó, feltételesen 1531-re datált kiadása Velencében látott napvilágot Bernardinus Vitalis nyomdájában. A második kiadás 1537-ben Baselben került ki a sajtó alól Robert Winter nyomdájában, az első kiadástól részben eltérő, értelmezéssel kibővített címen. A 16. század közepétől egymás után jelentek meg újabb kiadásai, annak ellenére, hogy 1557-től folyamatosan megtalálható volt a tiltott könyvek jegyzékében.⁶ A 16. század végéig mintegy harminc, 1832-ig összesen közel ötven kiadása jelent meg Európában.

A *Zodiacus vitae* az állatöv jegyei szerint tizenkét könyvre tagolt erkölcstani, morál-filozófiai poéma. A részben metafizikai-teológiai, részben tudományos szemléletű epikus „világtükör” szerzője az emberi boldogság és a legfőbb jó (*summum bonum*) mibenlétét keresi, fő célja az ember földi életének minél sokszínűbb bemutatása, különös tekintettel az erényekre és a kárhozatos cselekedetekre. A szerző állást foglalt kora több vitatott

¹ Kritikai kiadás: PALINGÈNE (Pier Angelo Manzolli dit Marzello Palingenio Stellato), *Le zodiaque de la vie (Zodiacus vitae) XII livres*, Texte latin établi, traduit et annoté par Jacques CHOMARAT (Genève: Librairie Droz S.A., 1996). A kiadást ZV rövidítéssel, római számos kötetjelzéssel és a verssorok számával hivatkozom.

² Margherita PALUMBO, „Manzoli, Pier Angelo”, in *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 69 Mangiabotti – Marconi, dir. Mario Caravale (Roma, Istituto delle Enciclopedia Italiana, 2007), 294–298.

³ ZV XI, 846–851.

⁴ „Marcellus Palingenius Stellatus nihil credens neque divinitatem Christi, Cesenae perfidus mortuus est.” Biblioteca Apostolica Vaticana Ms. Vat. Lat. 6207, 232v.

⁵ Jacopo FACCIOLATI, *Epistolae Latinae* (Patavii: Ex Typographia Seminarii, 1765), 163–164, vö. még 173.

⁶ *Index de Rome 1557, 1559, 1564. Les premiers index romains et l'index du Concile de Trente*, par Jesús MARTÍNEZ DE BUJANDA (Sherbrooke: Droz, 1990), 602, nr. 700: Index de 1557 Roma 00166; Index de 1558 Louvain 162; 275–292. 1764-ben: *Index librorum prohibitorum* (Romae: Typ. Camerae Apostolicae, 1764), 165. 1862-ben: *Index librorum prohibitorum* (Neapoli: Joseph Pelella, 1862), 331.

kérdésében, így például a lélekvándorlásról és az epikureizmusról is értekeznek. Élesen támadja a korabeli katolikus egyház képviselőinek bűneit, melyekről közvetlen tapasztalatot szerezhetett Rómában. A recepciót elősegítette, hogy rétegzetten, a legkülönfélébb szinteken, eltérő módon és formákban lehetett értelmezni a szöveget. A *Zodiacus vitae* kritikai szemlélete és kiemelkedő nyelvi eleganciája miatt nagyon sokan idézték évszázadokon át, különféle kontextusokban, köztük olyan szerzők, mint Julius Caesar Scaliger és Giordano Bruno. A latin nyelv „mesteri” használata révén poétikai-retorikai tankönyvként is használták. A mű hatástörténete Magyarországon kívül régóta külön kutatási téma, ugyanakkor a magyarországi Palingenius-recepciót módszeresen még nem vizsgálták. A *Zodiacus vitae*nek nem ismert teljes terjedelmű magyarországi nyomtatott kiadása, viszont a mű különféle kiadásaiból jelentős számú példány jutott el Magyarországra.

A tanulmány alapjául szolgáló teljes dolgozat megvizsgálja a magyarországi történeti könyvtárak katalógusait, a könyvjegyzékeket, könyvbeszerzéseket, továbbá a jelenkori könyvtári állományok Palingeniusait, valamint a *Zodiacus vitae* jelenlétét az album amicorumokban és a régi magyar irodalomban.⁷

A 16. század második fele óta folyamatosan készültek és készülnek ma is nemzeti nyelvű *Zodiacus vitae*-fordítások. Ismereteim szerint a 18. század második fele előtt Magyarországon nem keletkezett olyan magyar, német vagy más nyelvű Palingenius-adaptáció, amely nem egy adott szöveggörnyezethez illeszkedő idézet rész átültetése, hanem a mű teljes vagy részleges fordítása. Ennek oka elsősorban az alfabetizált rétegek latin (tan)nyelvűségében kereshető, aki tudott latinul, a művet e nyelven olvasta és e nyelvismeret alapján értelmezte.

A fennmaradt első, és mindmáig egyetlen teljes magyar nyelvű kéziratos fordítást Elefánti Jáklin József készítette 1771-ben. A terjedelmes kézirat megjelentetése elmaradt,⁸ ugyanakkor több másolati példánya maradt fenn Pozsonyban, Budapesten, Egerben és Pécsen.⁹ A másolatok bizonyítják, hogy a fordítás meglévő igényt elégített ki. A fordító személyéről keveset tudunk. Biztos „életrajzi” adat, hogy Elefánti Jáklin

⁷ Megjelenés alatt.

⁸ Valószínűleg azért, mivel a mű egy egyházi indexen lévő munka fordítása.

⁹ A pozsonyi példányt ld. Stoll Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 16. A Stoll-féle példányról először Klaniczay Tibor tudósított 1955-ben: KLANICZAY TIBOR, „Magyar nyelvű verses kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban”, *AMTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 7, 3–4. sz. (1955): 429–442, 436. Egy másik másolatot eredeti kéziratként katalogizáltak az Országos Széchényi Könyvtárban (Kézirattár Fol. Hung. 160); ez a példány Széchényi Ferencé volt. Az általam ismert harmadik másolatot az Egri Főegyházmezei Könyvtár őrzi Gg. IV. 13 jelzeten. Ez a példány Barta (Bartha) István (1719–1785) egri kanonoké volt, aki 1782. augusztus 3-án ajándékozta a könyvtárnak. „Elfelejtethetlen emlékeztető Egri Püspök Galanthai Gróf Eszterházy Károlynak jeles élete [...] az általa szerzett, utána pedig nevedett, megyebéli Könyvgyűjteménynek leírása”, *Tudományos Gyűjtemény* 3, V. kötet (1819): 3–32, 31–32. A pécsi egyetemi könyvtári példányra Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmet. KLANICZAY, „Magyar nyelvű-verses kéziratok...”, 436. Ez a példány Schmelczler-Pohánka Éva felvilágosítása szerint jelenleg nem található.

József 1781. március 3-án Nagyszombatban „mintegy” hetvenéves korában halt meg, azaz 1711 körül született. A haláláról a *Magyar Hírmondó*ban olvasható tudósítás. A fordítás négy fennmaradt példánya közül az Országos Széchényi Könyvtárban és az Egerben őrzött példányt vizsgáltam meg. Mindkettő másolat, a szöveg tiszta írásképén kívül ezt bizonyítja például, hogy a másolói figyelmetlenség miatt kimaradt részeket ugyanazon kézírás pótolta a lapszélén.¹⁰ A folio-alakú, félbőrbe kötött kéziratpéldányok közül az egri 269, a budapesti 290 levél terjedelmű. A terjedelmi különbség oka az, hogy az egri példány végére nem másolták be a mutatót. A fordítás teljes címe némileg körülmenyes formában törekedett a latin cím visszaadására, magyarázatára és kiegészítésére: *Palingen Marczell igen bölcs Tsillagos Poetanak Vagy-is Verss szerzőnek Zodiacus, azaz Égi abroncsos Planetabeli egygyező Élete. Az Embereknek igen jóra intező Életirül Igyekezeti és Szokásirül XII. Könyvbül álló Kohollót Verss, mely sokaig es obajtvá váratot. Deák nyelven, most pedig üdö közbe forgó multság kedvéért magyar nyelv és versekre fordítottatott Elefánti Jáklín József Fölséges Koronás Királyné Maria Theresia Asszszonyunknak Dunán innéd [!] való Districtualis Törvényes Táblának Assessora által. Nagyszombatban 1771. Esztendőben.*

A címben olvasható „kohollót verss” kifejezés minden valószínűség szerint a latin „confictio”-nak megfelelően az eredetitől való nyelvi eltérésekre kívánta felhívni a figyelmet, arra hogy a fordítás nem szó szerinti. Ezt a kifejezést Jáklín folyamatosan használta. A fordítás bizonyos mértékű „önkényességét” jelzi az is, hogy Jáklín – valószínűleg saját ízlését követve – elhagyta a keretszövegek átültetését – köztük Palingenius argumentumát –, s ehelyett egy, a művet sajátosan átértelmező, magát a szerzőtől némileg elhatároló bevezető verset írt, *Intés az olvasó keresztény emberhez* címmel.¹¹ Jáklín e versezzel föltehetően el akarta távolítani munkáját az indexen lévő eredetitől, így teremtvé lehetőséget a fordítás kinyomtatására. Az *Intés* egyben ráirányítja a figyelmet a mű és a fordítás kapcsolatára. A rímes tizenkettesekből álló, négy soros strófákra tagolt bevezető egyrészt kritikával illeti a *Zodiacus vitae* tartalmát, s érezhető távolságot tart attól. Másrészt a hangvétel és a szóhasználat jelzi, hogy a fordító katolikus, s nem ért egyet a lefordított mű minden részletével. A négy soronként számozott rímes, ütemhangsúlyos tizenkettesek alkalmazása is a „kohollás” részeként értelmezhető. A kérdésre, vajon melyik latin kiadásból fordított Jáklín, aligha adható pontos válasz, mivel a fordító könyvtárának katalógusa nem ismert, a könyvek előtt található prózai összegzések számos *Zodiacus vitae* kiadásban megjelentek, s több kiadás tartalmaz mutatót is.¹²

¹⁰ Ilyen például az Országos Széchényi Könyvtár példányában a gépi számozású 171r lapon a 264–265. versszak.

¹¹ Így például: „[...] De föllöttéb némelly dolgokra hibázott / ámbár kópönyegbe, essőben meg ázot / Sok illetlenséget Sokakra ruházot / azért is a sítú nap alatt meg fázot. / Bátrán írt a Lélek mulandóságáról / az Egy házi Rendnek, Szerzetnek modgyárul / némellyeknek bévet gonosz szokássáról / bár olly hegyes tollal ne írt volna arrul. [...] Verse Palingennek csak elme mutatás / és sok szavaibul álló nyelv koptatás / Planetákba is van üdö változtatás / azért Marcellusnak szava nem Sz:írás [...]”

¹² Több olyan kiadás is készült, így például a bázeli 1621. évi (König), melyben van index, de nincsenek összegzések.

Mivel a Jáklin által használt kiadást nem lehet meghatározni, a fordítást a gondosan sajtó alá rendezett, Magyarországon is ismert és kedvelt 1722. évi rotterdami kiadással és a Jacques Chomarat által készített kritikai kiadás (Genf, 1996) szövegével vettem össze.

Az egyes *liberek* előtti prózai összefoglalásokat – mivel ezeket nem Palingenius írta – a kritikai kiadás nem tartalmazza. Ennek ellenére a magyar fordítás szöveghatárainak érzékeltetésére érdemes összevetni egy ilyen latin nyelvű „szinopszis”-t a Jáklin-féle magyar fordítással.

Rotterdam, 1722, 13.

Taurus Synopsis Libri II

De summo bono acturus autor,
id in divitiis perperam quaeri ostendit
multisque rationibus evincit,
doctrinam et virtutem commendat pariter et
quamvis pauperi difficilis admodum ad
scientias sit aditus, obstetque mens obsita
curis et semper de pane sollicita, adeoque
miser videatur;

concludit tamen, melius esse mendicum
vivere, dum te coelicolis similem divina
scientia reddat, quam immensas divitias sine
virtute et scientia possidere, cum disertus
nunquam fame pereat et

sua gaudia pauper habeat,
omnium rerum abundantia vero haud raro
possessoribus nauseam moveat.

A terjedős, gyakran keresett szóhasználattal élő fordítás nyelvileg körülményesnek és nehézkesnek tűnik a gördülékeny, elegáns latinságú eredeti mellett. Ugyanakkor érzékelhető egy Jáklin „fordítói” tehetségének megfelelő törekvés a tartalom érzékletes, minél szórakoztatóbbnak vélt átültetésére. A fordítás olyan megoldásokat is tartalmaz, melyek révén nyilvánvaló a távolság a latin eredetitől. Így például a közölt részletben elsikkad az erények és a tudomány nélküli gazdagság fogalma, helyette a „hivásokba elméjét forgattya” kifejezés olvasható. Ugyanígy hiába keressük a latin szövegben az „Isten gondgyát viseli” kifejezést. Mindez ráirányítja a figyelmet Jáklin törekvésére, hogy a magyar szöveg minél inkább igazodjon a korban közérthetőnek tartott és használt nyelvhöz, valamint a katolikus olvasók ízléséhez.

Jáklin, 1771, 15. (Eger, Gg. IV. 13)

II. Kőnyv. Annak sommája

a vers szerző leg fő jósággrúl munkálkodny
igyekezzvén, mely hogy Gonoszsággal gaz-
dagságokba kerestetik, meg muttaván sok
okokkal a tudományt jó erkölcssekkal gyako-
rólny javasollya, valóban nehezen férhet a
szegény a Tudományhoz abban akadált té-
vén a mindenkori bú, és gond, és minden
napi kenyérnek meg szerzése, az által nyo-
morgattatny látzatik avval munkáját fejezi.

Job a szegénynek koldulással tengődny, mint
sem fölöttéb gazdagsággal pipeskedny Job
annak a dolga, kinek Isten gondgyát viseli,
mint aki hivásokba elméjét forgattya. Mert
aki tud szollany meg nem hal éhel.

Szegénynek is olykor öröme meg engettetik,
kiknek pedig sok vagyon, údővel azt meg
únnják.

A magyar szöveg eredetitől való eltéréseinek érzékeltetésére először egy olyan részletet választottam, melyet a magyar hitvita-irodalom is kedvelt.¹³

ZV VI, 942–955

Jáklín, 1771, VI, 452–455. versszak
(OSZK, Fol. Hung. 160)

452. kiki gonoszságról abban gondolkodik
Úr szolgálóval ot fajtalankodik.

[...] nec non

Pontifices, spoliant populos; en depeculantur

Pap és más szerzetes mind egybe tolódik
hasa nevellése körül forgolódik.

453. az Egyházi Rendnek tisztaságba lenni
kellene: Barátnak a chorusba mennij
de henyéllésébe mást nem tudnak tennij
csak hasat nevelnj, jól innya és ennij.

Certatim ciues, laniantes viscera matrum.
Quid tot stupra loquar? sunt cuncta libidine
plena

Et passim prostant et clam fodiuntur ephebi,
Quis non moechatur? mystae, vafrique cuculli,
Quos castos decet esse, palam cum pellicibus,
vel

Furtim cum pueris, matronis virginibusque

Noctedieque subant. Sunt qui consanguinearum
Inguinibus gaudent. Ineunt pecudes quoque
multi

454. Jaj mely fertelmesek azok fertőznének
gyakran a Vérséget: s arra erőltetik
a gyöngé szüzeket: s velek emeltetik
alsó szoknyácskáit. Testét billegetik.

Et rura et siluae infames: urbs qua[e]que
lupanar.

Adde tot instantes casus, tam multa pericla
Quae impendent semper mortalibus; adde
labores

Assiduos [...]

455. Tehát egész világ nem más csak bolond-
ház

rendszerént nem lévén abban senki igaz
ki hazud, ki nevet, csufol és rágalmaz

[...]

¹³ Vö. KNAPP Éva, „Palingenius Zodiacus vitae-je a régi magyar irodalomban”, *Irodalomtudományi Közlemények* 122 (2018): 127–144.

Jáklín szövege mindössze néhány nyelvi elemmel idézi fel az eredetit. A magyar versezet elsősorban a fordító fantáziájáról és az adott témakörben szerzett ismereteiről tanúskodik az egyházi személyek falánkságának és az „alsó szoknyák emeltetésé”-nek versbe foglalásával.

Ma már eldönthetetlen, hogy a csupán töredékesen fennmaradt, minden valószínűség szerint a 19. század első felében készült másik magyar fordításnak mekkora lehetett a teljes terjedelme.¹⁴ Ezt az unitárius Ifjabb Pettényi Gyöngyössy János (1783–1842 után?) készítette iskolai használatra. Az utóbbira utal, hogy a kézirat a latin–magyar szöveget párhuzamosan, bal oldalon, a verzókon a latin, jobb oldalon, a rektókon a magyar változatot tartalmazza. A fennmaradt töredék jelenleg egyetlen füzetből áll,¹⁵ melynek hiányzik a vége és az eleje. A kétféle lapszámozás nyomát őrző füzet a *Zodiacus vitae* első két könyvét tartalmazza. A Jáklín-féle másolati példányokhoz hasonlóan ez a kézirat sem tekinthető autográfának. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy a másoló nem vette észre a szöveghiányokat.¹⁶ Másrészt a latin szövegben gyakoriak a tipikus másolói hibák. A kérdés, hogy a fennmaradt füzet egy füzet sorozat első tagja volt-e, s a *Zodiacus vitae* első két könyvén kívül Gyöngyössy lefordította-e a mű többi részét is, jelenleg eldönthetetlen. A kézirat Kanyaró Ferenc (1859–1910) 1892. évi székelyföldi gyűjtőútja során vagy annak későbbi hozadékaként került elő.

A fordító személyéről, Gyöngyössy János fiáról – Jáklín Józsefhez hasonlóan – nagyon kevés adat áll rendelkezésre. Az adatok elkülönítése elsősorban azért nehéz, mert Erdélyben egykorúan több „Gyöngyössi János” élt és alkotott. Ifjabb Pettényi Gyöngyössy János 1783-ban született negyedik gyermekként. Neve 1799-ben szerepel a nagyenyedi kollégiumi diáknévsorban. 1816–1820 között Budán, 1820-ban Pesten tartózkodott, Árpád-eposza 1824-ben jelent meg Nagykárolyban.

A fordítást tartalmazó füzet „első” címlapján a *Gyöngyviragok Violak és Nefejejtsek Első bokréta. Iső Füzet* szöveg olvasható. Ezt követően a „második” kettős címlapon található a hangsúly- és kiejtés-„ékezetes” latin–magyar címszöveg, bal oldalon latinul, jobb oldalon magyarul: *Marcellus Palingenius* [áthúzva] / *Az emberi / Élet Napútja*; / [...] / *XII Könyvek.* / *Szabadon / Magyarra fordítván,* / [...] *Magyarázataikkal / megvilágosítván,* / [három sor áthúzva] / [...] *Hazai Ifjúság' Hasznára,* / *közönségesse tette:* / *Pettényi ifjabb / Gyöngyössy János,* / [...] *Iső Kötet.* / *1. Kos. – 2. Bika.* / [...] *ékes Kuprummal, és an- / nak a kötet Végére tett Magyarázatjával.* Az informatív cím alapján feltételezhető, hogy a fordító elkészítette, vagy tervezte a mű teljes szövegének átültetését. A fordítás oktatásra, kiadási szándékkal készült, és jegyzetekkel, valamint egy rézmetszettel tervezték ellátni.

¹⁴ Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca Ms U1163.

¹⁵ A nyomtatott katalógus indoklás nélkül 1805–1810 körülre datálja a kéziratot, elhallgatja kétnyelvűségét és Palingenius helyett az előzékvers szerzőjét, Thomas Scauranust teszi meg szerzőnek. Elemér LAKÓ, *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj / Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, I, Catalogue* (Szeged: SZTE, 1997), 233.

¹⁶ Az 59. lapon a magyar szöveg 178–199. sora, a 60. lapon a latin szöveg 200–224. sora hiányzik.

A címben a „Szabadon Magyarra fordítván” megjegyzés – első pillantásra úgy tűnik fel, hogy – a szóhasználatra, a latin kifejezéseknek megfelelő magyar szavak keresettségére, nehézkességére céloz. Gyöngyössy azonban szöveghű fordításra törekedett, ugyanakkor ezt a célt – amint az alábbi példák bizonyítják – sajátos módon valósította meg, s a „szabad” fordítás kitétel valószínűleg ez utóbbi körülményre vonatkozik. Jáklínhoz hasonlóan Gyöngyössynél sem dönthető el, hogy melyik kiadás alapján dolgozott. A katolikus és az unitárius fordítás közötti különbséget először a második kötet prózai argumentumának párhuzamos közlésével mutatom be.

Jáklín, 1771, 15. (Eger, Gg. IV. 13)

II. Könyv. Annak sommája

a vers szerző leg fő jószágul munkálkodny igyekeztvén, mely hogy Gonoszsággal gazdagságokba kerestetik, meg muttaván sok okokkal a tudományt jó erkölccsekkel gyakorólny javasollya, valóban nehezen férhet a szegény a Tudományhoz abban akadált tévén a mindenkori bú, és gond, és minden napi kenyérnek meg szerzése, az által nyomorgattatny látzatik avval munkáját fejezi.

Job a szegénynek koldulással tengődnny, mint sem fölöttéb gazdagsággal pipeskedny Job annak a dolga, kinek Isten gondgyát viseli, mint aki hivságokba elméjét forgattya. Mert aki tud szollany meg nem hal éhel. Szegénynek is olykor öröme meg engettetik,

kiknek pedig sok vagyon, űdövel azt meg únyják.

Míg Jáklín igyekezett minél szélesebb olvasói körnek közérthető és lehetőleg „könnyed,” szórakoztató fordítást készíteni, Gyöngyössy elsősorban a latin szöveg hű „visszaadására” törekedett. Ez a fordítói igyekezet ugyanakkor nem eredményezett gördülékeny szöveget, s a fordítás helyenként az érthetőség határán mozog. Összevetve

Ifjabb Gyöngyössy, é. n., 17r

(Kolozsvar, U1163)

II. könyv. / Bika. / Foglatatja.

A' legfőbb Jóról akarván beszélni a' Szerző, először sok Okakkal megmútoztatja, hogy oktalanul hibáznak, a' kik azt, a' Gazdagságban keresik; osztán a' Tudományt és a' Virtust ajánlván, azt erősíti, hogy ámbár A Szegénynek, sok Akadáljuk miatt, igen bajos a' Tudományakra szert tenni, és ha szinte valamely Szegény, magának megszerezheti is azt, azomban igen Sokak előtt úgy látszik, hogy boldogtalan ó, Tudománnya' mellett is; mivelhogy Elméje, a' sokféle Szükségek általi sok Gondaktól nyughatatlanítódik;

Mindazáltal a szinte Kóldus módra is élni, csak hogy az Embert az Isteni Tudomány a' Mennyeiekhöz hasonlónvá tégye, mint nagy Gazdagsággal bírni, Virtus és Tudomány nélkül. A' midőn azomban felette ritkán történik meg, hogy a' valóságos virtuosos, jó erkölcsű és tudományos Ember, igazi szükségset szenvedjen; ellemben pedig a'

Bölcsesség nélkül szükölködő dús Gazdag, többnyire, a' szükség felett való Bőségbe belé csömörlik, sokkal több Gondokat és Nyughatatlanságokat kéntelen szenvedni.

a latin eredetit a két magyar fordítással, egy másik sajátosság is feltűnik. Gyöngyössy ugyanis a nyelvi keresettség és viszonylagos szöveghűség ellenére sem törekedett a soronkénti teljes fordításra. Jáklinhoz hasonlóan a fordítói munka számára is egy tudásához igazodó egyéni interpretációt jelentett, *conficti*ót, azaz szabad fordítást. Megtévesztő a magyar sorok beszámozása ötösével, mivel a sorok száma nem azonos a latin eredeti sorainak számával. A második könyvben például Palingenius 285. sora Gyöngyössynél a latin és a magyar szövegben egyaránt a 250. sorral azonos, a fordítás tehát jelentős számú sor kihagyásával készült. Ez a körülmény a szövegösszevetésnél legalább olyan nehézséget jelent, mint Jáklin számozott négy soros strófáinak egybeolvasása az eredetivel.

A szövegösszevetés további tanulsága, hogy a magyar szöveggel párhuzamosan közölt Gyöngyössy-féle ékezetes-hangsúlyos latin szövegben – minden valószínűség szerint tekintettel a diák használókra – morális megfontolásból egy-egy latin szó kihagyása is felfedezhető. Míg például a *Zodiacus vitae* II, 291. sora „I, pete coniugium; vel non meretricula deerit.”, Gyöngyössynél ez a sor (28v, 255. sor): „é, pete Coniugium; **vel non** — — — **deerit.**” [áthúzza; kiemelés: Knapp Éva], azaz a kényesnek vélt „meretricula” kifejezés helyére a szó időmértéke került. A két magyar fordítás eltérő szóhasználatából, fogalmazásbeli és stílári különbségéből kiérezhető Jáklin katolikus gondolkodása és kifejezésmódja. Gyöngyössynél a felekezeti hovatartozásnál lényegesebbnek látszik a törekvés egy olyan, nyelvileg pontos fordításra, mely figyelembe vesz morális megfontolásokat is.

Gyöngyössy fordítástechnikájának értékeléséhez érdemes összevetni az eredeti latin szöveg egy részletét a Gyöngyössy-féle latin változattal és a magyar fordítással.

ZV II, 68–75	Gyöngyössy, 20v	Gyöngyössy, 21r
68 Hanc mihi si dederit Deus, et, subtemina si non	Hánc mihi si dederit Deus, et subtémína si non	Én, Istenem ha velem léssen, 's Éltem' Fonalát nem
69 Ante diem triplices truncabunt nostra sorores,	ante Diem triplices truncábunt nóstra soróres,	metszik el, a' hármas Testvér- Nének, idején; azt, (: bár tudom is, miljen nagy Fában' vágom a' Fejszét :)
70 Ipse, bonum summum quod sit, qui possit haberi,	ipse <u>Bonum Summum</u> quod sit, qui possit habéri?	<u>hogy mi legyen Főjő,</u> 's mint júthat az Ember el arra?
71 Ut spero, expediam, quamquam haec provincia magna est.	ut spéro, expediam; quámquam haec Próvincia mágna est.	e' Könyvecskémbe jól megmagyarázni reménylem. –

*

**

72 Principio		Principio	Azt mondom legelőbbis hát: hogy, többnyire minden Emberek,
summum esse bonum pars maxima censet,		Summum esse Bonum Párs maxima censet,	azt tartják <u>legfőbb Jónak</u> , ha vagyon sok
			[két sor törölve]
73 Num[m]orum bene semper habere crumenam,	plenam	Nummórum plénam bene semper habére Cruménam, atque Auri tantum, quantum vel	Pénzzel mindéig tele Er- szénnyök, 's az Aranyinak
74 Atque auri quantum vel Lydius amnis	tantum	Lýdius Amnis, vel Tagus, aéquoreás splendens	Olj Sokasága, minőt ama' gazdag <u>Lidiusz</u> , és a' tündöklő <u>Tágúsz</u> Foljók,
75 Vel Tagus splendens eructat in undas;	aequoreas	éruclat in Undás,	Tengerbe kiöntnek;

Az összevetés elsősorban azt bizonyítja, hogy Gyöngyössy nem volt gyakorlott fordító. Igyekszik pontosan, lehetőleg az eredetinek megfelelő sorrendben átültetni a latinban található kifejezéseket és szavakat, de közben nem képes értelmezni a lefordítandó gondolat egészét. A szinte kényszeres szóról szóra haladásban és a hexameteres fordításhoz történő merev ragaszkodásban kereshető a fordítás nehézkességének fő oka. Saját fordítói gyengeségét Gyöngyössy is érzékelte; ezért toldhatta be az eredetiből hiányzó „bár tudom is, miljen nagy Fában' vágom a' Fejszét” sort. A fordítás előnytelenül adja vissza a latin szerkezeteket, így lett például a „Hanc mihi si dederit Deus”-ból (azt ha megadja nekem az Isten) a pontatlan „Én, Istenem ha velem lé-szen,”. A iskolásan „felszerelt” Gyöngyössy-féle latin szöveg magyar fordítása is „isko-lás”-an hangzik. Ezt a hatást éri el a fordító egyrészt az eredetihez való sajátos ragasz-kodással, másrészt a latin szöveg értelmezéseként betoldott, az érthetőséget elősegíteni kívánó, valójában azt megzavaró részletekkel.

A két magyar kéziratos „Palingenius”-on kívül készült egy nyomtatásban megje-lent német próza fordítás is a *Zodiacus vitae* egy rövid részletéből, két folio terjedele-mben. A nyolcadretű aprónyomtatvány először latinul, majd németül közli ugyanazt a szövegrészt.¹⁷ A Lőcsén német impresszummal 1822-ben megjelent kiadvány első fo-liójának rektóján fent a latin szövegrész címe – *Marcelli Palingenii oratio supplex ad ens supremum* –, a második folió rektóján fent a német szöveg címe – *Gebeth des Marcell Pa-lingen an das höchste Wesen* – olvasható. A nyomdai kivitelezésből és a két szöveg tördelés-

¹⁷ Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, A 1501.

módjának azonosságából szinte bizonyos, hogy egy kétleveles bilingvis nyomtatvánnyal, nem pedig két egyleveles, együtt megőrzött kiadvánnyal van dolgunk. A latin–német nyomtatvány a *Zodiacus vitae* kilencedik könyvéből (Sagittarius) tartalmazza a 38–78. sorokat. A latin részt változó számú sorokból álló részekre tagolták, s a német szöveg tagolása megfelel ennek. A német nyelvű részletet összevettem az 1822 előtti német fordításokkal (Johann Spreng, 1564; Franz Schisling, 1785; Johann Joseph Pracht, 1803–1815), de nyelvi egyezést nem találtam. Lehetséges, hogy az egyéb latin–német bilingvis kiadványokat is megjelentető¹⁸ Johann Werthmüller lőcsei nyomdász maga választotta ki, és fordította németre a részletet.

Marcelli Palingenii oratio supplex ad ens
supremum

Magne Pater Divum! mundi suprema potestas!
Quo nihil esse potest, nec fingi majus; ab omni
Corporeo stans more procul; tamen omnia
fingens
Corpora; vel prorsus mutari nescia, vel quae
Temporis anfractu longo labefacta fatiscunt.

Principium sine principio! Fons, unde bonorum
Affluit omne genus! Naturae Rector et Auctor!
Omnia comprehendens, et non comprehensus ab
ullo.

Majestas immensa! Bonum, Sapientia, Vita!
Ordo, Decus, Finis, Mens, Verum, Lux, Via,
Virtus!

Nusquam habitans, et ubique habitans,
immobilis, et dans
Assiduo motum cunctis; a quo omnia, et in quem
Omnia, per quem etiam sunt omnia; semper
eadem
Conditione manens, nullo mutabilis aevo.

[...]

Gebeth des Marcell Palingen an
das höchste Wesen

Großer Vater der Geister! Höchste Kraft des
Weltalls über welche nichts größeres seyn,
noch gedacht werden kann; die mit dem
Irrdischen nichts gemein hat und doch alle
irrdischen Dinge bildet; die entweder jeden
Veränderung widerstehn, oder, nach langen
Zeitläuffen kraftlos dahin sinken.

Ursprung ohne Anfang! Urquell! aus welchem
alles Gute hervor quillt. Urheber der Natur,
und Leiter derselben! der du alles umfaßest,
und von keinem Wesen begriffen wirst.
Höchste Majestät! Höchstes Gut! Weisheit,
und Leben! Ordnung, Zierde, Endzweck,
Geist, Wahrheit, Licht, Weg und Höchste
Güte! der du nirgends, und überall wohnest;
unbewegbar bist, und doch allen Dingen
Bewegung mittheilest! Von welchem, - und
durch welchen alles entsteht, und zu welchem
wieder alles zurückströmt: der du immer
bleibst, wie du bist, und durch keine Zeit
verändert wirst.

[...]

A fordító eredményesen törekedett a latin szöveg értelmének minél pontosabb vizsgálására, nem tért el az eredetitől, s nem kísérletezett egyéni vagy egyénieskedő megoldásokkal. Ugyanezt a részt Jáklín József is lefordította. Nála a magyar versezet a latintól

¹⁸ Így például [Amand Wilhelm Smith], *Spiritus Stoaë – Geist der Stoa* (Leutschau: J. Werthmüller, 1817).

alapvetően eltérő nyelvi és tartalmi sajátosságokat hordoz: a fordító a szöveget katolikus imádsággá írta át, melybe beillesztett az eredetiből hiányzó bibliai allúziókat is.¹⁹

Jáklín és Gyöngyössy fordítói teljesítménye egyéni tudásukhoz igazodó interpretációként, egyfajta sajátos *confictió*ként, „szabad” fordításként közelíthető meg. A fordítói értelmezés szorosan összekapcsolódott a magyar nyelv „hétköznapias”, kevésbé választékos használatával. A két fordító teljesítménye a korban elvárt fordításirodalmi mérce alatt marad, irodalmi szempontból kevésbé invenciózus, esztétikai minőségük gyenge. Egyik fordítás sem mérhető össze a 18. század és a 18–19. század fordulójának fontos fordítói életműveivel, mint például Mikesé, Faludié, Kazinczyé. Ugyanakkor – egymástól függetlenül – ők ismerték fel elsőként a teljes „magyar Palingenius” hiányát, és igyekeztek pótolni azt.

Röviden összegezve elmondható, hogy a mű ma ismert egyetlen, teljes terjedelmű verses fordítása nemzetközi összehasonlításban meglehetősen későn, 1771-ben készült. A fordítást kéziratos másolatok tették ismertté, egyik példányát Széchényi Ferenc vásárolta meg nyolc aranyért.²⁰ A szöveg „szabad” fordítása („kohollása”) Elefánti Jáklín József nagyszombati bíró nevéhez kapcsolódik, aki valószínűleg „szórakozásból”, hasznos időtöltésként készítette azt. Ez a „magyar Palingenius” több mint két évszázaddal később keletkezett, mint Mikolaj Rej lengyel fordítása, ugyanakkor, mint szabad átdolgozás és értelmezés – több tekintetben – mégis emellé állítható.

¹⁹ OSZK Fol. Hung. 160, IX. kötet, Nyilas, 158r–159v.

²⁰ Széchényi Ferenc nyomtatott könyvtárkatalógusában a *Zodiacus vitae* egyetlen kiadása sem szerepel.

*Zsoltár, antifóna, antifónaparafrázis?**Pietro Illicino verskéziratai az ELTE Egyetemi Könyvtárban*

Az „ország pestisének”, Petrus Illicinusnak főleg ellentmondásos és kalandokban gazdag élete, valamint a különféle – leginkább protestáns – eretnekségek ellen írt művei keltették fel az irodalomtörténészek érdeklődését. Személyiségének sokatmondó jellemvonása, hogy előbb-utóbb saját patrónusait, jóakaróit vagy épp megbízóit is sikerült maga ellen fordítania. Ugyanakkor ez a manapság alig-alig ismert szerző vérbeli humanistaként használta fel karrierista céljai szolgálatában a korszak különféle irodalmi műfajait. Munkásságának jelentős részét olyan pragmatista, antik mintákon alapuló humanista művek teszik ki, amelyekkel jövedelmezőbb – leginkább egyházi pozíciókat – próbált kijárni magának. Az ELTE Egyetemi Könyvtár egyik kötetének a végén egy kéziratos – talán autográf – zsoltárparafrázist olvashatunk tőle, amelyet nagy valószínűséggel a nagyszombati Szent Miklós bazilikában írt egy nagyböjti zsolozsma alatt. Érdekességét egyrészt a költemény személyessége, másrészt pedig az a korabeli zeneelméletre építhető értelmezési keret adja, amely a zsoltár, antifóna és antifóna/zsoltárparafrázis hármas liturgiai összefüggésére épít.

Mivel Illicino életét részletesen még nem foglalta össze senki, és új adatok is előkerültek a 19. század vége óta, ezért először életrajzát ismertetem, majd Magyarországhoz kapcsolható irodalmi munkásságát vázoló fel, amelynek során az ismert nyomtatott, valamint kéziratos műveit tekintem át. Mivel a tanulmány keretei nem engedik meg, hogy alaposabban is foglalkozzak mindegyikkel, ezért csak a kéziratos költői művekre térek ki viszonylag részletesen, és közlöm is ez idáig publikálatlan hat versét. Közülük az utolsó verse az az antifóna/zsoltárparafrázis, amelynek elemzésével zárom a tanulmányt.

Pietro Illicino, latin nevén Petrus Illicinus életrajzát a magyar történetírás viszonylag korán, a 18. századtól kezdve – még ha szűkszavúan is – megpróbálta rekonstruálni. A 19. század második felében sokat finomított rajta Kollányi Ferenc és Sörös Pongrác, amit a 20. században lengyel kutatások egészítettek ki.¹ Míg szerzőnk születési helyére,

¹ Életrajzának legtömörebb, levéltári forrásokat is felhasználó pontos összefoglalását Barycz adja meg: Henryk BARYCZ, „Illicino Piotr”, in *Polski Słownik Biograficzny*, Tom X Horoch szerk. MIECZYSLAW és Jaroński PAWEŁ (Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962–1964), 153–155. A legkorábbi, meglehetősen pontatlan életrajz: Carolus PÉTERFY, *Sacra Concilia ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae...*, 2 köt. (Posonii: Typis Haeredum Royerianorum, 1741–1742), 1:318–319. Concilia levéltári forrásokkal egészíti ki a biográfiát, amit

Sienára, többször is utal műveiben,² addig pontos születési ideje ismeretlen. Ha elfogadjuk Henryk Barycz – talán túl korai – datálását, aki szerint 1504 körül született, akkor Illicino életének első négy évtizedéről semmit sem tudunk. Ez pedig azért tűnik különösen gyanúsnak, mert a következő adatunk róla 1547 februárja, amikor Padovában ledoktorált kánonjogból. Mivel művein sosem felejt el feltüntetni, hogy „doctor utriusque juris”, ezért biztosak lehetünk benne, hogy polgári jogból is fokozatot szerzett, aminek később – épp jogi botrányoktól terhes nagyszombati éveit során – hasznát is veszi majd. Nem lehetetlen, hogy valaki ennyire későn – majdnem negyvenévesen – kezdje el egyetemi éveit, de (mivel egyelőre semmilyen adatunk nincs róla 1547 előttről), születési évét akár 1520 körülre is tehetjük. Egyetemi tanulmányairól annyit lehet még tudni, hogy a neves latin és görög professzortól, Lazzaro Bonamicótól tanult retorikát, születési idejéhez azonban ez sem visz közelebb minket, mivel Bonamicót már 1530-ban kinevezték professzornak. Az viszont biztos, hogy valamikor 1547 végén Samuel Maciejowski krakkói püspök hívására Illicino Krakóba költözik, ahol 1548-tól római jogot, platonikus filozófiát és görög grammatikát tanított az egyetemen.³ Hogy mennyire függött Maciejowskitól, és hogy milyen viszonyban lehetett másokkal Krakóban, azt jól mutatja, hogy a püspök 1550. októberi halála után nagyon gyorsan elhagyta az egyetemet és a várost. 1551 márciusában a bécsi egyetemen találjuk, ahova Mark Peck kancellár hívására érkezett római jogot tanítani.⁴ Itt azonban

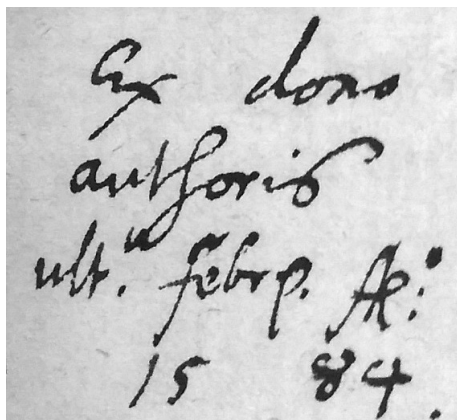
aztán Kollányi és Sörös – az Illicino elleni per iratanyagát bevonva – részletes életrajzzá duzzaszt: CONCILIA Emil, „Adatok magyar tudósok és írók életéhez (A nagy-szombati érseki helynökség levéltárából)”, *Történelmi Tár* 4 (1881): 258–265; KOLLÁNYI Ferencz, „Illicini Péter”, *Századok* 29 (1895): 239–249, 342–353; SÖRÖS Pongrácz, „Illicini Péter életéhez”, *Századok* 31 (1897): 805–809; Uő., „Illicini Péterről (Életrajzi és bibliográfiai adalék)”, *Magyar Könyvszemle* 7 (1899): 346–351. A *Dizionario biografico degli italiani* szócikke is csak a fenti irodalmat használja fel, hozzáférés 2018.05.30, [http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-illicino_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-illicino_(Dizionario-Biografico)/).

² Ld. például: Petrus ILLICINUS, *Carmen in reditum Viennam* (Viennae: Egidius Aquila, 1551), Aiiiij̄.

³ Maria CYTOWSKA, „Pietro Illicino, propagator der italienischen Philosophie in Kraków”, *Eos* 59 (1971): 141–146. Itt érdemes felhívni a figyelmet arra, a szakirodalomban még néha-néha felbukkanó állításra, miszerint Illicino Lengyelország előtt Magyarországon tanított volna, és amelyet Ábel Jenő már 1881-ben teljesen légből kapottnak nevezett. ÁBEL Jenő, *Egyetemeink a középkorban* (Budapest: M. Tud. Akadémia, 1881), 15–17. Barycz szerint valamelyik magyar nemesi családnál házitanítóskodott és csak aztán ment Krakóba, míg Péterffy Károly úgy tudta, hogy Oláh Miklós segítségével egyenesen a „Pécsi Akadémia” vezetését bízták volna rá. BARYCZ, „Illicino Piotr”, 153. PÉTERFFY, *Sacra Concilia...*, 1:318. (Ezt átveszi Wallaszky, Denis, Fraknoi és Kollányi is, azonban az időpontokat variálják Illicino 1548-as krakkói tartózkodása előtti, és krakkói, valamint bécsi tartózkodása közötti, 1550-es dátumokkal. Ld. ÁBEL, *Egyetemeink...*, 15.) Az biztos, hogy ezen ekkor egyetemet már semmiképp sem érthetünk, esetleg a székesegyházi-káptalani iskolát, de a török 1543-ban elfoglalta a várost. Még ha ezt valahogy túl is élte a káptalani iskola, akkor sem valószínű, hogy Illicino elvállalta volna egy haldokló káptalani iskola vezetését a török fennhatósága alatt 1547-ben vagy 1550-ben. FEDELES Tamás, „Oktatási központ a Mecsek lábánál. Az első magyar egyetem történetének súlypontjai”, *Per Aspera ad Astra* 4, 1–2. sz. (2017): 31–32.

⁴ Ld. a Herbersteinnek dedikált könyv dátumát: 1551. március 13. Petrus ILLICINUS, *Praefatio de lege ac iure civili*, (Viennae: Typ. Ioannis Syngrenii, 1551), [biiij̄]. BARYCZ, „Illicino Piotr”, 154.

nem sokáig időzött, és elfogadva Oláh Miklós felkérését a Nagyszombatba áthelyezett esztergomi káptalani iskola vezetésére, 1552 húsvét előtt Magyarországra költözött. Költözésének pontos dátumát nem ismerjük, de 1552. március 5-én már Pozsonyban tartózkodik, ahol a várkápolnában I. Ferdinánd és a rendek előtt terjedelmes és vad szónoklatban buzdított a protestáns tanok és a török elleni harcra.⁵ 1553. június 4-én szatmári főesperessé és gyulafehérvári kanonokká nevezi ki Bornemisza Pál erdélyi püspök (valószínűleg iskolai fizetésének a kiegészítésére), majd 1556-ban már esztergom-szenttamási prépost is. Oláh Miklós

1. ábra. Illicino szerzői dedikációja 1584-ből

1558-ban egyesítette a nagyszombati városi és káptalani iskolát, amelynek irányítását Illicinóra bízta (valószínűleg Illicinótól származik fennmaradt iskolaszabályzata is).⁶ 1561-ben Oláh átadta az iskolát a jezsuitáknak, így Illicinónak távoznia kellett. Ezek után polgári peres ügyvédként is tevékenykedett. Korrupciós ügyei és kérlelhetetlenül agresszív ügyvédi stílusa miatt több helyi hatalmassággal – például a Thurzókkal, valamint Báthory András szatmári kapitánnyal – is összetűzésbe keveredett.⁷ Eddigre már egykori patrónusaival Verancsics Antallal és Oláh Miklóssal is oly ellenséges a viszonya, hogy 1566 végén vagy 1567 elején – megfosztva minden magyarországi javadalmától – exkommunikálták. Habár 1567 májusára sikerült elérnie, hogy feloldják a kiközösítés alól, javadalmait nem sikerült visszaszereznie. Valamikor ezután távozott Magyarországról. 1570 nyarán Bécsben találjuk, majd – valószínűleg 1572 végétől – Olmützben kanonok, ahol Tomáš Albín z Helfenburka olmützi püspök ellen folytatott rágalmozó hadjárata miatt 1574-ben a hochwaldi vár börtönébe kerül. Innen szabadulva aztán házi őrizetben tartják a püspök 1575-ös haláláig. Ekkortól alig van adatunk az életéről. Egy levelét, amelyben Báthory István segítségét kéri magyarországi javainak visszaszerzéséhez, protonotáriusként írja alá 1581 decemberében.⁸ A szakirodalom átveszi halálának Barycz által megadott 1582. március 23-i dátumát, azonban a cam-

⁵ SÖRÖS, „Illicini Péter...”, 804.

⁶ MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Humanizmus és reformáció 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 161–167.

⁷ A pereket ld. részletesen: KOLLÁNYI, „Illicini Péter”, valamint BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Humanizmus és reformáció 18 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 274–276, 284–285.

⁸ SÖRÖS, „Illicini Péterrel...”, 350–351.

bridge-i Egyetemi Könyvtár egyik Illicino kötete⁹ a következő dedikációt tartalmazza a címlapján: „Ex dono authoris ult. febr. 1584 p. AP”, vagyis a könyvet maga Illicino adta ajándékba 1584 februárjának utolsó napján (lásd *1. ábra*). Habár közelebbi azonosítása egyelőre nem sikerült, az „AP” rövidítés vagy az ajándékozottra, vagy a dedikáció keltének helyszínére utal, és ez alapján biztos, hogy halálának időpontját valamivel későbbre tehetjük. Bár adatokkal egyelőre nem támaszthatjuk alá, lehetséges, hogy Báthory István támogatásában reménykedve, élete végén Erdélyt is megjárta.¹⁰ Halála után vagyont és könyvtárát az olmützi jezsuita kollégiumra hagyta.

Magyarországhoz köthető, nyomtatott művei

Irodalmi munkásságát négy korszakra oszthatjuk:¹¹ költői szempontból talán a legérdekesebb és legtermékenyebb krakkói korszakára (1547–1550), aztán egy nagyon rövid bécsi időszakra (1551), majd a hosszú magyarországi, nagyszombati tartózkodásának meglehetősen terméketlen korszakára (1552–1567) és végül az adatok híján homályba vesző olmützi periódusára (1567–). Most csak a magyarországi működéséhez kapcsolható irodalmi munkásságát tekintem át röviden, amely a nagyon pezsgő és intellektuálisan is gazdag krakkói, valamint még a sokkal visszafogottabb olmützi időszakához képest is feltűnően szegényes. A múzsák mintha teljesen cserben hagyták volna. Mivel majdnem másfél évtizedet tartózkodott Magyarországon, ezért nem lehetetlen, hogy megtanult valamennyire magyarul is. Azonban ellentétben egy cseh nyelvű könyvével, (amelyet a katolikus hit védelmében a morva nemességhez címzett),¹² egyelőre nem ismerünk magyar nyelvű művet tőle. Ugyanakkor egy halvány szójátéka arra utal, mint ha valamennyire, ha nem is bírta, de ismerte volna a nyelvet: a Báthory Istvánnak dedikált könyv utolsó lapján Giorgio Blandratát „Bolondrata”-nak nevezi.¹³

Először a Magyarországhoz köthető nyomtatott művét ismertetem dióhéjban,¹⁴ majd a kéziratokat. Elsőként meg kell említeni azt az először 1570-ben, majd 1573-ban

⁹ Petrus ILLICINUS, *Ad Transilvanos qui a catholica fide alienati ad Sabellium...* (Olomouc: Milichtaller, 1581). Könyvtári lelőhely: Cambridge, University Library, Acton Collection: Acton.c.6.135.

¹⁰ Arra találunk utalást, hogy korábban járt Erdélyben: „quam principio, cum in Hungariam et Transylvaniam veni”. PÉTERFY, *Sacra Concilia...*, 2:444.

¹¹ Műveinek részletes felsorolását és összefoglalását, valamint ezen keresztül kapcsolati hálóját egy későbbi tanulmányban tervezem közreadni.

¹² Petrus ILLICINUS, *Knjžka o gednotě Wryy složena od Petra Illicina doktora obogijho Práva, Kanownijka olomuckého oswijcenyym* (Olomouc: s. n., 1574).

¹³ Petrus ILLICINUS, *Ad Transilvanos qui a catholica fide alienati ad Sabellium: seu Praxeam, seu Paulum Samosatensem, et ad Arium vel ad Nestorium vel Photinum degenerarunt, paraeneticum*, (Olomouc: Milichtaller, 1581).

¹⁴ A költeményeket egy másik tanulmányban közlöm.

kiadott *De rectae fidei dignoscendae regula* című munkáját,¹⁵ amelyet Verancsics Antalnak és a magyar rendeknek ajánlott. Habár ekkor már Olmützben élt, ez a könyve mégis anynyiban kapcsolódik magyarországi tartózkodásához, hogy a cím és az előszó szerint tíz olyan prédikációt tartalmaz, amelyet 1560. április 23-án tartott a Nagyszombatban összehívott esztergomi zsinaton. Ez az ajánlás aligha befolyásolta Verancsicsot, mivel Illicino 1572-ben még mindig pereskedett magyarországi javadalmaiért, hogy vissza-költözhesen az országba. Erre azonban kevés lehetett az esélye: Verancsics egy 1572. április 11-i Telegdi Miklós nagypréposthoz és Dubovszky Mihály kanonokhoz írt levelében arra utasítja a címzetteket, hogy minden erejükkel igyekezzenek megakadályozni „e pestisnek aklukba való visszatérését”.¹⁶ Ez sikerült is, mert végül Olmützben telepedett le, de azért – épp e művének 1573-as ajánlása szerint – még nem hagyott fel végleg magyarországi terveivel.

Jelen tanulmány szempontjából fontosabb az az 1565-ben kinyomtatott (de valószínűleg már 1564 nyarán befejezett), I. Ferdinánd halálára írt könyve, amely öt költeményét tartalmazza.¹⁷ A könyv megjelenése akkorra tehető, amikor magyarországi ügyei miatt, Illicino feje felett már épp összecsapni készültek a hullámok. A lehető legmagasabb rangú személyekhez szól a kiadvány: II. Miksa német-római császárhoz, II. Ferdinánd és II. Károly osztrák főhercegekhez. Egy Stanislaw Hozjusz bíborosnak írt levél szerint 1566 márciusában Illicino is az augsburgi birodalmi gyűlésen tartózkodott, ahol megpróbált javítani a helyzetén.¹⁸ Ahogy a későbbi fejlemények mutatják, II. Károly főherceg közbenjárására sikerült is felmentetnie magát az *excommunicatio* alól, azonban annyira nem volt sikeres, hogy javait is visszakapja. A kötet súlypontját a Ferdinánd halálát sirató első két költemény adja. A könyv címe lenne az első *epicedium*

¹⁵ Petrus ILLICINUS, *De rectae fidei dignoscendae regula. Sermones in metropolitana ecclesia Strigoniensi.* (Olomouc: Milichtaller, 1570), (RMK III 7393); Petrus ILLICINUS, *Ad inclityi Hungariae Regni proceres et nobiles ac cives de antiqua fide servanda divinisque flagellis paraenesis. Adiecta est eiusdem authoris disputatio de rectae fidei dignoscendae regula, in sermones decem distributa & in synodo ecclesiae metropolitanae Strigoniensis facta* (Olomouc: Milichtaller, 1573), (VD16 I 79; RMK III 7401). Későbbi kiadása: PÉTERFFY, *Sacra Concilia...*, 2:443–487.

¹⁶ VERANCICS Antal, *Összes munkái: Végyes levelek, 1572–1573*, kiad. WENZEL Gusztáv, Monumenta Hungariae Historica Scriptorum 26 (Budapest: Eggenberger Ferdinánd, 1873), 11:66–68. Pár évvel korábban Istvánffy Miklós *In Petrum Illicinum* című 1567. februári költeményében magát Jupitert kéri, hogy terítse már le villámaival ezt a jogcsavaró (*rabula*), mindennél ocsmányabb szörnyet (*hoc turpe monstrum, quo nihil est turpius*), Etruria szégyenét (*dedecus Etruriae*), ezt az országot lángba borító fáklját (*fax*), pusztító és átkozott ragályt. Nicolaus ISTVANFFY, *Carmina*, szerk. Iosephus HOLUB és Ladislaus JUHÁSZ (Lipsiae: Teubner, 1935), 28–29.

¹⁷ Egyetlen ismert példánya szintén Cambridge-ben: University Library, Acton Collection: Acton.e.34.16. Petrus ILLICINUS, *In christianissimi et invictissimi principis, Ferdinandi Romanorum imperatoris, et Hung: Bob: etc. regis, archid: Austr: etc. obitum, Petri ILLICINI Juris* (Viennae Austriae: Michael Zimmerman, 1565).

¹⁸ Piotr KOWALCZYK, „The Treatise Paraeneticum ad Transilvanos by Pietro Illicino as an Example of 16th century Paraenetic Literature”, in Rogier BLOKLAND, Cornelius HASSELBLATT, eds., *Finn-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts* (Maastricht: Shaker Publishing, 2002), 228–233.

címe is, amely 105 disztichonból áll (inc. *Quid pullata sibi vult Urbs? Fumestaque Tempia?*). A költemény első része a Ferdinánd halálával bekövetkező szinte apokaliptikus állapotokat írja le. Az egész város és templomai gyászruhába öltöztek, mindenhol szomorú arcokat, könnyező szemeket lát a szerző, az emberek szája panaszra nyílik. Később kiderül, hogy immár egész Európa szomorúságtól lesújtva gyászol. A búslakodó „Urbs” nemcsak Bécszet jelenti, hanem magát Rómát is. Ferdinánddal, akit idő előtt szólított vissza az ég, a katolikus hit is elveszítette egyik oszlopát. A katolikus hit védelme állandóan visszatérő motívuma: Illicino a *Respublica Christianát* félti az elburjánzó eretnkségektől, amelyek most Ferdinánd halálával csak még jobban erőre kaphatnak. De a király most már az éteri örök boldogságban az istenekkel együtt falatozik az amb-róziából, ahol önmagához méltó módon az egész világ gyeplőjét tarthatja kezeiben. Ezek után az elhunyt uralkodó történelmi tetteire tesz utalásokat Illicino, amelyek főleg az igaz hit védelmével kapcsolatosak (például az uralkodónak a schmalkaldeni háborúban való részvétele), majd egy humanistához méltón a szokásos mitológiai képekkel dicsőíti Ferdinándot. Pár sorban azért önmagára is gondol a szerző, amikor – már inkább II. Miksához szólva – a volt királyt számos *gymnasium* alapításáért és tudós férfiaknak való bőkezű adakozásaiért dicséri, nem felejtve megemlíteni, hogy szerzőnkkel is mily „humanus et benignus” volt. Mit ér korona, jogar és hatalom, sőt akár Perzsia minden kincse, ha a halál úgyis elragad! Csak a lélek erénye örök! A költemény második fele, körülbelül az utolsó tizenhét disztichon már az új uralkodót, Miksát dicséri. Az egekbe kényszerült atya erényeinek ő lett földi örököse. Ő az, aki most az emberek és istenek egyetlen reménysége. A magyarok harchoz szokott népe is Miksát várja, hogy vezesse őket a török ellen, akiknek levágott fejeit felmutatva, maga a császár is fegyvert ölt és hadba száll: „Dux tibi sit Virtus, Sors et Amica comes”.

A következő vers a kötetben egy négy disztichonnyi sírfelirat: *In eiusdem imper[atoris] tumulum*, amely Ferdinándot dicsőíti és a fenti *epicedium* tömör összefoglalásaként is olvashatjuk (inc. *Magnus conciliis, animoque invictus, et Armis*). A sírban fekvő igazságos, vallásos és békeszerető uralkodó az európai királyságok török elleni pajzsa, ugyanakkor igaz keresztény atyaként minden erény feddhetetlen példája és a tudósok bőkezű támogatója is volt.

A harmadik költemény II. Miksához szól és nyolc kis asklépiadési strófából áll (inc. *Princeps Christicolum maxime et optime*). A versben főleg az apát, Ferdinándot dicséri, majd felajánlja e szomorú elégiát a fiúnak, Miksának.

A negyedik vers egy tizenegy kis asklépiadési sorból álló meglehetősen offenzív sirató ének, amelyet II. Ferdinánd osztrák főhercegnek címzett (inc. *Fernande imperii iam decus alterum*). Eszerint aki nem osztozik a királyi sarj fájdmában, és nem szereti, valamint nem tiszteli, az vagy oly istentelen mint a laistryónok voltak, vagy csupán elment az esze. Az lesz a legjobb, ha az ilyenek inkább a kyklopsok barlangjait táplálják. Illicino felajánlja gyászdalát II. Ferdinándnak, akiben apját is tiszteli.

Az utolsó, ötödik vers II. Károly osztrák főherceget szólítja meg tizennyolc kis asklépiadési sorral (inc. *Europa Patruí nomen adhuc tu*), amelyben egy kép erejéig fel-

idézi krakkói korszakának bukolikus költészetét is. Atyja, I. Ferdinánd égbe távozása olyan, mint amikor a hajó tatja kapitány nélkül marad a viharos Adriai-tengeren, vagy amikor az erdő mélyére tévedt nyáj mellől eltűnik pásztora és vad farkasok rontanak rá. Az embereknek egyetlen reménye marad: a három „isteni sarj”, vagyis I. Ferdinánd három fiú utódja.

Magyarországhoz köthető, kéziratban maradt művei

Viharos magyarországi éveiből három kézitról tudok.¹⁹ A tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy mindegyikkel külön foglalkozzak, ezért az első kettőt csak röviden összefoglalom, hogy végül – külön fejezetben – az ELTE Egyetemi Könyvtár kézirtára rátérhessek.

Az első verskézirat egy Oláh Miklósnak címzett tizenöt *hendecasyllabus*ból álló *panegyricus*, amelyet az Oláh-kódex őrzött meg, és amelyben versírásra buzdítja a címzettet.²⁰ A költő dicséri Oláhot mint költőt és rétort, de szemére veti, hogy jó ideje nem írt, és így neki nem is adott semmilyen költeményt. A következő sorok mintha arra utalnának, hogy Illicino már többször is küldött neki verseket, és így áttételesen Illicino műzsái az érseket is versfaragásra ingerelnék, amit – szerzőnk feltételezése szerint – eltitkol előle a főpap. A vers datálásával kapcsolatban két fogódzónk adódik: egyrészt Oláh 1553. május 3-i érseki kinevezése, amire céloz a versben, másrészt az 1561-es év, amikor Oláh átadta a nagyszombati iskola irányítását a jezsuitáknak és meglehetősen feszültté vált Illicinónak az érsekkel való viszonya. Talán az *audieram* alak arra utal, hogy a vers viszonylag korán, valamikor Magyarországra érkezését követően – tehát 1552 márciusa után – készült, hiszen csak előtte hallhatott Oláh költői és retorikai tehetségéről. A vers írásának idején már ismernie kellene. Azt kell feltételeznünk, hogy a mű megírásakor még nem tartózkodott olyan régóta Magyarországon, de Oláhot már kinevezték esztergomi érseknek. Így a vers keletkezési idejét nagyjából 1553 májusa és 1555 közé tehetjük. De ha úgy számolunk, hogy már az 1555 is kb. hároméves magyarországi tartózkodást jelent (vagyis már évek óta ismeri Oláhot), akkor az időpontot akár leszűkíthetjük 1553-ra, még hozzá május utánra is. Így szól a vers:

¹⁹ A bécsi ÖNB-ben őrzött „Cod. 10449” jelzetű kéziratot egyelőre nem volt alkalmam megnézni. *Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et orientales in bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum* (Wien: Gerold, 1873), 6:190–191. A címléírás alapján II. Miksa, német-római császárnak ajánlotta (tehát 1564. július 26-a után keletkezett) és a tematikája alapján – persze lehet, hogy már Olmützben írta – ez is Magyarországhoz köthető. A következőket tartalmazza: 1. *Hexametrica ad Maximilianum II Paraenesis de Romani Imperii assequendi retinendique rationibus* (2^r–24^r); 2. *Ad Maximilianum II. flebilis Hungaria hexametrico descripta carmine* (26^r–36^r); 3. *In laudem Hungariae hendecasyllabi* (37^r–40^r); 4. *Oratio ad Hungaros de armis contra Turcas sumendis* (42^r–67^v).

²⁰ *Olahi Nicolai archiepiscopi ecclesiae metropolitanae Strigoniensis carmina, partim propria, partim aliena, honoribus ejus dicata* (Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár: H 46, 205r).

[205r]

Ad eundem Reverendissimum Dominum Strigoniensem etc. Doctor Illicinus

*A multis ego Rhetorem et poetam
 Te saepe audieram (Archipraesul) esse,
 Sed quod nil dederis mihi legendum
 Tanto tempore, nec tuis Camoenis
 Dignatus fueris, fero moleste:
 Quando me quoque diligunt sorores
 Phoebi, et te crebrius meae lacescunt
 Musae: et dissimulas tuas Poeseis.
 Jam si Pieriae rosas venustas,
 Quas tuis lepidis ligas corollis,
 Carpendas variis tuis ab hortis
 Nuper suaviloquo lepore nobis
 Dedisti: rogo quod colamus ambo
 Cyrrham, atque ingenuos sales amemus:
 Portas Aonidum ferunt apertas.*

A második kézirat nagyon jól datálható, ugyanis épp azzal függ össze, hogy a nagyszombati iskolát átadta Oláh a jezsuitáknak és 1561 áprilisában meg is érkeztek az első tanárok. Illicino nagyon gyorsan reagál és 1561. május 15-i dátummal (tehát alig három héttel az első jezsuiták feltűnése után Nagyszombatban) „ex Hungaria” egy vaskos, jól olvasható, letisztázott kéziratot küldött I. Cosimo de’ Medicinek Firenzébe, amely hat részre tagolható.²¹ Ha belepillantunk a kódexbe, akkor láthatjuk, hogy Illicino nem fektetett túl sok energiát „pályázati anyagába”. A Cosimónak szánt bevezető prózai levél (1^r–9°) utáni négy művet ugyanis már megírta, sőt Krakkóban ki is adta évekkal

²¹ Petri ILLICINI *Expositio Platonis Politicae et alia* (Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. 76.51, 112^v–114^r). Érdemes itt idézni Verancsics Antal egyik korábbi, 1558. szeptemberi levelét, amelyben Illincinót épp arra figyelmezteti, hogy ne követelőzzön, és ne fenyegetőzzön azzal, hogy Itáliába megy (Kiss Farkas Gábor fordításában): „Talán Itáliában könnyebben és gyorsabban lehet javadalmakat szerezni, mint itt? Mintha csak nem tudnám, milyen küzdelem folyik Itália udvaraiban. Jó isten! A jelöltek micsoda garadája, a javadalomvadászok micsoda tömege! Nem azért mondom ezt, mintha Uraságtok erényei nem érdemelnék meg a legnagyobb jutalmat, hanem mert itt te vagy az egyetlen, és ha mások is jönnek, azokat megelőződ, és előbb jutsz püspöki székhöz. Kérdelek, hányadik lennél Itáliában? Ahol még sokan, igen tanultak is, az utolsóig kitarának, és a szemek elől elrejtve öregszenek meg, miközben még a püspökökről sem gondoskodnak időben.” KISS Farkas Gábor, „Irodalmi útkeresések a katolikus értelmiségben 1530 és 1580 között: négy pályafutás és tanulságai”, in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola Pécsi Egyháztörténeti Intézet, 2017), 351; VERANCICS Antal, *Összes munkái: Végyes levelek, 1549–1559*, kiad. SZALAY László, Monumenta Hungariae Historica Scriptorum 10 (Pest: Eggenberger Ferdinánd, 1865), 7:234.

azelőtt.²² Csak a kódex végén olvasható másik mű az, amelyet személyesen Cosimónak írt (112^v–114^r): egy ötvenöt kis asklépiadési sorból felépített bukolikus képektől hemzsegő, már szinte parodisztikusnak ható *panegyricus*. A vers elején szülőföldjének, a Sienai Köztársaságnak az elestére céloz és ebben Cosimo de' Medici szerepére. Ugyanakkor Firenze hercegét mégis békét hozó uralkodóként írja le, aki derűs Zephyrusként váltja fel a jeges északi szeleket, amely erejével az Adriát is megvadította. Végre tavaszt hoz és Bacchus előtt tisztelegve virágokkal, természettel öltözteti fel a dombokat és lombokat. Már csak a hegyekben maradt hó. Ahogy Ceresszel a remény, a virágokkal az öröm is visszatér. A pásztorok sípjukkal játszani hívnak, végre az anyajuh sem fél már a farkastól. Siena népe valójában nem szereti se a demokráciát, se az oligarchiát, most végre egyetlen úrként Cosimo irányít és a békét megszilárdítva, újraépíti a Boreásztól megszaggatott tetőket: épp úgy, miként a polgárháború kimondhatatlan szenvedéseitől sebesült köztársasági Rómának is Augustus császár hozott végül békét. A vers nyilvánvalóvá teszi, hogy Illicino egy jó pozíció érdekében bármilyen irodalmi tette képes, hiszen Siena több mint egy éven át húzódó 1555-ös ostroma hatalmas anyagi és emberveszteséget jelentett szülővárosának. A vers így hangzik:

[112v]

Ad excellentissimum et illustrissimum Christianissimumque totius Thusciae principem dominum donum Cosmam Medicem. Asclepiadeum.

*Multorum soboles maxima principum
Afflictae et patriae praesidium meae,
Et spes una tuae Regia Thusciae.
COSMA; quod dederint numina coelitum;
Ut terra imperio subdita sit tuo;
Quae mundi in reliquis partibus eminent,
Dicam, non equidem tam tibi gratulor
Quam toti Hesperiae, cui decus additum;
Ut mundo: gelidis quando Aquilonibus
Succedunt Zephyri candidi; et innovant
Veris laetitiam, cunctaque vestiunt;
Campos graminibus: frondibus arbores,
[113r] Et colles violis, Bacchi et honoribus;
Spes tunc alma Ceres ruribus inchoat;
Tunc florum redeunt gaudia fructibus.*

²² *Prolegomena in Platonis Politicum de optimo reipublicae statu* (10^r–37^r); *De lege ac iure Romano eiusdem auctoris praefatio in celeberrimo Viennensi gymnasio anno MDLI facta* (37^v–63^v); *De historia et partibus iuris Romani praefatio* (63^v–78^r); *De malorum nostrorum causa et de iuventutis instituendae cura Romano eiusdem auctoris sermo in regno Poloniae Cracoviae factus* (78^v–112^r).

Armenta e stabulis fistula tristibus;
Pastoris revocat ludere pascuis;
Simplex agna lupum non timet amplius;
Invitat volucrum cantus: ut exuant
Curas sollicitas, maestaque deserant;
Casus praeteritos nec memorent suos
Mortales miseri: quos mala terruit
Et turbavit hyems, tempora et horrida;
Et stans alta iugis nix, et in equore
Fluctus terribiles perpetuo viis
Arcebant timidos abdita per loca
Thuscus pressit hyems durior antea:
Et vis corripuit maxima turbinum:
Ut nunquam fuerit saevior Adria;
 [113v] *Cum vulgus studiis pluribus urbium*
Distractum dominos noscere plurimos
Incertos voluit, cumque oligarchias
Vel democratias non bene diligit;
Nunc primo referunt vere Favonii
quae magno boreas abstulit impetu;
Postque nostra salus est tibi credita:
Tu, COSMA, dominus solus et imperas.
Longo Roma fuit tempore; civium
Infandis misere pressa tumultibus
Dum fundit proprium factio sanguinem:
Augustus reparat; paceque publica
Componit Latium Regnaque caetera;
Tunc credunt superum coetibus additum.
Etruscos pariter proelia civica
Armarunt: scelerum plena furoribus;
Urbesque innumeris coedibus inquinant
 [114r] *Et scindunt variis partibus omnia;*
Euripi gravior non sit ut impetus:
Tu iam solus eris: qui mala plurima
Invecta haec superes tectaque diruta
Et rem restituas: paceque robores.
Ac sic; quando abiens denique liqueris
Quod mortale geris: magnus in aethere
Regnabis, meritis auctus honoribus
Ut regnas hominum magnus in urbibus.

Az ELTE Egyetemi Könyvtár, RMK III 93a jelzetű példányában
olvasható kéziratok

Az Egyetemi Könyvtárban őrzött egyik kolligátum (nincs külön jelzete) harmadik darabjához, egy Illicino mű végéhez fűzött lapokra négy vers van feljegyezve, amelyek közül csak a negyediknek van a címe és szerzője feltüntetve.²³ Mivel eleve Illicino művéhez van kötve és ugyanaz a kéz írta őket, ezért feltételezhetően a másik három vers – vagy inkább vázlat – is Illicino munkája.

Az első, meglehetősen érdektelen vers két disztichonból áll és a mohácsi csatára célozva az egykor dicső Magyarország pusztulását siratja a török iga alatt. Szapolyai Jánosra vonatkozhat az a homályos utalás, amely némelyek álnokságában keresi az okokat. A második és harmadik epigramma csupán egy-egy disztichonból álló közhelyes kegyességi művecske. A harmadik, centoszerű vers inkább Illicino mottójának tűnik, mintsem saját költeményének. Talán a protestáns teológia *sola fide* elvének közhelyszerű, tömör kritikája, amelyet két klasszikus közmondásból gyúrt össze (lásd 2. ábra).

1.

[B₃^r]

1526

De Hungariae Regno

*O Patria, O tellus, olim invictissima tu nunc,
proh facinus turcis obruta terra iaces,²⁴
Et qui debuerant subitas extinguere flammis,
Horum perfidia praecipitata iaces.*

2.

[B₃^r]

*Invigilate viri, duro super astra labori,
Itur et ad superos non via trita Deos.*

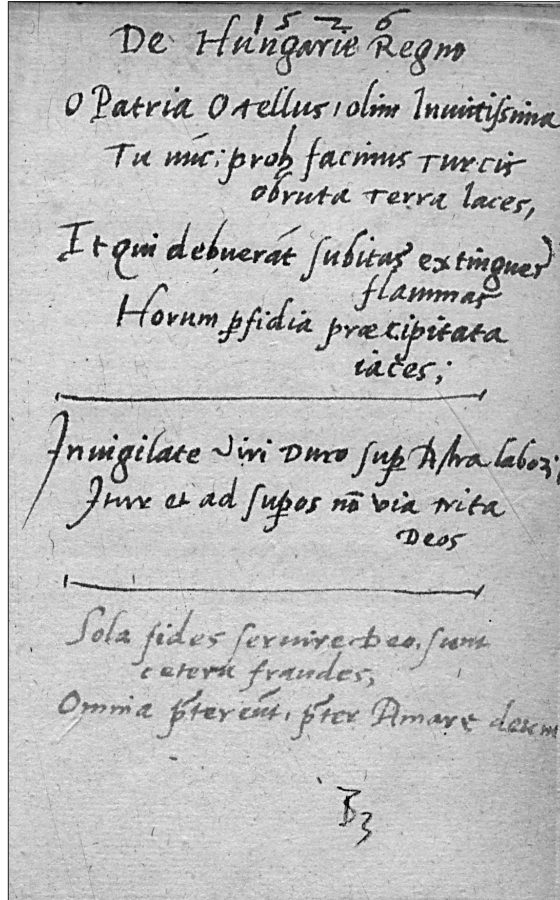
²³ Petrus ILLICINUS, *Carmen in reditum Viennam invictissimi Romanorum, Hungariae, Bohemiaeque etc. regis, archiducis Austriae, etc. Ferdinandi, principis optimi* (Viennae Austriae: Egidius Aquila, 1551). Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár, RMK III 93a. Valaki a nyomtatvány folytatásaként továbbszámozta ceruzával a hozzátoldott lapokat is, így az első három vers a B₃^r oldalon található, míg a negyedik hosszabb költemény a B₃^r–[B₄^v] oldalakon.

²⁴ A vers első két sora Gregorio Tifernate 1453-as, törökökről szóló költeményének, a *Vaticinium cladis Italiae* (inc. *Barbara gens italos venit eversura penates*) 33–34. sorának átírata: „O patria o tellus olim invictissima tu nunc / Heu facinus, cunctis obvia praeda iaces.” Ld. *Corpus Corporum, Repositorium operum Latinorum apud universitatem Turicensem*: <http://www.mlat.uzh.ch/MLS/> [utolsó elérés: 2018.10.23.].

3.

[B₃^r]

*Sola fides servire Deo, sunt cetera fraudes
Omnia praetereunt, praeter amare Deum.*²⁵

2. ábra. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár,
RMK III 93a, B₃^r

Az utolsó huszonnégyszótagos vers pedig a következő (lásd 3–6. ábra):

²⁵ Azért is feltételezhető, hogy a disztichont Illicino a mottójának szánta, mert az ELTE Egyetemi Könyvtár egy másik Illicino kötetének (Ant. 6680) az elejére is be van írva a disztichon egy változata, amelynek a hexametere a következő: „Sola salus servire Deo, sunt cetera fraudes”.

4.

[B₄^r]

*In Antiphonam quadragesimae,
s[c]ilicet, illumina oculos meos
ne unquam obdormiam in morte.
Ne quando dicat inimicus
meus iactans prevalui
adversus eum*

*Elegia . D . Petri Illicini iuris consulti
ex tempore in templo dum
cantarentur, facta.*

*Illustra (oro) meas tenebras miserator Iesu
Mentem ad te et sensus dirige queso meos
Ut cor te solum noscat, te querat, ametque
Teque velit spernens cuncta caduca sequi
Ut tua discipulos [!] dat sancta vocatio lucem,
Qua tibi adherentes posthabuere sua,
Ut Petrum illustras cum dia [!] voce salutat
Te Cristum et genitum te asserit esse deo,
[B4^r] Cumque tui oblitum ancillae te ad verba negantem
Aspicis et lacrymas fundere Christe facis,
Ut tot corda moves miracula tanta ferendo
Et vitae aet<h>ernae verba profunda donas,
Ut Samaritanos caelesti lumine donas
Cum te suscipiunt rite fideque colunt
Ut caeco a partu visum (mirabile dictu)
Das et te grates pronus adorat agens.
Utque aperis oculos Longino qui tua conto
Pectora transfixit, manet ut unda lavans,
Ut das noticiam de te caelisque latroni
Cum memorem in Regno te cupit esse sui.
Ut Cleophae sensus aperis quo oracula noscat
Et te, dum panem frangis et illico abis.
[B5^r] Utque tuos per te missus Paracletus olympo
Incendit, fidi et maxima quaeque docet
Ut Paulum cingis trepidum fulgore cadentem
Et per Ananiam lumina restituis,
Concioque ut Lydiam Pauli, Eunuchumque Philippi
Instruit ut noscant quod tibi tota salus.*

*Sic oculos nostros miserans illumina, vere
 Mentis perfecta cognitione tui.
 Vespere clamamus labiis hoc quolibet, hoc et
 Optamus nobis, hoc tua templa sonant.
 Sed mare nostrorum scelerum, mala nostra voluntas
 Causa est, quod nostras temnis ubique notas,
 Poscimus, heu, lucem, lucem noctesque diesque
 A te: quin audis denique Criste tuos,
 Criste tuos nos esse putato Bonosve malosve.
 Seu caelum nos, seu tartara dira tenent,
 Diram tenent, si non de caelo lumina mittis,
 Quae ad te nos miseros per tua iussa trahunt.
 [B₅^v] Iussa trahant, ne unquam morientes occupet atra
 Caligo, vitae nostra perpetuae.
 Vitae hostis nostrae sic dicat Satana: „vici
 Contra illos pugnans, forcior ecce fui,
 Illos attraxi mea per vestigia tandem,
 Nulla salus illis, iam mea firma manus”.
 Nulla sic ergo tuae lucis mora Criste precamur
 Accelera et tenebras lumine pelle tuo.²⁶*

²⁶ [B₄^v] A nagybőjti antifónára, vagyis „Ragyogtasd fel szememet, hogy halalos álomba sohase merüljek, hogy sohase mondja ellenségem: »Legyőztem!«” Petrus Illicinus jogtudós úr elégiája, amely akkor készült, mikor a templomban énekeltek.

Világosítsd meg, kérlek, az én sötétségemet, könnyörületes Jézus, / Kérlek, elmémet és érzéseimet irányítsd magad felé / Úgy, hogy a szív csak téged ismerjen, téged keressen és szeressen, / És téged kívánjon, megvetve minden mulandót, követni. / Úgy, ahogy szent hívásod fényt ad a tanítványoknak, / Amelytől a bozzád csatlakozók hátrahagyják javaikat. / Úgy, ahogy megvilágosítod Pétert, mikor isteni hangtól üdvözöl / Téged, Krisztust, és istentől születettnek tart, / [B₄^v] És amikor hűtlen hozzád és a szolgálóleány szavára megtagad téged, / Reátekintesz és sírásra fakasztod, Krisztus. / Oly sok szívet indítasz meg oly nagy csodákat mutatva, / És az örök élet mélységes igéivel ajándékozol meg: / Ahogy a szamaritanusoknak [is] mennyei világosságot adsz, / Mikor néked alávetik magukat és hittel tisztelnek téged; / Ahogy a születésétől fogva vaknak látást adsz (kimondani is csodálatos), / És aztán hálát adva imád téged leborulva; / Ahogy felnyitod Longinus szemeit, aki lándzsával / Mellkasod átódjta, hogy ömöljön a megtisztító ár; / Ahogy a latorral megismerteted magad és birt adsz a mennyekről, / Amikor azt kívánja tőled, hogy Királyság[od]ban emlékezzél meg róla; / Ahogy Kleofásnak megnyitod értelmét, hogy a jóvendülésre / És tereád [is] ráismerjen, midőn megtöröd a kenyeret és rögtön el is tűnsz; / [B₅^v] Ahogy az általad küldött Vigasztaló [Szentlélek] a hegyen / Fellobbantja tiedet és a hit legfőbb tanait mindenütt tanítja; / Ahogy a fényességtől földre zavarodott Pált körbeveszed, / És Ananiás által visszaadod szeme világát; / Miként Pál beszéde Lídiát, Fülöpé az Eunuchot / tanítja, hogy tudják, minden üdvösség tőled [ered]. / Ekképpen világosítsd meg irgalmasan szemeinket, / És a Te ismeretedtől tökéletes elménket. / Esténként ezt kiáltjuk mindenfelé ajkunkkal, ezt / Kívánjuk magunknak és ezt zengik templomaid [is]. / Ám bűneink tengere és gonosz akaratunk miatt / Mindenütt megvedet hangjainkat. / Jaj! Fényt és fényt kérünk éjjel és nappal tőled! / Hát miért nem hallgatsz meg végre a tiedet, Krisztusunk? / Krisztus, tudd rólunk, hogy akár jók, akár rosszak, de a tied vagyunk. / Akár a menny, akár a borzalmas alvilág irányít minket, / Borzalmas dolgok tartanak fogva minket, ha nem

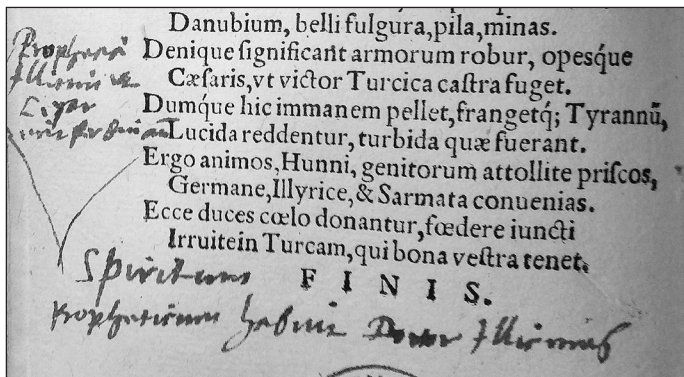
<p>In Antiphonam quadragesima, siluet, Illumina oculos Meos, ne unq' obdormiam in morte. Ne quando dicat inimicus meus, latens Preualui aduersus eum</p> <p>Elegia D. Petri Illucini Junis Consuli ex tempore in templo dum Camarenti, facta.</p> <p>Illustra (Oro) Meas tenebras miserator Iesu Morem ad te et sensus dirige quos meos,</p> <p>Ut Cor te solū nostrat, te querat, amorq' teq' velit spernes cuncta Caduca signi,</p> <p>Ut tua discipulos dai sancta veratio luce, Qua tibi adherentes posthabuere sua, Et primum Illustras cū diā voce salutat Te Christū et genitū te afferit esse dūo!</p> <p style="text-align: center;">P₃</p>	<p>Ut q' tuos pax te missus Paracletus abijmo, Incēdit, fidi et maxima quæq' Doce,</p> <p>Et paulū rrisis trigidū fulgū radianum Et per Ananiam Lumina repletis,</p> <p>Contra q' ut lictiam panti, fūmctūq' Philipp; Infirmi, ut nosse quos tibi tota salus,</p> <p>Sic oculos nostros miserans Illumina, et voce Mentes perfusa Cognitōm tuā!</p> <p>Verax Camantus Labijs hoc quolibet, hoc et Opramus nobis, hoc tua templa sonant,</p> <p>Si Mare nosq' Scelerū mala nra volūtas, Causa est, quos nostros remis vestiq' Notas,</p> <p>Postimus, heu luce, luce notesq' dū q' At; qm̄ audis benigni Christi tuos.</p> <p>Christi tuos nos esse pūnto Bonosa. malis, Sed Lethi nos, Sim tartara dira tenet, Dirā tenet si nō De Lelo lumina mittis, Quæ ad te nos miseris p' tua iussa trahit,</p>
---	---

<p>Cumq' tui oblātū Anicillū te ad Eba negant in Aspicias et Lacrymas fū deri Christifanis, Et tot Corda moues Miracula tūa fūmctū</p> <p>Et vīm et herne verba p'pūda donis, Ut Samaritanos Lethi Lumine donas, Cum te suscipiū rīs fideq' solū,</p> <p>Et Cero a pōctū v'sum (mirabilē dictū) Das et te p'ceas promiss adoras ages, Itaq' ap'ris Oculos Longino qui tua Conto Pectora transpici, manu v' vonda Canas</p> <p>Et das noticiā De te, rehis q' labroni Cum memore in Regno te r'pū r'pū Et Christophi sensus aperis quos oracula nost'ra Et h' dū p'ntū frangis et g' hūc abis</p>	<p>Iusta trahent, in vñq' moventes otūp'z Caligo, vñq' nōstrā p'p'z Vñq' hostis nōre sū dicat Satana, vñq' Contra illos pugnas fornior tūc p'ri, Illos attrangi mea p' castigia tandem et nulla salus illis, id mea forma Manū</p> <p>Nulla si ego tui Lūis mora Christi p'ramur Accidit et tenebras Lumine p'elli tuo,</p> <div data-bbox="772 1217 953 1393" style="text-align: center;"> </div>
--	--

3-6. ábra. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár,
 RMK III 93a, B₄'-[B₅']

A kézirat keletkezésének idejéhez az egyetlen fogódzónk a szöveg hordozója, vagyis az 1551-ben kiadott, I. Ferdinánd nagyszerűségét zengő könyvecske. Azonban ezzel nem jutunk előrébb, mert a négy vers csak toldalékként, külön lapokra van felírva a könyv végén. Ugyanakkor az első vers miatt feltételezhetjük, hogy már magyarországi érdekeit szem előtt tartva írta ezt a mohácsi csatáról szóló rövid elégiát. Akárki is kötötte a verseket egybe a nyomtatvánnyal, I. Ferdinánd személyéhez kapcsolta azokat, márpedig uralkodásának vége (1564) időben közel esik Illicino magyarországi tartózkodásának végéhez (1566–1567). Tehát a versek keletkezésének idejét is az 1550-es évekre, esetleg az 1560-as évek elejére tehetjük. Ennél többet egyelőre nem tudunk kinyomozni.

A bejegyzések írójáról sem tudunk semmit, de nem kizárható, hogy Illicino autográf kéziratáról van szó. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a nyomtatvány utolsó oldalának verse mellé valaki, értelmezve az 1551-es vers sorait, Illicino próféta képességeire hívja fel a figyelmet: *Prophetia Illicini [...] spiritum propheticum habuit Doctor Illicinus* (lásd 7. ábra). A vers azon sora mellett olvashatjuk ezt a bejegyzést, ahol egy török elleni magyar, német, horvát és lengyel szövetségre céloz a szerző: *Ergo animos, Hunni, genitorum attollite priscos, / Germane, Illyrice, et Sarmata convenias*. Hogy melyik háborúra gondol a bejegyzés, nem tudom, de így biztos, hogy nem Illicinótól származik, és talán már inkább a 17. században íródott. Mivel nem vagyok benne biztos, hogy a versek és a jegyzet szövege ugyanattól a kéztől származna, ezért nem tartom lehetetlennek, hogy a versek autográf bejegyzések lennének.

7. ábra. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár,
RMK III 93a, B_{ij}^v

küldesz fényt az égből, / Amely – parancsodra – hozzád von minket, nyomorultakat. / [B₅^v] Parancsok vonjanak az örök élet felé, / Hogy a baldoklókat sose szállja meg a sötétség köde. / Életünk ellensége, a Sátán, [nehogy] így szóljon: / „Legyőztem őket a harcban, bizony erősebb voltam, / csupán a nyomaimmal magamhoz vonzottam őket, / Szoros markaimban immár nincs számukra üdvösség.” / Így tehát arra kérünk, Krisztusunk, fényességed ne késlekedjék, / Siess és üzd el fényeddel az éjszakát.

Németh Csabának külön köszönettel tartozom hasznos észrevételeiért a fordítás csiszolásában.

A költemény címe viszonylag sokat elárul a szerzettetés körülményeiről. Ebből tudjuk, hogy Illicino egy nagybőjti zsolozsmán, a negyvenedik antifóna éneklése alatt írta „a templomban”, vagyis valószínűleg a nagyszombati Szent Miklós-bazilikában. Azt persze ma már nem tudhatjuk, hogy az ihletettség vagy a zsolozsma műfajának hosszúsága miatti unalom bírta-e a versírást. A vers mindenesetre azért érdekes, mert a szerző olyan tudós humanista irodalmi játékot űz, amelynek értelmezéséhez fontos támpontokat adhat zeneelméleti műveltsége is. Valójában az ott felcsendülő antifóna egyfajta parafrázisaként olvashatjuk a művet, és mivel az antifóna a zoltár műfajához szorosan kapcsolódó műfaj, ezért egy áttételes zoltárparafrázisként is értelmezhetjük. Az olvasat azért is indokolt, mert Illicino pontosan meghatározza a címben az antifóna szövegét, amely a 13 (12). zoltár 4–5. sora (a Káldi-Neovulgáta fordításában): „Ragyogtasd fel szememet, hogy halálos álomba sohase merüljek, hogy sohase mondja ellenségem: »Legyőztem!«”. Illicino ezt a két zoltársort mint antifónát fejt ki és részletezi. Nem tudni, milyen fokú zenei műveltsége volt szerzőnknek, de mivel az elemi zeneoktatáson túl volt, ezért nyugodtan feltételezhetjük, hogy tudatosan játszott az antifóna–zoltár egymást kiegészítő kettősségével.²⁷ Hogy jobban megérthessük a költői játék, vagy legalábbis a vers értelmezhetőségének finomságát, röviden érdemes kitérnünk az antifóna műfajára.

Dobszay László definíciója szerint²⁸ az antifónának a gregorián műfajok *conventus* csoportjába tartoznak, és így a recitált zoltárokat közrefogó, dallamosabb, gazdagabban díszített hangcsoportokkal operáló keretverseket, vagyis zeneileg elsősorban az *officium* zoltáraihoz és *canticumai*hoz kapcsolódó dallamokat értjük rajtuk. Liturgikus szempontból a legfontosabb műfaj, mivel az antifonális zoltározás adta a napi zsolozsma gerincét. Ahogy a fenti költemény címe is mutatja, az antifóna jellegzetes alapformája a két, nagyjából egyenlő hosszúságú sor egysége.²⁹ Ugyanakkor nagyon fontos megjegyezni azt is, hogy az antifónának zenei anyagában nem tükröződik a tartalom, mindig a szöveg az elsődleges. Habár alapvetően szillabikus műfaj, vagyis egy szótagra egy hang jut, mégsem köti gúzsba semmiféle ritmuskényszer vagy ütemrendszer: a szöveg melodikus kimondásának tűnik, amelyet Dobszay „beszédes melodikának” nevez.³⁰ A dallam csak díszít és sosem kerekedik felül a szövegen, ebből következően pedig a dallam lehetséges hangterjedelme, *ambitus*a is meglehetősen szűkösnek mondható. Érdemes megjegyezni, hogy Illicino szövege nem követi az antifóna (vagyis

²⁷ Ez azért sem annyira légből kapott feltételezés, mert az iskolai énektanulást, kottairást és zeneelméletet is antifónapéldákból tanulták a diákok, sőt ez lehetett az egyik olyan műfaj is, amelynek éneklésébe már a kisgyermek is bekapcsolódhattak. DOBSZAY László, *Corpus antiphonarum: Európai örökség és hazai alakítás* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 31.

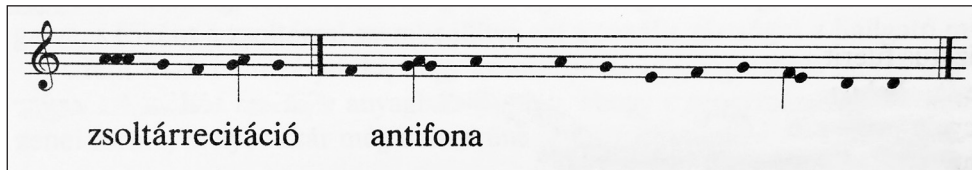
²⁸ Uo., 31.

²⁹ Uo., 163.

³⁰ Uo., 137.

zsoltársorok) szótagszámát, és így még melizmákkal sem lehet feltételezni, hogy az antifóna ma már ismeretlen dallamára írta volna.

Értelmezésünk szempontjából mégis a legfontosabb a műfaj tonalitáshoz mint szervezőerőhöz való viszonya. Ugyanis a zsoltár és az antifóna nem egyszerűen követik egymást az éneklés során, hanem egymáshoz rendelve szorosan össze is tartoznak. Liturgiai szempontból a zsoltár szövege és mondanivalója a lényeg, amelyet az antifóna – mintegy az értelmezés irányára fókuszálva a figyelmet – esszenciálisan tömörítve megismétel. Csakhogy zenei szempontból a zsoltár önmagában formátlan, se tonalitása, se strukturális értelme nincsen. A zsoltárt keretező antifóna az, amely saját szűkre szabott zenei eszköztárával, mint valami „refrén” meghatározza, sőt valódi zenei tétellé, önálló zenei egységgé strukturálja az első hallásra bizonytalan és elmosódott zsoltárrecitációt. A zsoltár és az antifóna szövege közt nincs különbség, az utóbbi csak a lehetséges interpretációs mezőt szűkíti. Viszont zenei struktúrájuk egy sokkal szorosabb egymásrautaltságot mutat. Az alábbi Dobszay László által hozott példa tökéletesen ábrázolja a kapcsolatukat:

8. ábra. A zsoltárrecitáció és a hozzá kapcsolódó antifóna egy példája
(DOBSZAY, Corpus..., 138)

Ezen a kottapéldán jól látszik, hogy a zsoltárrecitáció záróformulája a rákövetkező antifóna „dominánsaként” funkcionál. De csak akkor nyeri el ezt a domináns jellegét, ha a felcsendülő antifóna maga is kibomlik a *finalis* felé gravitálva. A fenti példa azt az erős köteléket is jól mutatja, amely a két szorosan összekapcsolódó részt strukturálja: a zsoltárrecitáció záró hangsoportja az antifóna *incipi*jének meghatározó dallammagja is egyben. Ez tehát műfajilag a két rész szövegszerveződésének is a tükré: a részben – mint magban – tükröződik az egész, és az egészben a részlet. Az antifóna szövege ugyanis éppúgy a zsoltár egy szövegrészletét ismétli meg, ahogy az antifóna dallama is a zsoltár egy dallamrészletét ismétli. Ennyiben a két rész szövegszerkezete dallamszerkezetükben is tükröződik. Másként fogalmazva: szövegszinten a zsoltár részlete magként hordozza magában az antifóna egészét, míg zenei szinten pont fordítva, az antifóna dallamrészlete hordozza magában úgy a zsoltár melodikus egészét, hogy a felidézett dallammal visszautalva, immár tonalitást adva a zsoltárnak, azt strukturális egésszé szervezi. Fontos még egyszer felhívni a figyelmet, hogy a dallam nem foglalkozik a szöveggel, vagyis nem a zsoltár egy bizonyos részletének dallama fog az antifónaként is megjelenő szöveggel együtt felcsendülni, hanem az antifóna dallama elszakad a zsoltárban megelőlegezett antifónaszöveg esetleges dallamától. Tehát az antifóna dallami-

lag nem utal vissza arra a zsoltárrészletre, amelyben korábban már maga is valamilyen dallamként felcsendült.

Ezzel kapcsolatban érdemes idézni Dobszay Lászlót: „A zsoltárversek záróformulájának megválasztása, és a rá következő antifona *incipi*jével való összehangolása a középkor egyik legfontosabb esztétikai törekvése volt. Helyenként, koronként és tónusonként változó számban alakítottak ki olyan »differentia«-rendszert, mely nemcsak a zsoltár utolsó hangját idomította az antifona első hangjához, hanem a befejező, illetve kezdő hangcsoportok szerves összefűzésére is törekedett. Ha nem elméleti, hanem hallási úton akarjuk megérteni ezt a finom (sőt sok helyütt túlfinomított) rendszert, úgy kell elképzelnünk, hogy a zsoltárvers hangjai egy hangcsoportba tömörülnek, s ugyanez a hangcsoport érvényben marad az antifona elején (a klasszikus összhangzatban közös hangjainak analógiájára szinte »közös clusterről« beszélhetnénk), majd az antifona a dallami előrehaladása közben kiterjeszti, teljes tonális hangkészletté fejleszti ezt a dallammagot.”

Képzeljük el úgy a zsoltár és antifóna viszonyát, mintha egy lezárt tömlőt felfújnánk levegővel, amibe egy vékony csövet szúrunk. Ekkor a kiáramló levegő – valamilyen hangot vagy akár hangokat kiadva – megszólal. Így születik meg a „tonalitás” és a tonalitás megszületésével képletesen „dominánsá” szerveződik a tömlő megfoghatatlan, meghatározhatatlan levegőtömege is. Ehhez sokban hasonlít a zsoltárrecitáció és antifóna szimbiotikus viszonya is. A strukturálatlan, mormoló hangoknak zenei jelentést az antifóna sokkal konkrétabb dallama ad, ahogy valamilyen irányba, cél felé tereli a hangokat. Olyan, mint egy csap, amelyet megnyitva a hangok egyfajta tonalitás felé folynak el, és ahogy ebben elrendeződnek, úgy nyer értelmet az ezt megelőző hangok halmaza is, mint domináns szervezőerő.

A tonalitás ígéret, ami felé a zsoltárrecitálás tart, és ezért az antifóna mélyen szimbolikus értelmet nyer. Úgy is mondhatnánk, hogy a zsoltár domináns feszültségét az antifóna tonalitása oldja fel. A zsoltár várakozás, az antifóna pedig beteljesülés!³¹ És ez izgalmas

³¹ Ezzel kapcsolatban érdemes – Dobszay után – Szalkai László jegyzetfűzetéből (62°, 63°) idézni: „Et incidit non frustra de inceptioe Antiphonarum interserendum, quae ante psalmos incipiuntur et quandoque partim cantantur, sicut in diebus ferialibus et festis simplicibus, quandoque vero incipiendo ante psalmos integraliter terminantur, sicut in magnis festivitibus... unde si talis praeeceptio Antiphonarum solummodo fieret propter psalmorum intonantiam, ex hinc duo sequerentur incommoda. Primum esset id. quod tunc superflue in magnis solennitatibus Antiphonae ante psalmos totaliter integrarentur... Secundum autem esset id. quod maturi viri choratores Antiphonas ante psalmos in ecclesiis cathedralibus incipiendo confusi redderentur, quia posset eis rationabiliter obiciendo sic dici: vos ydeotae in principiis sacerdotalibus ignari non potestis incipiendo psalmum debite intonare, nisi prius per inceptioem Antiphonae vobis ipse tonus praesignetur, quod videtur proculdubio esse absurdum de talibus viris praesumendum... dicendum est, quod Antiphonarum praeeceptio mystice repraesentat praegustationem perfectae charitatis futurae patriae, psalmus vero repraesentat laborem, quo mediante pervenitur ad eiusdem charitatis perfectionem. Integralis autem Antiphonarum resumptio post psalmos repraesentat plenam futurae charitatis agnitionem et saturitatem... Sed Antiphonarum integratio ante psalmos in magnis festivitibus maiorem praegustationem perfectae charitatis futurae patriae reportat, cum in talibus solennitatibus omnis contemplatio et devotio

interpretációs lehetőségeket hordoz Illicino versével kapcsolatban, amely újszövetségi példázatokkal világítja meg a zsoltár értelmét, vagyis a már benne rejlő, valahol mégis rejtett szövegtonalitást. Tehát maga az Újszövetség lenne az a *finalis*, ami felé gravitál a zsoltár. Az antifóna kétsoros szövege pedig olyan, mint valami venyige (vagy a szokásos képhez visszatérve: mag), amelyből aztán az Újszövetség helyeiként – Krisztusra vonatkoztatva – levelek sarjadnak. A következő újszövetségi utalásokkal duzzasztotta fel szerzőnk a parafrázisát:

Mt 16.16–17: *Ut Petrum illustras cum di[v]a voce salutat.*

Mt 26.69–75,

Mk 14.66–72,

Lk 22.54–62,

Jn 18.15, 18.25–27: *Cumque tui oblītum ancillae te ad verba negantem.*

Jn 4: *Ut Samaritanos caelesti lumine donas.*

Jn 9: *Ut caeco a partu visum (mirabile dictu).*

Jn 19.34,

Mk 15.39,

Mt 27.54,

Lk 23.47: *Utque aperis oculos Longino qui tua conto.*

Lk 23.33–39: *Ut das noticiam de te caelisque latroni.*

Lk 24.18–31: *Ut Cleophae sensus aperis quo oracula noscat.*

Jn 14.26: *Utque tuos per te missus Paracletus olympo.*

Csel 9.1–18: *Et per Ananiam lumina restituis.*

Csel 16.14–15: *Concioque ut Lydiam Pauli.*

Csel 8.26–39: *Eunuchumque Philippi.*

debet augmentari.” BARTHA Dénes, *Szalkai érsek zenei jegyzetei monostor-iskolai diák korából (1490)*, Musicologia Hungarica 1 (Budapest: OSZK, 1934), 112, 113, 114. Dobszay László fordításában (DOBSZAY, *Corpus...*, 140): „Ezeket [= az antifonákat] a zsoltár előtt megkezdjük, és néha csak részben énekeljük el – így a hétköznapokon és az egyszerű ünnepeken –, máskor viszont a zsoltár előtt elkezdve hiánytalanul végig is énekeljük, ti. a nagyobb ünnepeken... Ha az antifonáknak ilyen előre elkezdése csak a zsoltárok intonációjának érdekében (a tiszta zsoltárintonáció megkönnyítésére) történe, ebből két téves tétel következne. Egyik, hogy akkor a nagyobb ünnepeken is fölösleges lenne a zsoltárok előtt hiánytalanul végigénekelni az antifonákat... A másik, hogy érett előénekes férfiakat, akik a székesegyházakban az antifonákat a zsoltár előtt megkezdik, megszegyenítenénk, minthogy okkal lehetne szemükre hányni: „...ti idióták, még a legelemibb papi tudnivalóban is járatlanok vagytok? hát nem tudtok hibátlan intonációval elkezdni egy zsoltárt, csak ha előbb az antifóna intonációja nektek megjelöli a tónust?” Ez pedig kétségkívül abszurd feltevés lenne ilyen férfiakról... Azért azt kell mondani, hogy az antifonák előkezdése misztikusan az eljövendő haza beteljesedett szeretetének előérezlését jelképezi, a zsoltár pedig azt a fáradozást, amelynek révén eljutunk a szeretetnek ehhez a beteljesedéséhez. Az antifonák teljes földézése a zsoltárok végén az eljövendő beteljesedett szeretetnek megismerését, és a vele való betelést jelképezi... Az antifonáknak a nagyobb ünnepeken a zsoltár előtt való végigéneklése pedig a jövendő ország tökéletes szeretetének egy nagyobb előérezlését hozza, hiszen az ilyen nagyobb ünnepeken minden szemlélődésnek és buzgó odaadásnak növekednie illik...”

Ha így olvassuk a verset, akkor e bizonyos nagyböjti liturgia elrecitált zsolttárát, amelynek célzatos mondanivalója még nem egészen volt világos ott a templomban, az antifóna sokkal bővebben kifejtett parafrázisa értelmezi, amit Illicino az Újszövetség bizonyos tematikusan kiválogatott helyeinek felidézésével ér el. Tehát három összetevőt különíthetünk el e vers értelmezésekor:

1. a domináns funkciójú zsolttárt
2. a tonális keretet felépítő antifónáját
3. és az antifóna Illicino-féle variációját (amit zeneileg akár dallamvariációnak is felfoghatunk).

Ebben a hármasságban találkozunk a hétköznapi (vagy jelen esetben ünnepi) liturgia az átélhető, megfogható, érzékelhető hangjaival és a rejtett, esszenciális értelem, valamint a humanista pedagógus, aki ezt az értelmet egy kibővített parafrázissal világítja meg. Vagyis ebben a hármasságban találkozunk a liturgiai esemény, a liturgiai esemény szimbolikus értelme és ennek az értelemnek a kifejtő közvetítője, vagyis a szerző.

Összefoglalva: Illicino elégiája egy trükkös, humanista zsolttárparafrázisnak is fel fogható. Első ránézésre, ahogy a címe is ígéri, egy antifóna parafrázisnak tűnik, amely azonban, ha a gregorián műfaj fent összefoglalt zenei jellegzetességeit is figyelembe vesszük, akkor nem más, mint a 13. (12). zsolttár összegzésének részletesebb kifejtése: Krisztus eljövételét ígéri és reméli. Ha pedig elfogadjuk, hogy Illicino verse egy zsolttárparafrázis, akkor talán – megelőzve Szegedi Lőrinc 1564-es zsolttároskönyvét³² – ez az első ismert mű e műfajban, amit ha nem is magyar szerző, de legalábbis magyarországi alkotott.

³² Lásd MOLNÁR Dávid, „Szegedi Lőrinc latin zsolttároskönyve”, in *Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita et al. (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017), 329–332.

*A bölcsességi irodalom verses parafrázisai
a protestantizmus 16. századi neolatin költészetében:
Georgius Purkircher és Eobanus Hessus¹*

Bevezetés: Sacra Poetica

A *Sacra Poetica* a 16. századi protestáns neolatin költészet egyik népszerű műfajcsoportja.² A *Sacra Poetica* jegyében keletkezett költemények a reformáció konfesszionális programját (az Úr igéjének hirdetése, magyarázata, a vallás és az Egyház megőrzése) az antikvitás poétikai-retorikai hagyományain nyugvó klasszikus lírai műfajokkal ötvözték. A paradigmák ilyesféle interferenciája ennek a bibliai költészetnek számos változatát eredményezte: különféle bibliai szövegek, ószövetségi és evangéliumi textusok, zsoltárok erősen antikizáló, klasszikus parafrázisait, ugyanakkor a vergiliusi eklogáknak, illetve Ovidius *Heroides* és *Fasti* című munkáinak a krisztianizált imitációit. Jelen írás a szent költészet egyik magyarországi alkotójának, Georgius Purkirchernek a *Liber Sapientiae Salomonis...*³ (Bécs/Wittenberg, 1559) című parafrázisával foglalkozik részletekbe menően, példákkal igazolja, hogy az ószövetségi *Bölcsesség könyvének* latin nyelvű, disztichonos átköltése szinkretikus jellemzőinél fogva beilleszthető a *Sacra Poetica* kulturális-konfesszionális programjába. Továbbá a tanulmány zárása egy nagyjából 3 évtizeddel korábban keletkezett németországi munkát, Eobanus Hessus *Salomonis Ecclesiastes Carmine Redditus...*⁴ (Nürnberg, 1532) című – az ószövetségi *Prédikátor könyvének* – latin nyelvű, disztichonos átköltését állítja párhuzamba néhány példa mentén Purkircher parafrázisával. Az összevetés célja: kimutatni az összecsengéseket és eltéréseket a magyarországi és a németországi protestáns neolatin költészet *Sacra Poetica* műfajcsoportja között egyfelől az elméleti háttérrel, koncepcionális megalapozottságot, másfelől a művek megalkotottságát, a módszertant tekintve.

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² A műfajcsoport definiálásáról, hazai és németországi szerzőiről, elméleti háttéréről ld. POSTA Anna, „A 16. századi protestáns neolatin költészet Sacra Poetica irányzatának koncepcionális háttere”, In *Fiatal Kutatók és Doktoranduszok VII. Nemzetközi Teológuskonferenciájának tanulmánykörete*, szerk. KISS Gábor (Pécs: Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2017), 115–121, <http://pphf.hu/images/kiadvany/2017/DOSZ.pdf>.

³ PURKIRCHER, Georgius, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Miloslaus OKÁL, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus X. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 33–90.

⁴ HESSUS, Eobanus, *Psalterium Davidis carmine redditum. Ecclesiastes Salomonis* (Leipzig: Valentin Papa, 1548), <https://www2.uni-mannheim.de/mateo/camena/hessus2/te06.html>.

Georgius Purkircher parafrázisa: az eredeti bibliai könyv, paratextusok

Georgius Purkircher, német anyanyelvű, protestáns vallású, humanista költő és orvos 1535 körül született Pozsonyban jómódú polgári család fiaként. Az elemi ismeretekre szülővárosában oktatták, ezután Bártfára került Leonard Stöckel melanchthoni szellemen működő humanista iskolájába. Tanulmányai befejeztével külföldre peregrinált, 1556. szeptember 30-án a wittenbergi, majd 1561. november 16-án a padovai egyetemre iratkozott be. Padovában 1563-ban orvosdoktori címet szerzett, 1564 folyamán hazatért Pozsonyba, ahol orvosként kezdett dolgozni. Két év múlva megnősült, de arról nem tudni, hogy voltak-e gyermekei. Körülbelül 1578 első felében halhatott meg. Purkircher jól verselt latinul, egyszerre tevékenykedett alkalmi és bibliai költőként, Zsámboki Jánossal és Istvánffy Miklóssal együtt tagja volt Radéczy István humanista körének, a pozsonyi kertnek.⁵

A *Bölcsesség könyvének* műfaja apologetikus-didaktikus buzdító szónoklat, amely görög nyelven Egyiptomban, Alexandria városában született meg kb. a Kr. e. 1. század második felében, zsidó-görög szinkretikus környezetben. Ez a szinkretizmus mind a könyv megformáltságára, stílusára és nyelvezetére, mind pedig a mondanivalójára rányomta a bélyegét. A *Bölcsesség könyvének* szerzője – a görög retorikai-filozófiai műveltség, kultúra elemeit és a bibliai műfajok (bölcseleti és apokaliptikus irodalom, üdvtörténet) tanításait összeolvasztó – munkájával valamennyi alexandriai honfitársához szól, célja pedig nem más, mint a hit erősítése, remény- és vigasztalás a bizonytalan, ingattag időkben. A szerzői intenciót erősíti a könyv mondanivalója is, miszerint a királyok az Úr törvényei szerint uralkodjanak bölcsen és igazságosan, tartózkodjanak a zsarnokságtól, mert az igazakra túlvilági üdvösség vár, míg az istentelenekre lesújt az Úr haraga. A *Bölcsesség könyve* deuterokanonikus könyvként az alexandriai kánonban hagyományozódott, így később csak a katolikusok tekintették az Ószövetség részének.⁶

⁵ Purkircher életrajzáról és műveiről bővebben ld. KNEIFEL Mária, *Purkircher György*, Értekezések a magyarországi latinság köréből 6 (Budapest: A Budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tud. Egyetem Latin Filológiai Intézete, 1942); ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Dr. LADÁNYI Sándor (Budapest: A magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya, 1977), <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2299> (hozzáférés: 2018.04.28.). A német nyelvű szakirodalomban említésszerűen szerepel Purkircher és parafrázisa: Ld. Jozef IJSEWIJN, *Companion to Neo-Latin Studies. Part 1. History and Diffusion of Neo-Latin Literature. Part 2. Literary, Linguistic, Philological and Editorial Questions*, ed. with Dirk SACRÉ (Leuven: Leuven University Press, 1990, 1998), 1:216; 2:108. A magyar szakirodalomban Purkircher irodalmi munkásságához ld. még: IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Quereia Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 174–181, 199–212.

⁶ *A Bölcsesség könyvéről* itt elmondottakat bővebben ld. *Jeromos Bibliakommentár I.: Az Ószövetség könyveinek magyarázata*, szerk. DR. THORDAY Attila és BOROS István (Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, 2002), 783–801 (Addison G. WRIGHT, S. S. kommentárja); RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezése II.: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe* (Budapest: Szent István Társulat, 1996), 520–527.

Purkircher átköltéséhez 2 verses paratextus járul. Az első Starhemberg Henrik báró dicsőreóepigrammája, a másik pedig magának a szerzőnek az ajánlókölteménye I. Miksa magyar királyhoz. A paratextusok után az *Argumentum libri Sapientiae*, majd a főszöveg 19 *capitula* következnek.

Starhemberg báró epigrammájában a Habsburg-uralkodóházat dicsőíti, amely az egész világon híres, birodalmát bölcsességgel irányítja, hódol a Múzsáknak és jártas a tudományokban. Maximus Aemilianus (I. Miksa, magyar és cseh király, német-római császár, 1527–1576) is e család sarja, és mert Purkircher neki ajánlja Salamon írásait, dicsőségét és hírét biztosra veheti. Purkircher Miksa királyhoz szóló ajánlóverse tartalmilag három részre osztható. Az első rész a kegyes király dicsérete Dániel próféta könyvének 4. fejezetéből vett faallegória alapján. A második rész Bécs és Pozsony magasztalása. Pozsony leírásából egyértelműen kiérezhető Purkircher őszinte szeretete és rajongása szülővárosa iránt. Végül egy könyörgő egységgel (harmadik rész) zárul az ajánlóköltemény. Purkircher munkáját királyának ajánlja, és kéri, hogy fogadja költeményét jóindulattal, és támogatásával járuljon hozzá törekvéseihez, hiszen fenséges dolog a Múzsák pártolása. Ez a záróegység a parafrázis keletkezési körülményeire és az alkotói intencióra is szépen rávilágít. Az egyház zavargások, vészek közepette bánatosan, tönkretéve, térdet hajtva áll a király lábai előtt, a papok, a tyrannoszok és a szofisták nyomorgatják, így segítőkre van szüksége. A kegyes királyok támogatásukkal lehetővé tehetik, hogy a zsenge ifjúság szíve a tudományokban elmerüljön. Hiszen a tudományok által emelkedik fel, a szent iskolák által tesz szert nagy haszonra az egyház.⁷

Az argumentum és a főszöveg bizonyos részletei is ehhez a gondolatmenethez kapcsolódnak, hangsúlyozzák, hogy az egyházra rút veszedelmek lesnek, a zsarnokok vadul, őrtjongve törnek a hívők életére, nem félik az isteni büntetést sem, a szent ígéket pedig csak gúnyolják.⁸ A zsarnokok alatt itt Purkircher nyilvánvalóan az elnyomott új hit ellenségeit, a római egyházat, a reformáció új, a lutheranizmussal ellentétes irányait és a pogány törököt érti. Ebben a helyzetben van szükség olyan szövegekre, mint *A Bölcsesség könyve*, amely az egyházat sanyargató, hitetlen, gaz zsarnokokhoz, főként az uralkodókhoz szól, hogy megtanuljanak Isten igaz tanításai szerint élni és uralkodni az egyház és a hívők boldogulására.⁹

⁷ PURKIRCHER, *Opera quae...*, 38–39. „Ecce vides, quantis Ecclesia maesta procellis / ante tuos supplex stet lacerata pedes. / Hanc fera **pontificum** rabies, hanc caede **tyranni**, / illitus hanc Stygio felle **sophistae** premunt. / [...] Nil sine doctrinae studiis ecclesia crescit, / quae capit ex sanctis commoda magna scholis.” (Az idézetekben szereplő kiemelések most és a továbbiakban tőlem: P. A.).

⁸ Uo., 43. „Haec liber iste docet, quem nostri temporis aetas / ultima cognoscat; **saevos** habet illa **tyrannos**, / qui sua iustorum pascunt furiosa cruore / corpora nec poenas curant, quas verba minantur / coelica, sanctorum rident quasi barbara verba, / saepius expositas gemitu maiore querelas. / Audaci fingunt hilares idola furore. / **Has habet in mundo turpes ecclesia pestes.**”

⁹ Uo., 56. „Dic mihi, quid summos evertat in orbe monarchas? / Impia, quam caeco, vita, furore colunt. / Auribus haec patulis, **reges**, **audite**, sub imos / pectoris haec abeant omnia verba sinus. / Et vos, iudicii quotquot pia frena tenetis, / hos etiam iustos aure **notate** sonos. / Imperio totum vobis qui subditis orbem,

Purkircher az argumentumban alkotói módszeréről is vall, amikor azt mondja, hogy az egyházat anyjaként tiszteli, szereti, tanácsát kikéri, kegyes szavait pedig utánozza, azaz imitálja. Imitáció alatt itt Purkircher nyilvánvalóan az eredeti bibliai szöveg, az isteni kinyilatkoztatás tartalmilag hű követését, más nyelvi eszközökkel történő visszaadását (utánzását, mímelését) érti, nem pedig a klasszikus értelemben vett imitációt, azaz sokkal inkább a parafrázis műveletét lehet érteni az *imitor* kifejezés alatt.¹⁰ Az argumentum *A Bölcsesség könyvének* eredeti szerzőjéről is nyilatkozik. Purkircher a könyv valódi megalkotójának Philot (alexandriai Philón, görög nyelvű zsidó filozófus) tartja, aki a zsidó népnek a legnagyobb dicsősége volt, és az isteni tanokat igaz szeretettel óvta és ápolta.¹¹ Az eredeti könyv akkor született meg, amikor a zsidó népet a rómaiak tartották hatalmukban. Philo elnyomott polgártársai vigasztalására írta meg művét. Így vélhetően Purkircher korának zivataros eseményei, az egyház fentebb vázolt sanyarú helyzete, azaz a körülmények hasonlósága, a téma aktualitása indokolja, hogy Purkircher éppen ezt a könyvet választotta parafrázisa tárgyául.

Antikizálás, retorizálás

Antikizáló szókinsc: A klasszikus metrum (disztichon) használata és a *textus caputok*ba rendezése már eleve az antik paradigma felé viszi el a bibliai szöveget. A szinkretizáló szerzői szándékot csak még jobban erősíti a szókinscben alkalmazott behelyettesítéses módszer, miszerint a biblikus paradigma egy-egy elemének a helyére az antik paradigma egy-egy megfelelő eleme kerül beillesztésre. Mivel a szöveg az eszkatológia és az üdvtörténet tanításairól, a jók és a gonoszok túlvilági sorsáról gyakran beszél, így a túlvilággal kapcsolatos gondolatokban rendre előfordulnak a következő klasszikus kifejezések: *Styx*, *Stygius*, *Tartareus*, *Dis*.¹² Az alvilággal kapcsolatos kifejezések mellett a szókinscben még három példa szerepel az antikizálásra: *Boreas*, *Olympus* és *Mars*.¹³

/ **discite**, quae sancto pectore verba loquar. / Coelica vos geritis regnorum sceptrā, potestas / regia nec vobis est sine parta Deo.”

¹⁰ Uo., 40. „Eius et in parvis quae sit sententia rebus, / quaero, pias **imitor**, quas reddit consona, voces.”

¹¹ Uo., 40. „Hunc **Philo** composuit, testatur ut ipsa, libellum, / maxima qui fuerat Iudaeae gloria gentis, / sedulus et vero coelestem fovit amore / doctrinam, coeli quae nos deducit in arcem.”

¹² Uo., 81. „Tu potis es, **Stygias** cum quem deducis **ad undas**, / hunc **Stygis** e putridis tollere rursus aquis.”; Uo., 46. „**Tartareos** et adhuc expertus nemo **dolores** / inferni miserum significavit onus.”; Uo., 47. „Divitias nemo locupletem **Ditis in aulam** / auferet. Est nobis ditior ille Deus.”

¹³ Uo., 55. „A **Borea** paleae veluti sparguntur inanes, / sic, quae nostra fuit, spes diuturna perit.”; Uo., 87. „Nox erat et gratus fessos sopor imbuit artus, / alta quies cunctis rebus in orbe fuit. / Tunc sol **in medio** sub terris fluxit **Olympo**, / verbum cum rutilo venit ab ore Dei.”; Uo., 68. „Nemo tuis manibus **felici Marte** resistet, / est gravis iratum res habuisse Deum, / ante tuum quoniam totus, Deus, inclyte, vultum / mundus ut in libra lingula parva tremat.”

Intertextuális utalás: Purkircher parafrázisának 2. *caputja* az istentelen emberek barbár gondolkodásmódjáról, nézeteiről szól, akik szerint az élet csupán fájdalom és röpke versenyfutás, a halál végérvényes, nincs túlvilági lét, nincs Isten, akinek ítéletétől rettegni kellene, addig kell élvezni az életet, amíg ifjak vagyunk, nem szabad semmivel sem törődni, csak az élvezeteknek kell hódolni. Az eredeti bibliai szöveg ezen fejezete különféle pogány filozófiai eszmék gyűjteménye, amelyben természetesen az antik filozófia, a hellenizmus, konkrétan az epikureizmus tanai is megtalálhatók. Az átköltés szövege intertextuálisan utal is az epikureizmus jelenlétére, amikor az „*Umbra sumus...*” kezdetű 31. sorral¹⁴ megidézi Horatius *Torquatushoz* szóló (4.7), az epikureizmus tanait megszólaltató ódáját.¹⁵

Retorizálás – ismétlődés: Már az eredeti bibliai szövegben (6, 5–9) is hangsúlyos az istentelenül élő, zsarnok uralkodókra váró szigorú isteni ítélet, a kemény büntetések. A parafrázis 6. *caputja* az ismétlődés alakzatával nyomatékosítja mindezt. Két hasonló jelentésű és szerkezetű mondat (keretmondatok, mondatisméltés, mondatpárhuzam: a leglényegesebb rész kiemelése és nyomatékosítása) keretezi az erről szóló szövegrészt, amelyben az isteni haragra, büntetésre és a fájdalomra (amely az istentelenekre vár) vonatkozó szavak, kifejezések variációs ismétlődése (*ira vehemens, poenae onus, maiores dolores, maxima poena, saevissima tormina, aeterni vindicis ira, poenas graves*) erősíti, hangsúlyozza és részletezi a keretmondatok tartalmát, miszerint az istentelen uralkodókra lecsap majd az Úr haragja, és a legsúlyosabb büntetésekkel ítéli örök szenvedésre őket. Az ismétlések tudatosságát és jelentőségét az „*iterum repeto*” elbeszélői közbevetés is jelzi, amely ugyancsak a fő gondolat (a zsarnok uralkodók fogják a legsúlyosabb büntetéseket kapni) fontosságára hívja fel a figyelmet.¹⁶

Retorizálás – hasonlat, körülírás, kérdésalakzat, felkiáltás: A parafrázis az eredeti szöveg hasonlatait tartalmilag-nyelvileg alaposabban kibontja a jobb megértés érdekében. Azonban arra is van példa, hogy az eredeti textus metaforájából vagy allegóriájából lesz hasonlat. A hasonlatok a szöveg díszítése mellett a mondanivaló

¹⁴ PURKIRCHER, *Opera quae...*, 47. „*Umbra sumus, pereunt cuncti reditusque sub auras / vitales nulli Ditis ab arce datur. / Mors sua custodit robustis ostia valvis, / quae reditum cunctis inviolata negant.*”

¹⁵ Vergiliusi reminiscenciára mutat rá a következő tanulmány: Eva TARANOVÁ, „Literarische Sprache bei Georg Purkircher und Johannes Bocatius”, in *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, ed. Anita CZEGLÉDY, László HORVÁTH, Edit KRÄHLING et al. (Budapest: Typotex – Eötvös Collegium, 2010), 669–679.

¹⁶ PURKIRCHER, *Opera quae...*, 56. „*Ipsius ira brevi vehemens vos obruet omnes, / principibus poenae multiplicabit onus. / Consequitur veniam delicti ignobile vulgus, / cum leve sit, poenas dat quoque iure leves. / Quo quisque est maior, maiores ferre dolores / cogetur, magnos maxima poena premet. / Qui coelos et cuncta regit, nil stemmata magni / nominis aut clari principis arma timet. / Magnum cum minimo quoniam formavit et omnes / excelsa pariter protegit ipse manu. / Magnificos, iterum repeto, saevissima plectent / tormina, per saevos quae meruere dolos. / Heus, vos, crudeles nostro sermone tyrannos, / alloquor et vobis haec mea verba sonant. / Luceat in vestro sapientia pectore, tantum / discite, vera loquor, posse parare decus. / Aut vos aeterni consumens vindicis ira / obruet et poenas haec parat ira graves.*”

érzékletes szemléltetésére is kiválóan alkalmasak. A parafrázis hasonlatainak mindegyikében megfigyelhető a szokványos tagmondati sorrendtől való eltérés (a képi elem, a hasonló a tárgyi elem, a hasonlított elé kerül), amely a hatás- és feszültségkeltést szolgálja. A 2. *caput* például a bibliai szöveg füst és szikra metaforáiból (2, 2–3) formál hasonlatot.¹⁷ A szerző körülírásokat is alkalmaz a szemléletesség fokozására. A 2. *caput*-ban az alvilág megnevezésére a 'Dis palotája' kifejezést használja Purkircher.¹⁸ Az átköltésben számos kérdésalakzat és felkiáltás is található, amelyek nyilvánvalóan a textus, az elbeszélői monológ élénkítésére, az érdeklődés és a figyelem felkeltésére, fenntartására, sokszor pedig meggyőzésre, az érvek megerősítésére szolgálnak. A 11. *caput* például interogációt használ, amely csak látszólag kérdés, szerepe nem a tudakozódás, hanem a csodálkozás kifejezése. Itt konkrétan az *Exodus* jól ismert jelenetének elmondása közben – amikor az Úr vizet fakaszt a kősziklából, hogy a pusztában vándorló népe szomját csillapítsa (vö. 11, 4) – hangzik el az álmélkodó elbeszélői közbevetés, kiszólás.¹⁹ A 13. *caput*-ban már felkiáltással fejezi ki meglepő felismerését a szerző, miszerint üres az elméjük azoknak, akik nem ismerik a teremő Isten szavait és nem tisztelik az Urat őszinte kegyességgel (vö. 13, 1).²⁰

Retorizálás – elbeszélőtechnika, szövegalakító technikák: A parafrázis szövegét szerzője helyenként az elbeszélőtechnika változtatásával is élénkíti. Például a 10. *caput* az eredeti könyv E/3. személyű Jákobról szóló elbeszélését (10, 10–12) E/2. személyű Jákobhoz szóló megnyilatkozássá alakítja.²¹ A retorikai-stilisztikai eszközök használata mellett Purkircher más technikákat is alkalmaz didaktikus céllal. Az egyik ilyen technika a szöveg szerkezetének minimális mértékű átrendezése. Az eredeti szövegben előfordul, hogy egy-egy fejezet végéről a gondolatilag-tartalmilag még odatartozó egység átkerül a másik fejezet elejére. Purkircher átköltésében korrigálja ezeket a kisebb összevisszaságokat. Például az eredeti szövegben a 4. fejezet élén szerepel egy olyan rész (4, 1–6), amely tartalmilag még a 3. fejezethez tartozna, így Purkircher a 4. fejezet elejéről az erényességről és paráznságról, az istentelen nemzedék

¹⁷ Uo., 46. „Spiritus exiguas qui nasi perfluit oras, / **fumus ut**, in rutila lampade natus, abit. / Et sermo **tanquam gliscens scintillula**, nostro / corde, per aethereos transvolat, orta, polos.”

¹⁸ Uo., 47. „Divitias nemo locupletem **Ditis in aulam** / auferet. Est nobis ditior ille Deus.”

¹⁹ PURKIRCHER, *Opera quae...*, 67. „His immensa sitim sedabat petra. **Quis illo / marmore tam gratas esse putabat opes?**”

²⁰ Uo., 72. „Omnes, vera Dei qui non novere parentis / verba Deum vera nec pietate colunt, / **heu mihi, quam vanas gestant in corpore mentes!**”

²¹ Uo., 65–66. „Haec, **Jacobe, tuos** direxit sedula **gressus**, / cum fratris **fugeres** ora severa tui. / Ipsa Dei regnum patefecit, semina sanctae / huic quoque doctrinae dulcia nosse dedit. / Saepe **tuos** iuvat susceptos illa **labores**, / illa **tuas** praesens largiter auxit **opes**. / Astitit ipsa **tibi** tunc, cum deceptus iniquis / fraudibus a merita parte **movendus eras**. / Mox quoque, **ne timeas, te** solabatur, acerbos / hostes, quos graviter velle nocere videt. / Tunc cum mirando **certares** ipse duello, / ista **tuas** docuit vincere sola **manus**. / Sic **scis**, e reliquis quod praestantissima rebus / sit pietas cunctis anteferenda bonis.”

bűneiről és büntetéseiről szóló részt átköltésében áttemeli a 3. *caput* végére,²² hogy a gondolatmenetet ne zavarják meg a tartalmilag összetartozó, de szerkezetileg egymástól különálló egységek. A szöveg más helyein is találkozunk ilyen kisebb helyreigazításokkal, pontosításokkal. Az eredeti textus 12. részében egy többszörösen összetett mondat szerkezet szerepel (12, 27), amelynek három rövidebb mondatra való tagolását, egyszerűsítését végzi el Purkircher parafrázisában a jobb megértés érdekében.²³ Az eredeti könyv 14. fejezete úgy beszél a vízözön történetéről (14, 6), hogy konkrétan nem nevezi meg az elbeszélő, hogy kire is gondol, mikor a világ reménységéről beszél, így Purkircher pontosítja az elbeszélést, és egyértelműen kimondja Noé nevét.²⁴ Helyenként olyan az eredeti szövegből hiányzó, de a textus megértését elősegítő, magyarázó megnyilatkozásokat, kiszólásokat is találunk az átköltésben, amelyek valószínűleg az elbeszélőtől származnak. Ilyen például a 14. *caput* zárójeles szövegrészelete, amely a bálványokat faragó szobrász bűnös becsvágyára figyelmeztet (vö. 14, 18).²⁵

Eobanus Hessus parafrázisa:

az eredeti bibliai könyv, paratextusok, antikizálás, retorizálás

Az Eobanus Hessus (1488-1540, német humanista és neolatin költő, a marburgi egyetem retorika- és költészetprofesszora) átköltésének alapjául szolgáló szöveg, *A Prédikátor könyve* a *Biblia* költői könyvei közé tartozik, eredetileg héber nyelvű, a Kr. e. 3. század körül valószínűleg Palesztinában, Jeruzsálemben keletkezett szöveg, amely arra a kérdésre keresi a választ a bölcseleti irodalomból jól ismert stílusban és nyelvezeten, hogy miképpen kell az életünket élni az isteni parancsok és a végső ítélet meghatározta vallási kontextusban. *A Prédikátor könyvének* sugalmazottsága sohasem volt kérdéses, mindig is része volt a protestáns kánonnak.²⁶

Hessus maga írta mindkét kísérőszöveget, amely a 12 *caput*-ból álló parafrázisa előtt áll, egy verses *praefatiót* az olvasóhoz címezve és egy prózai ajánlást János Frigyes, szász választófejedelemhez. Hessus az Olvasóhoz írott előszóban *vanus*-nak nevezi munkáját, azaz hamisnak, amely kifejezés itt leginkább 'másolat, utáncolat' jelentésben értendő.²⁷ A János Frigyeshez szóló *praefatió*-ból tudjuk meg, hogy Hessus műve gondolatilag nem

²² Uo., 52.

²³ Uo., 71–72. „Nam cui divinos dederant reverenter honores, / hos illis fuerat maxima causa mali. / Mens invita Deum didicit celebrare potentem, / antea quem voluit dicere nemo Deum. / Propterea meritis tandem sensere dolores, / tardior his gravior poena ferebat onus.”

²⁴ Uo., 74. „Et tua magnanimos quondam cum dextra gigantes / perderet et rapidis terra periret aquis, / prora Noë tota cum posteritate per altum / incolumem longo tempore parva tulit.”

²⁵ Uo., 76. „Sculptor et ipse suas operis dum quaerere laudes / nititur (**ambitio crimina multa parit**), / arte sua coecae hominum confirmat inani / mentes, dum statuæ membra venusta facit.”

²⁶ THORDAY – BOROS, *Jeromos Bibliakommentár I.*, 753–762 (Addison G. WRIGHT, S. S. kommentárja).

²⁷ HESSUS, *Psalterium Davidis...*, 331. „Sed quia non insunt toto hoc nisi vana libello, / Maluit **hic vanus**, quam nihil esse **labor**.”

önálló, eredeti koncepció mentén keletkezett, hanem kompiláció eredménye: Johannes Campensis *A Prédikátor könyvéről* készült parafrázisszerű magyarázatának és egy Luther által kommentált kiadásnak a szintézise.²⁸ Hessus tehát Campensis prózai változata, illetve a lutheri (szintén prózai) szövegvariáns és interpretáció alapján készítette el saját költői parafrázisát, ez a műfaji keret pedig jellegénél fogva nyilvánvalóan jóval nagyobb teret engedett a retorikai-stilisztikai eszközök használatának, s ezáltal a bennfoglalt szent tartalom, tanítás erőteljesebb hangsúlyozásának. Valószínűleg erre a műfaji-stilisztikai átdolgozásra és interpretáló szándékra utal a szerző, amikor arról beszél, hogy Campensis és Luther értelmező szövegeit új ruhába öltöztette (*libellum... quasi nova veste indutum*), a latin vers új fényével világította meg (*illorum optima scripta novo quasi lumine Latinis carminis illustrare*).²⁹ Az alkotói módszer mellett a szerzői szándékra is fény derül a paratextusból. Hessus hálája jeléül János Frigyesnek ajánlja munkáját, mert a fejedelem köztudottan nagy tisztelője az ilyesféle írásoknak, és ez a könyv olyan életvezetési tanácsokat tartalmaz, amelyek az uralkodó számára feladatai elvégzésében, különösen az igaz vallás megőrzésére irányuló törekvéseiben irányadóak lehetnek.

Hessus parafrázisának antikizáló szókinccse a szelek klasszikus elnevezései (*Boreas, Auster*) mellett főleg Istennevekkel (*Oceanus, Phoebus, Bacchus, Parca*) operál.³⁰ A 4. *caput* a kapzsi emberekről beszél, akiknek szomját a *Hermus* folyó vize sem olthatja, epekedésüket a *Tagus* folyó aranyos fövénye sem csillapíthatja.³¹ Az örök szomjúság és a hiábavaló vágyakozás motívuma, illetve Lydia főfolyója, a Hermosz felidézheti az olvasóban Tantalus, a lúd király alakját. Ezt az összefüggést erősíti *A Prédikátor könyvének* lutheri kommentárja, amelynek ide vonatkozó részlete Horatius 1. *sermója* alapján a fősvény embert, aki az epekedés és az önmegtartóztatás közt vergődik, szintén a hiába vágyakozó Tantalusszal vonja párhuzamba.³² Ilyenformán Hessus parafrázisa közvetve teremt intertextuális kapcsolatot a horatiusi szöveghellyel.

Hessus átköltése (a bibliai szöveg mellett/helyett) Campensis és Luther interpretációin alapszik. Ezek a munkák természetesen bátran élnek a retorikai magyarázat eszközeivel, Hessus pedig egyrészt az itt látott figurákat veszi át parafrázisába, másrészt maga is újabbakat alkot akár az eredeti textust alapul véve, akár egyéni leleményét megcsillogtatva. A számos kiváló példa közül ezen írás keretei csupán egy-két locus említését engedik. Az 1. *caput*-ban szerepel a *theatrum*-hasonlat, amely Campensis inter-

²⁸ Uo., 334. „**Quod ad versionem Campensis** attinet, non sum ausus per omnia, quamvis doctissimum virum, sequi. **Sed addita etiam versione Lutheri...**” *Johannis Campensis Paraphrastica Interpretatio in Psalmos omnes & Ecclesiasten iuxta Hebraicam veritatem quam proxime accedens* (Párizs, 1532).

²⁹ Uo., 334.

³⁰ Uo., 338. „... Ut rerum caussas scrutarer, et omnia scirem, / **Quae** fieri celsa **Phoebus** ab arce videt.”; Uo., 341. „... Vidi quanta foret temulenti insania **Bacchi**, / **Quanta** mala ebrietas pernicioosa ferat.”; Uo., 342. „Idem finis erit stulti et sapientis, et uno / **Parca** ferox fato coget utrunque mori.”

³¹ Uo., 349. „... **Quorum** nulla **sitim** sedaverit unda nec **Hermi**, / Nec fluvio fulvi dives arena Tagi.”

³² *Ecclesiastes Solomonis cum Annotationibus*, F5r–v.

pretációjából való átvétel.³³ Ugyanitt az eredeti textus „*Fölkel a nap, és lemegy a nap*” sorából (1, 5) kiindulva Hessus a szárnyas paripáit szólító, tüzes szekerekkel az égbolton útnak induló *Sol/Héliosz* képét festi meg.³⁴ Ugyanakkor Hessus a János Frigyeshez szóló ajánlásban is kiemeli, hogy milyen nagy hangsúlyt fektetett a textus stilisztikájának csiszolására, különösképpen a szóismétlések elkerülésére. A 12 *caput* áttekintése is erről a szerzői intencióról árulkodik, ugyanis a szöveg tele van szebbnél szebb körülírásokkal, például a 2. *caput* a felejtést a *Lethe* vizében való megmerítkezéssel fejezi ki.³⁵ A körülírások mellett a hasonlatok és a kérdéshalakzatok egy része, illetve helyenként az elbeszélőtechnika változatossága is Hessus költői tehetségéről árulkodik.

Lezárás: az elemzések tanulsága

Amíg Purkircher átköltésében az eredeti bibliai könyv témájának aktualizálására helyezi a hangsúlyt, jól meglátja a keletkezési körülmények hasonlóságát és *A Bölcsesség könyve* mondanivalójának időszerűségét, a tanítás átadásának szükségességét (a paratextusokban is ez a hangsúlyos), addig Hessus parafrázisának megalkotottságát, az alkotói módszert helyezi a középpontba, megnevezi a kompiláció forrásait és a műfaji-stilisztikai átdolgozás körülményeiről is beszél. A szövegek megalkotottsága is ezeket a megfigyeléseket támasztja alá. Hessus szinkretikus szókincséből, érzékletes képeiből, kifinomult szövegalakító technikáiból a sokat megélt, magas kultúrájú, gyakorlott *poeta doctus* tapasztalatai érezhetőek ki, aki bátran láttatni engedti tudását, tehetségét. Ezzel szemben Purkircher parafrázisa inkább szárnypróbálgatásnak tekinthető, az eredeti bibliai szövegen nem túl sokat alakított, és jöllehet egyéni költői tehetségét sem ebben a költeményében csillogtatta meg, de mondanivalóját és az életműben betöltött szerepét tekintve kétségkívül kiemelt jelentőséggel bír *A Bölcsesség könyvének* átköltése is. Az itteni textusok összehasonlításából levont fő következtetés általánosságban is vonatkozatható a *Sacra Poetica* hazai és németországi alkotásaira: ugyanis az esetek többségében (a németekhez képest) a magyarországi munkák paratextusai elméleti szinten alig/egyáltalán nem reflektálnak az alkotói módszerre, az adott téma aktualizálása, a tanító szándék általában elsőbbséget élvez a módszertannal szemben, a retorikai-stilisztikai eszközök is elsősorban az üdvértékű isteni szó helyes interpretációjának eszközei, és csak másodsorban szolgálnak a textus színezésére, a költői tehetség reprezentálására, ahogy a hazai szövegek szerényebb kidolgozottsága is erről tanúskodik.

³³ HESSUS, *Psalterium Davidis...*, 336. „Interea non mota suo stat pondere **tellus**, / **Ceu locus** haec in quo fabula possit agi. / **Non secus ac plenum** populo spectante **theatrum**, / **Alternae** celebrent quod sine fine vices.” *Johannis Campensis Paraphrastica Interpretatio*, Cap. I. 3.

³⁴ Uo., 336. „**Sol** nunc Hesperias intrat, nunc exit ab undis, / Nunc revehet **celeris**, **nunc revocabit equos**.”

³⁵ Uo., 342. „Sic etiam quod nunc praesenti floret in aevo, / **Flumine lethaeo** secla futura **prement**.”

PÁZMÁNY ÉS A JEZSUITÁK

*Pázmány és Zabarella*¹

Közismert tény, hogy Pázmány Péter gráci professzorátusa idején filozófiai tárgyú előadásokat tartott.² Az 1598 és 1600 közötti három tanévben az egyetem oktatási rendjének megfelelően a magyar jezsuita oktatónak alkalma nyílt logikai, természetfilozófiai majd metafizikai tárgyú előadások levezetésére. Pázmány valószínűleg mindhárom előadásanyagát gondosan kidolgozta Arisztotelész vonatkozó műveinek kommentált formájában, ám a három előadásanyag közül csak kettő, a logikai és a természetfilozófiai tematikájú maradt fenn. E – valószínűleg Pázmány által is publikálásra szánt – kéziratokat Bognár István rendezte sajtó alá a 19. század végén.³ A terjedelmes, kommentár formájú értekezések alapos filozófiatörténeti kiértékelése még várat magára: a kései skolasztika kutatásának az utóbbi 40–50 évben megindult fellendülése számos ponton nyújthat kézzelfogható orientációt Pázmány filozófiai nézeteinek rekonstruálásához. Ami az elveszett *Metafizika* előadás-kommentárt illeti, kijelenthető, hogy a magyar eszme- és filozófiatörténet egyik legnagyobb veszteségeként kell elkönyvelnünk a kézirat elkallódását.

Szakirodalmi közhelynek számít, hogy a *Dialectica*-kézirat anyaga voltaképp Arisztotelész logikai műveéhez írt kommentároknak tekinthető.⁴ Bár Pázmány nem klasszikus

¹ A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg. – A szövegben szereplő latin nyelvű források fordításai a szerzőtől származnak.

² GERENCSÉR István, *A filozófus Pázmány* (Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1937), 46–49; KASTNER Jenő, „Pázmány Péter gráci évei”, *Katholikus Szemle* 49 (1935): 9–17 és 95–99. Jelen tanulmánynak nem célja Pázmány filozófiájának átfogó elemzése, és az ezzel foglalkozó szakirodalom értékelése, melyek közül Gerencsér műve mellett emeljük ki a következő elemzéseket: RÓKAY Zoltán, „Néhány észrevétel Pázmány filozófiai munkássága kapcsán (Pázmány és Suárez)”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2001), 16–34; Paul Richard BLUM, „Péter Pázmány als Philosophieprofessor”, in Uo., 35–49; FÉLEGYHÁZY József, *Pázmány bölcselete* (Budapest: [magánkiadás], 1937). Pázmány filozófiai képzéséről a bécsi jezsuita kollégiumban részletesen beszél a MÓRY Miklós, *Pázmány Péter tanulóévei* (Eisenstadt: Prugg, 1970), 72–88.

³ *Petri cardinalis Pázmány opera omnia partim e codicibus manuscriptis, partim ex editionibus antiquioribus et castigatioribus edita*, Series latina. I–III., ed. Stephanus BOGNÁR, Budapestini MDCCCXCIV–MDCCCXCVII. – a jelen tanulmány szempontjából releváns *Dialectica*-előadás szövegét az első, 1894-ben kiadott kötet tartalmazza, a továbbiakban: PÁZMÁNY, *Dialectica*.

⁴ GERENCSÉR, *A filozófus Pázmány*, 49–50.

kommentárokat ír, hanem „per modum quaestionis” halad tárgyalása közben, a fenti megállapítást mégis alátámasztja az a tény, ahogy Pázmány a *Kategóriák*, a *Herméneutika* és a két *Analitika* sorrendjét követi – a *Topika* és a *Szofisztikus cáfolatok* nem képezték az előadás anyagát.⁵ Az arisztotelészi *Organon* egyes problémáit fejtegető részeket a logika természetéről szóló általános értekezés és egy Porphyriosz *Eisagógé*-át elemző rész előzi meg. Különösen feltűnő ez utóbbi, a hellénizmus kori szerző által a *Kategóriák*hoz írt bevezetés pázmányi kommentárjának részletessége: Pázmány itt az univerzálékkal kapcsolatos gondolatmeneteit fejt ki, melyek a teljes *Dialectica* terjedelmének majdnem negyedét teszik ki. A téma természeténél fogva a Porphyriosz-kommentár erős támpontokat nyújt számunkra Pázmány metafizikai nézeteire vonatkozóan.

Bennünket azonban az *Analytica Posteriorára* vonatkozó, *quaestiókra* tagolódó disputációk formájában kifejtett kommentár érdekel. Ennek oka az, hogy itt koncentrálnak Pázmány Péternek Jacopo Zabarellára (1533–1589), tanulmányom másik hőségére tett utalásai, mely hivatkozások nagy számára már Rókey Zoltán publikációi⁶ előtt Gerencsér István is felfigyelt 1937-ben megjelent monográfiájában.⁷ Zabarella biográfiájának és műveinek részletesebb ismertetését ezúttal mellőzöm.⁸ Ehelyett az itáliai késő humanista arisztotelizmus e kiemelkedő képviselőjének legfontosabb tanítására utalnék: Zabarella ugyanis kidolgoz egy olyan empirikus módszertant, mely a tapasztalati ismereteket bevonja a tudományos-szillogisztikus ismeretszerzés elméletébe.⁹ Ezzel

⁵ Egyetérthetünk Gerencsérrel, aki szerint mindez az 1586-os *Ratio studiorum* előírásainak követéséből származik, vö. GERENCSÉR, *A filozófus Pázmány*, 50–51.

⁶ RÓKAY Zoltán, „Pázmány Péter latin nyelvű filozófiai írásainak forrásai”, in *Textológia és forráskritika – Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006), 9–15, itt 11. Uő: *Pázmány-tanulmányok* (Óbecse, 2013).

⁷ GERENCSÉR, *A filozófus Pázmány*, 14, 42, 52 és 60.

⁸ Zabarella páduai nemesi családba születik 1533-ban, 1564-től kezdve oktat szülővárosa egyetemén logikát és természetfilozófiát. Soha nem hagyja el Padua egyetemét, és itt is éri a halál 1589-ben. Két legfontosabb műve az *Opera logica* (Venetiis: Paulus Meietus, 1578) és a posztumusz megjelent *De rebus naturalibus*, (Coloniae: Ciotti, 1590), melyek a 17. században mindenképp a protestáns világ filozófiai reflexióira voltak nagy hatással, vö. Jan ROHLS, „Aristotelische Methodik und protestantische Theologie. Von Melachthon zu Zabarella”, in *Melanchthon und der Calvinismus*, ed. Günter FRANK (Stuttgart–Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 2005), 75–105. – A továbbiakban az *Opera logica* 3. kiadását használom (Coloniae: Zetzner, 1597), az 1578-as kiadás ugyanis még nem tartalmazza a számunkra fontos *Második Analitika*-kommentárt. Magyar vonatkozása a kölni kiadványnak, hogy az a Johann Ludwig Hawenreuter (1548–1618) jegyzi e kiadás előszavát, akinek elnökle alatt írja Baranyai Decsi János *Synopsis Philosophiae* (Argentorati: Bertramus, 1591) című disszertációját.

⁹ A páduai tudományos módszertannak mára hatalmas irodalma keletkezett, melyből csak néhány tételt emelek ki. Antonio POPPI, „Zabarella, or Aristotelianism as Rigorous Science”, in *The Impact of Aristotelianism on Modern Philosophy*, ed. Riccardo Pozzo (Washington: Catholic University of America Press, 2004), 35–63; D.A. DI LISCIA, E. KESSLER and Ch. METHUEN [eds.], *Method and Order in the Renaissance Philosophy of Nature – The Aristotle Commentary Tradition* (Aldershot: Ashgate, 1997); Rudolf SCHICKER, „Einführung”, in J. ZABARELLA, *Über die Methoden, über den Regress* (München: Fink, 1995), 15–80; Heikki MIKKELI, *An Aristotelian Response to Renaissance Humanism. Jacopo Zabarella on the Nature*

alternatívát nyújt a skolasztikus arisztotelizmus deduktív-metafizikai nézőpontjával szemben, és teszi ezt úgy, hogy az elméleti program kifinomult Arisztotelész-értelmezéseken alapul, ami továbbá azt jelenti, hogy Zabarella logikai elmélete szervesen folyomány a humanizmus szövegkritikai eszményének is.

Zabarella elméletének kiindulópontja az az alapvető megkülönböztetés, amelyet Arisztotelész az *Analytica Posteriora* I,2-ben fejt ki. Egy bizonyítás premisszáinak mindig ismertebbeknek és bizonyosabbaknak kell lenniük a konklúziónál. A tudományos szillogizmus premisszáinak közvetlenül ismerteknek kell lenniük, míg a konklúzió ismerete közvetett. Eltekintve azon problémáktól, hogy vajon elég-e ha csak az egyik premissza közvetlenül ismert, vagy mindkettőnek közvetlenül ismertnek kell lennie, első megközelítésben kétféle ismeretről beszélhetünk: közvetett és közvetlen módon bizonyos ismeretekről. Azonban közvetlen bizonyosságunk is kétféle lehet: ismereteink lehetnek *általunk* közvetlenül ismertek, azaz számunkra ismertebbek (ἤμῶν γνωριμώτερον – notior nobis) és a *természet* által közvetlenül ismertek, azaz a természet szerint ismertebbek (τῆ φύσει γνωριμώτερον – notior natura) – ennek megfelelően beszélhetünk számunkra és a természet szerint közvetett ismeretekről is. E megkülönböztetés alapján dolgozta ki Zabarella a tudományos bizonyítás két lépcsős, ún. *regresszív* módszerét, amely két szillogizmust foglal magában: az első az ún. *analitikus-rezolútív* (demonstratio quia, ἀπόδειξις τοῦ ὅτι), a második az ún. *szintetikus-deduktív* (demonstratio propter quid, ἀπόδειξις τοῦ διότι) szillogizmust. Az első, a tapasztalat analízisében álló lépcsőben egy *számunkra közvetlenül*, a tapasztalatban előttünk álló *okozat* vagy *effektus* ismerete alapján következtetünk egy *számunkra* tapasztalatunkban csak *közvetve* ismert *okra*. A második, szintetikus lépcső fordítva jár el: egy *természet szerint közvetlenül* ismert *ok* alapján következtet arra a *természet szerint közvetett* ismeretre, hogy egy bizonyos *effektus-okozat* fennáll egy szubjektumon. Zabarella e két szillogizmus-típus egymást kiegészítő alkalmazását tekintette a tudományos ismeretszerzés paradigmatisztikus modelljének. A szintetikus szillogizmus ugyanis a *természet szerint közvetlenül* ismert *okot* épp azon ok alapján állapítja meg, amely az analitikus eljárás eredményeképp *számunkra közvetve* ismert.

Nos, Pázmány monumentális *Dialecticájából* ragadjuk ki a *Második Analitika*-alfejezet 3. disputációját!¹⁰ E disputáció első kérdésében¹¹ Pázmány átveszi a klasszikus

of Arts and Sciences (Helsinki: SHS, 1992); Eckhard KESSLER, „Von der Psychologie zur Methodenlehre. Die Entwicklung des methodischen Wahrheitsbegriffes in der Renaissancepsychologie”, *Zeitschrift für philosophische Forschung* vol. 41, no. 4. (1987): 548–570; Wilhelm RISSE, *Die Logik der Neuzeit (1599–1640)*. Bd. 1. (Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog, 1964); William WALLACE, *Galileo and His Sources* (Princeton: Princeton University Press, 1984); John Hermann RANDALL, Jr., „The Development of Scientific Method in the School of Padua”, *Journal of the History of Ideas* 1 (1940): 177–206.

¹⁰ Már a harmadik disputáció (*De speciebus demonstrationis et circulo*, PÁZMÁNY, *Dialectica*, 548) címe is sejteti Zabarella erőteljes hatását, aki *De speciebus demonstrationis* című művében tárgyalja a bizonyítástípusokat (*Opera logica*, 401–479).

¹¹ „An recte dividatur demonstratio in demonstrationem quia et propter quid tanquam species infimas et immediatas”, PÁZMÁNY, *Dialectica*, 548–555.

arisztotelészi megkülönböztetést a *propter quid* és a *quod/quia* bizonyítás között. Ez még nem jelentené a skolasztikus alapállástól való eltávolodást, az azonban már az e diskurzusból való kilépés jele, hogy kifejezetten hangsúlyt fektet annak tárgyalására, hogy vajon a *quia* bizonyítás megfelel-e ama szigorú feltételeknek, melyeket Arisztotelész a *Második Analitika* 1,2-ben¹² állít fel a tudományos szillogizmusokkal kapcsolatban. Pázmány válasza egyértelmű: az a *posteriori-quia* bizonyítás képes teljesíteni e kritériumokat. A *quia* bizonyítás szillogizmusainak premisszái ismertebbek, elsődlegesebbek lehetnek a konklúziónál, és a bennük szereplő terminusok kapcsolatai szükségszerűeknek tekinthetők akkor is, ha e logikai kapcsolat alapja nem a terminusok szigorú kauzális összefüggése, ahogy az a *propter quid* bizonyításra jellemző.

Pázmány a *quia* bizonyítás szigorúan tudományos jellegének bemutatását Zabarellára támaszkodva Avicenna ezzel ellentétes tanításának cáfolatára fűzi fel. Avicenna tanításának rekonstrukciója meglehetősen bonyolult filológiai konstellációba ágyazódik: Pázmány a Zabarella által ismertetett averroesi Avicenna-cáfolat fonálán halad. Ennek részletes elemzése helyett arra mutathatunk rá, hogy Avicenna szerint bármely sajátosság tapasztalati-induktív fajra jellemző általánosítása előfeltételezi azt a *propter quid* következtetést, mely a szóban forgó sajátosságnak az adott fajra nézvést esszenciális jellegét bizonyítja. Idézem Avicenna gondolatainak pázmányi rekonstrukcióját:

Ahogy az, aki etiópok között felnőve csakis fekete embereket látott, helytelenül következtet indukció útján arra, hogy minden ember fekete, úgy mi sem vagyunk képesek indukció útján arra következtetni, hogy minden ember szükségszerűen nevetésre képes. Ha azt az alsó tételt az ok által ismerjük meg, tehát, ha csakis *propter quid* bizonyítás által ismernénk meg azt, hogy miért van benne a sajátosság a szubjektumban, akkor egy *propter quid* bizonyítást kell vezetnünk már azelőtt, hogy felállíthatnánk a *quia* bizonyítást.¹³

Pázmány vonatkozó ellenérve hallatlan izgalmas módon teremt összhangot a kései skolasztika metafizikai gondolkodásának bizonyos elemei és a kései reneszánsz peripatetikus felfogásának mozzanatai között. Nézzük a tézist:

A harmadikra így válaszolok: akkor is meg lehet ismerni, hogy valamely járulékos szükségszerűen illet meg valamely szubjektumot, ha nem ismerjük meg

¹² ARISZTOTELÉSZ, *AnalPost.* I,2 71b9–72b4.

¹³ PÁZMÁNY, *Dialectica*, 551: „[S]icut si quis inter aethiopes educatus nullum vidisset hominem nisi nigrum, non recte colliget per inductionem: omnem hominem esse nigrum: ita nos per inductionem non possumus concludere omnem hominem necessario esse risibilem. Si autem cognoscimus illum minorem per causam: ergo, cum per solam demonstrationem *propter quid* cognoscamus causam cur passio insit subiecto, praecedere debet demonstratio *propter quid*, antequam confici possit demonstratio *quia* [...]”

annak okát, hogy miért illeti meg azt, ahogy Arisztotelész is vélekedik az Averroes által idézett helyen. Képesek vagyunk ugyanis megismerni, hogy egy ilyen járulék szükségszerűen járul valamely szubjektumhoz [...].¹⁴

A premisszák terminusainak szükségszerű kapcsolatát egy bizonyos sajátosságának a szubjektumban fennálló olyan inherenciája biztosítja, mely bár nem esszenciális, mégis szükségszerű. A magyar jezsuita a továbbiakban e sajátosságok felfedésének két módját állapítja meg: ezeket rendre metafizikai¹⁵ és induktív¹⁶ eljárásoknak nevezhetjük. Az első szempont alatt a *quia* bizonyítás reneszánsz-peripatetikus keretfeltételei közé becsúszik a porhyrioszi *proprietas* klasszikus skolasztikus témája. Pázmány nem is habozik visszautalni a saját *Dialecticáj*át felvezető univerzálé-tárgyalásra, ahol a 6. disputációban foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az esszenciális attribútumok és az esetleges akcidensek mellett vannak-e olyan sajátosságok, melyek bár nem esszenciálisan jellemzik az adott fajt, mégsem esetleges jelleggel jelennek meg az adott faj alá tartozó individuumokban. Pázmány válasza affirmatív:

[...] az ilyesfajta járulékot eme természetekről nem mint valamiféle külsődlegest állítjuk, ami hiányozhatna is és meg is lehetne stb., tehát sajátosságként és nem az ötödik univerzáléként, azaz járulékként. Azonban nem tárgyalom azt, hogy lehetséges-e ilyen járulék. Úgy tűnik, hogy Aquinói Tamás tagadja ezt *A létezőről és a lényegről* 7. fejezetében¹⁷ és a *Summa contra gentiles* 3. részének 7. fejezetében, és ugyanígy e helyekkel kapcsolatban Caietanus,¹⁸ Ferraricensis¹⁹ stb., de nem látom okát annak, hogy miért tagadják ezt, Fonseca²⁰

¹⁴ Uo., 552: „Ad tertium respondeo: cognosci potest aliquod accidens necessario convenire alicui subiecto, quamvis non cognoscatur causa cur conveniat, ut habet Aristoteles loco cit. per Averroem. Possumus autem cognoscere tale accidens necessario convenire subiecto [...]”

¹⁵ Uo.: „[...] primo modo si per regulas datas de distinctione ostendamus, non distingui ex natura rei tale accidens a subiecto, eo enim ipso necessario conveniet subiecto, ut disp. 6. de Universalibus q. 1. circa primum ostendimus [...]”

¹⁶ Uo.: „[...] secundo et magis usitato modo cognoscimus per inductionem qualem disp. 1. in lib. Prior. q. 2. diximus necessario concludere, et docet Aristoteles 1. Poster. tex. 96, apud Zabarellam.”

¹⁷ Vö. AQUINÓI SZENT TAMÁS, *A létezőről és a lényegről*, ford. KLIMA Gyula (Budapest: Helikon, 1990), 73–76.

¹⁸ Thomas de Vio Caietanus (1469–1534) domonkos rendfőnök és kardinális, a tomista filozófiai tradíció kiemelkedő alakja, Pázmány nagy mértékben támaszkodik *De nominum analogia* (1498) című művére az analógia elméletének tárgyalásakor.

¹⁹ Franciscus Sylvester Ferraricensis (1457–1527) a tomista filozófiai hagyomány fontos alakja, Pázmány főként a *Summa contra gentiles*hez írt kommentárjait használja.

²⁰ Pedro da Fonseca (1528–1599) portugál jezsuita gondolkodó, akinek munkái talán a legfontosabb támaszai a jezsuita filozófiai irodalomnak Francisco Suárez műveinek megjelenése előtt.

ezzel szemben azt állítja, hogy lehetséges ilyen a *Metafizika* 9. könyvéhez írt kommentár 28. fejezetének 20. kérdése alatt a 3. szekcióban.²¹

A részlet egyfelől rávilágít Pázmány logikájának koherenciájára, amennyiben az univerzálék tárgyalása – mely az impozáns gondolat-építmény egészen eltérő, jóval korábbi rendszertani helyén áll – zökkenőmentesen vonható be a következtetéseknek a *Második Analitika* értelmezése közben felmerülő problematikájába. Másként fogalmazva: a nem esszenciális, ám szükségszerűen kapcsolódó *proprietas kései skolasztikus* tézise mintegy előkészíti a zabarellai *empirikus-humanista* módszertan recepcióját. Másfelől azonban azt is világossá teszi a *Dialecticát* felvezető Porphyriosz-kommentár e helye, hogy Pázmánynak e koherencia érdekében teoretikus konfliktusba kellett kerülnie Aquinói Szent Tamással és a tomista hagyománnyal. Pázmány filozófiai műveiben gyakorta tapasztaljuk e konfliktus felvállalását.

Visszatérve a *Második Analitika* tárgyalásához, a szubjektumokhoz nem esszenciálisan, mégis szükségszerűen kapcsolódó sajátosságok felfedésének második módját az indukcióban jelöli meg.

[M]ásodszor és jóval bevettebb módon olyan indukcióval ismerjük meg ezt, melyről az *Első Analitikát* tárgyaló 1. disputáció 2. kérdésében²² azt állítottuk, hogy szükségszerűen következtet, és amelyről Arisztotelész a *Második Analitika* 1. könyvének 96-os textusában tanít Zabarella szerint.²³

E részletre vonatkozóan is számos megjegyzést tehetünk. Mindenekelőtt arra kell felhívunk a figyelmet, hogy az *Első Analitika*-kommentár hivatkozott helye elveszett a *Dialectica*-kommentár kéziratából: e keresztthivatkozás azonban kétségtávol azt sejteti, hogy megvolt írott formában is. Másrésztől a Pázmány által Zabarellán keresztül hivatkozott *Második Analitika*-passzus (*AnalPost.* I,13, 78a26–36) az arisztotelészi módszertan empirikus felfogásának kulshelye, melyben Arisztotelész egy antik csillagászati megfigyelés példáján keresztül tárgyalja az empirikus ismereteken alapuló szillogizmus problémáját. Az asztronómiai példa szerint megfigyelhetjük, hogy bizonyos égitestek

²¹ PÁZMÁNY, *Dialectica*, 222: „nam huiusmodi accidens praedicaretur de his naturis non ut aliquod extrinsecum, quod possit abesse et adesse etc.: ergo ut proprium, et non ut quantum universale, scilicet accidens. An vero huiusmodi accidens sit possibile, non disputo, negare videtur D. Thomas c. 7. De ente et essentia, 3. Contra gentiles c. 7., et iis in locis Caietanus, Ferrariensis etc., sed nullam video rationem cur negetur, et Fonseca posse dari ait 9. Metaph. c. 28. q. 20. sec. 3.” – Vö. FÉLEGYHÁZY, *Pázmány...*, 38–40.

²² Sajnos a Bognár-kiadás alapjául szolgáló kéziratból az *Első Analitikát* tárgyaló első disputáció első két kérdéséből mindösszesen a 2. *quaestiót* záró 13 sor maradt fenn, mely csak néhány záró megjegyzést tartalmaz az indukcióról. Ám a Bognár által közölt e rövid részlet ismét megerősíti Pázmány *Dialectica*-előadásának koherenciáját, amennyiben már itt előre utal a *Második Analitika* Zabarella szellemében történő elemzésére, vö. *Dialectica*, 457!

²³ Vö. a 24. lábjegyzettel!

fénye változik, míg más égitestek nem villognak – ebből azt a következtetést vonták le, hogy a villogó égitestek távolabb vannak a Földtől, míg a nem villogóak közelebb. Arisztotelész számára a módszertani probléma abban állt, hogy egy *propter quid* következtetésben az ok ismerete vezet az okozat ismeretéhez, azaz előbb meg kell ismerünk azt, hogy bizonyos égitestek közelebb vannak hozzánk, ami oka annak az okozatnak, hogy ezen égitestek nem villognak. Azonban a csillagászok következtetésének kiindulópontja *nem* a bolygók távolságbeli különbségeinek ismerete volt, hanem az okozat tapasztalata, az, hogy bizonyos égitestek villognak, míg mások nem, és ebből következtettek a voltaképpeni okra, azaz a Földtől mért távolságuk eltérésére.

Mindezt így foglalja össze Zabarella a részletre vonatkozó ama kommentárjában, melyre Pázmány is hivatkozik:

Mert abból, hogy a bolygók nem villognak, bizonyítjuk azt, hogy közel vannak [*quia* szillogizmus – S. J.] A villogás ugyanis a mi járulékunk inkább és nem az égitesteké, még ha úgy is tűnik, hogy bennük van, ti. azokban, melyek a nyolcadik égövben vannak. Mivel a legtávolabb esnek tőlünk, szemlélésük közben habozunk, hogy vajon miért tűnik úgy, hogy a csillagok villognak. A hozzánk közelebb eső bolygókat jobban megfigyeljük, és így nem habozunk [annak megítélésében, hogy vajon miért villognak – S. J.], és nem is tűnnek villogni. Tehát a közelség a nem-villogás oka, de ismeretlenebb annál, mint amit az asztrológusok ezen középfogalom által felfedeztek, mert nem villognak: az asztrológiában tehát ilyen lesz a szillogizmus:

Az, ami nem villog, közel van [indukció – S. J.]

A bolygók nem villognak

Tehát a bolygók közel vannak.²⁴

Zabarella szerint a fenti empirikus következtetés úgy formálható át deduktív szillogizmussá, hogy 1. a felső premissza szubjektum-predikátum viszonyát megfordítjuk, 2. az empirikus alsó premisszát a deduktív szillogizmus konklúzió-pozíciójába helyezzük, illetve 3. az empirikus szillogizmus konklúzióját a deduktív szillogizmus alsó premisszájának helyére állítjuk. Így az empirikus ismeretek alapján deduktív-tudományos

²⁴ ZABARELLA, *Opera Logica* (Coloniae: Zetzner, 1597), 837 D-E: „[...] nam ex eo quod planetae non scintillant, ostendimus eos prope esse: est autem scintillatio accidens quoddam nostrum potius, quam astrorum, licet in eis inesse videtur, scilicet in ijs, quae sunt in octavo orbe; quum enim remotissima a nobis sint, nos in eorum inspectione vacillamus, quo fit vt stellae scintillare videantur: at planetae quia propinquiores nobis sunt, firmius inspiciuntur a nobis, ideo non vacillamus, nec illi scintillare videntur: quare prope esse est causa non scintillandi, sed ignotior, quam astrologi per hoc medium notius inuenerunt, quia non scintillant: fit igitur in Astrologia syllogismus talis: Id, quod non scintillat, prope est, planetae non scintillant, ergo planetae prope sunt.” (A részlet végén szereplő szillogizmust tipográfiailag tagoltam – S. J.).

ismeretet nyerünk, mert annak okát, hogy a bolygók nem villognak, közelségükben jelöljük meg. A deduktív szillogizmus alakja tehát:

Az, ami közel van, nem villog, [okság általános ismerete]
A bolygók közel vannak.
 A bolygók nem villognak.²⁵

Arisztotelész szövegének latin kifejezéseit és terminusjelöléseit használva így szemléltethetjük a Zabarella által rekonstruált konverziós eljárást:

demonstratio quia ἀπόδειξις τοῦ ὅτι [a kérdéses tény tapasztalati bizonyítása]	demonstratio propter quid ἀπόδειξις τοῦ διότι [a tapasztalati tény elméleti bizonyítása]
B (non scintillant) A (prope esse) C (Planetae) B (non scintillant) C (Planetae) A (prope esse)	A (prope esse) B (non scintillant) C (Planetae) A (prope esse) C (Planetae) B (non scintillant)

Az empirikus szillogizmus felső tétele mindig indukciót igényel, idézzük ugyan-ezen hely további kommentárját Zabarellától:

[...] meg kell fontolnunk ama szavakat „mindezt indukció vagy az érzékek által fogjuk fel”, amit csak a felső tételről állít Arisztotelész, ugyanis a felső premissza közvetlen és bizonyíthatatlan, mert benne az okot közvetlen okozatáról predikáljuk, tehát minthogy a közvetlen kijelentéseket és princípiumokat indukcióval ismerjük meg, ezért mondja azt, hogy a főtételt indukcióval ismerjük meg [...] a felső tételt nem lehet univerzális értelemben megismerni, hanem annak érzékileg hozzáférhető egyes esetei [singularia] azok, melyekből arra indukcióval következtetünk.²⁶

²⁵ Uo., 838 E-F: „Ostendit, quomodo ex eisdem terminis fiat demonstratio propter quid, nam propositione maiore simpliciter conuersa fit ex maiore extremo medium, & ex medio maius extremum, quare per eandem causam demonstratur idem effectus, de eodem subiecto, adhuc enim sumendo planetas vt minus extremum vocatum C. sed causam, id est prope esse vt medium vocatum B. & effectum, id est non scintillare vt maius extremum vocatum A. fit demonstratio propter quid hunc in modum, Id, quod prope est, non scintillat, planetae prope sunt; ergo planetae non scintillant, sic enim demonstratur effectus per suam primam, & immediatam causam.”

²⁶ Uo., 837F-838A: „[...] consideranda autem sunt verba illa [hoc autem acceptum sit per inductionem aut per sensum] quae de sola propositione maiore ab Aristotele proferuntur, maior enim est immediata, & indemonstrabilis, quum in ea, praedicetur causa de suo effectu proximo, quoniam igitur propositiones immediae, & principia inductione cognoscuntur, ideo dicit maiorem inductione cognosci [...] maior enim vniuersali sensu cognosci non potest, sed eius singularia sensilia sunt, ex quibus ipsa per inductionem colligitur.”

Pázmány hűen követi Zabarella eme koncepcióját az analitikus szillogizmus főtételének induktív megismerését illetően. Miután a nem esszenciálisan, mégis szükségszerűen fennálló sajátosságok fent ismertetett skolasztikus kiskapuját kinyitja Zabarella humanista módszertana számára, Pázmány ismét visszahozza a peripatetikus perspektívát:

E módon jóllehet megismerjük, hogy valamely járulék szükségszerűen járul a szubjektumhoz, mindazonáltal az ilyen diskurzus szerint nem ismerjük meg azt, hogy mi volna akár csak az a virtuális ok vagy a priori elv, ami miatt [*propter quid*] az hozzájárul – és ennél fogva állítja Arisztotelész a *Második Analitika* 2. könyve 12. fejezetében azt, hogy a *quia* bizonyítás által nem lehet tudni a *propter quid*-et.²⁷

A bolygók ama sajátossága, hogy közel vannak a Földhöz, szükségszerűen kapcsolódik hozzájuk, mert nem villognak, ám e szükségszerű *proprietas* oka nem az, hogy nem villognak, jóllehet közelségükre pontosan abból az induktív módon megismert téziséből következettünk, hogy minden, ami nem villog közel van. Annak ellenére, hogy nem említi Zabarella ismeretkritikai megjegyzését (a bolygók villogása sokkal inkább saját megismerő pozíciónk következménye, semmint a megismerésünk tárgyát képező bolygóké), Pázmány konzekvensen távolítja el a kauzális összefüggés bármely olyan ismertét, ami megelőzné az indukció aktusát.

A *Dialectica* 3. disputációjának következő kérdése a regressus-érvelés és a körbenforgó bizonyítás elhatárolását tűzi ki célul.²⁸ Az itt kifejtetteket ismét nem elemzem részletesen, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy Pázmány milyen pontosan követi Zabarellát az analitikus-induktív szillogizmus szintetikus-deduktív argumentációvá történő átalakítását illetően.

Minden nevetésre képes, képes beszélni.

Minden ember képes nevetésre.

Tehát minden ember képes beszélni.

Minden beszélni képes, képes nevetni.

Minden ember képes beszélni.

Tehát minden ember képes nevetni.

²⁷ PÁZMÁNY, *Dialectica*, 553: „Hoc ergo modo, licet cognoscamus aliquod accidens necessario convenire subiecto, nihilominus tamen per talem discursum non cognoscimus quae sit causa saltem virtualis vel ratio a priori propter quam conveniat, et ideo Aristoteles 2. Poster. c. 12 ait, per demonstrationem quia nesciri propter quid.” – Vö. Arist.: *AnalPost.* II, 16, 98b16–24! (a modern fejezetszámozás tolódik a 16. századi beosztáshoz képest).

²⁸ „An dari possit circulus et regressus demonstrativus”, PÁZMÁNY, *Dialectica*, 555–558.

A tapasztalatban ismert tény az, hogy minden ember képes nevetni: ennek okát keressük, amit nem ismerünk. Ehhez a „nevetésre való képesség” sajátosságát analizáljuk, és induktív módon megállapítjuk, hogy minden olyan esetben, amikor a tapasztalatunk mellett szól, hogy valami nevet, az beszélni is képes. Ehhez hozzákapcsolva az analitikus szillogizmus empirikusan hozzáférhető alsó premisszáját a „nevetésre való képesség” középfogalma miatt megállapítjuk, hogy az ember képes beszélni. Ezután Zabarella konverziós szabályait alkalmazva megfordítjuk a felső tétel predikátum-középfogalom viszonyát, az analitikus szillogizmus konklúzióját az alsó premissza pozíciójába helyezzük, és a „beszélni képes” sajátosságra vonatkozó középfogalom segítségével következtetünk arra, hogy minden ember képes nevetni. E második, szintetikus-deduktív argumentum által tudományos ismeretet szereztünk arról, hogy miért képes minden ember nevetni, miután induktív módon a beszéd képességéhez kötöttük a nevetés képességének sajátosságát.

Nem követjük tovább Pázmány *Második Analitika*-kommentárját, mely voltaképp mintha nem is Arisztotelész-, hanem Zabarella-kommentár volna – ama célkitűzésnek megfelelően, hogy Zabarella bizonyításméletét bevonja a skolasztikus filozófia ismeretelméleti és ontológiai keretei közé. Pázmány e nem csekély elméleti tétellel bíró kísérlete közben nem téveszti szem elől Zabarella alapvető kulturális orientációját: az itáliai filozófus humanista profilja végig élő marad a magyar gondolkodó interpretációja közben. Pázmány tehát nemcsak Zabarella elméletét veszi át, hanem az azt lehetővé tevő hermeneutikai pozíciót is. Amikor Pázmány arról ír, hogy Zabarella szerint a *quia* bizonyítás megfelel szigorúan tudományos érveléssel szemben felállított követelményeknek, és arról, hogy Zabarella ebbéli meggyőződését „*ex Aristotele et graecis auctoribus*”²⁹ merítette, akkor ez implicit módon az itáliai gondolkodó humanista kulturális alapállásnak afirmatív átvételét is jelenti. Pázmány Zabarella-képe nem nélkülözi az a vonást, hogy a páduai filozófus esetenként a teljes arab és latin tradíciót elutasítja, utóbbiak esetében a skolasztikus és kései skolasztikus szerzőket egyaránt.

Két záró megjegyzés

Ian Hunter egy híres tanulmányában³⁰ arra vállalkozik, hogy egyfajta taxonómiáját adja a filozófiai *self-fashioning* ama eszményeinek, melyek a német egyetemeken jelentkeztek a 16–17. század fordulóján. Konfesszionális motívumok messzemenő figyelembevételével arra vállalkozik, hogy a kor jezsuita, kálvinista és lutheránus filozófiájának *main stream*jeitől eltérő olyan filozófiákat mutasson fel, melyek személyesen megélt filozófiák,

²⁹ PÁZMÁNY, *Dialectica*, 551.

³⁰ Ian HUNTER, „The University Philosopher in Early Modern Germany”, in *The Philosopher in Early Modern Europe – The Nature of a Contested Identity*, eds. Conal CONDREN, Stephen GAUKROGER and Ian HUNTER (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 35–65.

mely filozófiai elméletek valamiféleképpen a filozófus személyét is képesek involválni. Míg a kálvinista iskolai filozófia a ramizmus, valamint a lutheránus iskolai filozófia Zabarella recepciójában képes felmutatni ilyen mozzanatot – már ahol a philippizmust nem metafizikai irányultságú orientáció váltja fel –, addig a jezsuita gondolkodás analízise a „*A philosophy without philosophers*”³¹ címszóval kerül felvezetésre. Akár igaza van Hunternek és a Trident utáni jezsuita filozófia megmarad személytelen metafizikának, akár nincs, Pázmány esetében úgy tűnik, hogy a neves angol eszmetörténész kritériumait szem előtt tartva is személyesen megélt filozófiáról beszélhetünk.

Másfelől Zabarella recepciója Pázmánynál³² nem elszigetelt jelenség a 16. század végén. A magyar diákok peregrinációjával kapcsolatos kutatások alapján közismert, hogy Padua egyeteme milyen kimagasló szerepet játszott az 1570 és 1600 közötti magyar és erdélyi értelmiség képzésében – az itáliai egyetem fontosságához csak a wittenbergi *coetus*³³ jelentősége mérhető. Nem csak az olyan, az egyetemi hétköznapiokban megformálódó kapcsolatrendszerrel van szó, mint például, hogy Kovácsóczy Farkas doktori fokozatának felterjesztői között ott találjuk Zabarella nevét is,³⁴ vagy nem csak az olyan kultúrpolitikai lépésekben nyilvánul meg e jelentőség, mint ahogy Báthori István lengyel királyként Krakkóba próbálja csábítani a neves itáliai professzort, ahogy arról az *Opera Logica* 1578-as kiadásának előszavából értesülünk.³⁵ Sokkal fontosabbnak tartom azt, ahogy az antitrinitárius Enyedi György – aki Zabarellát 1585–1586-ban páduai tanulmányai alatt személyesen is hallgatta – az 1590-es években alkalmazza Zabarella módszerét és természetfilozófiáját abban a szellemi konstellációban, mely a kései humanizmus és a radikális protestantizmus összeegyeztetésének grandiózus kísérleteként áll előttünk.³⁶ Magyar eszmetörténeti szempontból rendkívüli jelentőségűnek tartom azt, hogy Zabarella recepciója a kora újkori konfesszionális spektrum két

³¹ Uo., 43.

³² Meg kell jegyeznünk, hogy a Pázmánnyal foglalkozó szakirodalom eddig nem mutatott rá kellő súllyal Zabarella recepciójára Pázmánynál. Gerencsér azzal a lakonikus megjegyzéssel utasítja el a jelen tanulmányunk célját képező komparatív vizsgálatot, hogy »[a]z előszeretettel használt Zabarella kommentárjai [...] per modum commentari haladnak. A vele való összevetést így elhagyhatjuk» (GERENCSÉR, *A filozófus Pázmány*, 52). Félegyházy tartalmi szempontból alaposabb, neokantiánus nyelvezeten megírt monográfiája a *Második Analitika regressus*-érvének tárgyalását egyetlen bekezdésben intézi el, és úgy véli, hogy Pázmány egyszerűen elutasítja a körbenforgó bizonyítást és ezzel együtt a *regressus*-érvet is (FÉLEGYHÁZY, *Pázmány...*, 62).

³³ Vö. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi diáktársaság* (Budapest: Balassi, 2017).

³⁴ PETNEHÁZY Gábor: *Humanista irodalom és politikai publicisztika határán. Kovácsóczy Farkas (1540–1594) politikai beszédei és Erdély kormányzásáról írott dialógusa*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem 2013, 43.

³⁵ ZABARELLA, *Opera Logica*, (Venetiis: Paulus Meietus, 1578), a²ff – a logikai művek további összkiadásai elhagyják a szerző előszavát, így a fent használt kölni 1597-es kiadásban sem olvashatjuk Zabarella udvariasan elutasító válaszát Báthori István ajánlatára.

³⁶ Vö. SIMON József, *Explicationes explicationum. Filozófia, irodalom és egezetika Enyedi György életművében* (Budapest: Typotex, 2016), 36–40 és 97–102.

szélső, egymástól legtávolabb eső pozíciójában – a jezsuita Pázmánynál és az antitrinitárius Enyedinéél – valósul meg a legmagasabb szinten. Ráadásul a recepció eme eltérő formái európai viszonylatban is rendkívül korainak számítanak. *Miközben* a Trident utáni jezsuita filozófia nem utolsósorban a Zabarella nevével fémjelzett heterodox arisztotelizmusra adott válaszként tiszteli Suárez *Disputationes metaphysicae*-jét (1597);³⁷ *miközben* a kálvinista Goclenius érdeklődésének a ráfizustól Zabarella felé történő fordulata legkorábban 1598 körülre tehető,³⁸ és Keckermann az 1610-es években vonja be Zabarellát a kálvinista filozófiai reflexiókba;³⁹ *miközben* az 1590-es években a *Formula concordiae* kultúrpolitikai dimenziójában lezajló Hofmann-kontroverszia után az evangélikus Cornelius Martini 1600 körül Zabarella módszertanával képes visszautasítani ugyanúgy a születőfélben lévő lutheránus metafizikát, mint ahogy a filippizmussal összefonódó ramizmust is⁴⁰ –, nos mindeközben Pázmány 1597-es logikaelőadásai és Enyedi 1598-as *Explicationese* szintén fontos vonatkoztatási pontként kezelik az itáliai gondolkodó filozófiáját. Az 1590-es évek magyar Zabarella-recepciója így európai összehasonlításban is nagyon korai fejlemény, és szó sincs arról, hogy a két igen eltérő gondolkodó pusztán Zabarella európai befogadástörténetére reflektálna. Ez utóbbi hatástörténet ugyanis a magyar fejleményekkel egy időben bomlik ki: sem Pázmány, sem Enyedi nem támaszkodhatott már eleve adott elsajátítási modellekre.

³⁷ Ludger HONNEFELDER, *Scientia transcendens – Die formale Bestimmung der Seiendheit und Realität in der Metaphysik des Mittelalters un der Neuzeit (Duns Scotus–Suárez–Wolff–Kant–Pierce)* (Hamburg: Meiner, 1990), 200–201.

³⁸ Ulrich Gottfried LEINSLE, *Das Ding und die Methode. Methodische Konstitution und Gegenstand der frühen protestantischen Metaphysik* (Augsburg: MaroVerlag, 1985), I:177.

³⁹ Uo., 271–274.

⁴⁰ HUNTER, „The University Philosopher...”, 56–64.

„Deák légyen ám!...”

Pázmány Péter Peniculus papporum című vitairatának latinsága

„Deák légyen ám! A ki ezen deák könyvét Pázmány Péternek, Dictionarium nélkül mindenüt meg érti.” Ezt a sommás véleményt Ambrosovszky Mihály fogalmazta meg kivonatos *Kalauz*ának 719. lapján.² Az egri kanonok ugyan Pázmány 1612-ben megjelent *Logi alogi* című vitairatának latinságával kapcsolatban írta ezt, de megállapítása az először 1610-ben megjelent *Peniculus papporum*ra is érvényes, annál is inkább mivel a *Logi alogi* lényegében a *Peniculus papporum* újrakiadása.³ A *Peniculus* Heltai János kifejezésével élve alkalmi vagy alkalomhoz kötődő vitairat.⁴ A mű keletkezésének apropója ugyanis egy konkrét esemény, a Zsolnán 1610. március 28–30-án összeült zsinat volt, amely esemény lényegében a Magyarországi Evangélikus Egyház megalakulását jelentette. Az 1608. évi koronázás előtti I. törvénycikk ugyanis lehetővé tette az egyes felekezetek számára a szabad vallásgyakorlatot és egyházi előjárók vagy szuperintendesek választását. Evangélikus oldalról maga Thurzó György nádor ragadta meg a lehetőséget, és nemcsak egybehívta a zsolnai zsinatot, de az azon való elnöklést is vállalta, személyesen terjesztve elő a zsinat tárgyait. Az egyházi gyűlésen megválasztottak három szuperintendenst – Lányi Illést, Melik Sámuel és Abrahamides Izsákot –, akiknek kijelölték legfőbb feladatait, köztük az egyházak évenkénti látogatását, a peres ügyekben való bíráskodást és a lelkészek szentelését, illetve avatását. Fizetésükről is gondoskodott a zsinat: egyebek mellett az addig a katolikus főespereseknek fizetett *census*

¹ A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tudományos főmunkatársa. A tanulmány az NKFIH/OTKA K 115859 sz. pályázat támogatásával készült.

² AMBROSOVSZKY Mihály, *Pázmány Péter [...] Kalauz nevű könyvének rövid sommája* (Eger: Bauer, 1760), 719. Idézi: HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter írói módszere és az életmű genezise: a Kalauz és a vitairatok újrajrása*, akadémiai doktori értekezés, 2016, 118, hozzáférés: 2017.06.28. http://real-d.mtak.hu/911/7/dc_1210_16_doktori_mu.pdf.

³ [PÁZMÁNY Péter], *Peniculus papporum Apologiae Solnensis conciliabuli et hyperaspistes legitimae antologiae Illustriss. Cardinalis Francisci Forgacs [...] Ioannes Iemicius parochus Senquicensis scribebat* (Posonii: in Aula Archiepiscopali, 1610) RMNy 1002; *Ua.*, Pozsony, 1611, RMNy 1024. (A továbbiakban: *Peniculus* 1611); [PÁZMÁNY Péter], *Logi alogi, quibus baptae calamosphactae peniculum papporum Solnensis conciliabuli, et Hyperaspisten legitimae Antologiae vellicant; Veritatis radiüs adobruti, Joannes Jemicius scribebat* (Posonii: [s. n], 1612), RMNy 1040.

⁴ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Res Libraria 2 (Budapest: OSZK–Universitas, 2008), 115–116.

cathedraticus, az egyházadót, ítélte nekik jövedelemül.⁵ A zsinati határozatok nem sokkal később nyomtatásban is megjelentek Bártfán.⁶ Forgách Ferenc esztergomi érsek, bíboros mindjárt a zsinat után, 1610. április 17-én, Pozsonyban ünnepélyes nyilatkozatot tett közzé, amelyben elítélte magának a zsinatnak az összehívását, ahogy a szuperintendensek választását is, illetve szinte valamennyi Zsolnán hozott határozatot, amelyek szerinte ellentétesek a kánoni rendelkezésekkel, illetve az országos törvényekkel.⁷ Az evangélikusok nem késlekedtek az érseki tiltakozásra adott válasszal. A 21 oldalas *Apologia pro synodo Solnensi* című írásukban a Forgách által nehezményezett pontokat, kérdésköröket külön-külön cáfolták meg tömör, lényegre törő stílusban.⁸ Érveik forrása legfőképpen a *Szenitírás*, az Ágostai hitvallás, és az azt, valamint a többi lutheránus, ún. szimbolikus iratot magában foglaló *Liber concordiae* (Konkordiakönyv) volt. Az *Apologia* a következő két év folyamán kialakuló hitvitabokor nyitó darabja lett.⁹ Pázmány ugyanis az *Apológiára* feleletül, Joannes Jemicus álnév alatt írta meg a *Peniculus papporumot*, amelyet először 1610-ben, majd csekély változtatásokkal 1611-ben újból kiadott.¹⁰ Ezt protestáns részről a *Malleus peniculi papistici* követte 1612-ben.¹¹ Szerzőjének a Zsolnán megválasztott szuperintendens Lányi Illést tekintik, aki Petrus Petschius álnéven adta közre művét Kassán. Pázmány nem késlekedett a viszontválasszal, még ugyanabban az évben megírta a *Logi alogi* című vitairatát, amelyben újra közölte a *Peniculus papporumot*, de annak valamennyi fejezete után beillesztette Lányi *Malleus*-ának ellenvetéseire adott cáfolatait *Ad ... caput Peniculi Logi alogi malleatoris repressi* fejezetcímével. Ez alapján a *Peniculus papporumot* joggal tekinthetjük az 1610 és 1612 között kiterbélyesedő hitvitabokor kulcsművének, amellyel ez idáig szinte egyáltalán nem foglalkozott a Pázmány-szakirodalom.

Az összesen hat caputból és az appendixből álló *Peniculus*-ban Pázmány kettős célt kívánt elérni: egyrészt alátámasztani a Forgách nyilatkozatában megfogalmazottakat, másrészt megcáfolni az *Apologia* ellenérveit. Ez a kettős cél strukturálja a kötet fejezetbeosztását, amennyiben az követi az érseki tiltakozásra adott evangélikus válasz tema-

⁵ A zsolnai zsinatról részletesebb összefoglalást, valamint a vonatkozó szakirodalmat ld. BÁTHORY Orsolya, „Pázmány Péter *Peniculus papporum*”, in *A reformáció emlékezete: Protestáns és katolikus értelmezések a 16–18. században*, főszerk. SZÁRAZ Orsolya, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás és IMRE Mihály, Loci Memoriae Hungaricae 7 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 283–292.

⁶ *Acta et conclusiones conventus seu synodi certorum inelyti Hungariae regni baronum, magnatum et nobilium, nec non legatorum et ministrorum Augustanae confessionis ex decem Cis-Danubianis comitatibus Zolnae congregatorum anno Domini MDCX. diebus 28. 29. et 30. Martii* (Bartphae: Klöss, 1610), RMNy 987.

⁷ Forgách tiltakozásának teljes szövegét közli Pázmány a *Peniculus papporum*-ban: *Peniculus* 1611, 10–13.

⁸ *Apologia pro synodo Solnensi, eiusque constitutionibus [...]* (Cassovia: Iohannes Fischer, 1610).

⁹ Fraknói Vilmos a *Peniculus papporum* bemutatása előtt röviden ismerteti az *Apologia* tartalmát: FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, 3 köt. (Pest: Ráth, 1868–1872), 1:99–100.

¹⁰ A *Peniculus papporum* tartalmi ismertetése: Uo., 101–104.

¹¹ [Eliás LÁNT], *Malleus peniculi papistici adversus apologiam Solnensis synodi editi [...]* scribebat Petrus Petschius (Cassovia: Iohannes Fischer, 1612), RMNy 1035.

tikáját. Az egyes fejezetek argumentációs szerkezete is ezt a kettős célt szolgálja, amennyiben Pázmány a caput elején egy-egy szillogizmusba rendezve megismétli Forgáchnak a zsinat elleni kifogását, amit aztán az *Apologia* szintén szillogizmusokba foglalt érveinek cáfolatával igazol. A szillogizmusok fejezetstrukturáló funkciójú alkalmazására egyébként itt látunk először példát Pázmánynál, később, a *Kalauz*-ban (1613) már bevett gyakorlathként alkalmazza ezt a szövegszervező eljárást. Ezen szillogizmusokon alapuló okfejtések latinja világos, átlátható, jól értelmezhető mivel a szövegben nem annyira a retorikai, mint inkább a logikai szemlélet jut érvényre. Pázmány a magyar nyelvű vitairataihoz hasonlóan a *Peniculus* argumentatív részeiben is alkalmaz szóképeket, alakzatokat, de ezek használatát ebben az esetben a funkcionalitás, vagyis az argumentáció alátámasztása határozza meg. Például szolgálhat erre, amikor Pázmány Forgách Ferenc tiltakozásában szereplő érvet egy példával (exemplum) világítja meg:¹² „Ebből ezt a következtetést vonta le a méltóságos bíboros: Ha semmit sem tudunk beteljesíteni az isteni törvény előírásából, miért munkálkodjunk azon, hogy szentségben és igazságban éljünk? Amely érvelésnek ez volt a lényege: Ostoba dolog és minden értelemnek híján van, hogy nagy erőfeszítéssel azon legyünk, amiről biztosan tudjuk, hogy nem történhet meg. *Ki nem nevetne azon, aki komolyan és teljes erejéből próbálná eltolni helyéről a Fátra hegységet vagy egyetlen falásra bekapni azt?*”

Jelen írásomban azon, stilisztikai szempontból figyelemre méltó szöveghelyekből szeretnék bemutatni néhányat, amelyek az értelmet megcélzó logikai okfejtések után, azokból kiindulva, azok lényegét továbbgondolva az olvasó érzelmeire kívánnak inkább hatni.

Az érvelésmenetet megszakító szövegbetétekre már a mű terjedelmesebb előzők-szövegeiben is találunk példát, de mielőtt ezekre rátérnék, úgy gondolom, érdemes megvizsgálni magukat a *Peniculus papporum* 1611-es kiadásában lévő paratextusokat. Ezek mintegy megelőlegezik Pázmány vitában képviselt álláspontját, előrevetítik a mű szerkezetét, annak tartalmi egységeit, meghatározzák az egész mű célját, egyúttal ízelítő

¹² „Ex quo intulerat Illustriss. Cardinalis: Si nihil ex Divinae legis praescripto agere possumus; Quid adhuc satagimus, in sanctitate et justitia ambulare? Cujus argumentationis vis erat ejusmodi: Stultum, et ab omni ratione alienum est, magno nisu id agere, quod fieri non posse certo cognoscimus. *Quis enim non rideat eum, qui serio et ex animo conetur montem Fateram, aut loco movere, aut uno oris rictu absumere?*” [kiemelés tőlem] *Peniculus* 1611, 60.

Szintén jó példa a retorikai eszközök argumentációban való használatára Luthernek a sokszor hivatkozott disputája az ördöggel, illetve az ahhoz kapcsolódó logikai okfejtés egy részlete: „Dic sodes, Luthere; si eo tempore, quo cum infernali gladiatore compositus fuisti, Missas privatas, Ordinationesque ac unctiones Episcoporum conspuebas; si luce Evangelij collustratus, Papistica omnia non sine detestatione exsufflabas; quae caussa fuit, cur retundere hostem, cur eludere conareris, vera tibi ac placencia suadentem? Cur nova, quae novus ipse Vulcanus tibi fabricaras arma, non arripuisti; Cur ad ea, quibus sub Papatu assueveras, confugisti? Certe, postquam docenti Diabolo, aures animumque advertisti; et Ecclesia, et Patres, et usus saeculorum, et consensio populorum, contempta tibi arma, plumbei enses, muri juncei contra catapultas, visa fuerunt.” Uo., 45.

adnak annak stílusából, hangvételéséből, valamint a szerző szövegformálási módszereiből. A címlapon szereplő, a *Deuteronomium*ból vett szentírási mottó¹³ nyilvánvalóan üzenet Thurzó Györgynek és rajta keresztül általában a világi hatalomnak, amely nemcsak hogy negligálja a honi egyház fejének döntéshozó szerepét, de ráadásul annak méltóságával együtt járó bizonyos funkciókat is magának vindikál. Pázmányt láthatóan felhábortotta Thurzó György nádor aktív részvétele a zsolnai zsinat összehívásában és lebonyolításában, illetve általában a tény, hogy országos, közjogi méltóságként megengedte magának a vallási ügyekbe való beavatkozást. A *Peniculus* 5. fejezetének *De illegitima Concilii inductione* c. alfejezetében konkrétan meg is fogalmazza ezen aggályát:

„Esto, Synodus indici debuerit; nego eum a Domino Palatino indici debuisse: eius enim munia ac functiones, officia, dignitates, obligationes, ad defensionem iurium ac libertatum Ecclesiae, citra omnium injuriam, ac illegitimam offensionem, extant in legibus Hungariae: At, quod Synodos convocare debeat, quod Episcopus creare; quod leges Ecclesiasticas sancire; quod census Cathedraticos Archidiaconis, causas Ecclesiastici fori Sacerdotibus adimere debeat; nusquam sancitum in Municipalibus Pannonum legibus.”¹⁴

A címlapverzón szereplő, Forgách Ferenchez szóló dedikációnak a rövidegében van átütő ereje. Az idézet Szent Jeromos 141., Szent Ágostonhoz szóló, szintén igen rövid leveléből származik.¹⁵ A levél lényegében arról szól, hogy az egyik nyugati egyházatya bátorítja a másik nyugati egyházatyaét az eretnekség elleni harc folytatására. Pázmány ezt a nagy ívű egyháztörténeti kontextust vetíti rá Forgách katolikus megújulást célzó reformtörekvéseire, ugyanakkor merészen párhuzamot von az érsek zsolnai zsinattal szembeni fellépése és Szent Ágoston eretnekekkel folytatott harca között.

A Forgáchhoz szóló rövid ajánlás, és az azt követő előszó (*Prologium*) után Pázmány még egy *Lectori salutem*et is beillesztett a *Peniculus* 1611-es, második kiadásába. Ebben megindokolja, hogy miért adta ki művét másodsorra is. Pázmányt ugyanis valamelyik politikai ellenfele a hivatalban lévő nádor, Thurzó György rágalalmazásával vádolta meg. Ennek háttere a következő. A *Peniculus* első, 1610-es kiadásának függeléként Pázmány egy politikai pamfletet jelentetett meg röviden *Anonymi sycophantae* címmel, amelyben egy ismeretlen protestáns prédikátornak tulajdonított paszkvillus állításait igyekszik megcáfolni.¹⁶ A gúnyvers szerint Bocskai Istvánt katolikus kancell-

¹³ *Peniculus* 1611, [címlap]: Deut. 17,12. „Qui superbierit, nolens obedire Sacerdotis imperio, qui eo tempore ministrat Domino Deo tuo: ex decreto iudicis morietur homo ille.”

¹⁴ *Peniculus* 1611, 70.

¹⁵ Uo., címlapverző: „Macte virtute, in orbe celebraris. Catholici te conditorem antiquae rursus fidei venerantur, atque suspiciunt, et quod signum maioris gloriae est, omnes haeretici detestantur; et me pari prosequuntur odio, vt quos gladiis nequeunt, voto interficiant.” Vö. Eusebius HIERONYMUS, *Epistularum pars III*, ed. Isidorus HILBERG, *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 56 (Vindobonae–Lipsiae: Tempsky–Freytag, 1918), 290–291.

¹⁶ *Appendix, in qua anonymi Sycophantae glomeratae criminationes, infabrae commissae fabellae, in Pontificem Max. e trivius comptabilibus mutuatae, ac rhythmis Pannonicis cantitatae, iugulantur.* Részletesen foglal-

lárja, Káthay Mihály mérgezte volna meg, méghozzá a pápa felbujtására. Pázmány részletes okfejtéssel bizonyította a pápára vonatkozó vád alaptalan voltát. Cáfolatát a következőképpen zárta: „Nescis Praedicans, unum testem, nullum esse testem? Et, si dixisse aliquid, probasse est, cogita qualem, et quantum virum, quam atrocis facti accusabis? Certe qui nuper fato suo functus est Palatinus Illieshazi, a Palatino moderno, Domino Comite Georgio Thurzo, lethalis poculi, ac peremptorii toxici haustum, propinatum sibi fuisse, constanter dixit, nec ullam excusationem admisit.”¹⁷

Pázmánynak ez utóbbi mondatát használhatták fel politikai ellenfelei és vádolhatták a hivatalban lévő nádor rágalmasásával. Az olvasóhoz szóló ajánlásban Pázmány elmagyarázza, hogy „quo vero facilius externatus ille calumniator vim hujus rationis assequeretur, argumentum deducens ad absurdum confeceram”,¹⁸ vagyis az érvelésben az „argumentum ad absurdum”-ot, a joglogikai értelmezésben is alkalmazott következtetést használta annak érdekében, hogy bizonyítsa, egyetlen ember vádaskodása alapján akár a nádor is lehet rágalmaszás áldozata. Pázmány hozzát teszi, hogy ellenfelei félreértették ezt az érvelést, mivel nem tudnak jól latinul, és ezért nem is képesek megérteni ezen logikai bizonyítás értelmét.

Az intellektuális fensőbbiség, a latin nyelvben való nagyobb kompetencia tudatának hangsúlyozása egyébként végigkíséri a művet, akár úgy, hogy Pázmány ellenfeleinek gyatra nyelvtudást tulajdonít,¹⁹ vagy implicit módon a már említett túlretorizált, bonyolult latinságú manierista szövegbetétek alkalmazásával. Ezen közbeékelések jellemzője a metaforikus kifejezésmód, a dagályosság, fő retorikai-stilisztikai eszközük a burjánzásig vitt amplifikáció, hangvételük erőteljes, olykor álpátosszal teli, sokszor durván gúnyolódó, néhol egyenesen trágárságba hajló. A metaforák vég nélküli egymásra halmozása, bennük elavult, kevésbé ismert, olykor görög szavakkal, kifejezésekkel, egy mesterkél, már-már az érthetetlenségig túlbonyolított nyelvi megformálást eredményez ezen szövegbetétek esetében. Mindezek alapján gondoljuk azt, hogy Pázmány egyfajta retorikai erőfitogtatásnak is számhatta ezt a művét, mintegy az *Apologia* letisztultan érvelő, lényegre szorító stílusának ellenpontozásául. A retorikailag túlterhelt szöveghelyeken olykor képzavar van, Pázmány ugyanis különösebb gátlás nélkül halmozza egymás mellé a metaforákat. Ezzel is nyilván saját nyelvi kompetenciáját kívánta hangsúlyozni, másrészt a szillogizmusok által strukturált szerkezet megbontásával talán az evangélikus olvasókat akarta kizökkenteni gondolatmenetének nyomon követéséből. A figyelem elterelésére és a megdöbbenésre irányuló szándék akár sikerrel is járhatott volna, Bitskey István megalapítása szerint ugyanis a 17. század első felének protestáns kontroverz íásaiban inkább

kozott vele: Ács Pál, „»Ha kérdi Isten, Káthay, tetőled«: Pázmány vitairata Bocskai haláláról”, in Ács Pál, *„Az idő ósága”: Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban* (Budapest: Osiris Kiadó, 2000), 287–303.

¹⁷ *Peniculus* 1610, 101.

¹⁸ *Peniculus* 1611, 5.

¹⁹ „[...] cumque sermonis Latij male sint periti, ac potissimum scripti hujus partem non capiunt.” Uo., 4–5.

a „racionális argumentáció, a logikára építkező érvelés” van túlsúlyban, az ironikus beszédmód eszközével ritkábban élnek a szerzők.²⁰ A *Peniculus*ra adott válaszában a Petrus Petschius álnév mögött rejtőző Lányi Illés fel is rója ezt a stílust Pázmánynak, a „bohóhoz, semmint teológushoz méltó” ferdítéseket, a gyalázkodást, és a gúnyt.²¹

A továbbiakban a *Peniculus* ezen retorikai eszközöktől zsúfolt, az irónia különféle változatait felvonultató szöveghelyeire szeretnék néhány példát mutatni. Alkalmos illusztrációként szolgál az alábbi, a *Peniculus* 3. fejezetében olvasható viszonylag rövid szövegrész, amelyben Pázmány felszólítja az evangélikusokat, hogy mutassanak neki csak egy olyan embert, aki Luther előtt evangélikus lelkipásztor lett volna.

„Nullus dum enim nominatus legitur. Dicant illud quoque, per quae aquagia coluviaria, per quas inciles ac catarrhactas, in luteris, lacunasque Lutheri, divite vena fluxit limpida Evangelicae doctrinae aqua? Qua magistra manu inoculatus est Lutherus arbori a minuto sinapi proseminatae? per quos scrobes, per quos mergos, vitis illius frugiferae, ad Lutheri novellata, repastinataque pampinaria, traduces facti, ut vindemiae labruscatae retinaculis, Saxones primum post multos alios amentaret?”

Az ironikus hangvételű *interrogatio* gyakori alakzat Pázmánynál, az idézetben is egymás után sorjáznak kérdések, amelyek egy-egy, evangéliumi példázatban szereplő szimbolikus elemhez kapcsolódó metaforára épülnek. (Ez utóbbi azért is nagyon találó, mivel Luther és követői épp az evangélium tiszta, külső tanításoktól mentes értelmezésére – „sola Scriptura” – törekedtek.) Az „Evangélium–tisza forrásvíz” (*aqua viva*: Jn 4,10), illetve „Luther tanítása–moslékkal teli csatorna” metaforikus megfeleltetések közti ellentétan alapuló első kérdést követi a mustármag (*granum sinapis*: Mt 13,31; Mk 4,31 stb.) és szőlőskert (*vinea*: Mt 21,33) szimbolikájára épülő szintén metaforikus „Luther fája-” és „Luther szőlője”-alakzat. Ez utóbbival Pázmány azt kívánja érzékeltetni, hogyan bolondította meg Luther az egyes népeket, köztük először a szászokat. Pázmány a szőlészeti allegória elején bőven él a téma laikusok számára alig ismert szakzsargonjaival, hogy aztán a lutheri reformáció terjedését az egyébként kivételes „mászóképeséggel” bíró, szapora vadszőlőhöz, pontosabban annak szüretéhez hasonlítsa, ráadásul mindehhez a *labruscából* kreál egy igei származékot (participiumot), a *labruscatust*. További képzelőerő kell ahhoz, hogy hogyan „jön ide” az eszközhatározóként álló *retinaculis* (a *retinaculum* alapvetően kötelet, kötést jelent, tágabb értelemben bármit, ami megtart valamit)²² az *amentaret* (az *amentumból*, „dárdát elhajít”) mellett.

²⁰ BITSKEY István, „Az irónia változatai a vitairatokban”, in BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében*, 77–84 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2015), 79.

²¹ „Nam si turgida illa a prisco aevo mutuata, supineque natantia verba demas, nil nisi mendacia, calumnias, maledicta et derisiones, scurra potius quam Theologo dignas, chartis illitas deprehenderis.” [Eliáš LÁNYI], *Malleus peniculi...*, 2. (A továbbiakban: *Malleus*).

²² A Du Cange közép- és újlatin szótárában találunk tágabb értelmű meghatározást. *Retinaculum*: „Actio qua quis aliquid excipit, sibi retinet seu reservat.” Charles DU FRESNE DU CANGE, *Glossarium manuale ad scriptores mediae et infimae Latinitatis* [...] 6 köt. (Halle: Gebauer, 1778), 5:708.

Ha nem ragaszkodunk a szavak klasszikus jelentéséhez, némi fantáziával a *retinaculum* lehet ’puttony’ esetleg, ami ez esetben mint metonímia fejezi ki, hogy mitől „bolondultak meg” (*amentaret* az *amens*, *amentia* szavakból levezetve)²³ a százszok, majd a többi nép. A kép mindenestre szándékosan zavart keltő, és a kortárs evangélikus olvasóknak vélhetőleg szintén fejtörést okozhatott, hiszen az akkor használatban lévő, Pázmány által máshol sokat emlegetett „Calepinus” is a szavak antik jelentését hozta.²⁴ (Bár az is igaz, hogy a pázmányi szövegkörnyezetben lévő *amentaret* jelentése az evangélikusok számára szótár nélkül is egyértelmű lehetett.)

A mű egészére jellemző gúnyos, szarkasztikus stílus már az előzékszövegekben is jelen van, csak az első fejezetben vált Pázmány egy tárgyilagosabb elbeszélő hangnemre. A *Prologium*ban még mindenestre azt ígéri, hogy a *Peniculus* (amelyet egyfajta multifunkciós tisztítóeszköznek állít be, minthogy egyszerre kefe, seprű, szita, arclemosó stb.) segítségével megtisztítja az *Apologiát*, és ezt nem a lágyan enyelgő szemű Venusokat megidéző stílusban végzi el, hanem vaskos szókimondással, mintha egy kemény kapával sarabolná azt.²⁵

És valóban Pázmány egyáltalán nem kíméli lutheránus ellenfeleit. A mű hangvételéről sokat elárul, ha figyelembe vesszük, hogy a nevetséges retorikai kategóriájának kilenc fokozatából sokszor a legsértőbb hárommal él, vagyis az iróniával, a maró gúnynyal és a névvel való gúnyolódással.²⁶ Pázmány a magyar nyelvű vitairataiban már megszokott módszerekkel igyekszik nevetségessé tenni vitapartnereit és azok írását, tágabb értelemben magát az evangélikus ügyet. A *Peniculus*ban az evangélikusokat legtöbbször

²³ Szintén Du Cange-nál, Huguccio nyomán találunk olyan definíciót az *amentare*-ra, amely közelít a „józan ész elvesztése” jelentéskörhöz. „Salire est proprie, quod vulgo dicitur *Amentare*, et pertinet ad animalia irrationabilia.” Uő, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis* [...] 3 köt. (Frankfurt am Main: Zunner, 1710), 1:382.

²⁴ Ambrogio CALEPINO, *Dictionarium decem linguarum* (Lyon, 1585).

²⁵ „Quod igitur bene feliciterque vertat, nitellam hanc candificam, convertriticem, nitidantemque Analecta Apologiae Praedicanticae conficere aggrediar: atque ita, Deo duce, crepundia, sutellasque vestras demoliar, ita incernicula veritatis lolia vestra vannabo, ita vanitatis vestrae fucum detergam, ac nativam Apologiae deformitatem in apricum deducam, nec molli, et ad lascivientis oculi Veneres picturata, sed torosa ac mascula dictione, velut, marra duriore tundam, ut una eademque opera, optimi ac vigilantissimi Pastoris, Illustriss: Archiepiscopi Strigoniensis innocentiam, aequitatem, legitimamque Solnensis Synodi impetitionem, dilucida hac aëtiologia, omnibus palam facere non intermittam: atque ut verbo dicam, amuleto alexicaco, virus quod afflare cogitastis, depellam.” *Peniculus* 1611, 3 (*Prologium ad praedicantes apologematis architectos*).

²⁶ Az *annominatióra* példa, amikor Pázmány a zsolnai zsinaton részt vevő lelkészek vezetéknevével gúnyolódik: „Huic porro celeberrimo Concilio, ne deesset autoritas, subscribere Barones Maximates duo; Magnates nuperi non plures quatuor; Nobiles sedecim; Cives tres; Ministri (qui, ut omnium postremi, atque in ipsis Synodis Lutheranis, nil nisi lixae et calones, extimique trahariorum, agmen claudunt, citimique subsignant) magno omnino numero, 12 sed rurestres plerique, atque etiam ominosa nomina, Lanij, Fabri, Larices, Carbonarij, Masurij, (mirum si non Suarij, et Arboratores, et Camparij, et Areatores, et Opsopoei, et veteramentarij Lucriones, aliqui,) septem supra viginti.” Uo., 9.

az önmagában nem sértő „praedicantes” megszólítással illeti Pázmány (az Alvinczivel folytatott vitáiban is prédikátoroknak nevezi a protestánsokat), viszont általában egy gúnyos, olykor kifejezetten sértő jelzővel együtt használja ezt a megnevezést: „Apologetae” / „subtiles” / „attentissimi” / „ad rem Attentissimi, de alieno rumen adipantes” / „ignivomi” / „terricrepi” Praedicantes; „feroculis Praedicantibus”, „Praedicantes aenigmatistae”, „colluvialis Praedicans”, „Praedicantes macellarii”, „cerebrosis, cervicosisque Praedicabulis”. Ezek azonban messze elmaradnak szellemességben például az Alvinczihez intézett ironikus megszólításoktól;²⁷ Pázmányt valószínűleg a latin (magyarhoz képest) kevésbé flexibilis volta, tömörsége korlátozta a kreatív jelzőalkotásban.

Pázmány a zsolnai zsinat határozatairól is lekicsinylően beszél, *néniáknak* azaz dajkameséknek nevezve azokat. Ez annál is érdekesebb, mert a *naenia* Pázmány korában is elsősorban a gyászdal jelentette, amely a kortárs latin költészetben is önálló alkalmi műfajként szerepelt. Pázmány viszont itt a *naeniát* inkább varázsige, mágikus vers értelemben használja, mivel néhány sorral lejjebb arról ír, hogy a protestánsok igézettel és szemfényvesztéssel vakítják el a híveket, amely visszatérő motívum magyar nyelvű vitáiraiban is.²⁸ Szintén a mágiához kapcsolódik az a szellemes, ugyanakkor rendkívül dehonesztáló allegória, amelyben arra biztatja az evangélikus lelkészeket, hogy ókori jós módjára mormolják ki végre „a tripuszból” (ex tripode) egy Luther előtt élt evangélikus nevét.²⁹

Pázmány gúnyolódásai nem csak a lutheránusoknak szólnak. A zsolnai zsinat jelentőségét is többször bagatellizálni igyekezik, oly módon, hogy ironikusan éppen el túlozza a zsinat fontosságát.³⁰ Így Pázmány nem kevés szarkazmussal írja, mekkora várakozás volt benne a születendő *Apológiát* illetően. Az, ami végül „megszületett” – írja Pázmány – legfeljebb az evangélikusoknak (ne felejtjük el, hogy köztük van a hivatalban lévő nádor is!) tetszik, de nekik amúgy is egyformán ízlik minden, ami a prés (a sajtó) alól kikerül, lett légyen az növényi melléktermék (keserű mandulahéj, vadszőlő

²⁷ A szellemesen ironikus megszólításokra több példát is találunk az 1613-as *Kalauz* függelékeként megjelent *Öt levélben*, vö. PÁZMÁNY Péter, *Egy tudakozó praedikátor nevével íratott öt levél*, in PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő Kalauz*, s. a. r. Kiss Ignác, Pázmány Péter Összes Munkái 7 (Budapest: 1898), 4:703–799; „Az mézes nyelvű s cifra beszédű Alvinczi Péternek” (PPÖM, 4:704); „Az megnyomorodott magyar nemzetnek égő s felgerjesztő fáklyájának, Alvinczi Péternek” Uo., 777.

²⁸ „Et quoniam apud eos, quos fascino praestigijisve vestris eluscatis [...]” *Peniculus* 1611, 1.

²⁹ „Hic auruncum de mento pendulum contorquete, Praedicantes, hic bostrychis comatos vertices excutate, antias capronas pressando vellicate, crispulos labrorum pilos demulcete, et caperata fronte aliquid ex tripode demurmurate; [...]” Uo., 34.

³⁰ „Denique illud concedendum erit; Nullam ante Solnensem coitionem fuisse Christi Ecclesiam, [...]. Et o infelicem Ecclesiam, quam nisi Pastoribus Solna ditaret, aeternis sepulta tenebris contabesceret! O grande robur, portis inferorum non vincendae columnae Veritatis, quam tot saeculorum error interpolavit; et nisi sterilissimis montium sepimentis oclusi Praedicantes restitutam irent, grex sine Pastore, per devia et inamaena tesqua errare aeternum cogeretur! O dignitatem Religionis Christianae singularem, quae tot jam saeculis, solito Dei favore defoeta, vel morbo, vel vetustate defloruerat!” Uo., 19.

csutkája, olajhab stb.) vagy éppen az *Apologia*.³¹ A *Peniculus*ban nem ez az egyetlen hely, ahol Pázmány az evangélikusok teljesítményén ironizál, amely teljesítmény szerinte az erőfeszítéseikkel egyáltalán nem áll összhangban. Ilyen például az első fejezetben az *Apologia* megírásának körülményeit karikírozó szöveg. Pázmány komikus képekkel érzékelteti, hogy szerinte hogyan reagáltak az evangélikusok Forgách érsek zsolnai zsinat elleni tiltakozására. Az „epétől megindult vastagnyakú” lutheránusokat a mielőbbi tűzoltásra összeverődő, ügyetlenkedő tömegként ábrázolja, az *Apologia* létrejöttét hosszú vajúdással járó szüléshez hasonlítja, az *Apologia* pedig maga az „erőtlen, piszoktól, szennytól mocskos, vértelen stb.” újszülött.³² Máshol mindössze annyit ír Pázmány az *Apologiáról* Horatius *Ars poeticájából* idézve: „Amphora coepit institui, currente rota urceus exiit.”³³

Hasonlóan bonyolult metaforarendszerrel bíró, gúnyosan támadó hangvételű be-
tétkekkel máshol is találkozunk a szövegben. Ilyen például, amikor Pázmány az egyik okfejtése során Kálvin keresztényi szabadságról szóló tanítását használja érvként. Az *Institutió*ból kiragadott mondatok citálását durva, a protestáns erkölcstelenséget osztorozó szenvedélyes kirohanás követi. Ebben – Kálvin nézeteit egybemosva az egyébként a reformátorral éppen szemben álló genfi városvezetést jellemző ideológiával és így kihasználva a *figura etymologicára* adódó lehetőséget – a „libertinus önrendelkezést” (Autonomia Libertina) az ókori *Liberáliákkal* állítja párhuzamba, amennyiben mindkettőnek legfőbb sajátossága a gátlásoktól mentes szabadosság.³⁴ Pázmányt máshol is

³¹ „Arbitrabilis equidem, dignum vos aliquid expectatione hominum; dignum noviter erecti Magistratus splendore, concinnitudine, majestate; dignum tanto nixurientium conatu foetum, edituros: praesertim cum praecoqua nimium, intempestiveque gliscens inanitas quorundam (ex eorum numero erant, quibus et guliocae vestrae nuclei, et mariscae saporati fructus, et labruscae botryones, et omphacina dulcia mera, et amurcae ac flaces gratae olivitates videntur) sic Apologema sub praelo sudans dilaudaret, ut Catholicos porro confectos, ne hiscere quidem posse, insolentissime gloriaretur.” Uo., 1–2.

³² „Quia vero, non solum Typis vulgata, verum et pro suggestu propalam, enucleateque denunciata, et basilicarum valuis appensa fuit haec Illustriss: Praesulis contradictio; movit bilem cerebrosis, cervicosisque Praedicabulis, veterascentis, et jam triennialia celebrantis libertatis voluptabili adorea vernantibus; ac undatim, velut ad commune incendium restinguendum, accurrentes, hi plaustra convitiorum, situlas ac siphones petulantissimae maledicentiae alij, responsionem nonnulla verisimilitudinis cerussa ac purpuris fucam pauci, meditari. Demum, longo puerperio Apologiam elumbem, paedore ac illuvie squallidam, succi sanguinisque expertem, sola densissimae ignorantiae nube fuscata, solis turgidam minatijs, viscatibus tinctam pellacijs, vulgaribus denique e trivio convitijs praegnantem, protruserunt.” Uo., 13–14.

³³ Uo., 29. HOR., *Ep.* II, 3 (*De arte poetica*), 21–22.

³⁴ „Vides Autonomiam plus quam Libertinam; vides vitulantium Magistrorum illecebras prolectibilis libertatis, sed ementitae, quibus inescant simplices animas, ut, quemadmodum scriptura loquitur, excussis lupatis velut Laliones, liberos se natos putent, nec Dei leporario concludi patiantur, sed Liberalia vivant; praeter propter honestatem vivant; mancipia sint ventris, et quae illi proxima foeda proluvie natura recondidit; ab egestis, qua via venerant poculentis, a bibitis et exesis noctibus, crudo nauseantique stomacho pallicant; remensoque per os vino, eadem via qua redduntur, invitibus ingestis visceribus, pestilentibus veteris crapulae ructus perpetuo vomant. Eia, haec ad caelos tuta est via: Haec trama sanctiori stamini vitae adaptanda. Et adhuc, dubitabimus mendaciloquos dicere, qui Lutheranam, Calviniamque doctrinam, liberam esse inficiantur?” Uo., 56.

többször elragadja az indulat, olykor a vaskos trágárságtól sem riad vissza. Erre találunk példát a *Peniculus* függelékeként közölt, rövid címmel csak *Anonymi sycophantae*-ként emlegetett szövegben, amely egy ismeretlen szerzőségű gúnyvers cáfolatára íródott. A paszkvillus azon vádja, miszerint a pápa a császárral összejátszva rendelt katonaságot Magyarországra egy török elleni hadjárat ürügyén, a következő kirohanásra készíti Pázmányt: „Cedo mastigia; cedo os foria succerda imbulbitandum; lingua foricae immergenda. Quo Pontifice? quo anno? quo die haec Romae acta? qui interfuere consilio? quis ad te pertulit haec singula? ubi parastases ad tantae rei fidem conciliandam?”³⁵

A rendkívül durva, gúnyos hangvételű kirohanásokat olvasva mindenesetre nem meglepő, hogy Pázmány nem a saját neve, hanem a Johannes Jemicius álnév alatt adta ki a *Peniculus*t. (Johannes Jemicius egyébként létező személy volt, egy 1604-es tizednyugtát katolikus papként írt alá az Esztergom vármegyei Szögyénben.³⁶) A pszeudonim szerzőséget indokolta az is, hogy Pázmány 1609-ben jelentette meg Kálvin *Institutiója* ellen írt *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene* című írását, amely nagy felháborodást váltott ki a protestánsok körében. Pázmány vitairata ugyanis egy ironikus parafrázis, amely a genfi reformátor művének kontextusából önkényesen kiragadott idézetek alapján igyekezett bizonyítani, hogy a kálvini tanok ellentétesek a keresztény hittel, és hogy „az Calvinus Istene nem egyéb az pokolbéli ördögnél”.³⁷ A mű olykor valóban igen erőteljesen támadó hangvételű és metszően gúnyos, de a visszatetszést inkább a református tanítást torzító tartalmával és bizonyítási módszerével (formailag helyes, de tartalmukban hamis szillogizmusokból vezeti le következtetéseit) váltotta ki. Mocskolódó gyalázkodások tekintetében viszont aligha közelíti meg a *Peniculus*t. Bitskey István Pázmány-monográfiájában a szellemi hadviselés terén szükséges tapintatról, körültekintésről ír: szerinte Pázmány az *Az nagy Calvinus* megírásával ezt az íratlan szabályt hágtá át.³⁸ Az *Az nagy Calvinus* viszont inkább a választott argumentációs stratégia szempontjából minősül határátlépésnek, és ugyanezen szempontból tekinthető, Bitskey szavaival élve, „egyedülálló jelenségnek a taktikusabban érvelő vitairatok sorában”.³⁹ Mindenesetre a reformátusok, élükön Alvinczi Péterrel Thurzó György nádortól követelték Pázmány országgyűlés elé idézését és megbüntetését ezen írása miatt. A jezsuita rendfőnök, Claudio Acquaviva figyelmeztette Pázmányt, „hogy ne adjon ki könyvet rendi cenzúra nélkül, legyen okos és megfontolt; ne izgassa az

³⁵ Uo., 95–96.

³⁶ ZOVÁNYI Jenő, „Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett”, in *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár* 13, szerk. ZSINKA Ferenc, 5–141 (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1929), 48.

³⁷ PÁZMÁNY Péter, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene*, s. a. r. RAPAICS Rajmond, Pázmány Péter Összes Munkái 7, 693–776 (Budapest, 1895), 2:705. Bitskey István határozza meg a művet ironikus parafrázisként: BITSKEY, „Az irónia változatai a vitairatokban”, 81.

³⁸ BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Magyar História Életrajzok (Budapest: Gondolat Kiadó, 1986), 90–91.

³⁹ Uo., 90.

»eretnekek« kedélyét, mert üldözni fogják a Társaságot.”⁴⁰ Pázmány valóban a jezsuiták számára igen kedvezőtlen politikai klímában intézett támadást a reformátusok ellen.⁴¹ Néhány hónappal később, az evangélikusokkal szembeni polemizáló fellépése idején a helyzet persze mit sem változott, Pázmány utal is erre a *Peniculus*-ban, ugyanakkor figyelmeztet is, hogy a „vihár bármikor lecsaphat és elsüllyesztheti a protestánsok hajóját”.⁴² Acquaviva intése ellenére mindenesetre a *Peniculus papporumot* és annak kibővített változatát a *Logi alogit* is – amint az Claudio Acquaviva generális 1612 decemberében kelt feddő leveléből kiderül – ismételten a rendi cenzúra megkerülésével adta ki.⁴³ Az előzmények fényében Pázmány támadó fellépése még meggondolatlanabbnak tűnik. Pázmány vélhetőleg arra számított, hogy a nagyobb dogmatikai kérdéseket nem érintő, ráadásul latinul folyó diskurzus a „nagy közönséget” amúgy sem érdekli majd.⁴⁴ A tényleges olvasóközönséget viszont ebben az esetben a törvényesen kinevezett evangélikus szuperintendensek jelentették, akik ráadásul a nádor személyes pártfogását élvezték.

Bitskey István az *Az nagy Calvinus* józan megfontolások alapján aligha értelmezhető létrejöttét Pázmány „repertoárjának tudatos gazdagításával” magyarázza.⁴⁵ Az európai, főleg a németországi vitairodalomban vannak példák hasonló, az ellenfél állításainak eltúlzásán, az „eredeti értelmükből kiforgatott idézetek” ellentétes argumentációs kontextusba helyezésén alapuló írásokra.⁴⁶ Bitskey Istvánnak az *Az nagy Calvinus* megírását a „repertoárgazdagítással” magyarázó megállapítása a *Peniculus*-ban jelentkező stílusbeli határátlépésre is magyarázatul szolgálhat. Pázmány úgy gondolhatta, az álnév és a körmönfont latinság nyújtotta védelem alatt szabadjára engedheti indulatait és az általa teremtett „mesterkedő” nyelvi-retorikai közegben megírhatja legkegyetlenebb, legádázabb hangvételű vitairatát, amely gúny és gyalázkodás tekintetében messze meg-

⁴⁰ Az 1610. február 6-án kelt levelet idézi: ÖRY MIKLÓS és SZABÓ FERENC, „Pázmány Péter: 1570–1637”, in PÁZMÁNY PÉTER, *Válogatás műveiből*, bev. ÖRY Miklós és SZABÓ Ferenc, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc és VASS Péter, 3 köt. (Budapest: Szent István Társulat, 1983), 1:39.

⁴¹ Az 1608-as országgyűlés ugyanis nemcsak a már említett I., koronázás előtti törvencikket fogadta el, hanem a bécsi béke VIII. pontját is be akarta iktatni, amely a Jézus Társasága magyarországi jelenlétét veszélyeztette. Maga Pázmány is írt egy, a jezsuiták jogait védelmező iratot, amelyben az érvelés lényege az volt, hogy a bécsi békében foglalt, katolikusokra is érvényes vallásszabadságot sértenék meg a rendek a jezsuiták magyarországi tartózkodását ellehetetlenítő törvények elfogadásával. A katolikus főrendekhez intézett beadványával Pázmány annyit ért el, hogy Mátyás főherceg pártfogásába vette a rendet. Ennek ellenére az 1608. k. e. VIII. cikk kimondta, hogy a bécsi béke VIII. cikke érvényben marad, így a jezsuiták Magyarországon nem rendelkezhetnek ingatlan javakkal. FRANKL, *Pázmány Péter és kora*, 1:78.

⁴² „Et quamvis vela nunc vobis tumeant secundo vento; procella tamen involui, everti potestis.” *Peniculus* 1611, 83.

⁴³ ÖRY és SZABÓ, „Pázmány Péter...”, 40; TUSOR PÉTER, *Pázmány, a jezsuita érsek: Kinevezésének története, 1615–1616 (Mikropolitikai tanulmány)*, Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I 13 (Budapest–Róma: Gondolat Kiadó, 2016).

⁴⁴ FRANKL, *Pázmány Péter és kora*, 1:101.

⁴⁵ BITSKEY, *Pázmány Péter*, 92.

⁴⁶ Uo., 90–91.

haladja magyar nyelvű polemikus írásait. Ugyanakkor azt sem szabad kizárnunk a *Peniculus* indulatos hangnemének magyarázatakor, hogy Pázmány őszintén felháborodott a zsolnai zsinat nádor általi összehívása, illetve a gyűlésen elfogadott határozatok miatt. G. Etényi Nóra és Horn Ildikó vizsgálataira alapozva Tusor Péter azt írja, hogy „Pázmánynál teljesen, egészen haláláig hiányzik az egyébként a korabeli magyar politikai kultúrában szintén szerteágazó gyökereket eresztő szerepjáték, azaz *dissimulatio*.”⁴⁷

Akárhogy is, de talán csak a későbbi buzgó munkatárs, Balásfi Tamás műveiben találkozunk a *Peniculus*énál erőteljesebb hangnemmel.⁴⁸ Bitskey másik állításából kiindulva, bizonyára a *Peniculus*nak is megvannak a maga európai párhuzamai, amelyek feltárása a további kutatások feladata. A Pázmány által korábban használt latin nyelvű kontroverz írások között – mint például Jakob Gretser, Francis Coster, William Reynolds, François Feuadent stb. művei – ugyanis nem találunk hasonlóan túlretorizált és szélsőséges hangnemben írt polémiát.

A *Peniculus* bravúros retorikája mindenesetre nem rettentette el a lutheránus felet a válaszadástól, így 1612-ben, Kassán megjelent a *Malleus peniculi*. A feltételezett szerző, Lányi Illés, a Petrus Petschius álnevet használta, minthogy ellenfele is pseudonimitásba burkolózott. Nem tudjuk, hogy az evangélikus szuperintendens legalábbis sejtette-e, hogy a *Peniculus* szerzője Pázmány, mindenesetre tisztában volt azzal, hogy polemikus ellenfele, akit „Iemicius”-ként, olykor „scriptor”/„vultur Cardinalitius”-ként említ, jezsuita. A *Malleus* szövege után a kötetben két gúnyverset (*In Iemicium veteratorem* és *Idea jesuitarum*) is találunk, amelyek szerzőit megint csak álnevek rejtik: Agricola Vulcanus és Iosephus Baruch Misopapista. Lányi művének bevezetőjében azt ígéri, hogy a fennhéjázó – szójátékkal élve – „Pediculus”-hoz képest visszafogott és Krisztus szelíd lelkületéhez illő választ ír.⁴⁹ Noha a *Malleus* hangneme valóban jóval mérsékeltebb a *Peniculus*énál, azért még kellően ironikus, amikor Pázmány valamennyi, még a tényleges okfejtéshez nem tartozó, személyeskedő vádjait is igyekszik megcáfolni.⁵⁰ Lányi a bevezetőben szóvá teszi a *Peniculus* stílusának keresettségét, és szerinte a műben azért van annyi archaizmus, hogy minél obskúrusabb legyen a tartalom, valamint amiatt gyalázkodik folyvást a mű szerzője, mert hiányoznak a fegyverei, ti. a valódi

⁴⁷ TUSOR, *Pázmány, a jezsuita érsek...*, 286.

⁴⁸ Gondolhatunk itt a *Csepregi iskolára* vagy az *Echo christiana et catholica* c. művére. BALÁSFÍ TAMÁS, *Csepregi iskola [...]* (Pozsony, 1616). Uő, *Echo christiana et catholica* (Pozsony, 1616).

⁴⁹ „[...] multi magni utriusque ordinis viri autores mihi fuerant, ut per hanc emporis occasionem ad superbium illum Pediculum modestam aliquam, et ad mansuetudinem Spiritus Christi accommodatam, conciliarem Responionem.” *Malleus*, 3.

⁵⁰ Például a fentebb idézett, az *Apologia* születésére „nagy várakozással” tekintő Pázmány szarkazmusára hasonló modorban így felel: „Obijicis, »nos in Apologia nostra nihil expectatione hominum, et noviter erecti Magistratus splendore et majestate dignum edidisse.« Quem tu nobis splendorem, quam Maiestatem, bone vir narras? Vestra ista sunt, quibus ceu praestigiis oculos credulorum eluscatis, et in admirationem vestri abripitis.[...] Novimus vestram Scioli, arrogantiam et animum omnium contemporem.” Uo., 5.

érvek.⁵¹ Valamivel később szemére veti Pázmánynak, hogy Plautus és Terentius obszcén kifejezéseit használja. Ezenkívül beszéde és stílusa az ördögéhez hasonló, „oszkul és volszkuszul beszél” (vagyis nem tud latinul, illetve ocsmányul fejezi ki magát), és még a Cethegusoknak és Claranusnak, vagy Soloi lakóinak (Soloi athéni gyarmatváros, állítólag nevéből ered a *soloecismus*) sem érthető, amit mond, mert miközben azon kínlődik, hogy egyedülálló műveltségről tegyen tanúbizonyságot, mindent összehord, amit Ennius és Pacuvius kihányt.⁵² Lányi Illés a *Peniculus* eloquentiáját bíráló latin mondatban Ennius-, Seneca-, Juvenalis-, Martialis- és Erasmus-utalásokkal, illetve -idézetekkel demonstrálja saját műveltségét, latinjának Pázmányénál klasszikusabb voltát. Ráadásul szellemes módon még az egyik igen súlyosnak számító retorikai hiba, a *soloecismus* is bekerült a vádak közé. A *Malleus* a bibliai citátumok mellett eleinte antik auktoroktól idéz; főként az egyes témaegységek lezárására használja azokat mintegy a konklúziót magában foglaló csattanóként. A citált szerzők között van Euripides latinul, Sallustius, Horatius stb. (Igaz, ezen klasszikus citátumok, ahogy a szerző „belemelegszik” a cáfolatba, el is maradnak.) Ez, valamint a görög kifejezések, szókapcsolatok viszonylag gyakori használata arra szolgálhat, hogy a szerző bizonyítsa, műveltségben nem marad le a jezsuita „Emicius” mögött, sőt iskolázottsága, a humanizmusban gyökerező protestáns grammatikai-retorikai stúdiumok klasszikusabb latintudással vértették fel őt, mint ellenfelét. A már fentebb említett kötetzáró gúnyversek egyike is a *Peniculus* szerzőjének az elavult, a klasszikus normanyelvi lexikán kívül eső szavak használatát, vala-

⁵¹ „Iactato igitur quantum libet »torosam ac masculam Peniculi tui dictionem«: ego non masculam, sed emaculatam ac muliebrem nuncupo. Vt cum mulierculae formam ostentans, ascitiis pigmentis, iisque exquisitissimis, faciem colorant: ita tu stylum tuum affectato verborum fuce venustasti. Et quidem illae iratae, dum alia arma desunt, linguam maledicam pro gladio stringunt: Ita tu, gloriose Thraso, argumentis destitutus, linguam maledicam in Praedicantes eijcis, utque probrum tuum obscuritate dictionis, tanquam ficulneo perisomate, obducas, horridam et inconditam Archaismorum et exoletarum vocum farraginem operose consarcinas. Nescis quid de Sallutio iactatum fuerit? »Et verba antiqui nimium furate Catonis, Crispe jugurthinae conditor historiae.«” Uo., 6.

⁵² „Et si te sanctule, usque adeo familiares Lutheri loci urunt, cur te Plautinis et Terentianis tam obsoenis [!], tam inurbanis, tam illecebris, cum Archisynagogis tuis implicas? Negare non potes: tua te dictio et stylus prodit, Diaboli in morem, obscuritate verborum ac dictionum quondam oracula sua obnubilantis, Volsce et Osce dicere, ipsis Cethegis, ipsi Clarano et ipsi denique Soli non intellecta, de industria satagentis et singularis eruditionis opinionem inde venantis: Ennius et quidquid Pacuviusque vomunt.” Uo., 63. – „»Volsce et Osce dicere«: »Osce loqui vetusto proverbio dicebantur, qui turpiter parumque pudice loquerentur. [...] Citat autem Ticinium [apud FESTUM, in *Oscum*. – kiegészítés tőlem] quendam, qui scripserit ad hunc modum: Osce et Volsce fabulantur, quia Latine nesciunt.«” Desiderius ERASMUS, *Adagiorum chiliades Des. Erasmi Roterodami* (Basileae: Froben, 1559), 925. – Cethegis: M. Cornelius Cethegus († Kr. e. 196), elismert szónok, akit Ennius a *suadae medulla* kifejezéssel jellemzett. ENNIUS, *Ann.* IX. 309 (idézi: QUINTILIANUS, *Inst.* 2,15; CICERO, *Brut.* 57.) – Claranus: Seneca iskolatársa (SENECA, *Epist. moral.*, LXVI., 1–4) – „Ennius et quidquid Pacuviusque vomunt”: Eredetileg „Accius et quidquid Pacuviusque vomunt” MARTIALIS, XI, 90, 6.

mint túlzásba vitt retorikai eszközeit figurázza ki.⁵³ A disztichonos *In Iemicium veteratorem* lényegében a *Peniculus* stílusparódiája, amely szellemes módon számos, a Pázmány-műben szereplő szokatlan szóból, kifejezésből (*bardus, affanias, phaleras, tricasque* stb.) építkezik. Minthogy Pázmány – amint már említettem – a *Peniculus*-ban több alkalommal is „lesajnálja” az evangélikusok latin nyelvben való jártasságát, a vers az ironia sajátos, az ellenfél vádjának visszafordításán alapuló alakzataként is felfogható.

Pázmány azonban nem különösebben zavartatta magát az evangélikusok kritikájától. A *Malleus*-ra adott válaszában, a szintén 1612-ben kiadott *Logi alogi*-ban, ha lehet, még mesterkétebb módon fogalmazta meg mondanivalóját. A műben harmadszorra is közölte a *Peniculus* szövegét (azok után, hogy Lányi Illés már a második megjelentetést is nehezményezte), és csupán az egyes fejezetek után illesztette be a *Malleus*-ra aktuálisan adott válaszait. Pázmány a *Peniculus* nyelvezetét bíráló, a *Malleus*-ban elszórtan jelentkező kritikákra, azokat egy csokorba szedve felel a *Logi alogi* második előzékszövegében, a *Prolusióban*.⁵⁴ Az ironikus hangvételű felütésben – hasonlóan a *Peniculus* előszavához, ahol a lutheránusok Forgách Ferenc zsinat elleni nyilatkozata miatt „megsebződött szívéen” sajnálkozik – Pázmány azon kesereg, hogy „a parazita (glossogastori) evangélikusok finom és vallásos, latin szirénhez, attikai sóhoz és más elmés finomságokhoz szokott fülét megsértette a *Peniculus* durva és koszos beszéde.” A folytatás hasonlóan túlzóan ironikus. Romulus leszármazottjai között a legékesebb beszédű lutheránusok hiába keresik „íróasztalaikon kívül” a saját elokvenciájukra jellemző tudós és urbánus elméncségekkel meghintett ragyogást, hiszen ők utolérhetetlenek a szónoki mesterségben.⁵⁵ „Mi csak dadogunk ékesszólásokot tűzére, mi már csak amolyan,

⁵³ A verset az eredeti tipográfiával közlöm: „IN IEMICIVM VETERATOREM. / IEMICIVS priscis mangonizare cupiscit/ Ampullis, apinas fraudulitate suas. / Sed labor est Cassus; nam barrit bardua, BARDVS, / Et VERVM obsceno turpitat ille Stylo. / Quin deflaccatae phrasium prurigne linguae / It fultum nugas, PAPA-CHAMITA, tuas./ PETSCHIVS ast Latij sermonis melle, IEHOVAE / Suffultus dio CODICE VERA docet. / AFFANIAS, PHALERAS, SALEBRAS, TRICASQUE PEDICLI, / Malleat, eruncat, lancinat, annihilat./ Ergo TIBI, PETSCHI (frendente, fremente, gemente / INVIDIA) meritum dent PRYTANEA locum:/ Quippe Tuo scripto SCRIPTVRAE succus inhaeret / IEMICII Satanae nil nisi MVCVS inest?” *Malleus*, 119.

⁵⁴ „Principio teretes ac religiosas glossogastorum aures Latinae Syrenis atticisque ac emunctis leporibus asuefactas, percussit scabra ac scalebrosa dictio Peniculi. Et quia configere se posse veritatem desperabant, velum quo tegitur, ampullatissime lancinant; sandaliumque Veneris, cum ipsam nequeant, reprehendunt. Itaque ut popularitate sua invidiam apud imperitos concilient Poplicolae, praedicationis diasyrtae strophis in me ludunt: confragosam, Archaismis, ac verborum sesquipedalium Cascis asperatam Peniculi dictionem vociferantur, quod in ea Lutheranae eloquentiae nitelam, scitis urbanisque jocis respersam non reperiant.” *Logi alogi*, 10–11.

⁵⁵ „Sed frustra inimitabiles (scilicet) illas orationis vestrae Veneres; frustra venustatem illam, ac majestatem dictionis; frustra foecundam eloquentiae diluviem, qua orbem inundastis, extra scrinia vestra quaeritis, disertissimi Romuli nepotum. Vobis dapsilem copiam eloquatis facundiae Musae subministrant. Vobis Latini sermonis tubis, qui tot disciplinarum oculis vigilatis, qui in ipsa eloquentiae arce stetistis: qui doctrinae principatum, supra omnia subsellia evecti occupastis: vobis, inquam, quos Minerva genuisse,

a *musa pedestris*nek híján lévő bocskoros szavakkal danászunk” – írja Pázmány gúnyosan lefokozva saját latinságát.⁵⁶ Az archaizmusok és túl hosszú szavak (*verba sesquipedalia*) használatát Horatiust idézve indokolja: „Hozza elő ügyesen, mit a köznyelv elfeledett már, / fényre idézve sok oly formás, jó elnevezést, mit / hajdan a régi Cethegusok, ősi Catok kora ismert, / s most avatag feledés rozsdája borítja be őket.”⁵⁷ Ugyanakkor, bármennyire is sok archaizmussal él a *Peniculus*, Pázmány szerint nincs olyan kifejezés a műben, amit a „latin fülek” és a latinban igen jártas magiszterek ne ismernének és ne értenének meg.⁵⁸ Másfelől, „ha az igazság közönséges paraszti ruhában is tetszetős, akkor mennyivel jobb, ha ékes, nem hétköznapi bíborban tündököl”.⁵⁹ Egyébként meg – Horatiushoz visszatérve – „nem tetszhet mindenkinek ugyanaz”.⁶⁰ Ezt követően Pázmány nyíltan támadó hangnemre vált, szerinte éppen a lutheránusok szennyezték be a vallás tiszta vizét bűzlő trágyával, Pannóniát pedig nyelvi barbarizmusokkal.⁶¹ Végül, hogy az evangélikus bírálóat valamennyi elemére válaszoljon, a *soloecismus* vádját Szent Jeromos két apologetikai írásából összerakott mondattal hárítja el magától, mely szerint a keresztényeknél, az a nagy *soloecismus*, ha valaki visszataszító módon beszél vagy cselekszik.⁶² Pázmány végül azzal zárja a *Peniculus* nyelvhasználatát érintő kritikára írt két és fél oldalnyi ironikus cáfolatát, hogy „sed absit, ut ubi de dogmatum veritate agitur, muscas consector”. Feltűnő azonban, hogy noha csak „legyeket kerget”, Pázmány mintha nem szeretne lemaradni a lutheránusok mögött a klasszikus auktorok citálásában, így a *Prolesió*ban Cicerótól, Apuleiustól és többször Horatiustól is idéz. Hozzájuk képest némi minőségi visszaesést jelent, amikor a jezsuita André des

Musae educasse, Elegantiae suis manibus adornasse videntur; Suada, Gratiae, Lepores certatim corollas nectunt, trophaea erigunt.” Uo., 11.

⁵⁶ „Nos ad has eloquentiae vestrae flammis balbutimus, Musa que pedestri privatis, ac prope socco dignis vocibus lallamus.” Uo.

⁵⁷ Uo., 12. „obscurata diu populo bonus eruet atque / proferet in lucem speciosa vocabula rerum, / quae priscis memorata Catonibus atque Cethegis, / nunc situs informis premit et deserta vetustas” HOR. *Ep.* II, 2, 115–119. Az itt szereplő magyar idézet Muraközy Gyula fordítása, ld.: Quintus HORATIUS FLACCUS, *Opera omnia: Összes versei*, szerk. BORZSÁK István és DEVECSERI Gábor, Kétnyelvű Klasszikusok (Budapest: Corvina Kiadó, 1961), 569.

⁵⁸ „Nam nec ulla in Peniculo vocula, quam Latinae aures ignorent, optimisque Latii sermonis Magistris acceptum non feramus [...]” *Logi alogi*, 12.

⁵⁹ „Nam si grata est vulgari, ac plebeja veste ornata veritas; gratior erit, si nec indecora, nec quotidiana fulgeat purpura.” Uo.

⁶⁰ Uo. „Denique non omnes eadem mirantur amantque.” HOR. *Ep.* II, 2, 58.

⁶¹ „Vos sermonum ac rerum pariter Aegisthi, qui et purum Religionis liquorem, novitatis vestrae olenti faeces corrupistis, et Pannoniam Latii sermonis barbarie commaculastis: si dictionis nostrae vetustatem, quam alibi miramini, arrodistis; nihil moramur.” *Logi alogi*, 12.

⁶² Uo., 13. „Inter Christianos, verborum vitia non solere reprehendi, apud quos Soloecismus est magnus et vitium, turpe quid, vel narrare, vel facere, peccata enim putent, non verba.” HIERONYMUS, *Apologia adversus libros Rufini*, 3, 26; UÖ, *Adversus Helvidium*, 16.

Freux (Frusius, 1515–1566) egyik alpári epigrammáját citálja a *Peniculus* durva hangnemeire vonatkozó kritikákra felelve.⁶³

Összefoglalásul elmondható, hogy Pázmány *Peniculus papporum* című vitairata a maga sajátos, a kor nyelvi-retorikai standardjához képest deviáns latin szókincsével, túlretorizáltságával az aktuális egyházpolitikai kérdésekről szóló vitákon túl egy kisebb retorikai pengeváltást is generált a zsolnai zsinathoz kapcsolódó hitvitabokor keretében. Kérdésként merülhet fel, hogy Pázmány mennyire gondolta komolyan a *Peniculus*ban, majd a *Logi alogi*ban megválasztott nyelvi stílust. A két mű szokatlan szóhasználata pusztán retorikai erőfitogtatás, vagy egy „agón” is, amelynek kitalálója játékos örömet lelt abban, hogy minél ritkább és nehezebben értelmezhető szavak, kifejezések terén kezdeményezzen versenyt az evangélikusokkal? Erre a választ nem tudjuk, amit viszont biztosan állíthatunk, hogy a *Peniculus*ból és a *Logi alogi*ból fentebb bemutatott példák kellőképpen bizonyítják Ambrosovszky Mihály bevezetőben idézett megállapításának helytálló voltát: nem egy, de mindjárt több szótár is szükséges Pázmány ezen két művének lefordításához, és a helyes interpretáció olykor még némi képzelőerőt is igényel.

⁶³ Uo., 16. „Dum stomachans loqueris, merda est tibi semper in ore. / Merda sit ac utinam semper in ore tuo/ Os ea si loquitur, quibus et cor abundat, / (ut author certus ait) cor erit quanta latrina tuum?” Az első kiadás: André DES FREUX, *Epigrammata in Haereticos* (Köln: Godefridus Kempensis, 1582).

Auctor eius ignotus est

Egy 18. század eleji jezsuita vitairat keletkezési körülményeiről

1721 tavaszán, Nagyszombatban, Erdődy Gábor Antal egri püspök finanszírozásával, *Opusculum Theologicum* címmel¹ jelent meg az a latin nyelvű, protestánsellenes vitairat, amelyet a benne foglaltak miatt a Habsburg-udvar betiltatott. Szerzőjének kiléte máig ismeretlen, azonban a kutatás több lehetséges személyt is felvetett korábban: Timon Sámuel jezsuita történészt, Szerdahelyi Gábor jezsuita teológust, több bölcséleti és hitvitázó munka szerzőjét, illetve a kiadás támogatóját, Erdődy püspököt. Jelen tanulmányban a vitairat keletkezési körülményeinek ismertetése mellett szeretném körüljárni a szerzőség kérdéskörét is, megvizsgálva azt is, hogy vannak-e a birtokunkban olyan források, esetleg kontrollszövegek, amelyek segítségével tisztázni lehetne ezt a kérdést.

A szatmári békét követő évtizedekben ismét felszínre kerültek a 17. században is éles vitákat kiváltó vallási kérdések. Az 1712–1715 közt lefolyt országgyűlésen a katolikusok ugyanis csak az 1681-es törvényt ismerték el, véleményük szerint ez volt az utolsó rendelkezés, amelyet alkotmányos országgyűlés fogadott el. A protestáns tábor viszont ragaszkodott a Rákóczi-szabadságharc alatt kivívott vallási engedményekhez, ezért mindkét fél az uralkodóhoz fordult. III. Károly a katolikusoknak kedvezve eltörölte a Rákóczi-szabadságharc idején hozott rendelkezéseket, és megkövetelte a protestánsoktól az 1681-es és 1687-es törvények betartását. Ez utóbbiak a protestánsok vallásgyakorlatát 11 nyugati és északi vármegyében az ún. artikuláris helyekre korlátozták, valamint a földesúri kegyúri jogtól tették függővé a nem katolikusok vallásgyakorlatát, továbbá a töröktől visszahódított területeken nem ismerték el a jogos protestáns vallásgyakorlatot. A protestánsok vallásügyi sérelmeinek megvizsgálására és orvoslására az 1715. évi törvénykönyv 30. cikkelyének értelmében létrehozták a vallásügyi bizottságot. A katolikus és protestáns vallási összetételű, 24 tagot számláló, ún. pesti *commissio* elnöke gróf Koháry István országbíró volt. A testületet először 1720. november 1-jére hívták össze, ám az csak 1721. március 3-án kezdett ülésezni Pesten, amit 1721 augusztusáig folytatott, majd 1722. február 20-án újból összeült. A tagok közti nyílt ellenségeskedés miatt azonban a bizottság munkája nem volt gyümölcsöző.² III. Károly 1722 és 1723 folyamán több olyan rendeletet is kiadott, amely arra kötelezte

¹ *Opusculum Theologicum in quo quaeritur, an et qualiter possit princeps, magistratus, dominus catholicus, in ditione sua retinere haereticos; vel contra, poenis eos, aut exilio ad fidem catholicam amplectendam cogere?* (Tyrnaviae: Typis Academicis per Frid. Gall., 1721).

² BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985), 153.

az egyházi és világi földesurakat, illetve a megyéket, hogy az evangélikusokkal és a reformátusokkal szemben különös óvatossággal járjanak el.³ Joachim Bahlcke német történész szerint – aki a Habsburg Monarchia és a magyar katolikus püspöki kar viszonyát tanulmányozta – ezzel az volt a célja az uralkodónak, hogy a *Pragmatica Sanctio* számára megnyerje a protestánsokat, a másik oldalon viszont a püspökök ügyesen használták ki a rendelkezésükre álló mozgásteret, hiszen jól tudták, hogy támogatásuk nélkül a Habsburg-házi törvény Magyarországon nem volt keresztülvihető, ami Bécs számára is nyilvánvaló volt.⁴

Ebben az időszakban is komoly nemzetközi támogatást élvezett a magyar protestánsok ügye, 1720–1721-ben ugyanis a magyar primás, Keresztély Ágost százsz-zeitzi herceg, aki császári főmegbízottként vett részt a regensburgi birodalmi gyűlésen, komoly nyomás alá került a protestánsok testülete, a *Corpus Evangelicorum* részéről. Ez a testület azonban csak ritkán fordult a császári udvarhoz a magyar protestánsok érdekében. Ezt jóval gyakrabban megtette viszont a vezető protestáns német állam uralkodójának, a porosz királynak a követe. Többnyire nem járt eredménnyel, azonban a porosz külpolitika eredményesen tudta használni a magyar protestánsok ügyét propagandaanyagként.⁵ A bécsi porosz követ, Johann Friedrich von Graeve 1722. szeptember 23-án kelt jelentésében azon a véleményen volt, hogy a magyar országgyűlés tekintélye csorbát szenvedett az elfajult vallási viszályok következtében. A kérdés lekerült a diéta napirendjéről, az 1728–1729. évi diéta után pedig már nem domináltak a vallási viták.⁶ A protestánsok egyházi viszonyait és vallásgyakorlatát 1731-ben a *Carolina Resolutio* kiadásával szabályozta az uralkodó.

Az *Opusculum* a vitairat-irodalom termékei közé sorolható, amely addigra már nagy múltra tekintett vissza. A 16. században Európa-szerte kibontakozó hitvitázó irodalom kérdésfeltevései közé tartozott többek között az ekkléziológia, hagiográfia, mártírológia, a Biblia helyes értelmezése és magyarázata, a papi nőtlenség, mennyire kötelezhető egy katolikus arra, hogy betartsa a más vallásúaknak tett esküjét, szerződését.⁷ A reformáció táborában kialakult felekezeti pluralizmus támadási felületet jelentett a katolikus fél számára, melyet a jezsuita hitvitázók alaposan kiaknáztak.⁸ Szívesen hivatkoztak a lutheránus Konrad Schlüsselburg *Theologia Calvinistarum* című, 1596-ban megjelent művére és egyéb heves polemikus irataira, amelyek a kálvinizmus és az

³ Joachim BAHLCKE, *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia: együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790)* (Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013), 230.

⁴ BAHLCKE, *A magyar püspöki kar...*, 230.

⁵ SZIJÁRTÓ M. István, *A 18. századi Magyarország rendi országgyűlése* (Budapest: Országgház Könyvkiadó, 2016), 103.

⁶ SZIJÁRTÓ M., *A 18. századi Magyarország...*, 103.

⁷ BITSKEY István, *Hitvédelem, retorika, reprezentáció Pázmány Péter életművében* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2015), 7, 39; BITSKEY István, *Virtus és religió* (Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó, 1999), 147.

⁸ BITSKEY, *Hitvédelem, retorika...*, 94.

unitarizmus ellen irányultak.⁹ A protestáns fél viszont a szerzetesrendek sokszínűsége miatt támadta a katolikus tábor. A 16–17. század fordulóján hazánkban fellángolt hitvitákban fontos argumentummá lépett elő a mohácsi tragédia témája (például Pázmány Péter Magyarai István sárvári prédikátorral folytatott vitája¹⁰), valamint kitűnő támadási felületet jelentett a katolikusok számára a felekezeti váltások gyakorisága a protestáns oldalon.¹¹ A hazai hitvitázó irodalom kiemelkedő alakja volt Pázmány Péter esztergomi érsek, aki 1613-ban jelentette meg *Az Isteni igazságra vezérlő kalauz* című, monumentális, több kérdést is felvető, magyar nyelvű szintézisét, ami a későbbiekben hivatkozási alapul szolgált a katolikus fél számára. A Kalauz egy-egy fejezetére Alvinczi Péter, Nagy Benedek, Milotai Nyilas István írt elleniratot.¹²

Kassán 1671-ben jelent meg Bársony György váradi majd egri püspök *Veritas Toti Mundo Declarata* című hírhedt röpirata, amely elvetette a protestáns vallásszabadságot deklaráló bécsi és linzi békéket és az 1525. évi 4. törvénycikkelyt tekintette érvényesnek, ami a protestánsok megégetését írta elő („*Lutherami comburantur*”).¹³ Zoványi Jenő egy kézíratos jegyzete szerint a *Veritast* 1721-ben újra kiadták, még pedig azért, hogy erősítse az ismeretlen szerző által írt *Opusculum Theologicum* hatását, hiszen a két kiadvány hangvétele megegyezett. Azonban a *Veritas* 1721-es kiadását nem találta még meg a kutatás, Esze Tamás irodalomtörténész szerint valószínűleg nem a *Veritas*ról van szó.¹⁴

A 18. század hitvitázói, mint a katolikus Gusztinyi János vagy a református Helmezy István, egyébként a korábban megszokottól eltérő hangnemet ütöttek meg, és a személyes gyűlölködést és gyalázkodást higgadtabb érvelés váltja fel.¹⁵ Az *Opusculum Theologicum* éles, 17. századi hitvitákat idéző protestánsellenes hangvételével kitűnt a 18. század eleji iratok közül.

Az *Opusculum* Erdődy püspök ajánlásával kezdődik, aki kötelességének vélte, hogy nyilvánosságra hozza ezt a művet, amely a pozsonyi tanácskozás napjaiban került a

⁹ BITSKEY István, *Religió, stúdium, irodalom: tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről*, Historia litteraria 30 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2013), 257.

¹⁰ BITSKEY, *Hitvédelem, retorika...*, 25–26; BITSKEY, *Religió, stúdium, irodalom...*, 239–244.

¹¹ BITSKEY István, *Virtus és religió...*, 139.

¹² BITSKEY, *Hitvédelem, retorika...*, 95.

¹³ ESZE Tamás, „Bársony György „Veritas”-a”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75 (1971): 667–693, 667; MIHALIK Béla, „Az 1674-es gályarabper előzményei és a bécsi udvar”, in *Mártírium és emlékezet: protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály és SZÁRAZ Orsolya, 111–120. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015), 113. A *Veritas*ról ld. még: Joachim BAHLCKE, „Veritas toti mundo declarata”: Der publizistische Diskurs um Religionsfreiheit, Verfassungsordnung und Kirchenrecht in Ungarn in letzen Drittell des 17. Jahrhunderts – eine Fallstudie”, in *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung: Koexistenz und Konflikt im Spätmittelalter und Früher Neuzeit: Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag*, Hg. Joachim BAHLCKE, Karen LAMBRECHT und Hans-Christian MANER (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2006), 553–574.

¹⁴ ESZE, „Bársony György...”, 684.

¹⁵ KÖSZEGHY Péter, „Hitvita”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, XIV köt. (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), IV:152–153.

kezébe. Érvelése szerint, mivel a protestánsok nem átalították idézni és „kiforgatni” a Szentírást, valamint az egyházatyák műveit, így a katolikus fél sem hallgathat tovább: „... unius horum opusculum quoddam his ipsis diebus ad meas manus venit; quod Excelsae Commissioni repraesentare, atque, ut pluribus ad manum esse potuit, luci publicae committere, necessarium esse duxi, ut ex illo tum Excelsa Commissio, tum caeteri Domini Catholici perscipue intelligant, quam indebite, imo peccaminose, Theologos nostros, sacros canones, Patres, ac Scripturas sanctas, torqueant, pro suis contra nos querelis muniendis A catholicis; ut jus suum hoc in argumento Domini terrestres Catholici in Ungaria videant non solis Regni hujus Inclyti Articulis, sed etiam Legibus Canonicis, verbo Dei, Sanctorum Patrum doctrina, Ecclesiae Universae per tot saecula testimonio, esse vel maxime roboratum.”¹⁶

Az *Opusculum Theologicum* tíz fejezetből áll. Az ismeretlen szerző azzal a kérdésfeltevéssel indítja munkáját, hogy milyen magatartást kell tanúsítani az eretnekek iránt. Három magatartásformát különböztet meg: *approbare, favere, tolerare*, melyek közül egyiket sem tartja követendőnek.¹⁷ A harmadik fejezetben fejti ki azon álláspontját, miszerint a katolikus fejedelem tiltsa az eretnekek vallásgyakorlatát, és meggyőző érvek helyett, ha kell, akár karddal is írta őket. Három érv szól emellett: aki kardot ragad a tolvajok, gyilkosok ellen, sokkal inkább az eretnekek ellen is tegye ezt; tisztítsa, gyomlálja ki az eretnekséget; ezek az emberek lázadók, veszélyesek a társadalom egységére, békéjére. Ironikusan jegyzi meg, hogy a protestánsok sem kímélik ellenfeleiket, hiszen Kálvin János is kivégeztette a másként gondolkodó Servét Mihályt.¹⁸ A negyedik fejezetben az első érvét fejti ki bővebben, bibliai (főként Szent Pál levelei) és egyházatyáktól (Szent Ágoston, Tertullianus), valamint teológusoktól származó idézetekkel támasztja alá azon nézetét, mely szerint az eretnekség (*haeresis*) már az apostoli időktől fogva a legsúlyosabb büntetést vonta maga után. Az eretnekség bár belülről fakadó bűn, mégis külső megnyilvánulási formái (tanaik hirdetése, kiadványok), amelyeket érzékelünk, mivel Isten és a közösség békéje ellen valók, teljes joggal üldözendők (*iure summo esse propellendam*).¹⁹ Az ötödik fejezetben nyolc protestáns hittételt közöl és cáfol meg ironikus, csipkelődő hangvétellel, melyek a következők: az emberi akarat nem kényszeríthető hit és vallás kérdésében; az emberi akarat szabadsága; hitbeli meggyőződésük miatt a földesurak nem ítélezhetnek felettük; a hit Isten ajándéka; a hit az ember szívében van, amit kard által nem lehet elpusztítani, a lelki orvos (Krisztus) és nem az emberek kötelessége a bűnök kigyomlálása; a hit isteni kegyelemből fakad, nem pedig emberi kényszerből; a fejedelem és a hatalom mindent szabályozhat törvényileg, egyedül vallási kérdésekben ne parancsoljanak; senki sem kényszeríthető a hitre még kánon-

¹⁶ *Opusculum Theologicum...*, Prologus.

¹⁷ *Opusculum Theologicum...*, 2–6.

¹⁸ *Opusculum Theologicum...*, 6–8.

¹⁹ *Opusculum Theologicum...*, 10–12.

jogi magyarázattal sem.²⁰ A hatodik fejezetben kifejti, hogy az eretnekséget üldözni kell, mert a legnagyobb bűn (*sit peccatum contra Spiritum Sanctum, et malorum omnium alpha*) és az egyházatyák is úgy vélik, hogy az eretnekek még a pogányoktól is sokkal rosszabbak.²¹ A hetedik fejezetben kifejti, hogy az eretnekek lázadók, a közösség békéjének felforgatói: milyen nagy békesség honolt Európában Luther és Kálvin fellépése előtt, az egyház a barbár pusztítások ideje alatt sem szenvedett annyit, mint amekkora szenvedést az eretnekek okoznak neki („Quanta in pace Germania, Gallia, Belgium, Anglia, Hungaria, si Turcas hujus hostem excipias, ante Lutherum et Calvinum? [...] A Barbaris et Gentilibus nunquam passa est Christiana Ecclesia tantum, quantum ab haereticis.”)²² A nyolcadik fejezetben a szentírásból vett idézetekkel (például Pentateuchos, Királyok könyve, Korinthusiakhoz írt levél, Máté evangéliuma, Titushoz írt levél, Galatákhöz írt levél, Szent János levelei) erősíti meg az elmondottakat, a kilencedik fejezetben pedig az egyház születésétől kezdve veszi sorra azokat a kánonjogi rendelkezéseket, világi uralkodók által hozott törvényeket (Nagy Konstantin, Theodosius, Valentinus, Justinianus), zsinati határozatokat, amelyek szintén alátámasztják az eretnekek üldözésével kapcsolatos nézeteit, sokat idéz az egyházatyák műveiből is (például Szent Jeromos, Szent Polikárp, Eusebios, Szent Hilárius, Szent Ciprián, Szent Antal, Szent Ágoston, Nagy Szent Gergely).²³ Ebben a fejezetben jól kimutatható az ismeretlen szerző történelmi érdeklődése. Az utolsó fejezetben arról értekezik a szerző, hogy a végtelen kegyelmű Isten megengedi az embernek, hogy vétkezzen, viszont a világi hatalom, mint az egyház karja büntesse meg a bűnösöket. Végezetül kitér arra is, hogy bár igaz, hogy senki sem kényszeríthető arra, hogy higgyen, helyes iránymutatással, tanítással ez mégis elérhető. Aki pedig bűnös tevékenységével megrontja és zavarja a katolikus egyház hívó közösségét, valamint káromolja Krisztus nevét, méltó a halálra.²⁴

Lehetséges szerzők:

A. Erdődy Gábor Antal (1684–1744)

Erdődy Gábor Antal 1715-től közel 30 éven keresztül töltötte be az egri püspöki széket. Egerben folytatta a reprezentatív építkezéseket, amelyet elődje, Telekessy István kezdett el, fejlesztette a város oktatási intézményeit, az egri papi szemináriumban ő hozta létre a kontroverz teológiai tanszéket. Erősen törekedett a régió lakosságának rekatolizációjára, egyházának újjászervezésében a belső reformokkal szemben a külső hódítást, térítést részesítette előnyben. Jelentős magánkönyvtárral rendelkezett, könyvei között az egyházkormányzati, jogi, történelmi és honismereti témájúak voltak túlsúlyban.²⁵

²⁰ *Opusculum Theologicum...*, 21–38.

²¹ *Opusculum Theologicum...*, 41.

²² *Opusculum Theologicum...*, 41, 47.

²³ *Opusculum Theologicum...*, 58–71.

²⁴ *Opusculum Theologicum...*, 73–74, 76, 85, 87.

²⁵ BITSKEY, *Religió, stúdium...*, 114.

Marczali Henrik, Szinnyei József, Kosáry Domokos, Joachim Bahlcke és Bitskey István is Erdődy püspököt nevezik meg az *Opusculum* szerzőjeként.²⁶ Joachim Bahlcke Johann Friedrich von Graeve követjelentéseire alapozza állítását, amelyeket a berlini Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz őriz. Bahlcke emellett a bécsi Staatsarchivban végzett kutatásai alapján ismertette az *Opusculum Theologicum* fogadtatását. A vitairat megjelenése után Bécs reakciója sem váratott sokáig magára, a főkancellár közölte az egri püspökkel, hogy fejtegetései semmi esetre sem találnak helyeslésre, és saját maga érdekében is tartózkodnia kellene a vitairat további terjesztésétől. „A magyarországi és erdélyi protestánsok ellen izgató nyomtatványról” a porosz követ, Johann Friedrich von Graeve 1722. január 14-én jelentett Berlinbe. Azt írta, hogy a püspöki mű királyi parancsra betiltásra került. 1722 márciusában Graeve a porosz királynak már egy, a legnagyobb titokban neki átadott eredeti példányt küldött a püspöki irományból, illetve egy időközben ellene kiadott traktátust. Májusban arról jelentett Graeve, hogy a magyar klérus Erdődy traktátusát „azzal a szándékkal, hogy (nehogy) további elkeseredést és bonyodalmakat okozzon”, átadta a vallásügyi bizottságnak, ott azonban a munkát „állítólag az ügyiratok közül el kellett távolítani”.²⁷ Graeve június elején annak a memoriálénak egy példányát küldte meg, amelyben a protestánsok a vallásügyi bizottságnál tiltakoztak Erdődy Gábor Pozsonyban bemutatott pamfletje ellen, amely nemcsak tarthatatlan támadásokat tartalmazott felekezetük ellen, hanem a nemzetközi jog ellen is vétett (*contra publica gentium iura*). A botrányos írás ugyan Pozsonyban nagy ellenérzést váltott ki, de a memoriálét a közeljövőben fogják a király elé terjeszteni.²⁸ Graeve jelentéséhez a vitairatban feldolgozott teológiai és történeti-jogi érvekről külön véleményt is mellékel, amely szerint két 17. századi katolikus teológus, Ernestus de Eusebiis és Christianus Fidelis radikális nézetei „kerültek felmelegítésre”.²⁹ 1790-ben Ján Molnár evangélikus teológus és publicista megjegyezte, hogy a püspök „dührohamában írta, olyan hevesen kárhoztatja a protestánsokat.” Molnár egyébként arra gyanakodott, hogy Erdődy püspök, aki szemében „hamis apostol”, az irományt egy jezsuitával fogalmaztatta.³⁰

²⁶ MARCZALI Henrik, *Magyarország története a XVIII. században* (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1911), 120; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, hozzáférés: mek.oszk.hu/03600/03630/html; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980), 80. (Ő Erdődyt csak kiadóként nevezi meg); BÄHLCKE, *A magyar püspöki kar...*, 226; BITSKEY, *Religió, stúdium...*, 114.

²⁷ BÄHLCKE, *A magyar püspöki kar...*, 226.

²⁸ BÄHLCKE, *A magyar püspöki kar...*, 227.

²⁹ BÄHLCKE, *A magyar püspöki kar...*, 228.

³⁰ BÄHLCKE, *A magyar püspöki kar...*, 226; MOLNÁR, Ján, *Präliminarien zu einer historisch-kritischen Untersuchung über die Rechte und Freyheiten der protestantischen Kirche in Ungarn. Ein Beytrag zur Erleich-*

B. *Timon Sámuel (1675–1736)*

Jezsuita szerzetes, történetíró, munkásságáról és új típusú forráskritikai szemléletéről³¹ az evangélikus Bél Mátyás is elismerően nyilatkozott, gyakran idézte a *Notitiában* Timon műveit.³² Életéről azonban keveset tudunk. 1693-ban lépett be a jezsuita rendbe, 1696-tól Szokolcán, Eperjesen, Budán és Nagyszombatban retorikát és grammatikát tanított. A kérdéses időszakban, 1719–1724 között Kassán működött, ahol kontroverz teológiát és szentírás-magyarázatot oktatott,³³ és ezekben, a bécsi jezsuita rendtartomány 1736-os *Litterae Annuae*jában található Timon-nekrológ tudósítása szerint, eredményes is volt, ám romló egészségi állapota megakadályozta további terveiben. („Conscientiae casibus, fidei controversiis, Sacrae Scripturae explanandis admoveri meritis fuerit, ipsam quoque Theologiam Theoreticam praelecturus, nisi afflicta valetudo obstitisset.”)³⁴ A szűkszavú nekrológ alapján egyébként elsősorban tudományos munkásságával tűnt ki kortársai közül (*celebre inter scriptores Hungaros nomen*), rendtársai közül pedig végtelen türelmével (*tolerantia plane invicta fuit*).³⁵ Szinnyei József és Carlos Sommervogel Timon neve alatt hozzák az *Opusculumot*.³⁶

C. *Szerdahelyi Gábor (1661–1726)*

Zoványi Jenő református egyháztörténész Szerdahelyi Gábor jezsuita szerzetes, katolikus egyházi író jelölte meg az *Opusculum* szerzőjeként.³⁷ Szerdahelyi 1680-ban lépett be a rendbe, bölcseletet tanult, 1715–1721 között szentírás-tanított Nagyszombatban, ő volt az egyetem kancellárja is, 1722–1726 között a kassai kollégium kancellárja és a jezsuita nyomda prefektusa. Számos latinul írt teológiai műve jelent meg, melyek közül kiemelkedik a Mercurius álnév alatt megjelentetett, Szűz Mária és a szentek tiszteletének kérdéskörét körüljáró ir-

terung der Verhandlungen über kirchliche Gegenstände auf dem nächst künftigen Reichstage in Ungarn, (s. l.: s. t., 1790), 135.

³¹ BENEI Bernadett. „Non tam stylo, quam veritati studuit. Timon Sámuel új szemléletű forráskritikája az *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum* c. munkájában”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor és MOLNÁR Dávid (Szeged: Lazi Könyvkiadó, 2017), 53–60.

³² TÓTH Gergely, „A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből. Bél Mátyás és a *Scriptores Rerum Hungaricarum*”, *Történelmi Szemle* 55, 4. sz. (2013): 593–617, 608.

³³ Életrajzi adatait ld. LUKÁCS Ladislaus SI, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773)* (Romae: Institutum Historicum S.I., 1988), III:1715.

³⁴ *Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1736*, 110. (Österreichisches Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken) Cod. 12242.

³⁵ *Litterae Annuae ... 1736...*, 110.

³⁶ SZINNYEI, *Magyar írók élete...*; CARLOS SOMMERVOGEL SI, *Bibliothèque de la compagnie de Jésus*, I–X. köt. (Bruxelles-Paris: Oscar Schepens-Alphonse Picard: 1893), VIII:27–29.

³⁷ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (Budapest: A Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 597.

ta.³⁸ Az 1726-os *Litterae Annuae*ban szereplő nekrológja szerint is szenvedélyes, vitázó alkat volt.³⁹

1722-ben *Religio salvifica, cum demonstratione turpissimorum errorum* címmel Csécsi (Tsétsi) János sárospataki rektor 1720-ban megjelentetett prédikációjára írt választatot.⁴⁰ Az *Opusculum*hoz való időbeli közelsége miatt ezt az írást tartottam alkalmasnak arra, hogy összehasonlítsam az *Opusculum*mal. A szenvedélyes, polemikus hangvétel, az ellenfél becsmérése, nevetségessé tétele mindkét iratra jellemző. Mindkét szerzőnél megfigyelhető a történeti érdeklődés: az *Opusculum* szerzője az ókeresztény idők-től kezdve részletezi, hogy kik és milyen rendelkezéseket hoztak az eretnekek ellen, míg Szerdahelyi arról ír, hogy az egyes európai államok mikor váltak katolikussá, hol, miként alakult azóta a vallás ügye. Mindkét szerzőnél megfigyelhető a jogi érdeklődés is: az *Opusculum*ban többször szerepelnek hivatkozások zsinati határozatokra, kánonjogi tételekre, Szerdahelyi Gábor pedig az 1523-as és a hírhedt 1525-ös, lutheránusok elleni törvénycikkeket idézi. Rengeteget idéznek az egyházatyáktól, főleg Szent Ágoston írásaiból, a bibliából, ám míg az *Opusculum* szerzője teljes mondatokat idéz a szentírásból, Szerdahelyi csak a helyet közli, vagy az idézet első két szavát adja meg. Az ellenfelek citálásában is némi eltérést figyelhetünk meg: az *Opusculum* szerzője kevesebb tiszteletet mutat Luther és Kálvin művei iránt, nem is idézi őket, csak fiktív ellenfele „szájába adja” ezek főbb tételeit, Pázmány *Keresztényi felelet* (1607) című vitairatához hasonlóan⁴¹ pókhálóhoz hasonlítja a protestáns teológusok írásait, amelyek említésre sem érdemek. („Sed his nos aranearum telis nihil innitimur.”)⁴² Szerdahelyi azonban pontos megjelöléssel citálja őket. Szembeötlő különbség, hogy Szerdahelyi a protestáns felekezetekre a *secta* kifejezést használta, az *Opusculum* szerzője azonban egyszer sem élt ezzel a megoldással. Szerdahelyi írására jellemző inkább a görög eredetű kifejezések használata (ὁμοούσιον, ὁμοιούσιος, ἀδιάφορα).

³⁸ Életrajzi adatait ld. LUKÁCS, *Catalogus generalis...*, III:1660.

³⁹ *Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1726*, 66–67. (Österreichisches Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken) Cod. 12264: „Quamquam autem ob doctrina soliditatem omnium, etiam Illustrium personarum veneratione coleretur, ac frequenter gratissimis in negotiis, ac implesis causis ab iisdem sententiam rogaretur, sibi tamen adeo exiguus et modicus fuit, ut nulli se ne conferre quidem auderet. Modus ipse agendi, incedendi, loquendique, quodam sui abiiciendi studio condiebatur, praeveniebat usitatae humanitatis officio alios, eaque affabilitate egit cum minimis, ut ignaro videri posset aequalis, nunquam sustinens, ut eum nostrorum quospiam aperto capita alloqueretur. Si alicuius egeret opera, verbis rogabat humillimis: re potitus, tantas erat in referendis gratiis, ut immodicus interdum videri posset.”

⁴⁰ Gabriel SZERDAHELYI, *Religio salvifica, cum demonstratione turpissimorum errorum a Joanne Tsseti calvinista, Scholarum Patakini professore... anno 1720 edita* (Cassovia: Typ. Academicis, per Joan. Henr. Frauenheim, 1722).

⁴¹ BITSKEY István, *Eszmék, művek, hagyományok: tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalmáról* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996), 177.

⁴² *Opusculum Theologicum...*, 8.

A vitairat utóélete, összegzés

Az *Opusculum Theologicum* agresszív, vitakozó hangnemével párhuzamba állítható Padányi Bíró Márton veszprémi püspök 1750-ben megjelent *Enchiridion de fide* című vitairata,⁴³ amelyet durva kijelentései miatt a Habsburg kormányzat szintén betiltott. Padányi 1721-ben 28 éves volt, a nagyszombati akadémia növendéke, ahol bölceletet és teológiát tanult, nem elképzelhetetlen, hogy magától Szerdahelyi Gábortól. Damiani János váci főesperes a *Veritashoz* és az *Opusculumhoz* hasonló nézeteket képviselt 1763-ban megjelent *Iusta religionis coactio* című könyvében.⁴⁴ Damiani művét a Habsburg kormányzat szintén elkoboztatta.

Katona István történetíró-kanonok *Historia critica regum Hungariae* című munkájában sem Timon Sámuel sem pedig Szerdahelyi Gábor neve alatt nem hozza az *Opusculumot*, sőt nem is említi a vitairatot az 1721. év leírásában sem.⁴⁵ Úgy vélem, a *Religio salvifica* elemzése alapján nem állítható teljes bizonyossággal, hogy Szerdahelyi Gábor lenne az *Opusculum* szerzője, bár kétségtelen, hogy a 18. század elejének egyik jelentős hitvitázó alakja volt. Timon Sámuel szerzőségére sem találtam annál számottevőbb bizonyítékot, mint hogy a protestánsokról ezt írta az *Epitome*ban az 1524-es évnél: „In Transilvania serpit haeresis Lutherana.”⁴⁶ Erdődy Gábor Antal szerzősége mellett elég nyomós érvet szolgáltatnak Johann Friedrich von Graeve követjelentései, amelyekből kiderül, hogy a kortársak is az egri püspököt tartották az *Opusculum* szerzőjének. Érdekes azonban Ján Molnár közel 70 évvel későbbi véleménye, aki egy Erdődy által megbízott jezsuitát sejt a vitairat mögött. A fentiekből jól látszik tehát, hogy ha nem is maga Erdődy Gábor fogalmazta meg az *Opusculumot*, nagy valószínűséggel köthetjük az iratot az egri püspök köréhez. A 18. század első felében keletkezett vitairatok hangvétele, lehet, hogy nem volt annyira személyeskedő, mint a 17. században megjelent iratoké, stílusuk, túlzó, halállal fenyegető protestánsellenes kirohanásuk azonban egyáltalán nem maradt el a korábbi iratokhoz képest.

⁴³ Martinus PADÁNYI BÍRÓ, *Enchiridion de fide, haeresiarchia, ac eorum asseclis ... Diotrephi, seu acatholicis in Hungaria commorantibus* (Iaurini: Typis Gregorii Joannis Streibig, 1750).

⁴⁴ Johannes DAMIANI, *Iusta religionis coactio seu apodixis: quod reges, principes magistratus, et dynastae romano-catholici, possunt cogere acatholicos ad amplexendam catholicam fidem* (Budae: 1763).

⁴⁵ Stephanus KATONA, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriae, ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*, Tom. XIX. (1711–1740) (Budae: Typis et sumptibus Regiae Universitatis Pestanae, 1806), 889–890, 893–894, 422–428.

⁴⁶ Samuel TIMON, *Epitome Chronologica Rerum Hungaricarum a Nativitate Divi Stephani Primi Regis Apostolici. Iam prius usqua ad Annum MDLXXVI. producta* (Cassoviae: Typis Academicis Soc. Jesu, per Joan. Henric. Frauenheim, 1736), 107.

*Katolikus megújulás és antikvarianizmus**Hidi Gergely Celebriorum Hungariae Urbium... (1701) című munkája*

A 17. század végén felerősödő katolikus restauráció hatására kezdődött meg a tudományos igényű történetírás Magyarországon a jezsuita rend vezetésével. Ennek egyik első képviselője Hidi Gergely, akinek *Celebriorum Hungariae Urbium Celebriora...*¹ című művével indult meg hazánkban a rend földrajzi és történeti munkássága: a kevésbé ismert opusban Hidi tizennégy pannóniai város eredetéről és történetéről írt. Műve annak a jezsuita „kulturális térfoglalásnak” a szerves része, amely a történelmi múlt feltárásával, a török kiűzése után felszabadult területek újbóli felfedezésével válasz volt a protestantizmus terjedésére, vagyis egyfajta eszközként szolgált a protestánsok legyőzésére – történeti érvekkel. A mű folytatását Timon Sámuel írta meg a *Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum topographiában*,² majd Hidi és Timon munkáját egyben, kibővítve újra kiadta Szerdahelyi Gábor, elsőként 1722-ben.³ A következőkben Hidi ezen művét vizsgálom: hová helyezhetjük a magyar történetírásban, azon belül is elsősorban a régiségügyi munkák között; milyen szempontok alapján mutatta be az egyes ókori városokat, és ezen megállapításait miként állítja a rekatolizációs törekvések szolgálatába.

Hidi Gergely életéről keveset lehet tudni.⁴ Szatmárban született 1674-ben; Loebenben és Bécsben tanult, majd ezt követően Nagyszombatban és Kassán tanított. Teológiai tanulmányait 1700-ban Nagyszombatban kezdte, majd 1702-től Bécsben fejezte be, ahol 1703-ban a jezsuita rend tagjaként szentelték pappá. 1705-ben halt meg pestisben Nagyszombatban. Három műve jelent meg, ezek közül kettő kegyességi, illetve

¹ *Celebriorum Hungariae Urbium Celebriora. Historico-Geographice Descripta et comprehensa, Pars prima. Pannoniam Veteram complexa* (Tyrnaviae: Typis Academicis, 1701). (Mostantól *Celebriora...*)

² TIMON, Samuel, *Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum topographia. Pars secunda. Pannoniam Novam complexa* (Tyrnaviae: Typis Academicis, 1702).

³ SZERDAHELYI, Gabriel, *Bipartita celebriorum Hungariae urbium & oppidorum chorographia* (Cassoviae: Typis Academicis, 1722).

⁴ Hidi Gergely életrajzához és szerzőségéhez ld. „*Hidius Gregorius ... scripsit, ediditque Libellum de celebrioribus Pannoniae urbibus Tyrnaviae 1701...*”, in HORÁNYI, Alexius, *Memoria Hungarorum et Provincialium Scriptis Editis Notorum, quam excitat. Pars II.* (Viennae: Impensis Antonii Loewii, 1776), 113–114; „*Georgius Hidi ... edidit ...Celebriorum Hungariae Urbium Celebriora. Tirn. 1701.1702.*”, in FEJÉR, Georgius, *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae Archi-episcopalis...* (Budae: Typis Regiae Universitatis, 1835), 30.

teológiai témájú: az 1698-ban megjelent *Paraclitus afflictorum*⁵ és az 1699-ben kiadott *Philosophi Christiani effigies*.⁶ 1701-ben adta ki a jelen tanulmányban tárgyalt *Celebriorum Hungariae Urbium Celebriora* című régiség-tani munkáját Nagyszombatban, Hörmann János András nyomdász betűivel, a címlap-előzőeken Hans Frank von Landgraff metszetével.⁷

A *Celebriora* két részre osztható: egy rövid, ám annál hangsúlyosabb bevezetőre, majd a városok leírására. Az Erdődy Gábornak – későbbi egri püspöknek – ajánlott munka minden sora kitűnő példája a jezsuita rend rekatolizációs törekvéseinek: a műben a dicső múlttal áll szemben a jelen, melyben a háborúk mellett még a vallási megosztottság is tovább pusztítja az országot. Már a fejezetcím is árulkodó: *Rudera Hungariae celebria. Hoc est: urbium aliquando celebrium, hodie de nomine solo notarum, rudis adumbratio et earum memorialia* – vagyis az egykor hatalmas városoknak mára már csak a romjai maradtak, vagy – ahogy látni fogjuk – már azok sem. Ezeket a városokat egy Ovidius idézettel Trójához hasonlítja (*iam seges est, ubi Troia fuit*),⁸ majd pontokba szedve foglalja össze a pusztulás okait.

Első magyarázata a *translatio imperii* teóriája: mint írja, a történelem folyamán megfigyelhető egy bizonyos körforgás, amely előbb-utóbb minden nagy birodalmat elér, és meghatározott idő múlva biztos hanyatlás kezdődik.⁹ Magyarország elhagyatottságának következő oka az állandó viszály és háborúskodás, mely már több mint egy évezrede folyamatosan pusztítja az országot.¹⁰ Végül az ősök tunyasága, a nép viszálykodása, a szétdarabolt országot előzőnlő mindenféle népek:¹¹ ezek mind pusztulásba döntik az országot – sorolja Hidi. Azért pusztult el minden, mert az ország szinte folyamatosan hadszíntér volt, a régi dicsőségnek vége, és ennek okai a belső viszálykodás és a vallási megosztottság. Emiatt a nemzet sorsa pedig végleg Mohácsnál pecsételődött meg. *Quis miretur?* – teszi fel a kérdést –, hogy az egykor virágzó városoknak már csak

⁵ *Paraclitus Afflictorum Spiritus Hoc est: Solationum fontes, Poëticae venae beneficio reperti, & per epistolas miserorum status & conditionis omnis Consolatorias in communem usum derivati...* (Leutschoviae, 1688).

⁶ *Philosophi Christiani effigies, e duplici prototypo symbolico et personali in purpuratis saeculi nostri et patriae philosophis expressa, nunc variis eloquentiae coloribus adumbrata* (Leutschoviae, 1699).

⁷ Az allegorikus metszet a címlap előtt Erdődy Gábort ábrázolja Iustitia és Szent István, Szent Imre, Szent Gellért, Szent László, Szent Adalbert, valamint Szent Lajos társaságában.

⁸ Ovidius, *Heroides* I, 53., az idézetet Hidi különösen találónak gondolhatta, ugyanis a szójáték még egyszer megjelenik Segesta leírásánál: „*Segesta olim, quae modo deperdita ultima terminatione seges est et campus segete florens*” HIDI, *Celebriora...*, 25.

⁹ „*Sive haec fatalis ille sit, quemadmodum rerum creaturarum omnium, sic et urbium provinciarumque necessitas, ut universali subjectae vicissitudini, expleta definitorum sibi annorum periodo, fluere et retro sublapsae referri incipiant, quod in quatuor praecipuis orbis monarchiis viri sapientes observarunt.*” HIDI, *Celebriora...*, 1.

¹⁰ „*...sive hic peracerbus ille belli fructus est, cujus jam inde ab annis mille ducentis et amplius (hoc est a primo Hunnorum in Pannonias ingressu, qui fuit tertio post Christum exoriente saeculo) quasi continuum effecta theatrum est Hungaria...*” HIDI, *Celebriora...*, 1.

¹¹ „*seu denique ignaviae antecessorum nostrorum, civilibus discordiis, et supinae cuidam negligentiae, aut sectarum regnum omne pervertentium colluviei, quae Hungariam saeculis superioribus inundavit...*” HIDI, *Celebriora...*, 1–2.

a romjai maradtak, soknak pedig még az sem, csupán az elbeszélésekből tudjuk, hogy léteztek, éppen ezért nem is tud róluk elmondani minden részletet.

A humanisták alkalmazták először a varrói hagyományt követve az ún. ötlépcsős osztályozást:¹² ennek során külön tárgyalták a régiségek, a vallás, a közigazgatás, a hadászat és a magánélet témáját. Ezek később minden régiségtani munka alappillérei lettek, és a bevezetőből láthatjuk, hogy Hidi jól ismerte ezek felépítését: „... *de urbibus Hungariae, earum initiis, conditoribus, templis, ritibus, magistratibus, familiis illustribus, opibus, admirandis, bellis, reliquisque memorabilibus narrationem afferre non liceat.*”¹³ Elmondja tehát, hogy művében nem térhet ki mindezekre, csupán azokat a dolgokat ismerteti majd, melyek túléltek a folytonos háborúkat, illetve a történetírók leírásaiban fennmaradtak. Célja, hogy bemutassa a városok ó- és újkori helyrajzát, történetét és az ott történt nevezetes eseményeket.

Ezzel az erős felütéssel indul a mű, amely az egyik első kísérlet az ország történetének és földrajzának a feltárására jezsuita részről. Ilyen irányú törekvések már a 15. század végétől megjelentek:¹⁴ kezdetben a humanista szerzők forrásértékű leírásai, az országismertetések, a földrajzi jellegű összefoglalások, majd a 16. századtól az egyre gyarapodó számú útleírások, hon- és államismereti munkák tartoznak ide. Ezek az ország tájairól, azok természeti kincseiről, ritkaságairól, az egyes városokról, vármegyékről és jeles eseményeikről, épületeikről szólnak. Tehát e műfaj gyökereit a humanista szerzők műveiben kell keresnünk: a reneszánsz korának történetíróinál láthatjuk először, hogy mintegy bevezetésként beillesztették a történeti művekbe az ország földrajzi ismertetését is, természetesen felvonultatva az antik auktorok műveinek vonatkozó részeit is. Ennek kettős célja volt:¹⁵ egyrészt megmutathatták az ország értékeit, történeti gazdagságát, másrészt ezzel klasszikus műveltségüket is bizonyították.

A török kiűzése után a visszafoglalt területek alapos megismerésére mind a központi kormányzatnak, mind a földbirtokosoknak is nagy szüksége volt. Az újbóli berendezkedéshez meg kellett ismerni a területek földrajzi adottságait és jellemzőit – például a népességet vagy a topográfiai adatokat –, így a bécsi udvar megbízta Kollonich Lipót bíborost (1631–1707) a magyar közigazgatási reformok kidolgozásával, aki 1688–1689-ben tervezetet készített a felszabadított területek berendezésére (*Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn*). Kollonich tudta, hogy a katolicizmus újbóli megerősítésének kiváló módja, ha a birtokigazolásokkal az egyházmegyéket kedvező helyzet-

¹² Az angol szakirodalomban „fivefold classification”. Jan PAPPY, „An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius: Humanist Education, and the Visualisation of Ancient Rome”, *The Sixteenth Century Journal* 35 (2004): 100.

¹³ HIDI, *Celebriora...*, 3.

¹⁴ A honismereti munkákról és országismertetésekről bővebben ld. BAK Borbála, „Országismertetések”, in *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, I–XIV (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), VIII:344.

¹⁵ BAK B., „Országismertetések”, 344.

be hozza.¹⁶ Ehhez hatalmas történeti forrásgyűjtő munkát kellett végezni, amelyre megfelelő számban és felkészültségben az országban egyedül a jezsuiták álltak rendelkezésre.¹⁷ Az adatgyűjtés és forráskutatás már a 17. század végén megindult,¹⁸ minden bizonnyal nagyszombati központtal.¹⁹ Ez a törekvés segítette a rendet abban, hogy az összegyűjtött dokumentumokat történeti monográfiák és tanulmányok megírására használják,²⁰ ezenfelül jól illett azon fáradozásukhoz is, hogy történeti érvek segítségével vegyék fel a harcot a protestantizmus ellen. Ez – ahogy már említettem – jól megfigyelhető Hidi munkájában is.

A *Celebriora* azonban mindemellett egy hamisítatlan antikvárius mű is, mely teljes mértékben magán viseli a régiségtan műfaji jellegzetességeit. Nyugat-Európában szintén a humanizmussal együtt született meg a régiségtan tudománya,²¹ amely több segédtudományt – régészetet, epigráfiát, vallástörténetet és numizmatikát – is magában foglalt, és igen hamar, már a 15. század végén megjelent hazánkban is.²² Tudjuk, hogy már Mátyás korától gyűjtötték és lejegyezték a feliratokat, valamint az addig mindössze praktikus hasznosított kövek (a sírköveket építkezésekhez, a szarkofágokat például ivóutakként használták) műtárgyakká váltak, melyeket gyűjteni kezdtek. Ezek közül egyet emelnék ki, az első, már tisztán antikváriusnak tekinthető magyar munkát – Szamosközy István *Analecta lapidum* című művét,²³ mely 1593-ban látott napvilágot: a munka, amelyben a daciai feliratos emlékeket dolgozta fel, a maga nemében egyedülálló volt, és sokáig nem is akadt méltó követője. Ilyen előzmények után jelent meg 1701-ben Hidi Gergely munkája, amely – ahogy látni fogjuk – egyfajta átmenetet képez a humanista és a valódi régiségtani művek között.

¹⁶ SZELESTEI N. László, „A jezsuiták forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon”, *Magyar Könyvszemle* 103, 3. sz. (1987): 163.

¹⁷ SZELESTEI N. L., „A jezsuiták forrásgyűjtésének...”; A 18. századi történetírás jezsuita vonatkozásairól és a forrásgyűjtő módszerekről újabban ld. még: ERŐS Vilmos, „A XVI–XVIII. századi történetírás (II.)”, *Világosság* 50 (2009 ősz): 127–137; SOÓS István, „Történetírás a 18. századi Magyarországon”, in *Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely (Budapest: MTA BTK TTI, 2014), 227–252.

¹⁸ SOÓS I., „Történetírás...”, 232.

¹⁹ HÓMAN Bálint, *Történet-írás és forráskritika* (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938), 353–380.

²⁰ SOÓS I., „Történetírás...”, 235.

²¹ A nyugat-európai antikvarianizmusról bővebben ld. Peter N. MILLER, „Major Trends in European Antiquarianism, Petrarch to Peiresc”, in *The Oxford History of Historical Writing, 1400–1800*, vol. 3, ed. Daniel WOOLF (Oxford: Oxford University Press, 2012), 244–260 és J. PAPPY, „An Antiquarian Scholar...”, 97–131.

²² Az első gyűjteményekről ld. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „A római fölíratok gyűjtői Pannoniában”, in *Nympha super ripam Danubii. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, szerk. JANKOVITS László, Humanizmus és reformáció 28 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 56–66.

²³ ZAMOSIUS, Stephanus, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum* (Patavii: Apud Laurentium Pasquatum, 1593).

A műben tizennégy római város leírása található. Hat nagyobb város mellett (Savaria, Sirmium, Brigetio, Carnuntum, Segesta, Mursia) a nagyobb részük kevésbé ismert: Potentiana, Limusa, Teutoburgum, Mogentiana, Sala, Bononia, Anamantia és Mons Claudius szerepel még a műben. Miért választotta Hidi ezek a városokat, amikor könnyen találhatott volna ezeknél jóval híresebbeket is? A kérdés megválaszolásához érdemes megnézni, hogyan épül fel egy-egy ismertető. Elsőként mindig az antik auktorok leírásait sorakoztatja fel, melyekkel az adott város ókori történetét írja le, az ott történt nevezetes eseményekkel (*memorabilia*). Itt kerít sort a város híres szülötteinek említésére, majd a fekvéséről, illetve a lakosságról beszél. Ezt követően írja le középkori és kora újkori történetét, egészen saját koráig: történelmi adatai nagyrészt helytállóak, a tizennégy városból tízet pedig helyesen azonosít. Forrásai között az antik auktorokon kívül megtaláljuk a krónikákat (például Kézait és Thuróczyt is), Laziust, Cluveriust, Baudrand-t, használja Cesare Baroniót, és fontos forrása az *Acta Sanctorum* is. Istvánffy, Bonfini, Oláh Miklós, Révay Péter *Commentarius*a, Zsámboki és még hosszan sorolhatnánk. Forrásfelhasználása tehát igen széles körű.

Két ismertető kivételével egy közös van a tizennégy városban: mindegyikben már az ókortól kezdve erős volt a keresztény jelenlét, amelyre minden egyes leírásnál külön ki is tér. Az ismertetőkből igen hangsúlyos szerepet kapnak ezek a vonatkozások: a szentek és vértanúk szinte minden városnál megjelennek²⁴ (például Szent Márton, Szent Kvirin vagy a sirmiumi mártírok); fő szereplői a *Milites Christiani*, általában a mohácsi hősökhez hasonlítva,²⁵ a törököket legyőző hadvezéreknél pedig mindig kiemeli, hogy ősi magyar keresztény családból származnak.²⁶

A tizennégy városleírás közül kettő olyat találunk, amely nem illik a fentebb részletezett ismertetőkhöz. Amint már említettem, Hidi műve átmenetet képez a humanista és az ún. kritikai történetírás, vagyis a mai értelemben vett történettudomány között: ezt mutatja a második város, *Potentiana* ismertetője is,²⁷ amely kizárólag a krónikák hagyományára épül. Leírja, hogy a külföldi kútfők nem is említik a nevét (egyedül az *Itinerarium Antonini*), ellenben a hazai szerzők közül szinte mindenki (először Kézainál jelenik meg): a krónikák szerint itt zajlott egy véres ütközet a rómaiak és a hunok között, melynek eredményeképpen a hunok – legyőzvé Detrik és Macrinus római hadvezéreket – hatalmas véráldozat árán meghódították Pannóniát, majd ezt követően megválasztották vezérüknek az *immortalis, patria phrasi Halbatlan* Attilát. Ez a város tehát

²⁴ Vö. például HIDI, *Celebriona...*, 9. (Sirmium), 23–24. (Savaria), 29. (Mursia).

²⁵ Vö. például HIDI, *Celebriona...*, 18: „*Milites Christiani cum frustra diu ad praelium ineundum in apricos et patentiores campos pellicere hostem studuissent felici stratagemate, remenso flumine Mohacziuum se se recipere velle profugi simulant.*”

²⁶ Vö. például HIDI, *Celebriona...*, 18: „*Victoriae nostrae praeludens S.R.I. Comes Jacobus de Leslie Generalis Campi Mareschallus (et ipse Hungarica oriundus e stirpe antiquissima, per primum Dynastam Bertholdum unum ex eorum numero Magnatum, qui cum Regina Hungariae Margarita primum in Angliam, tum in Scotiam transiere anno 1067.*”

²⁷ HIDI, *Celebriona...*, 13–15.

a magyarok őseinek Pannóniába jövetele miatt kerülhetett a műbe. A másik ilyen az utolsó leírás, amely *Mons Claudius*ról szól.²⁸ Ez a hosszú ismertető mindössze néhány sorban emlékezik meg a helység római múltjáról: a műbe azért került bele, mert a római város helyén Monoszló van, és innen származik Hidi mecénásának, Erdődy Gábornak a családja. Ez a rész tehát leginkább csak a család történetét beszéli el.

E két kivételtől eltekintve azonban a mű kitűnő példája a korban egyre szaporodó antikvárius műveknek. Ezek egyik fő jellemzője, hogy az irodalmi források mellett már többek között a régészeti leleteket – főként a tárgyi emlékeket és a feliratokat – is forrásként használják. Hidi is több feliratot közöl a műben: az elsőt mindjárt Syrmium leírásánál. A történeti részben említi a város híres szülőtte, Probus császár megölését, és itt írja le az állítólagos sírfeliratát is. A császár életének bemutatásához Flavius Vopiscus életrajzát is használta, és ott szerepel elsőként a következő szöveg, mint Probus sírfelirata:²⁹ „*Hic Probus imperator et vere probus situs est, victor omnium gentium barbararum, victor etiam tyrannorum.*” A felirat – amennyiben létezett egyáltalán – nem maradt fent Vopiscus közlésén kívül, így érdekes az a tény, hogy Hidi először a kizárólag feloldottan ismert felirat „betűhű” leírását közli, csak azután az átírást.³⁰ Mivel nem jelzi, hogy egy forrásától vette volna át (ahogy ezt más esetben megteszi), ezért valószínűleg ő maga írta át, mert így hitelesebbnek gondolta a közlést.

Hidi a *Celebriorában* összesen tíz feliratot közöl, melyek közül az előbb említett sírfeliraton és egy töredéken kívül nyolc biztonsággal beazonosítható.³¹ A feliratoknál mindig átírást is ad, azt pedig többször említi, hogy néhányat nehezen, vagy nem is tudott elolvasni. Ilyen kontextusban beszél például a Brigetio leírásánál található feliratokról, amelyek 1697-ben kerültek elő. Itt elmondja, hogy maga is látta ezeket, de nem tudta elolvasni.³² Átírása többször hibás, néhol teljesen értelmetlen betűcsoportokat találhatunk, például a Savaria leírásában található CON AI XIE betűcsoportot, amely a *coni(ugi) an(norum) LX* (vagyis a „feleségének, aki hatvan évet” ti. élt)³³ szavakat takarja, tehát az egyik leggyakoribb rövidítést téveszti el, amely csak előfordulhat egy feliraton.

²⁸ HIDI, *Celebriora...*, 39–42.

²⁹ FLAVII VOPISCI SYRACUSII, „Probus”, in *Historia Augusta, Volume II: Caracalla. Geta. Opellius Macrinus. Diadumenianus. Elagabalus. Severus Alexander. The Two Maximini. The Three Gordians. Maximus and Balbinus*, trans. David MAGIE, Loeb Classical Library 140 (Cambridge: Harvard University Press, 1924), 380.

³⁰ HIDI, *Celebriora...*, 8.

³¹ HIDI, *Celebriora...*, 13: CIL III, 3567; 16: CIL III, 4309; 20: CIL III, 4567; 23: CIL III, 4191; CIL III, 4166; CIL III, 4178; 29: CIL III, 3307; 34: CIL III, 5343.

³² „... ubi ea nos vidimus, sed summa quamvis ope concinni (ita vetustas litteras omnes deformaverat) sepulchrales inscriptiones legere nequivimus.” HIDI, *Celebriora...*, 16.

³³ CIL III, 4191: L(UCIUS) VAL(ERIVS) L(UCI) FIL(IUS) CL(AUDIA) CENS|ORINUS DEC(URIO) C(OLONIAE) C(LAUDIAE) S(AVARIAE) ITEM | VET(ERANUS) LEG(IONIS) I AD(IUTRICIS) EX B(ENE)F(ICIARIO) CO(N)S(ULARIS) | AN(NORUM) V(IVUS) F(ECIT) S(IBI) ET FLAVIAE INSE|QUENTINAE CONI(UGI) AN(NORUM) LX ET VAL(ERIS) CENSORINIANO AN(NORUM) | FLORENTINO AN(NORUM) VENERIO | AN(NORUM)

A feliratokat legtöbbször arra használja, hogy azokkal a város fontosságát és régiségét támassa alá. Ezt teszi például Mursa leírásánál is, ahol egy Virtus és Honor oltár feliratát közli,³⁴ majd leírja, hogy ez Mursa (Eszék) romjai közül került elő 1570-ben. Erről a feliratról azonban biztosan tudhatjuk, hogy Pécsen találták, és már az 1534-ben, Amantius és Apianus kiadásában megjelent *Inscriptiones sacrosanctae*³⁵ is tartalmazza, melyben tizennégy pannóniai felirat található. Ebben még a tulajdonost, Ernuszt Zsigmond pécsi püspököt is megjelölik. És mivel ő 1505-ben elhunyt, a követ legkésőbb a 16. század elején meg kellett találni.³⁶ Itt akár tévedhetett is a feltárás helyével és időpontjával kapcsolatban, de valószínűbb, hogy ismert egy feliratot, amely beleillett a mondandójába, és jól alá tudta támasztani vele a gondolatmenetét, így felhasználta azt.

Tehát nem mondhatjuk róla, hogy kiváló epigráfus lett volna, azonban ezek a tévedések és elírások bizonyíthatják azt is, hogy ezeket a feliratokat nemcsak átmásolta mástól, hanem valóban látta is őket (egyébként át is emel egyet Laziustól, de ott leírja a forrást).³⁷ Végül pedig még egy példa, amely szépen bizonyítja a munka antikvárius jellegét: Hidi nemcsak feliratokat közöl, hanem az általa látott római romokat és egyéb régészeti leleteket is megemlíti a műben. Az egyik ilyen, a legjobban kifejtett, Savaria leírásában található:³⁸ beszél többek között a híres szürkegránit oszlopokról, melyeket Constantinus császár diadalívének darabjaként azonosít – egyébként tévesen, de hasonlóan kortársaihoz,³⁹ akik Lazius⁴⁰ óta elfogadták ezt az elméletet. Említi emellett Ovidius savariai sírját is, azonban kétségét fejezi ki afelől, hogy ez a sír itt valódi lenne, hiszen – mondja Hidi – már Eusebius is megírta, hogy Ovidius sírja Tomiban található. Ez a részlet egy jó példa arra, hogy már nem fogadja el feltétel nélkül a fennálló hagyományt a savariai Ovidius-sírról és annak nyilvánvaló humanista hamisítvány sírfeliratáról,⁴¹ hanem forráskritikát alkalmaz.

VETERANO AN(NORUM) ET CEN/SORINILLAE AN(NORUM) FILIIS ITEMQ(UE) LIB(ERTIS) LIBERTAB(US) SUIS

³⁴ CIL III, 3307: VIRTUTI | ET / HONORI | L(UCIUS) ULPIUS | MARCELLUS | LEG(ATUS) AUG(USTI) | PR(O) PR(AETORE) | PANNON(IAE) INF(ERIORIS) | V(OTUM) S(OLVIT)

³⁵ APIANUS, Petrus et AMANTIUS, Bartholomaeus, *Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem Romanae sed totius fere orbis* (Ingolstadii: P. Apiani, 1534).

³⁶ RITOÓKNÉ SZALAY Á., „A római föliiratok...”, 66, 71-es lábjegyzet.

³⁷ HIDI, *Celebriora...*, 16.

³⁸ HIDI, *Celebriora...*, 23–24.

³⁹ Vö. például BEL, Matthias, *Notitia Hungariae Novae historico-geographica... Comitatum ineditorum Tomus II. in quo continentur... Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis*, ed. Gregorius TÓTH, *Textum recensuerunt, notisque instruxerunt Bernadett BENEI* [et al.] (Budapestini: MTA TTI – MOL, 2012), 399.

⁴⁰ LAZIUS, Wolfgang, *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim* (Basileae: per Ioannem Oporinum, 1551), 1143.

⁴¹ A legendáról és annak hagyományáról ld. bővebben: TÓTH István, „Savaria legendái. I. rész – Ovidius sírja”, *Vasi Helytörténeti és Honismereti Közlemények* 26, 1. sz. (1999): 47–60.

Mit mondhatunk el összegzőképpen a műről? Amint azt tudjuk, a jezsuiták forrásgyűjtése és az azzal párhuzamosan kialakuló segédtudományok mind fegyverként szolgáltak a reformációs tevékenységekkel szemben, és Hidi munkája is pontosan ennek szellemében született. Célja, hogy a történelmi múlt feltárásával figyelmeztesse kortársait, hogy hova is fajulhat a megosztottság. És amint láthattuk, ehhez bármilyen eszközt felhasznál: a meglévő forrásait például sokszor formálja úgy, hogy azok illeszkedjenek a mondanivalójába. A nagyszombati bölcselettanár műve tehát egyfajta átmenetet képez a humanista történetírás és a valódi kritikai historiográfia között. Hidi ugyan még sokszor fordul a középkori krónikákhoz, de a forrásfelhasználásából már az látszik, hogy azok széles körű bemutatására törekszik, és néhol már ütközteti is őket. A kritikai szemlélet megjelenését mutatják a könyv széljegyzetei is, melyben forrásokat és a szöveghez tartozó magyarázatokat is feltüntet. A mű egy szépen felépített régiség-tani munka, melyben már megjelennek a műfaj jellemzői; az irodalmi forrásokon kívül tárgyi leleteket – főként feliratokat – is felhasznál. Elkészülte is azt mutatja, hogy a 18. század elején ismét elkezdtek érdeklődni a hazánkban található ókori emlékek iránt, majd – amint a század folyamán megfigyelhetjük – a reneszánsz után egy második virágkor köszöntött be a magyar antikvarianizmus történetében.

A KATOLIKUS EGYHÁZ KRITIKÁJA
ÉS ALTERNATÍV ÉLETUTAK

Pápa-apák egy felbomló család élén
A katolikus egyház kritikájának néhány toposza
Itália és Közép-Európa között

A már intézményesült katolikus egyház kritikájának hangadói nagy számban maguk is klerikusok voltak, akik javító szándékkal fogalmaztak meg olykor különösen éles kritikát a pápaság és az egyházi állam intézményei ellen. Ezeket a kritikákat azután a lutheri reformációt követően kialakult új irányzatok képviselői is átvették. A dolgozatban olyan, az egyház és szexualitás tág témakörébe tartozó toposzokról lesz szó, amelyek elég korán ismertek lettek a Magyar Királyság területén is, s amelyeket magyar és közép-európai humanisták egyaránt használtak saját műveikben.²

Atyaság és atyafiság: a klerikusi létforma lehetőségei és korlátai

Mint ismeretes, az egyházi törvény szerint az alsóbb négy papi rend birtokában az azokat viselő személy már élvezte az egyháziak kiváltságait, de ha úgy döntött, később visszatérhetett a világi állapotba, így házasodhatott is.³ Gyakran megtörtént azonban, hiszen egyházi javadalmakat viselni politikai karriert is jelentett, hogy az alsóbb rendeket viselők világiasan éltek, vagy tudatosan gondoskodtak házasságon kívül született, majd később törvényesített utódról, hogy családjuk és vagyonuk fennmaradását biztosítsák. Így tett például az utóbb XIII. Gergely néven pápává választott Ugo Buoncompagni, aki egy szolgálólánnyal nemzette Giacomo nevű fiát.

A kánonjogi rendelkezések szerint egy püspök pápává választása után fehér ruhát köteles hordani, amely szexuális absztinenciájának jelképe, s egyben kifejezi, hogy a felszenteléssel az égi hatalom földi helytartójává váló férfi megtagad minden olyan érzéki kapcsolatot, amelyben korábbi életében esetleg része volt. A cölibátus kánonjogi előírása szerint a Szentatya tehát megfosztatik a dinasztiaépítés lehetőségétől is. A dolgozatban

¹ A szerző a tanulmány elkészítésekor az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa volt, jelenleg az SZTE NKFIH posztdoktori ösztöndíjasa.

² A tanulmány bővebb változata, amely tíz pápa életét tárgyalja más hangsúlyokkal, megjelent angol nyelven: Ágnes MÁTÉ, „Life and Afterlife of Pontifical Indiscretions in the Renaissance”, in *Premodern Rulership and Contemporary Political Power. The King's Body Never Dies*, eds. Karolina MROZIEWICZ and Aleksander SROCZYŃSKI (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017), 193–216.

³ FEDELES Tamás, „Magyar klerikusszentelések Rómában a hitújítás kezdetén”, in *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*, szerk. VARGA Szabolcs és VÉRTESI Lázár, *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII*, 51–104 (Pécs: Pécsi Hittudományi Főiskola, 2017), 53.

tárgyalt egyházfők azonban éppen ezzel ellentétesen cselekedtek, s világi uralkodók módjára megpróbálták hatalmukat dinasztikus házasságokkal erősíteni, illetve a nepotizmust gyakorolva a pápai trónt fiaik vagy unokaöccseik számára biztosítani.

A világi életstílus és részben a nepotizmus a magyarországi (javadalmakat viselő) klérus tagjai között sem volt ismeretlen. Ippolito d'Este esztergomi érsek majd egri püspök két törvénytelen, de apjuk által végrendeletében is elismert gyermekkel bírt: 1520-ban Hippolit és Erzsébet, valamint nagybátyjuk, Alfonso örökölték a püspök tekintélyes vagyonát. Sőt, a források szerint 1504-ben a püspök csaknem rokonságba került a regnáló pápával, ugyanis szó esett arról, hogy esetleg leveti a bíbort és feleségül veszi Felice della Roverét, II. Gyula leányát.⁴ A paraszti sorból esztergomi érsekké lett Szalkai Lászlót is csak 1524-ben szentelték áldozópappá és püspökké, addig világi emberként élt. Kulcsár Péter rejtélyes megfogalmazásában „gáláns kalandjainak történeteinek jót szórakozott a főúri közönség”,⁵ bár, hogy pontosan miféle kalandok lehettek ezek, arra nem találtam forrást. Tomori Pál katonameverből két eltemetett menyasszony után és az országos politikában való mellőzöttségét érezve lett ferences szerzetes 1520-ban. De csak kevés ideig volt nyugalma, mert 1523. február 4-én VI. Adorján pápa helyben hagyta Tomori kalocsai érsekké való kinevezését, és egyúttal engedelmességi fogadalmára hivatkozva meghagyta neki, hogy ezt a méltóságot fogadja el.⁶ A tridenti zsinat papi nőtlenséggel kapcsolatos döntésével egyet nem értő, ám a gondolat szabadságában mélyen hívő Dudith András még püspökségéről is lemondott, hogy feleségül vegye a lengyel Regina Straszównát (1567), s két házasságából összesen öt fia és két felnőtt kort ért leánya született.⁷

Bakócz Tamás esztergomi érsek vagyona pedig egyik unokaöccsén keresztül az Erdődyek szerencsésjét alapozta meg. A családjukról gondoskodó főpapokból tehát hazánkban is találunk eleget. Erdélyi Gabriella tanulmányaiból pedig arról is értesülhetünk, micsoda, családtagjaikkal és familiárisaikkal kibővített háztartásokban éltek a magyarországi alsó papság tagjai, például a plébánosok.⁸

⁴ BEKE Margit, *Esztergomi érsekek 1001–2003* (Budapest: Szent István Társulat, 2003), 225–226. Felice végül 1506. május 24-én Giovanni Giordani Orsinihez, Bracciano urához ment feleségül. Vö. ÉRASME, *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami: recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata. Ordinis primi. Tomus octavus*, éd. Silvana SEIDEL MENCHI, Franz BIERLAIRE et René HOVEN (Leiden–Boston [Mass.]: Brill, 2013), 336. j., 250. A továbbiakban: *ASD I/8*.

⁵ KULCSÁR Péter, *A Jagelló-kor* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981), 60.

⁶ FRAKNÓI Vilmos, *Tomori Pál élete és levelei* (Budapest: Athenaum, 1881), 20.

⁷ 1585. február 7-én Boroszlóából a wittenbergi magyar diákságnak írt levele tanúsága szerint 5 fia és 2 leánya volt életben (1589-ben halt meg). Vö. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: a wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Humanizmus és reformáció 37 (Budapest: Balassi Kiadó, 2017), 63.

⁸ ERDÉLYI Gabriella, „Egyházi társadalom Magyarországon a reformáció korában. Az alsópapság helyzete Magyarországon a reformáció megjelenése idején”, in *Egyházi társadalom...*, szerk. VARGA és VÉRTESI, 35–49, főként 42.

Szent(ségtelen) Atyák: házasságtörők és Babilon

A pápa felszentelésekor mint Krisztusnak, az egyház vőlegényének földi helytartója az egyház vőlegényévé válik. Ezért a pápa és az egyház viszonyát gyakran hasonlították egy házaspárhoz, melyben a pápa a férj, az egyház pedig a neki alárendelt asszony. Ennek a metaforának a szellemében a pápa-apákat gyakran mint házasságtörőket ábrázolták, akik ahelyett, hogy égi jegyesükről gondoskodtak volna, földi rimákkal töltötték idejüket. Giulia Farnesét, VI. Sándor egyik ifjú szeretőjét például rendszeresen mint „Krisztus jegyesét” (*sposa di Cristo*) emlegették a Rómában névtelenül megjelent írásokban.⁹

Francesco Petrarca az avignoni pápaság erkölcsseit kritizálta a *Canzoniere* 136–138. szonettjében, amelyekben Avignont ahhoz a Babilon városához hasonlította, amely az Apokalipszis 17–18. része szerint a „nagy szajha” uralma alatt állott.¹⁰ Petrarca szerint az avignoni palota folyosóin öreg kardinálisok ropták fiatal lányokkal a táncot, a bujaság és a kapzsiság minden formája megtalálható volt ebben az új Babilonban, amelyet a „fájdalom kútfeje, harag szállása, tévelygések iskolája és eretnekek temploma” jelzőkkel illetett a 138. szonettben.¹¹ *Cím nélküli könyve* XVIII. levelét pedig teljes egészében Avignon-Babilon kárhoztatásáról írta Petrarca, amelynek egyetlen bekezdését elég idézni jegyzetben, hogy a humanista verseiben lángoló indulatból ízelítő adjunk prózájában is.¹² A 16. század első évtizedeiben, csaknem százötven évvel azután, hogy a pápaság visszatért Rómába, Petrarca sorai mit sem vesztek érvényességükből. 1522-ben a X. Leó halála után összehívott konklávénél, amely végül a németalföldi Adriaan Florenszoon Boeyenst hozta ki győztesnek, aki VI. Adorján pápaként uralkodott, számos névtelen pasquinata látott napvilágot, amelyek Petrarca szavait visszhangozták.¹³

Nem tudhatjuk biztosan, hogy a magyar humanista s akkor még pécsi prépost Brodarics István tudott-e ezekről a pasquinatákról, de elképzelhető, hogy olvasta vagy hallotta őket, amikor 1522 szeptemberében Rómában járt, hogy II. Lajos király nevében köszöntse az új pápát. A VI. Adorjánhoz címzett beszédében Brodarics hangsú-

⁹ Will DURANT, *The Renaissance: A History of Civilization in Italy from 1304–1576 A.D.* (New York, N.Y.: MJF Books, 1992), 412.

¹⁰ Francesco PETRARCA, *Canzoniere. Edizione aggiornata in occasione del 7. centenario della nascita di Francesco Petrarca*, a cura di Ugo DOTTI (Roma: Donzelli, 2004), 424–429.

¹¹ Uo., 428–429. „Fontana di dolore, albergo d’ira, / scola d’errori et templo d’eresia, / già Roma, or Babilonia falsa et ria, / per cui tanto si piange et si sospira.”

¹² „Te pedig örvendj, hogy legalább fonák módon az erények tanítómestere lettél! Örvendj, mondom és dicselkedj, hogy hasznosnak bizonyultál valamire, jók ellensége, gonoszok szállásadója és menedéke, a világ leghitványabb Babilonja, a Rhodanus kies partjaira helyezett város, híres, vagy inkább hírhedt szajha, aki a föld királyaival paráználkodott!” Francesco PETRARCA, *Liber sine nomine. Cím nélküli könyv*, szerk. ERTL Péter (Szeged: Lazi Kiadó, 2018), 195–196.

¹³ Valerio MARUCCI, Antonio MARZO e Angelo ROMANO, a cura di, *Pasquinate romane del cinquecento 1.* (Roma: Salerno Ed., 1983), no. 207. skk. 29–31, 191–192. és no. 325, 327.

lyozta, hogy jóval nagyobb szükség van arra, hogy a pápa az élő egyháznak gondját viselje, s kiszabadítsa a hitetlenek fogságába került keresztényeket s megakadályozza fogságukat, mint hogy új épületeket emeljen és azokkal díszítse Rómát, ahogyan azt elődje, a Medici pápa X. Leó tette.¹⁴ Ez a követi beszéd jól rámutat, mennyire különbözőképpen ítélték meg egy holland ember megválasztását az Itálián kívüli egyházi méltóságok, illetve Róma népe: míg a névtelen pasquinata-szerzők Rómában a Pápai Állam nepotizmusának csökkenését remélték, addig a magyar prépost a pápaság intenzívebb részvételét várta a törökellenes harcokban.

1535-ben azután maga Brodarics is utalt Petrarca Babilon-metáforájára egy levelében, amelyet barátjának, a krakkói érsek Piotr Tomickinek írt az ottománok Perzsiában aratott újabb győzelmeiről.¹⁵ Levelében Brodarics pedzegeti, hogy amikor a török már hatalmába kerítette a perzsi Babilont, a pápa és a más keresztény fejedelmek feladata az lenne, hogy megakadályozzák, nehogy „Európa Babilonja” is hasonló sorsa jusson. Brodarics leveléhez csatolta Petrarca babiloni szonettjeinek másolatát is, amely azonban sajnos nem maradt fenn.¹⁶

A 138. Petrarca-szonett a 17. század elején újra előkerült Lengyelországban egy pravoszláv és egy kálvinista szerző tollán, latin nyelven, két különböző változatban. A pravoszláv Melecjusz Smortycki egy 1610-ben röviden csak *Threnosként* emlegetett, a katolicizmussal vitázó munkájában idézi a *Fontana di dolore* incipitű verset latin nyelven, majd azt lefordítja lengyelre is.¹⁷ Jadwiga Miszalska megállapítása szerint¹⁸ Smortycki Hyeronimus Marius (Massarius) *Eusebius captivus sive modus procedendi in Curia Romana contra Luteranos in quo praecipua Christianae religionis capita examinantur: trium dierum actis absolutus*, Bázelen 1553-ban megjelent kötetében találta meg a szonettet az ifjabb Pier Paolo Vergerio fordításában. A lengyel kálvinista szerző, Krzysztof Kraiński 1611 után keletkezett *Postylli kosciola powszechnego* című művében a Máté evangélium hetedik fejezetéhez írt posztillájában idéz hat sort a szonettből latinul, majd lengyelre fordítja.¹⁹

¹⁴ Stephanus BRODERICUS, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima: Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum*, edd. Petrus KULCSÁR et Csaba CSAPODI, BSMRAe 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985). Elemzését ld. KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanója: Brodarics István pályaképe* (Pécs–Budapest: Kronosz – Magyar Történelmi Társulat, 2015), 56–58.

¹⁵ Epistula no. 242. Stephanus BRODERICUS, *Epistulae*, ed. Petrus KASZA, BSMRAe 16 (Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Országos Levéltár, 2012), 442–444.

¹⁶ Uo., 443.

¹⁷ Csak a latin verziót idézem: „Roma fons aerumnarum, domus irae, plena furoris, / Errorum ludus, sectarum mobile templum, / Roma quidem fueras, nunc es Babylonia fallax / Ex qua tot luctus, genuitusque feruntur in orbem, / O fraudum mater, carcerque teterrimus irae / Carnificina boni sed iniqui sedula nutrix / Vivorum infernus, miraculum insigne futurum. / Si nunquam contra te Christi faeviat ira, / Casa in pauperiae tua sunt fundamina iacta / Sed modo fundantes oppugnas carnibus altis.” Jadwiga MISZALSKA, *Z ziemi włoskiej do Polski: przekłady z literatury włoskiej w Polsce do końca 18. wieku* (Kraków: Collegium Columbinum, 2015), 475.

¹⁸ MISZALSKA, *Z ziemi włoskiej...*, 478–479.

¹⁹ Uo., 476.

Miszalska nem tudta azonosítani a 138. Petrarca szonett ezen újabb latin fordításának szerzőjét, de talán maga Kraínski lehetett az.²⁰

Pápa-apák, Johanna papissa és a termékenység kérdése

A pápa-apák közül itt csak kettőt említek, elsőként a sienai Aeneas Silvius Bartholomeus Piccolominiként született humanistát, aki II. Pius néven ült Szent Péter trónján 1458–1464 között. Piccolomini még világi emberként élt, amikor a bázeli zsinat idején amellet érvelt, hogy válasszák meg VIII. Amadé savoyai grófot pápának, hogy annak fiúgyermekai segíthessék apjukat a világi hatalom gyakorlásában.²¹ A savoyai gróf végül valóban pápa, illetve V. Félix néven ellenpápa lett 1439 és 1449 között.

Piccolomini maga is két fiúgyermek apja volt; egyikük egy ismeretlen nőtől született skóciai tartózkodása alatt, a másik egy Elizabeth nevű angol asszonynak fogant Piccolomini egy strassbourgi útja során.²² Jóllehet a gyermekek létezéséről Piccolomini saját leveleiből értesül az utókor, a szerző *Commentarii* című, már pápasága idején írt önéletrírásában nem esik szó róluk. Valószínűleg mindkét gyermek korán elhunyt, így nem részesültek apjuk pápaként gyakorolt nepotizmusából.²³

A velencei Pietro Barbo követte Piccolominit a pápai trónon, aki némi rábeszélésre a Formosus helyett a II. Pál nevet választotta. Ő volt az a pápa, akinek apaságáról halála után kétszáz évvel is hír járta, hála Janus Pannonius 1467–1468-ban ellene írt verseinek.²⁴

Róma, ne vizsgálgasd, hogy a szentatya férfi-e, vagy sem;
Lánya, ki rája ütött, hirdeti férfinemét. (Ep. I. 52.)²⁵

²⁰ Uo., 479. „O fons dolorum, domicilium irarum / Schola errorum, templum haereseum / Olim Roma nunc Babylon falsa et nequam / Nide proditionum in quo latitant / Quaecunquae; mala per orbem terrarum / hodie sparguntur.”

²¹ Paolo PRODI, *Il sovrano pontefice: un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna* (Bologna: Il mulino, 2013), 36–37.

²² Rudolf WOLKAN, Hg., *Der Briefwechsel des Aeneas Sylvius. I. Abteilung: Briefe aus der Laienzeit (1431–1445)*, I., *Fontes rerum austriacarum*, LXI (Wien: Holder, 1909), Ep. 78, 188–191. Ep. 162, 448–449.

²³ Adriano VAN HECK, *Eneae Silvii Piccolominei postea Pii PP II Carmina* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1994), VIII.

²⁴ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „II. Pál pápa és a gyalázkodó Janus-versek”, in *Kutak: tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció 33 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA ITI, 2012), 107–120.

²⁵ *Janus Pannonius összes munkái*, szerk. V. KOVÁCS Sándor (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987), 208. Berczeli A. Károly fordítása. Latin eredetit közli: *Iani Pannonii opera quae manserunt omnia. Volumen I. Epigrammata. Fasciculus I. Textus*, ed. Iulius MAYER, sim. add. Ladislaus TÖRÖK (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 421.

Szentnek nem tudlak, de atyának mondani tudlak,
Mert hisz látom a lányt, Pál, kinek atyja te vagy. (Ep. I. 53.)²⁶

Van lányod, s aranyad van, Pál, ugyancsak,
Hogy pápának alig volt még ilyen sok
Rómában; ha nem is vagy „szent”-atyának
Jó; boldognak azért beválsz valóban. (Ep. I. 54.)²⁷

Asszony mert, Péter, szent trónodon egykoron ülni,
Tiszteletet keltvén szerte a föld kerekén.
És a lepel sohasem hullott volna le tán a titokról,
Hogyha, mutatva nemét, gyermeke nem születik.
Róma azóta az ily csapdától félve sokáig,
Jól megnézte, mit a pápa ruhája takar.
Senki a mennyei üdv kulcsát nem kapta kezébe
Addig, ameddig nem tűnt ki: heréje van-é?
Kérdem, mért lehetett e szokást elhagyni korunkban?
Hím-voltának előbb adja jelét a jelölt! (Ep. I. 58.)²⁸

Az I. 52. és I. 58. epigrammák Johanna nőpápa legendájára utalnak, aki állítólag a 10. században ült Szent Péter trónján. A történet szerint a pápa igazi nemére akkor derült fény, amikor egy, a Lateránból a Vatikánba tartó körmenet során gyermeknek adott életet, s ezen felháborodva a tömeg agyonverte.²⁹ Az ő esetéből tanulva vezették volna be azt a szokást, hogy az újonnan megválasztott pápát egy középen nyitott szék-re ültették, s a konklávét vezető bíborosnak érintéssel kellett megbizonyosodnia arról, hogy valóban férfi az illető. A fenti négy epigrammában Janus azon élcelődik, hogy II. Pál férfi-voltáról már tanúskodik a leánygyermek, aki az ő vonásait viseli. Ellentétben Johanna papissával, aki elrejtette valódi identitását, II. Pál férfiaságára bizonyítékul szolgál a test örömeinek e világos megnyilvánulása.

Ritoókné Szalay Ágnes furcsának és érthetetlennek tartotta, hogy miért vádolta Janus apasággal II. Pál pápát, amikor a dologról más korabeli források nem adtak

²⁶ V. KOVÁCS, *Janus Pannonius összes...*, 208. Gáspár Endre ford. MAYER et TÖRÖK, *Iani Pannonii opera...*, 422.

²⁷ V. KOVÁCS, *Janus Pannonius összes...*, 208. Gáspár Endre ford. MAYER et TÖRÖK, *Iani Pannonii opera...*, 423.

²⁸ V. KOVÁCS, *Janus Pannonius összes...*, 210. Gáspár Endre ford. MAYER et TÖRÖK, *Iani Pannonii opera...*, 424.

²⁹ Agostino PARAVICINI-BAGLIANI, *The Pope's Body* (Chicago: University of Chicago Press, 2000), 233–234.

hírt.³⁰ Ritoókné szerint³¹ Janus tehát azért kritizálta volna II. Pált, mert a pápa a világi hatalom jelképeiben lelte kedvét, és elfeledkezett a Szentatya teendőiről; míg fizikai testét kényeztette a földi örömökkel, elhanyagolta az egyház misztikus testét, amely iránt felelősséggel tartozott. Az epigrammák tehát azt mutatják, hogy vékony volt a választóvonal a pápaság természetének tárgyalása és a tisztséget aktuálisan betöltő személy elleni kritika között.

Véleményem szerint azonban lehetséges, hogy van egy mélyebb jelentésrétege is Janus verseinek. A kortárs források részletezik, mennyire rajongott II. Pál az aranyért és az ékszerekért, s azokról a korabeli híresztelésekről is beszámolnak, hogy a pápa szeretett rúzszt viselni, és sosem látták nők között, mivel a férfitársaságot kedvelte. Úgy gondolom, elképzelhető, hogy Janus hallotta ezeket a pletykákat, például 1465-ben, amikor Mátyás király követeként Rómába tartva minden fontosabb itáliai városban, azaz a korabeli pletykaközpontokban megállt, s magában az Örök Városban is hónapokat töltött.³² Márpedig, ha Janus ismerte ezeket a híreket, akkor elképzelhető, hogy a II. Pálra írott epigrammaiban nem azzal vádolta a pápát, hogy apa volt, hanem azzal, hogy egy effeminátus szodomita.³³ Így a Johanna papissára vonatkozó utalások arra szolgáltak volna, hogy a pápát mint egy férfiruhába bújt nőt csúfolják. Janus szerintem kettős logikai játékot játszott: II. Pál apaságának hamis vádjával a homoszexualitásra utaló igazi vádat rejtette el. E logika szerint az epigrammák azt a kérdést teszik fel, hogy vajon ismét egy áruhás asszony ül-e a pápai trónon, de el is vetik ezt a kételyt azáltal, hogy kijelentik, a regnáló pápa leányt nemzett, így hát biztosan férfinak kell lennie. A korabeli római közönség azonban tudhatta, hogy szó sem volt soha II. Páltól származó lánygyermekről. Homoszexualitásának híre a síríg elkísérte Barbo pápát, akit a források szerint egy istállófiúval töltött együttlét során ért a halál.³⁴

Janus Pannoniusnak a II. Pál ellen írott epigrammái különösen ismertté váltak, amikor bekerültek a Celio Secondo Curione által összeállított pasquillus-gyűjteménybe.³⁵

³⁰ RITOÓKNÉ SZALAY, „II. Pál pápa és a gyalázkodó Janus-versek”, 113–114.

³¹ Uo., 117.

³² Janus római útjáról: RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „More vulgi dicere. Janus Pannonius a nép között Itáliában”, in *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita és ZÁSZKALICZKY Márton, 31–39 (Budapest: Reciti, 2015), főként 37–38.

³³ Érdekes, hogy Callimachus Experiens a „cicindela”, azaz szentjánosbogár jelzöt aggatta II. Pálra: RITOÓKNÉ SZALAY, „II. Pál pápa és a gyalázkodó Janus-versek”, 111, 20. j. E szónak a mai olasz megfelelője, a lucciola a szlengben ugyanis a prostituáltakra használt eufemisztikus kifejezés.

³⁴ ERIC FRATTINI, *I papi e il sesso: da san Pietro a Benedetto XVI, duemila anni di buone prediche e cattivi raccolti: storie di pontefici gay, pedofili, sposati, incestuosi, perversi* (Milano: Ponte alle Grazie, 2010), 250. ALEXANDER LEE, *The Ugly Renaissance: Sex, Greed, Violence and Depravity in an Age of Beauty* (London: Hutchinson Random House, 2013), 342.

³⁵ Modern kiadása: CELIO SECONDO CURIONE, *Pasquillorum tomus duo. Tomus primus*, a cura di Damiano MEVOLI e Davide DALMAS (Manziana: Vecchiarelli, 2013). CELIO SECONDO CURIONE, *Pasquillorum tomus duo. Tomus secundus. Pars prima*, a cura di Damiano MEVOLI e Angelo ROMANO (Manziana: Vecchiarelli,

1547-ben a lengyel humanista, Stanislaw Orzechowski állítólag ezekkel a versekkel is érvelt a tridenti atyák előtt a cölibátus eltörléséért.³⁶ Amikor azonban azok nem értettek egyet vele, ő szerzetes létére sem bocsátotta el élettársát, Magdalena Chelmskát, akit feleségül vett, és több gyermeket nemzett neki. Orzechowski a cölibátusról és házasságról vallott felfogásában is osztozott a magyarországi ex-püspök Dudith Andrással.

A magyar és lengyel humanisták ízlésének hasonlóságára jó példát szolgáltat az is, hogy a lengyelek Balassija, Jan Kochanowski egyik legkorábbi *fraszkiáját* (gúny- vagy bökversét) Janus Pannonius Sanctum non possum incipitű, Ep. I. 53. epigrammájának lefordításával írta:

(44) Na świętego ojca
Świętim cię zwac nie mogę, Ociem się nie wstydzę,
Kiedy, wielki kapłanie, syny twoje widzę.³⁷

(A szentatyára

Szentnek nem állíthatlak, hisz, hogy Apa vagy, nem tagadhatom, / Amikor, pontifex maximus, fraidat látom.)

Magyarországon a 17. században is több protestáns szerző idézte Janus epigrammáit a pápaság ellen írt argumentációkban. Gyöngyösi István, a debreceni református kollégium tanulója album amicorumába írta be Janus négy epigrammáját valamikor 1672 után.³⁸ Tolnai F. István, egy erdélyi kálvinista teológus szintén említi őket a gyülekezetének írt egy lelki útmutatója *A' Papok házasságarul és nőtelenségéről* című fejezetében.³⁹ A Johanna papissa legendájával kapcsolatos magyarországi említéseket Imre Mihály gyűjtötte össze Szenci Molnár Albert munkáit elemezve,⁴⁰ legutóbbi eredményeit pedig Szenci Molnár *Jubileus esztendei prédikáció* című művének faksimile kiadásához készült tanulmányában adta közre.⁴¹ Ezekben Imre Mihály Benczédi Székely István világhronikáját, Szegedi Kis István *Speculum pontificum romanorum* című művét, és

2015). Celio Secondo CURIONE, *Pasquillorum tomi duo. Tomus secundus. Pars altera*, a cura di Damiano MEVOLI e Angelo ROMANO (Manziana: Vecchiarelli, 2015).

³⁶ RITOÓKNÉ SZALAY, „II. Pál pápa és a gyalázkodó Janus-versek”, 107, 1. j.

³⁷ Jan KOCHANOWSKI, *Frászki*, oprac. Janusz PELC (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo, 2008), 23.

³⁸ LEDÁN M. István, „Pannonius, Vitéz János és a pápa heréi”, Laudator.hu, http://laudator.blog.hu/2015/04/28/pannonius_vitez_janos_es_a_papa_herei.

³⁹ Idézi CSORBA Dávid, „A kálvinista Boccaccio: avagy itáliai olvasmányok XVII. századi protestáns közegeben”, *Italianistica Debreceniensis* 20 (2014): 134–150.

⁴⁰ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, *Humanizmus és reformáció* 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 218–220.

⁴¹ IMRE Mihály, „A reformáció százéves évfordulójának ünneplése”, in SZENCI MOLNÁR Albert, *Jubileus esztendei prédikáció. Appendix de idolo lauretano* (Oppenheim, 1618), szerk. IMRE Mihály, Bibliotheca hungarica antiqua XLV (Budapest: Balassi Kiadó – Országos Széchényi Könyvtár, 2017, hasonmás kiadás).

Pathai István *Amaz Heffeju es tiz szarvu fene bestian illo, barsonnyal s draga keoveckel fel ruhasz-tatot parazna Babillonak, mely az o tisztatatlan paraznasaganak arany poharba toltott reszegeto utalatossagaval meg reszegitotte ez foldnek lakozoit, mezételességének tökére* (Pápa, 1626) munká-ját említi, mint a Johanna papissa legenda magyarországi felbukkanását. Ez utóbbi műben, mint a címéből látható, a Babilon-metafora összekapcsolódik Johanna papissa történetével is.

2014-ben pedig Monok István egy szócikkében említett egy könyvbejegyzést, amelynek ismeretlen magyar szerzője Hartman Schedel *Liber Chronicarum*ának (kolozsvári Román Tudományos Akadémia Könyvtára, Inc. 7.) a szélén indulattal reagált arra a feltételezésre, hogy létezett volna Johanna nőpápa: „[...] az ki keolteotte s az ki hirdetijs hogy aszoni ember papa uolt Romaba, kurua az annia.”⁴²

A család számít: vérfertőzés, nővérek és leányok

Nem a Piccolomini család volt az egyetlen, amelynek több generáción keresztül sikerült közel maradnia a Szentszékhez. II. Pius és III. Pius pápán kívül ugyanis⁴³ másik négy Szentatya, II. Pál, VI. Sándor, II. Gyula és III. Pál volt korábbi pápák első- vagy másodfokú unokaöccse, míg a két Medici pápa, VII. Kelemen és X. Leó elsőfokú unokatestvérek voltak.

Egy olyan pápa megválasztása, aki egy korábbi pápa rokona volt, a legdurvább vádaskodásnak adhatott táptalajt: több pápáról járta például a hír, hogy édestestvérek közötti incestusból született. Az a tény, hogy VI. Sándor édesapja és édesanyja unokatestvéreként ugyanazt a családnevet viselték,⁴⁴ könnyen nyitott utat olyan feltételezéseknek, hogy a pápa valójában III. Kallixtus és nővére, Izabella gyermeke volt. Desiderius Erasmus *Julius exclusus*⁴⁵ című művében megpendítette, hogy az általa oly nagyon gyűlölt II. Gyula is vérfertőző nász gyümölcse lett volna, bár ezt más források nem támasztják alá. Végül egy névtelen római pasquinata azt vetette fel, hogy III. Pál (született Alessandro Farnese) a Vannozza Cattanei és feltételezett apja, Ranuccio Farnese közötti vérfertőző kapcsolatból született.⁴⁶

Még a testvérek közötti vérfertőzésnél is súlyosabb vád volt az apa és lánya közötti illegitim kapcsolat; VI. Sándor és III. Pál pápákat ezzel is megvádolták, mivel a csa-

⁴² MONOK István, „Indulat. »Kurua az annia«”, in *Kozmács Értelmező Szótár* (Szeged: SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, 2014), 126–128.

⁴³ III. Pius édesanyja II. Pius lánytestvére, Laudamia Piccolomini volt.

⁴⁴ Isabella Borja és Jofré Borja. Ferdinand GREGOROVIVUS, *Lucrezia Borgia: egykorú okiratok és levelezések nyomán*, ford. MÁRKUS Miklós és FELEKI József (Budapest: Ráth, 1886), 17.

⁴⁵ *ASD I/8* skk. 130–132, 230 és s. 260, 242.

⁴⁶ MARUCCI, MARZO e ROMANO, *Pasquinate romane...*, no. 486, s. 25, 527. Vö. GREGOROVIVUS, *Lucrezia Borgia...*, 20–21. Alessandro Farnese igazi anyja Giovannella Caetani volt. A szándékos(?) félreértés a Cattanei és Gaetani családnevek összekeveréséből adódott.

ládjaik, a Borgiák és Farnesék közötti összefonódás sokaknak szemet szúrt. Alessandro Farnesének, a későbbi III. Pálnak a húga, Giulia Farnese éveken keresztül volt VI. Sándor szeretője. Egy ismeretlen pasquinata-szerző „a punczi révén pápá”-nak (papa per un conno)⁴⁷ nevezte III. Pált, arra utalva, hogy annak idején VI. Sándor a Giulia Farnese neki tett szolgálatai miatt emelte a nő fivérét bíborosi rangra. Ami Alessandro Farnesét illeti, ő egy Costanza nevű leányt és három fiút nemzett egy Silvia Ruffini nevű nővel. Egy pasquinata-szerző, akit a hagyomány magával Pietro Aretinóval azonosít, több versben tett utalást arra, hogy Alessandro és Costanza viszonya átlépte az apa és leánya közötti „köteles szeretet” határait:

[B]ruto lusingoso,
nato d'incesto, papa per un conno,
a' figli di tua figlia padre e nonno.⁴⁸

(Állatian buja, / vérfertőzés gyümölcse, punczi révén pápa, / saját lányod gyermekeinek apja s nagyapja vagy egyben.)

Hasonlóan mocskos vád érte a Borgia klán tagjait is Rodrigo Borgia (1492-től VI. Sándor) két gyermekének, Lucreziának és Giovanninak, a Romanus infansnak a tisztázatlan rokoni viszonyai miatt. Józanabb történeti források szerint Lucrezia szülte a kis Giovannit egy szolgarendű férfinak a Vatikánban, amikor visszatért apja oltalmába, hogy ott várja ki Aragóniai Alfonztól, Bisceglie grófjától való elválását.⁴⁹ Mivel azonban Lucrezia pápa-apjának terve az volt, hogy leánya szüzességét bulla útján ismét helyreállítja, s úgy adja újra férjhez Ferrarába, a kisfiú születését máshogyan kellett interpretálnia. VI. Sándor tehát saját gyermekének ismerte el a kis Giovannit, ami többeket arra a következtetésre indított, hogy a fiúcska apa és lánya vérfertőző kapcsolatából született.⁵⁰ Amikor 1501-ben Lucreziát hazavitték Ferrarába harmadik férjéhez, Alfonso I d'Estéhez, egész Itália láthatta a pápa lányát⁵¹ díszes kíséretével végigvonulni a félszigeten. Alfonso valószínűleg hallott már a felesége kétes erkölceit hirdető pletykákról, amelyeket költők (Jacopo Sannazzaro, Giovanni Pontano) és történetírók egész sora (Matarazzo, Marcus Attalius Alexius, Petrus Martyr, Macchiavelli, Guicciardini és Ma-

⁴⁷ MARUCCI, MARZO e ROMANO, *Pasquinate Romane...*, no. 632, s. 40. „papa per un conno”. no. 486. skk. 15–17. „Poi, per furor divino, / fu eletto da Alessandro cardinale, tant'una bella donna in Corte vale!”. no. 515. skk. 12–15. „al cornuto capel per quella porca / Giulia sorella tua, che sott'il sesto / Alessandro si giacque sin che 'l punto / fu di sua vita giunto.”

⁴⁸ Uo., no. 632, skk. 39–41.

⁴⁹ Ferdinand GREGOROVIVUS, *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter: vom 5. bis zum 16. Jahrhundert*, Hg. Waldemar KAMPF (München: Dt. Taschenbuch-Verlag, 1988), 139.

⁵⁰ GREGOROVIVUS, *Lucrezia Borgia...*, 136–37.

⁵¹ Gaspare NADI, *Diario bolognese*, a cura di Corrado RICCI e Alberto BACCHI DELLA LEGA (Bologna: Commissione per i testi di lingua, 1969), 304: „a dì 3 de settembre 1501 el fiolo del ducha ercholo marchese de ferrara se fe sposo de una fiola del papa alisandro.”

rin Sanudo)⁵² örökített meg. Mint ismeretes, Lucrezia Borgia rossz híre évszázadokkal élte túl őt, annak ellenére, hogy Maria Bellonci a 20. században megírta róla szóló „szolidáris életrajzát”.⁵³

1519-ben, Lucrezia Borgia halála után egy ismeretlen szerző, akit egyesek Jacopo Sannazzaróval azonosítanak,⁵⁴ azzal vádolta meg VI. Sándort, hogy saját lányával hált:

Hoc tumulo dormit Lucretia nomine, sed re
Thais; Alexandri filia, sponsa, nurus.

(E sírban nyugszik névre Lucretia, de ténszerűen / Thais; Sándor lánya, hitvese, sógornője volt ő.)

Ergo te semper cupiat, Lucretia, Sextus?
O fatum diri nominis: hic pater est.

(Tehát mindig rád vágyakozik, Lucretia, a Sextus? / Jaj, a névnek iszonyú végzete: hisz ő apád.)

A két versben megfogalmazott inszinuáció meglehetősen durva. Az egyikben Lucreziát Thaishoz, Nagy Sándor híres kurtizánjához hasonlítja, és az antik hadvezér és a pápa közti asszociáció mellett azt állítja, hogy Lucrezia nemcsak apjával (filia, sponsa), de fivérével is hált, így lett sógornője is (nurus).⁵⁵ A másik epigramma sem szűkmarkú: a tisztességét öngyilkosság által megvédő római matrónával, Lucretiával, és annak erőszaktevőjével, Tarquinius Sextussal asszociálja Lucrezia Borgiát és VI. Sándort, azon az alapon, hogy ez utóbbinak a pápai sorszáma megegyezik az erőszaktevő praenomenjével.⁵⁶

Amíg a Borgia klán ellenfelei hasonlóan kellemetlen verseket szereztek a családról, Ferrara udvari humanistái mindent megtettek, hogy elhalványítsák a Borgia lány múltjának rossz árnyait. Nemrégben Antonia Tissoni Benvenuti mutatott rá, hogy mennyire fontos részei voltak az antik Lucretia és Lucrezia Borgia közötti párhuzamok a ferrarai hercegéhez írott dicsőítő költeményeknek.⁵⁷ Ezek az alkotások azoknak a verseknek a hosszú sorához csatlakoznak, amelyek a római Lucretia öngyilkosságának okait fir-

⁵² GREGOROVIVS, *Lucrezia Borgia...*, 214–15.

⁵³ Michele BORDIN, „Per una storia solidale: Lucrezia Borgia di Maria Bellonci e altre psicobiografie al femminile”, in *Lucrezia Borgia. Storia e mito*, a cura di Michele BORDIN e Paolo TROVATO (Firenze: Olschki, 2006), 345–399.

⁵⁴ Johann Heinrich HEIDEGGER, *Historia papatus* (Amsterdam: Henric Wetstenius, 1684), 187.

⁵⁵ GREGOROVIVS, *Lucrezia Borgia...*, 219.

⁵⁶ Vö. CURIONE, *Pasquillorum tomi duo. Tomus primus...*, no. C., 120.

⁵⁷ Antonia TISSONI BENVENUTI, „L’arrivo di Lucrezia a Ferrara”, in *Lucrezia Borgia...*, a cura di BORDIN e TROVATO, 3–22.

tatják, vagy azon élcelődnek.⁵⁸ A magyar kutatók közül Jankovits László foglalkozott az erdélyi szász humanista Jacobus Piso és barátja, a lengyel Andreas Cricius/Krzycki Lucretiáról vitatkozó verseivel a Szegei Tudományegyetemen tartott habilitációs előadásában, de nincs tudomásom róla, hogy azóta megjelentette volna ott elhangzott téziseit. Pisónak VI. Sándor és II. Gyula uralkodása idején Rómával ápolts kapcsolatairól azonban nemrég publikált Jankovits László.⁵⁹ A 16. századi lengyel humanizmus termékei közül pedig Johannes Dantiscus és Stephanus Comes a két Lucretia, ezúttal a barbár és a keresztény Lucretia vetélkedéséről szóló verseit említhetjük, amelyeket Gilbert Tournouy mutatott be egy 2016-ban megjelent tanulmányában.⁶⁰

A toposzok a magyarok között, a Rómába járók és a kapcsolati hálók mint lehetséges további kutatási irányok

Kik tudhattak a Magyar Királyság területén a fent említett toposzokról? Mindenekelőtt azok, akik Itáliában vagy Itáliába jártak egyetemre, követként vagy esetleg zarándokként, vagy azok, akik Rómából érkeztek hazánkba a Szentszék követeként. Nemes Gábor egy friss tanulmányában⁶¹ legalább negyven személyt tudunk összeszámolni a 16. század közepéig, akik a fenti három kategóriába tartoztak, és nevük is ismert. Közülük néhányról, mint például Brodarics Istvánról, Batthyány Orbánról, Istvánffy Pálról stb. konkrétan tudjuk vagy jogosan feltételezhetjük, hogy olaszul is tudtak, tehát akár az Itália különböző területein szerzett olasz nyelvű pasquinátákat is megérthették, ha eljutott hozzájuk.⁶²

⁵⁸ Paul THOEN and Gilbert TOURNOY, „Lucretia Lovaninesis: The Louvain Humanists and the Motif of Lucretia’s Suicide”, *Humanistica Lovaniensia. Journal of Neo-Latin Studies* 56 (2007): 87–119.

⁵⁹ JANKOVITS László, „Jacobus Piso kapcsolatkeresései a Lajtán innen és túl”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások 2.*, szerk. BIRÓ Annamária és BOKA László (Nagyvárad–Budapest: Partium Kiadó – Reciti, 2016), 27–36.

⁶⁰ Gilbert TOURNOY, „Two Newly Discovered Latin Poems by and to Johannes Dantiscus”, in *Res Publica Litteraria in Action. New Sources*, ed. Katarzyna TOMASZUK (Warsaw–Cracow: IBI AL, PAU, 2016), 51–76.

⁶¹ NEMES Gábor, „Folytonosság vagy újrakezdés? Magyarország és az apostoli Szentszék kapcsolatainak alakulása Mohács előtt és után”, in *Egyházi társadalom...*, szerk. VARGA és VÉRTESI, 105–133.

⁶² Jó lenne megtudni például, Bakócz Tamás fiúlebe jutottak-e azok a pasquináták, amelyek az őt is érintő konklávé alatt születtek. Sajnos ezek közül csak egyet közöl a *Pasquinate romane* kötet, amelyből csak mutatványt adok itt: „Romae in magistrum Pasquinum Non ha papa Leon tanti parenti, / né figli Ancona, el Grassi o el fratacino, / né ducati Strigonia o el Soderino, / [...] quanti ogi versi arà mastro Pasquino.” MARUCCI, MARZO e ROMANO, *Pasquinate romane...*, no. 99, 82–83. Az viszont, hogy Bakócz (előrehaladott kora és a fényűző élet előnyei mellett, amelyeket a Campo dei Fiorin bérelt római palota nyújthattak neki) miért maradt Rómában oly hosszan, másutt kap magyarázatot: Peter DE ROSA, *Krisztus helytartói: A pápaság árnyoldalai* (Budapest: Panem, 1991), 186–187: „[Medici] Beteg volt a konklávé kezdetekor és ezért hordágyon kellett odavinni. Ez a bevonulás növelte esélyeit. A szavazati joggal bírók egy másik ok miatt is sokat vártak tőle: ismertté vált, hogy hátsó részén krónikus daganatok gyötörték. Az operáció

A következő években sok új anyag fog előkerülni mind a Tusor Péter és munkatársai által a Vatikán levéltáraiban folytatott anyaggyűjtés révén, mind a Domokos György vezette Vestigia-kutatócsoport munkájának folytatásaként. De számítunk Jankovits László régóta készülő Piso-monográfiájára, Petneházi Gábor anekdota- és toposzkutatásaira Forgách Ferenc kapcsán, és az olasz–magyar kapcsolatok egyéb feltáró munkáira is.

bizonyosan egy újabb választást tesz majd szükségessé.” Ha Bakócz is tudott Medici betegségéről, talán arra számított, hogy ha elég ideig marad Rómában, egy újabb konklávé ismét próbára teheti a szerencsét és anyagi eszközeit, hiszen Velence hitelezett neki. Vö. FRAKNÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete* (Budapest, 1889). Fraknói tud a Medicin végrehajtott műtétről, de szemérmesen elhallgatja, hogy mi volt egészségi problémáinak oka.

Andreas Helwig és az Antikrisztus

Az Antikrisztus kiléte és színre lépésének ideje már az 1. századtól kezdve a keresztény diskurzus részét képezte.¹ Az *antichristos* névalak a ránk maradt források közül elsőként János leveleiben jelenik meg, ahol egyaránt utal Krisztusnak az utolsó időkben megjelenő ellenfelére és azokra a kortársakra, akik az evangélista köré szerveződött johanninus közösségből kiválva hamis tanokat hirdettek és tagadták, hogy Jézus a testben megjelent Krisztus.² Pál apostol a *Thessalonikabeliekhez írott második levelében* „a bűn embere”-ként utal rá, és határozottan körülírja karakterét, valamint azt, miben áll majd

¹ Az Antikrisztus-irodalom gazdag hagyományáról részletes áttekintést ad a kora kereszténységtől a modern időkig Bernard MCGINN magyarul is olvasható könyvében: *Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*, ford. KÖRÖS László, Megújuló világképek sorozat (Budapest: AduPrint, 1995). Ma is jól használható Wilhelm BOUSSET jelentős forrásanyagot is közlő műve: *Der Antichrist in der Überlieferung des Judentums, des Neuen Testaments und der alten Kirche: ein Beitrag zur Auslegung der Apocalypse* (Göttingen: Vandenhoeck et Ruprecht, 1895). Elsősorban a középkori tradícióval foglalkozik (nem mellőzve annak előzményeit sem): Horst Dieter RAUH, *Das Bild des Antichrist im Mittelalter: Von Tyconius zum Deutschen Symbolismus* (Münster: Verlag Aschendorff, 1973). Míg Rauh a téma német vonatkozásaira összpontosít, Richard Kenneth EMMERSON az Antikrisztus-hagyomány irodalmi és művészeti aspektusaival is foglalkozik rendkívül bőséges jegyzetapparátussal és bibliográfiával ellátott művében: *Antichrist in the Middle Ages. A Study of Medieval Apocalypticism, Art, and Literature* (Seattle: University of Washington Press, 1984²). A bizánci apokaliptikus tradícióra összpontosít Paul J. ALEXANDER, *The Byzantine Apocalyptic Tradition* (Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1985), témánk szempontjából főként a *The Legend of the Antichrist* című fejezet tarthat számot az érdeklődésre (193–225). A kérdéskör magyar vonatkozásairól ld. többek között: ÁCS Pál, „Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelmi képe”, in *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon* (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3), szerk. MIKÓ Árpád és SINKÓ Katalin (Budapest: MNG, 2000), 48–62; IMRE Mihály, „*Arbor Haereseon*. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István *Speculum pontificum Romanorum* című művének 1592-es kiadásában”, in Uő, *Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Nemzet, egyház, művelődés 7 (Sárospatak: Hernád, 2012), 173–196; ÖZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon, 1526–1566* (Budapest: Magyar Napló, 2016).

² *IJános* 2,18–19; 2,22: „Fiacskáim, itt az utolsó óra; és amint hallottátok, hogy az antikrisztus eljő, így most sok antikrisztus támadt; ahonnan tudjuk, hogy itt az utolsó óra. Közülünk váltak ki, de nem voltak közülünk valók; mert ha közülünk valók lettek volna, velünk maradtak volna; de hogy nyilvánvalóvá legyen felőlük, hogy nem mindnyájan közülünk valók... Ki a hazug, ha nem az, aki tagadja hogy a Jézus a Krisztus? Ez az antikrisztus, aki tagadja az Atyát és a Fiút.” *IJános* 4,3: „És valamely lélek nem vallja Jézust testben megjelent Krisztusnak, nincsen az Istentől: és az antikrisztus lelke, amelyről hallottátok, hogy eljő; és most e világban van már.” *2János* 7: „Mert sok hitető jött e világra, akik nem vallják a Jézust testben meg-

tevékenysége megjelenését követően.³ A legismertebb vízió azonban a Krisztus második eljövételét megelőzően fellépő ellenlábasról a *Jelenések könyvében* található, amely írást a téma kutatója, Bernard McGinn „minden keresztény apokaliptikus szövegek legnagyobb szövegének”⁴ nevez, s amely az Antikrisztus-értelmezések legnagyobb hatású forrása lett a későbbiek folyamán. Dániel próféciáihoz⁵ hasonlóan Szent János látomásai is sokakat készítettek gondolkodásra, aminek következtében a legkülönbözőbb elképzelések láttak napvilágot és kialakult egyfajta Antikrisztus-irodalom, melynek művelésében kezdetben a keresztény egyházatyák és hittudósok, később pedig elsősorban a reformáció ideológusai jeleskedtek.

Már a kezdetektől számos vitára okot adó kérdés merült fel: egyetlen ember-e az Antikrisztus, vagy valamely emberek csoportja, kortárs személy-e, vagy csak a jövőben fog megjelenni, ha az utóbbi az érvényes, akkor mikorra várható feltűnése, stb. A körülötte kialakult legenda formálódásához történelmi személyiségek és sorsfordító események egyaránt hozzájárultak, mígnem a középkor végére alakja egyre inkább az egyházzal, a pápasággal kezdett összefonódni. A protestáns kereszténységben a pápaság intézményének az Antikrisztussal való azonosítása kezdettől fogva alapvető tétel volt.⁶ Luther már 1519-ben így fogalmaz Georg Spalatinnak írt levelében: „Disputációmhoz való előkészületből forgatom a pápák dekrétumait s (megsúgom) nem tudom; vajon a pápa maga-e az Antikrisztus, avagy ennek apostola, mert dekrétumaiban Krisztust (vagyis az igazságot) annyira és olyan nyomorult módon eltorzítja és keresztre feszíti. El sem mondhatom, mennyire gyötör, hogy Krisztus népét így játsszák ki a törvények és Krisztus nevének színe alatt. Majd valamikor lemásolom számodra a dekrétumokhoz gyűjtött jegyzeteimet, hogy magad is meglásd, mit tesz az: törvényeket alkotni a Szentírás sutba dobásával, a bitorolt zsarnokság ösztönéből; hogy hallgassak az Antikrisztus egyéb viselt dolgairól, amelyeket a római kúria a világ nyakába zúdít.

jelent Krisztusnak. Ez a hitető és az antikrisztus.” (A Bibliából származó részleteket itt és a továbbiakban is Károli Gáspár fordításában idézem.)

³ *2Thessz* 2,3-12: „Ne csaljon meg titeket senki semmiképpen. Mert nem jön az el addig, mígnem bekövetkezik előbb a szakadás, és megjelenik a bűn embere, a veszedelemnek fia, aki ellene veti és fölébe emeli magát mindannak, ami Istennek vagy istentiszteletre méltónak mondatik, annyira, hogy maga ül be mint Isten az Isten templomába, Isten gyanánt mutogatván magát. Nem emlékeztek-é, hogy megmondtam néktek ezeket, amikor még ti nálatok valék? És most tudjátok, mi tartja vissza, amiért csak a maga idejében fog az megjelenni. Működik ugyan már a törvényszegés titkos bűne: csak hogy annak, aki azt még most visszatartja, félre kell az útból tolatnia. És akkor fog megjelenni a törvénytaposó, akit megemész a Szentírás, az ő szájának lehellelével, és megsemmisít az ő megjelenésének feltűnésével; akinek eljövetele a Sátán ereje által van, a hazugságnak minden hatalmával, jeleivel és csodáival, és a gonoszságnak minden csalárdságával azok között, akik elvesznek; mivel hogy nem fogadták be az igazságnak szeretetét az ő idvességökre. És azért bocsátja rájuk Isten a tévelygés erejét, hogy higgyenek a hazugságnak; hogy kárhoztattassanak mindazok, akik nem hittek az igazságnak, hanem gyönyörködtek az igazságtalanságban.”

⁴ MCGINN, *Antikrisztus...*, 63.

⁵ *Dániel könyve* 7.

⁶ MCGINN, *Antikrisztus...*, 213.

Id. Lucas Cranach: Jézus kiűzi a kufárokat a templomból – A pápa-Antikrisztus Isten templomában űlve pénzt szed a búcsúcédulákért.
 (Illusztráció a Wittenbergben 1521-ben megjelent *Passional Christi und Antichristi* című képekönnyvhöz, British Library, London.)

Forrás: https://www.wga.hu/html_m/c/cranach/lucas_e/16/57woodcu.html

Napról napra növekedni érzem magamat a Szentírás oltalmában és erejében.⁷⁷ Töprengése egy évvel későbbre bizonyossággá érik, s értekezéseiben, illetve leveleiben immár nyíltan és határozottan állítja, hogy a pápaság nem más, mint az Antikrisztus királysága.⁸ Ezt a nézetét egész életében fenntartotta, sőt a korai protestantizmus központi elemévé tette.

Követői és reformtársai osztották Luther véleményét, s a kérdés körüli viták nyomán értekezések, költemények, illusztrációk sokasága látott napvilágot a következő, nagyjából két évszázadban. A katolikus válasz sem váratott sokáig magára: a legharciasabban a jezsuiták szálltak szembe a protestáns pápa-Antikrisztus elmélettel. A rend

⁷ *Luther válogatott művei 7, Levelek*, szerk. CSEPREGI Zoltán, ford. STROMP László (Budapest: Luther Kiadó, 2013), 145 (161. levél).

⁸ Az említett év októberében X. Leóhoz intézett levelében például így fogalmaz: „Nézd, mennyire különbözik Krisztus az utódaitól, pedig az ő helytartói akarnak lenni. És tartok tőle, hogy többségük valóban és igazán helytartója volt. A helytartó ugyanis a távol levő fejedelem helyettese. Ha pedig a pápa a távol levő és nem a szívében lakozó Krisztussal kormányoz, akkor mi lehet más, mint Krisztus helytartója? De akkor az az egyház mi lehet más, mint gyülevész tömeg Krisztus nélkül? Akkor az ilyen helytartó mi lehet más, mint Antikrisztus és hamis isten? Mennyivel helyesebben tettek az apostolok, amikor magukat a jelen levő Krisztus szolgáinak nevezték, nem pedig a távol levő helytartóinak!” (Ford. MASZNYIK Endre, PRÓHLE Károly és VIRÁGH Jenő, in CSEPREGI, *Luther...*, 203, 343. levél, 203.)

főideológusa Roberto Bellarmino egyik legismertebb, sok kiadást megért munkájában, a *De controversiis*⁹ öt könyvben értekezik a pápáról és a pápai hatalomról, s e könyvek közül a harmadikat teljes egészében az Antikrisztusnak szenteli. Már a könyv címében jelzi, hogy teljességgel elutasítja a pápaság Antikrisztussal való azonosítását (lib. 3.: *De Antichristo quod nihil commune habeat cum Romano Pontifice*). A Szentírásra és az egyházatyák érveire alapozva sorra cáfolja a protestánsok állításait, s arra a végkövetkeztetésre jut, hogy az Antikrisztus egyetlen személy, aki még nem jelent meg a világban, és csak a végső napokban fog eljönni, a zsidók elfogadják majd őt és trónra emelik a jeruzsálemi Templomban. Neve tehát egyelőre nem ismert, így nem is lehet a pápával azonosítani, mihelyt azonban eljön, kiléte mindenki számára világos és ismeretes lesz. A szóban forgó könyv 10. fejezetében Bellarmino részletesen foglalkozik az Antikrisztus nevének kérdésével és a *Jelenések könyvében* hozzákapcsolt 666-os számmal. Elsőként Bullingerrel¹⁰ és a vele egy véleményen lévőkkel száll vitába, akik úgy vélték, az ominózus szám az Antikrisztus eljövételének vagy halálának idejét jelöli, s ennek alapján mások Mohamed próféta halálának évével láttak összefüggést, egyértelművé téve, hogy az iszlám vallás megalapítóját tartják Krisztus legfőbb ellenlábásának. Második helyen pedig a jezsuita bíboros David Chytraeust támadja, aki *Apokalipszis-kommentárja* 13. fejezetében azt állítja: az Antikrisztus neve görögül *lateinos*,¹¹ vagy héberül *romiuth* (azaz *római*), melyek számértéke egyaránt 666. Vagyis a két névalak a mindenkori pápát jelöli, aki mint *pontifex Romanus* Latiumban uralkodik. Bellarmino több érvet is felsorakoztat,¹² miért nincs igaza a rostocki teológia professzornak, majd hozzáteszi: *At*

⁹ Roberto BELLARMINO, *Disputationes de controversiis Christianae fidei adversus hujus temporis hereticos, tom. I., tertia controversia, De summo pontifice* (Ingolstadt: Sartorius, 1586) (néhány a további kiadásai közül: Velence, 1596; Ingolstadt, 1601; Párizs, 1608; Köln, 1628; Prága, 1721; Róma, 1832).

¹⁰ Bellarmino itt Heinrich BULLINGER, *Archetypi homiliarum in Apocalypsin S. Iohannis* című több kiadást megért munkájára hivatkozik.

¹¹ Ebben IRENAEUST követi: „*Adversus haereses* 5,30,3: *Sed et ΛΑΤΕΙΝΟΣ nomen habet sexcentorum sexaginta sex numerum; et valde verisimile est, quoniam novissimum regnum hoc habet vocabulum. Latini enim sunt qui nunc regnant; sed non in hoc gloriabimur.*” Irenaeus másik javaslata a Teitan, vagyis Nap, amelynek betűi ugyancsak 666-ot tesznek ki: Uo.: „*Sed et TEITAN, prima syllaba per duas Graecas vocales ε et ι scripta, omnium nominum quae apud nos inveniuntur, magis fide dignum est. Etenim praedictum numerum habet in se, et litterarum est sex, singuli syllabis ex ternis litteris constantibus, et vetus, et semotum; neque enim eorum regnum, qui secundum nos sunt, aliquis vocatus est Titan; neque eorum quae publice adorantur, idolorum apud Graecos et barbaros habet vocabulum hoc: et divinum putatur apud multos esse hoc nomen, ut etiam sol Titan vocetur a his qui nunc tenent: et ostentationem quamdam continet ultionis, et vindictam inferentis, quod ille simulat se male tractatos vindicare. Et alias autem et antiquum, et fide dignum, et regale, magis autem et tyrannicum nomen. Cum igitur tantum suasionum habeat hoc nomen Titan, tamen habet verisimilitudinem, ut ex multis colligamus ne forte Titan vocetur, qui veniet.*”

¹² Többek között ezzel érvel: „...*coniectura Irenaei, quae tunc aliqua erat, modo nulla est. Ipse enim dicit probabile esse Antichristum vocandum Latinum, non quia dominabitur in Latio, sed quia Latini erant, qui tunc regnabant latissime, et orbem totum tenebant. Cum enim Antichristus debeat esse rex potentissimus, sine dubio occupabit potentissima regna, quae tunc inveniet. Potentissimum autem regnum Latinorum, inquit Irenaeus. Ipsi enim nunc verissime regnant. Sane coniectura ista hoc tempore nihil valet: nam Latini non*

innumerabilia nomina inveniuntur, quae hunc eumden numerum reddunt. Utóbbi állítását humorosan azzal igazolja, hogy bemutatja: Luther Márton nevének számértéke is éppen 666-ot tesz ki,¹³ sőt David Chytraeus nevének héber változata, valamint a származására utaló görög *saxoneios* szó is pontosan ezt a számot eredményezi.

Talán éppen a mesterét ért támadás készítette Andreas Helwiget arra, hogy Bellarmino érveinek cáfolataként kiadja a pápaság ellen írott traktátusát, mely először 1600-ban, David Chytraeus halálának évében jelent meg Greiswaldban. De ki is volt ez a korabeli hitvitázó irodalomba nagy lendülettel bekapcsolódó fiatal teológus?

Andreas Helwig a Németország északkeleti részén található Friedland városában született, születési éveként általában 1572-t adják meg, a rostocki egyetem professzorait számba vevő Falkenberg-katalógus egyik dokumentumában azonban neve alatt az 1573-as születési évszám szerepel.¹⁴ Alapfokú tanulmányait szülővárosában végezte, majd Stralsundba került, 1591-től pedig a rostocki egyetem diákja lett, ahol ekkoriban Chytraeus mellett olyan professzorok oktattak, mint Johann Possel vagy id. Lucas Baccmeister. 1594 és 1612 között konrektor volt előbb Salzwedelben, majd Friedlandban és Greiswaldban, itt ismerkedett meg Christiana Levensteinnel, akit később feleségül vett. 1612-ben Berlinbe ment, ahol a Gymnasium zum Grauen Closter rektoraként tevékenykedett, mely a város egyik legpatinásabb iskolájának számított. Néhány évvel később I. Adolf Frigyes, Mecklenburg hercege a rostocki egyetemre hívta, ott *professor poeseos* lett a filozófiai fakultáson, azonban úgy látszik, az egyetemi katedra nem sokat jelentett neki, mert hamarosan (1616-ban) elvállalta a stralsundi Gymnasium rektori feladatát, s ezt a hivatalát egészen haláláig, 1643-ig megtartotta. Stralsundban kezdetben sok támadásnak volt kitéve, idővel azonban munkájával elismerést szerzett magának: kortársai a *communis Pomeraniae praeceptor* kitüntető névvel ruházták fel. Működése alatt a városban többször is pestisjárvány pusztított, mely rengeteg áldozatot szedett, 1624-ben leégett a Szent János-kolostor, 1628-ban a 30 éves háború során Wallenstein csapatai megostromolták a várost. E számos nehézség ellenére Helwignek sikerült szinte folyamatosan működtetnie az iskolát, amit a hallgatók jelentős létszáma is igazol, sőt 1627-ben könyvtárat alapított az iskola számára. Helwig elsősorban nyelvészeti és teológiai tárgyú műveket írt, ezek közül a legjelentősebb az *Origines dictionum Germa-*

amplius regnant in toto orbe terrarum, sed Turcae sunt qui verissime regnant et apud nos Hispani et Galli, non Latini.” A Chytraeus által javasolt héber nevet pedig azért nem fogadja el, mert az nőnemű végződésel rendelkezik, így valójában nem feleltethető meg a *Romanus*nak.

¹³ Itt W. D. LINDANUS, *Dubitantius* (Köln, 1562, lib. 3) és G. GÉNÉBRARD, *Chronographiae libri IV* (Paris, 1580, lib. 4) számításaira hivatkozik.

¹⁴ Paul FALKENBERG, *Die Professoren der Universität Rostock von 1600 bis 1900. Manuskript um 1900.* Interneten elérhető: *Catalogus Professorum Rostochiensium* – http://cpr.uni-rostock.de/metadata/cpr_professor_000000001375. Az említett weboldalhoz kapcsolódó linkek további információkat nyújtanak Helwig biográfiai és műveinek bibliográfiai adatait illetően.

nicarum, amelyben a német nyelv görög, latin és héber eredetű szavait gyűjtötte össze,¹⁵ a *Carmen de homine Christiano*, mely egy hexameterekben írt költemény, s amelyet a rostocki egyetemre történő kinevezése alkalmából adott elő,¹⁶ valamint az *Antichristus Romanus*, amelyről a továbbiakban lesz szó.

A pápaság intézményét támadó vitáit, mint fentebb említettük, először 1600-ban jelent meg, ekkor azonban még nem *Antichristus Romanus* volt a címe, hanem a következőképpen hangzott: *Quaestionis anne certum aliquod Antichristi nomen extet, cui numerus ille apocalypticus 666 exacte congruenterque insit et quodnam illud sit apodictica tractatio authore Carolo Aglaeonio Irenochoraero, Davidi Chytraeo dedicata.*¹⁷ Helwig Carolus Aglaeonius Irenochoraeus álnéven jelentette meg a mesterének, Chytraeusnak ajánlott művet, melyben tanára nyomdokain haladva az Antikrisztus nevével és a 666-os szám értelmezésével foglalkozik. A második, jelentősen átdolgozott, kiegészített változat már saját neve alatt, *Antichristus Romanus* címmel jelent meg 1612-ben Wittenbergben,¹⁸ melyet a rostocki egyetem teológiai karának dékánja, a kar professzorainak nevében is a következőképpen értékelt: „...ami a te értekezésedet illeti: tiszteletteljes kívánságotnak és kérésednek igen nagy örömmel engedelmeskedtünk, és azt Isten félelmében illő szorgalommal mindannyian átolvastuk és megvizsgáltuk, s úgy ítéljük meg, hogy azt a szentséges kérdést te pontosan és szerencsésen tárgyalod, és annak a bűnös embernek, a kárhozat fiának: és arra a hét-dombú városra rátelepedő Fenevadnak a nevét és nevének számát isteni rendelésből nem kevésbé igaz, mint tehetséges módon [...] találd meg, vagy legalábbis igen csekély távolságra vagy attól, hogy megtaláld, és ebben a tárgyban azon elődöknek a törekvéseit és próbálkozásait, akiket mi is láttunk, egyértelműen fölülmutad, ezért Isten egész egyháza köszönettel tartozik neked.”¹⁹ 1630-ban Stralsundban a vitáit egy harmadik kiadásban is megjelent,²⁰ ami arra utal, hogy a kortársak körében népszerű olvasmány lehetett. Ez utóbbi változatban a mű egészének elején egy 21 oldalas ajánlás olvasható, melyben a szerző írását II. Gusztáv Adolf svéd király kegyelmébe ajánlja²¹ és egy vázlatos áttekintést ad a pápaság addigi, romlottságtól terhes történetéről.²² Ebből az áttekintésből meg-

¹⁵ *Etymologiae sive origines dictionum Germanicarum, ex tribus illis nobilibus antiquitatis eruditae linguis Latina, Graeca, Hebraea, derivatarum* (Frankfurt, 1611); (Hannover, 1620).

¹⁶ *Epos eisodion, Carmen de homine Christiano* (Rostock, 1614).

¹⁷ Digitalizált változata itt olvasható: <http://biblelight.info/Sources/Antichristus-Helwig-1600.pdf>.

¹⁸ E kiadás alapján készült az értekezés magyar fordítása is: Andreas HELWIG, *A római Antikrisztusról*, szerk. REISINGER János, fordította és jegyzetekkel ellátta: TÓTH Orsolya, a verseket fordította: LESOVICS István, (Felsőörs: Aeternitas Kiadó, 2005).

¹⁹ HELWIG, *A római Antikrisztusról*, 5-6.

²⁰ Andreas HELWIG, *Antichristus Romanus* (Stralsund: Ferber, 1630). Ennek digitalizált változata itt található: <http://biblelight.info/Sources/Antichristus-Helwig-1630.pdf>.

²¹ A német protestánsok megmentőjükként tekintettek II. Gusztáv Adolf svéd királyra, aki hadba lépett a katolikus Habsburgok ellen a harmincéves háborúban.

²² A második kiadásnak még viszonylag visszafogottabb megjelenésű a kezdőlapja, az 1630-asban a főszöveget már egy provokatív körirat kereteli: *Frangat papa caput, frangat Jesuita cerebrum, nomen huic simile, haud iste, nec ille dabit.*

tudjuk, hogy Lutherhez hasonlóan ő sem tekintett úgy a pápaságra, mintha az mindig is az Antikrisztussal lett volna azonos, és abban is egyetértenek, hogy a 7. századtól kezdett a pápaság intézménye ördögi hatalommá alakulni. Eltérő véleményen vannak azonban egyes pápák, így például I. Gergely személyét és jelentőségét illetően, míg ugyanis Luther nagy tisztelettel beszél róla, Helwig úgy véli, éppenséggel Gergely és az ő újításai voltak az antikrisztusi uralom megalapozói: „Ez a Gergely amennyire képzett és az államügyekben jártas férfiú volt [...] annyira buzgólkodott azon, hogy utat készítsen az Antikrisztus számára, és tevékenykedett az antikrisztusi uralom felépítésében. Mert akkor is, amikor a felsőbbeségről vitázott [...] a konstantinápolyi püspökkel, Böjtölő Jánossal, elsőként mozdította előre ezt a vitát Rómának mint apostoli székhelynek az elsőségét illetően. Továbbá tőle származott a tisztítóút gondolata, a misék általi engesztelés, a szentek segítségül hívása, valamint a bűnbocsánatok, [...] a körmenetek, a stációk, a zárándoklatok, a szentelt víz és a meghintés, s más ilyenfajta haszontalanságok és utálatos dolgok, s végül rendeletével a papoktól elvette feleségüket, ám lehetőséget kínált számukra, hogy titkos szerelmi viszonyokat hajhássanak és paráználkodjanak.”²³ Az 1630-as kiadás megjelenésére Helwig iszlámmal kapcsolatos nézetei is világos formát öltenek: míg korábban alig egy mondat erejéig foglalkozott a kérdéssel, ekkora, úgy tűnik, elkötelezte magát a Luther követői körében igen népszerű duális Antikrisztus képze mellett, amit az alábbi szövegrész is igazolni látszik: „Az arab sivatagra tör (ti. a pápa), s ott felhergeli Mohamedet, vagy Machometet, mint egy másik Antikrisztust az egyház kerítésein kívül... Ez (ti. Mohamed) tehát új cselfogásokkal felszerelve, új úton jár, ám ugyanazon gonosz lélek vezetésével, Krisztus dicsőségének megsemmisítése vagy kisebbitése végett. Ugyanis három vallásból egyet hozva létre, mint valami keveréket, a zsidóktól kölcsönveszi a körülmetélést, felmagasztalja Mózes tudományának és csodáinak dicséretével, a keresztyeneknek meg azzal hízeleg, hogy számára Krisztus Isten szelleme, szava és erénye, kinek tanítása tökéletes és aki világossá teszi az Ótestamentumot. Mohamed pedig Krisztusnak az a szolgálója, akit utóbbi már rég megjövendölt, mindazonáltal – nehogy a nesztoriánusok felpanaszoljanak valamit – ő nem igazi isten, nem Isten fia, hanem teljességgel isteni lélekkel van felruházva.”²⁴

Áttérve magára az értekezésre, Helwig először is meghatározza, milyen kérdésekre keresi a választ: eljött-e már az Antikrisztus vagy sem, és ha eljött, mi a neve, miféle név az, amelynek számértéke a *Jelenések könyvében* megjövendölt 666. A fentebb már említett *De controversiis, tom. 1, lib. 3,10* alapján összefoglalja Bellarmino véleményét a kérdésről, világossá téve, hogy művében a jezsuita állításait kívánja sorra megcáfolni. A következőkben azt tisztázza, milyen módszerrel kell hozzákezdeni a név felkutatásához, mit kell tekintetbe venni a keresés során. Meggyőződése ugyanis, hogy az Antikrisztus neve eddig sem volt ismeretlen, csak elődei nem vizsgálták meg kellő alaposággal a

²³ HELWIG, *Antichristus Romanus*, 5. (Megj. a dedikációval egybekapcsolt bevezetőszöveg nincs oldal-számozva.)

²⁴ *Uo.*, 6.

számokat, továbbá nem állítottak fel egy olyan szigorú kritériumrendszert, mely alapján hatékonyan lehetne szűkíteni a keresést. Meglátása szerint „... valójában nem olyan nevet kell keresni, amelyet – akár hatszázat is – részint elő lehet bányászni az egyházatyák és más tudósok különböző értekezéseiből, részint bárki friss felfedezése révén elő lehet tární és egymásra lehet halmozni; ezzel szemben valami olyasfélét kell keresni, amelyben nemcsak hogy pontosan benne foglaltatik ez a végzetes szám, de ugyanakkor nem bizonytalan és nem is kétséges: akkor pedig nem az ellenségei találják ki és aggatják azt az Antikrisztusra, hanem ő maga bitorolja, és pedig saját tekintélye folytán, nyilvánosan, és annyira büszke rá, hogy szinte az emberek homlokára íratná.”²⁵ Az Antikrisztus, aki bizonyosan nem egyetlen ember, és nem valamely korábban élt konkrét történelmi személyiség (mint például Nero, Diocletianus vagy Iulianus Apostata), Krisztus valamely kiemelkedő, az egyház berkein belül garázdálkodó ellensége kell legyen, akiről Pál apostol is beszélt a *Thessalonikabeliekhez írott második levelének* második részében. Ez az Antikrisztus bizony már rég eljött: hitszegésének tervét már az apostolok korától elkezdte szövögetni, azonban csak Kr. u. 600 körül tudta azt kiteljesíteni, amikor Phókas bizánci császár a római püspököt minden egyház fejévé nevezte ki. Ez egészen pontosan 607-ben történt III. Bonifác pápasága idején,²⁶ akit ezért a római katolikus egyház alapítójának is szoktak nevezni (s aki egyébként a 66. pápa volt).

Szerzőnk védelmébe veszi Chytraeus Bellarmino által elemzett elméletét és az általa kigondolt héber nevet, s hevesen támadja a jezsuitát, amiért nevetség tárgyává tette a protestánsok körében nagy tiszteletnek örvendő tudóst: „Szégyellje csak magát Bellarminus az ő Lindanusával és Gerebrardusával, amiért oly bohóc módjára játszadoznak Luther Márton és David Chytraeus igen híres és örök emlékezetre méltó nevével: miután ezeket ama bizonyos ellenséges számokhoz kapcsolták, nagyon tetszenek önmaguknak, és úgy tűnnek fel saját maguk előtt ezek a Jézus-koldusok, mintha valamiféle nagyszerű dologra akadtak volna!”²⁷ Mindazonáltal elismeri: Chytraeus komoly támadási felületet adott ellenfelei számára azzal, hogy a zsidók nyelvében akarta megtalálni az ominózus nevet, ennek a népnek ugyanis semmi köze az Antikrisztushoz.

Helwig kutatási módszerének újdonsága abban áll, hogy nem a görög vagy a héber, hanem a latin nyelvben keresi a nevet, ugyanis szerinte abban a nyelvben és annál a népnél kell kutakodni, ahol maga az Antikrisztus él, ráadásul a latinban a betűk egy része ugyanúgy számértékkel rendelkezik, mint a másik két említett nyelvben. Az Anti-

²⁵ HELWIG, *A római Antikrisztusról*, 9.

²⁶ Erről Helwig a mű harmadik kiadásának bevezetőjében ismételtelen megemlékezik: „Gergelyt dagadó vitorlakkal követte a római főpapok hosszú sora, akik versengve szövögették a gergelyi Minerva (vagy inkább a titokzatos Furia) vásznát. Kítűnt közülük és mintegy a körtáncot vezette III. Bonifác, aki a császárgyilkos Phókasnál könyörgésekkel és bőkezű adományokkal (mégis nem nagy erőfeszítés nélkül, ahogy Platina mondja) végül elérte, hogy Szent Péter székhelyét minden egyház fejének nevezzék.” HELWIG, *Antichristus Romanus*, 5–6.

²⁷ HELWIG, *A római Antikrisztusról*, 31–32.

krisztus nevének számai egyszerűen azonosíthatók, bárki számára felismerhetőek és a névszám kikalkulálása nem igényel különösebb matematikai tudást, egyszerűen csak össze kell adni a betűk számértékét. Továbbá nem egy emberre, hanem egy egész rendre kell vonatkozzon a név, és tulajdonosa büszkén viseli azt, s mindenkit e név tiszteletére akar szorítani. Ezen követelmények alapján Helwig szerint az Antikrisztus neve nem más, mint a VICarIVs fILII DeI, vagyis *Isten fiának helytartója*, amely kifejezésnek ha összeadjuk a számértékkel rendelkező betűit, 666-ot kapunk.

A *vicarius filii Dei* titulus a *Donatio Constantini*-ben fordul elő először,²⁸ mely egy feltehetőleg 8. századi oklevél-hamisítvány, amelyben Nagy Konstantin császár állítólag I. Szilveszter pápának és utódainak adományozza Rómát, Itáliát és a birodalom nyugati felét, fölruházva őket a szuverén világi uralkodó jogaival, a világ minden egyháza feletti joghatósági elsőbbséggel, s hit és erkölcs kérdéseiben törvényhozó hatalommal. Lorenzo Valla volt az, aki bebizonyította, hogy ez az oklevél nem hiteles, s a bizonyítás során alkalmazott szövegvizsgálati módszerével tulajdonképpen megalapozta a filológiát. A konstantini adománylevelét bekerült a *Decretum Gratiani*-ba és néhány görög kánonjogi gyűjteménybe is. Legközelebb pedig a benne szereplő titulus Helwig-nél bukkan fel, s ez rögtön fel is veti az egyik legsúlyosabb ellenérvet elméletével szemben: a *vicarius filii Dei* nem egy általánosan használt, mindenki által ismert cím, mindössze néhány helyen fordul elő, és nem is konkrétan a pápa tulajdonítja azt magának. Tudja ezt Helwig is, és a következőképpen védekezik: „Végül idecsődülnek (úgy vélem), mint a szent horgonyhoz és azt mondják: a pápa nem azt írja és íratja magáról, hogy ő Isten fiának, hanem hogy Krisztusnak a helytartója (*vicarius Christi*). Válasz: Valójában ez árulkodó kibúvó! Tudniillik itt szükségképpen önként és nyilvánosan lekötelezik magukat az arianizmusnak, illetve a nesztorianizmusnak: akik vagy a Megváltónk isteni mivoltát (amely révén Isten fia) vonják kétségbe, vagy a személyt különítik el, csak az egyiknek juttatva és az Egyházban ismerve fel az isteni természet jelenlétét, a másiknak pedig az emberi természet feltételét [...] De a dologra térve. Az Újtestamentumban a *Krisztus* és az *Isten fia* szavak szinonimák. Ez egyrészt nyilvánvaló ezer más elszórt helyből, másrészt eléggé világos a már nem halász, hanem a Szentlélek által kiművelt apostol, Péter ama híres hitvallásából, mely a Máté 16,16-ban olvasható:

²⁸ *Don. Const. 11: „Et dum haec praedicante beato Silvestrio agnoscerem et beneficiis ipsius beati Petri integre me sanitati comperi restitutum, utile iudicavimus una cum omnibus nostris satrapibus et universo senatu, optimatibus etiam et cuncto populo Romano, gloriae imperii nostri subiacenti, ut, sicut in terris vicarius filii dei esse videtur constitutus, etiam et pontifices, qui ipsius principis apostolorum gerunt vices, principatus potestatem amplius, quam terrena imperialis nostrae serenitatis mansuetudo habere videtur concessam, a nobis nostroque imperio obtineant; eligentes nobis ipsum principem apostolorum vel eius vicarios firmos apud deum adesse patronos. Et sicut nostra est terrena imperialis potentia, eius sacrosanctam Romanam ecclesiam decrevimus veneranter honorare et amplius, quam nostrum imperium et terrenum thronum sedem sacratissimam beati Petri gloriose exaltari, tribuentes ei potestatem et gloriae dignitatem atque vigorem et honorificentiam imperialem.”*

Te vagy a Krisztus, az élő Istennek Fia.”²⁹ Más korabeli protestáns szerzők műveit tanulmányozva úgy látszik, az ellenfél ariánus vagy nesztorianus eretnekként való megbélyegzése a viták során a védekezés bevett módszerének számított.

Helwig vitáirata második és harmadik kiadásában igazának alátámasztására már különböző tekintélyek szavaira is hivatkozik:³⁰ idézi Clairvaux-i Bernátot, a történetíró Johannes Aventinust, a kölni és trieri püspökök vádjait I. Miklós³¹ pápával szemben: ők mind Fenevadnak, illetve Antikrisztusnak titulálják az egyházfőt. Arra is kitér, hogy kortársai közül kik foglalkoztak a témával: az általa említett szerzők idevágó műveiben hasonló érvrendszerekkel, problémafelvetésekkel találkozunk, gyakran még a szóhasználat és a kifejezésmód is egyezést mutat. Említésre kerül például Aegidius Hunnius, aki szinte egész pályafutása alatt Luther pápaság elleni támadásai folytatójának bizonyult, s aki az elsők között szállt szembe Roberto Bellarminóval.³² Hivatkozik a manapság leginkább énekszerzőként ismert, millenarista eszméket képviselő Philipp Nicolaira,³³ valamint az angol protestánsok közül John Foxe-ra³⁴ és Robert Abbottra. Az angolszász reformációban kezdettől fogva fontos szerepet játszott az Antikrisztus-

²⁹ HELWIG, *A római Antikrisztusról*, 59, 61.

³⁰ Ez az első kiadásból még hiányzik, éppúgy mint a témával foglalkozó kortárs szerzők említése is.

³¹ I. Miklós 858–867 között volt pápa, elsőként ő viselt pápai koronát, amelyből később kialakult a tiara. *Vicarius Christinek* nevezte magát, kinek hatalma közvetlenül Istentől ered. Úgy vélte, a pápát illeti meg a legmagasabb tanítói hatalom, a legfőbb bíraskodás és a törvényhozás joga. Magát *rex et sacerdos*nak tekintette, aki a világi hatalmat átengedte a császárnak. A kölni és trieri püspökök 858-as nyilatkozatát a szerző Aventinustól idézi: „*Te bizony (mondják) a pápa álarcát bordod, de zsarnokként viselkedsz, a pásztori külső és öltözet alatt Farkast érzékelünk. A címed atyának hazudik, te magadat tetteid által Iuppiternek mutatod. Jóllehet a szolgálk szolgálja lennél, arra törekszel, hogy az urak ura légy. Megváltónk tanítása szerint a legalsó helyen állsz Isten templomának minden szolgálójánál: te ellenben az élen jársz az uralomvágyban. Ami csak neked tetszik, azt lebet: a keresztények számára Here lettél.*” HELWIG, *A római Antikrisztusról*, 28–29.

³² *Prima controversia generalis Roberti Bellarmini pontificiae ecclesiae cardinalis de verbo Dei scripto examinata et refutata per Aegidium Hunnium* (Frankfurt: Spies, 1602). Pápaságellenes műve, melyből Helwig is inspirálódott: *Articulus de ecclesia vera et huius capite, Christo, itemque de ecclesia Romana et huius capite, pontifice Romano* (Frankfurt: Spies, 1591). Hunnius teológiai nézeteiről és munkásságáról ld. Markus MATTHIAS, *Theologie und Konfession: der Beitrag von Ágidius Hunnius (1550–1603) zur Entstehung einer lutherischen Religionskultur* (Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2004); továbbá: Quentin D. STEWART, *Lutheran Patristic Catholicity* (Münster: LIT Verlag, 2015), főként: 125–134.

³³ Témánk szempontjából főként a következő művei érdekesek: *Disputatio De Duobus Antichristis Primariis, Mahumete et Pontifice Romano, Cuius Propositiones, Deo Clementer Adiuuante, praeside Aegidio Hunnio, Theologiae Doctore & Professore, die 15. Augusti pro gradu Doctoreo in Theologia consequendo publice tuebitur Philippus Nicolai Minister Verbi In Aula Ecclesiae Wildungensi paleopolitana* (Marburg: Egenolph, 1590); *De Antichristo Romano Perditionis Filio, Philippi Nicolai Sacrae Theologiae Doctoris cum Loiolitana societate et eius ordinis hierophanta quodam in Aliena: Conflictus Primus* (Hamburg: Ab Ohr, 1609).

³⁴ JOHN FOXE, *Commentarii rerum in ecclesia gestarum* (Strassburg: Rihelius, 1554); (Basel: Brylingerus, Oporinus, 1559) (6 kötetre bővítve) című munkája lesz az alapja későbbi monumentális, sok kiadást megért művének, az *Acts and Monuments*nek (első kiadása: London, 1563), melyet népszerűségben a korabeli Angliában csak a Biblia előzött meg. (Az Antikrisztus kérdésével a 4. kötet foglalkozik.) Témánkkal kapcsolatos befejezetlen, posztumusz kiadott írása: *Eicasmī, seu meditationes in sacram Apocalypsim* (London:

legenda: a spirituális Antikrisztus képzetétől a duális Antikrisztus felfogáson át a pápa-Antikrisztusig széles skálán helyezkedtek el a különböző elképzelések, heves vitákat váltva ki az eltérő nézeteket képviselők között.³⁵ Különösen figyelemre méltó Abbott *Antichristi demonstratio contra fabulas pontificias*³⁶ című, ugyancsak a jezsuita bíborossal vitázó munkája, amely bár eredetiség tekintetében nem sok újdonságot mutat, azonban stílusa, nyelvezete, logikus szerkezeti felépítése és alapos forrásfeldolgozása miatt is a témában született legjobb írások közé sorolható. Az angol szerző érvelése sokkal kimunkáltabb, mint Helwigé, de alapvetően egyező véleményen vannak azt illetően, hogy melyek a pápa antikrisztusi mivoltának fő bizonyítékai, lényegi különbség azonban, hogy Abbott nem kísérletezik a 666-os szám értelmezésével.

Közönsége szórakoztatására Helwig különböző anagrammákat készít a *vicarius filii Dei* betűiből, melyek traktátusa harmadik kiadásának végén olvashatóak: ezek egy része elég nehezen értelmezhető, avagy meglehetősen gyermeketeg (*vici feras vili idi; cuiavi fili diceris?; arius fidei civili; jura vici de filiis; i fur clavis Dei: i, i, i; i, arde filius vicii, etc.*), némely közülük azonban a vitairat főszövegében is előkerül a bizonyítás eszközeként. Az ilyen típusú tréfák – hasonlóan a pápákat gúnyoló vaskos jelenetekkel illusztrált képeskönyvekhez – egyébként nem voltak idegenek a protestáns szerzőktől, és rendszerint hathatós segítségnek bizonyultak az egyszerű, kevésbé művelt tömegek megnyeréséhez.

Az értekezés epilógusában a szerző párhuzamot von a pápaság támogatói és a zsidók között, hogy ti. előbbieket úgy várják az Antikrisztus majdani eljövetelét, ahogyan a zsidók várják a Messiásét, s miként a zsidók nem ismerték fel a köztük lévő Messiást, úgy nem látják a pápaság hívei sem, hogy az Antikrisztus már itt van és uralkodik felettük.

Bár Luther és követői általában igyekeznek az Antikrisztus legendához tapadt középkori elemeket – mint a végítélet idejének meghatározása, a 666-os számmal kapcsolatos spekulációk, az Antikrisztus bukását követő békeidőszak stb. – kiiktatni gondolkodásukból, azok időről időre mégis bűvópatakaként felbukkannak a különböző szerzők műveiben, miként arról Helwig vitairata is tanúskodik. Az *Antichristus Romanus* eredetisége leginkább abban áll, hogy az addigi legtéljesebb és legátfogóbb összegzést adja az apokaliptikus 666-os szám és a pápa-Antikrisztus között feltételezett kapcsolat kérdéséről.

Dawson, 1587). John Foxe-ról bővebben ld.: V. Norskov OLSEN, *John Foxe and the Elizabethan Church* (Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press, 1973).

³⁵ Erről ld. részletesen Katharine R. FIRTH kiváló monográfiáját: *The Apocalyptic Tradition in Reformation Britain, 1530–1645* (Oxford: Oxford University Press, 1979). A kötet 2. és 3. fejezete foglalkozik többek között John Foxe tevékenységével.

³⁶ Robertus ABBATTUS, *Antichristi demonstratio contra fabulas pontificias, et ineptam Roberti Bellarmini de Antichristo demonstrationem* (London: Barker, 1603), főként: Cap. 2. *De nomine Antichristi literalis et mystico quod asseritur non esse proprium sed appellativum: contra Bellarmin. de Rom. Pontif. lib. 3. cap. 1. 2. et 10.*

*Egy nikodémista sikertörténet**A radikális heterodoxia rejtőzködési lehetőségei Ernst Soner (1572–1612) példáján*

A tanulmányban egy olyan magatartásformáról lesz szó, amely a reformáció sajátos „melléktermékének” tekinthető: a vallási színlelésről. A jelenség egy konkrét személy tevékenységén keresztül kerül bemutatásra, akit Ernst Sonernek hívtak, és a 17. század elején volt orvosprofesszor a Nürnberg melletti Altdorf akadémiáján, de ma legfőképpen amiatt tartja számon a vallástörténet, mert a reformáció egyik legradikálisabb ágához, a felekezet megszervezőjéről szociniánusoknak is nevezett antitrinitáriusokhoz csatlakozott, ezen meggyőződését azonban élete végéig sikeresen tartotta titokban lutheránus többségű lakóhelyén.¹ A továbbiakban azt próbálom meg bemutatni, milyen módszerekkel sikerült ezt az életvitelt fenntartania, milyen lehetőségei voltak így a vallás terjesztésére és a többi szociniánussal való kommunikációra, illetve hogy magatartását hogyan ítélték meg saját hitsorsosai.

Mindenekelőtt a vallási színlelés 16–17. századi formáját célszerű röviden bemutatni, amely annyira jellemző volt a korra, hogy külön nevet is kapott: mind a forrásokban, mind a témával foglalkozó szakirodalomban nikodémizmusnak nevezik.² A kifejezés Nikodémusra utal, az Újszövetség egyik szereplőjére, aki farizeus létére hitt Jézus messiási mivoltában, de csak titokban kereste fel őt, és a keresztre feszítése után szintén titokban segített az eltemetésében.³ A szót Kálvin használta először azokra a protestánsokra, akik valamilyen okból eltitkolták igazi vallási meggyőződésüket. A jelenség maga valamivel régebbi, már Erasmus is burkoltan propagálta az efféle vallási attitűdöt, hangoztatván, hogy igazából csak az ember belső meggyőződése számít, a külső

¹ Ernst Soner életéről és munkásságáról ld. Domenico CACCAMO, „Sozinianer in Altdorf und Danzig im Zeitalter der Orthodoxie”, ford. Christine RETZLAFF, *Zeitschrift für Ostforschung* 19 (1970): 42–78; Eric ACHERMANN, „Ratio und oratio mentalis – Zum Verhältnis von Aristotelismus und Sozinianismus am Beispiel der Philosophie Ernst Soners”, in *Nürnbergers Hochschule in Altdorf*, Hg. Hanspeter MARTI und Karin MARTI-WEISSENBACH (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2014), 99–157.

² A nikodémizmusról általában ld. például Carlo GINZBURG, *Il nicodemismo. Simulazione e dissimulazione religiosa nell'Europa del Cinquecento* (Torino: Einaudi, 1970); Laura RONCHI DE MICHAELIS, „Nicodemismo e nicodemismo: testimonianza e dissimulazione”, *Fogli campestri* 6, 1. sz. (2014): 17–28; ALMÁSI Gábor, „Politikai színlelés, vallási színlelés és a császári udvar nikodémusai a konfesszionalizáció korában”, in *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó (Budapest: L'Harmattan, 2010), 33–66.

³ Ld. Jn 3,1–21; 7,50–52; 19,39.

formaságok elhanyagolhatók.⁴ Mindazonáltal a kérdésben megnyilatkozó szerzők inkább Kálvin véleményét fogadták el, aki éles hangon elítélt mindenféle színlelést, mert szerinte csak két elfogadható válasz létezett arra az esetre, ha valakit a hite miatt üldöztetés fenyeget: menekülés vagy mártírhalál.⁵ A vallási szimulációt igazoló mű nem is született olyan jelleggel, mint ahogyan Machiavelli próbálta „megideologizálni” a politikai szimulációt, legfeljebb néhány óvatos megjegyzéssel próbálták egyes írók megvédeni ezt a hozzáállást.⁶ A jelenség azonban, mint az antinikodémista művek létrejötte mutatja, meglehetősen elterjedtnek számított a korabeli Európában; mindazonáltal nem valamiféle eszmerendszer volt, hanem a gyakorlati helyzet által kikényszerített magatartásforma, melyet különféle vallási meggyőződésű emberek alkalmaztak, akikben csupán az volt a közös, hogy a lakóhelyükön veszélyesnek ítélték volna kimutatni valódi hitüket, azonban nem akarták azt elhagyni.

Ami a jelen tanulmány tárgyát képező Soner hitét, az antitrinitarizmust illeti, a vallási színlelés kérdése itt különösen nagy hangsúlyt kapott, mert a szentháromságtagadók talán mind közül a legkevésbé megtúrt felekezetet alkották, és lelepleződésük esetén is durvább szankciókra számíthattak. A felekezetnek nevet adó Sozzini és hitsorsosai nem véletlenül szorultak Európa periferikus területeire, Lengyelországba és Erdélybe, mikor nyíltan gyakorolni akarták a hitvallásukat, bár még itt sem volt mindig lehetőségük erre. A veszélyek mindazonáltal nem rettentették el őket attól, hogy terjeszkedéssel próbálkozzanak nyugatabbra is, térítő tevékenységet folytatva számos városban, ahol elsősorban a kifinomult teológiai érveikre fogékony egyetemi hallgatókat vették célba.⁷

Soner a peregrinációja során, Leidenben tért meg az antitrinitárius hitre, így aztán a 17. század elején egy új vallással gazdagabban térhetett vissza Altdorfba, ahol 1605-től orvosprofesszorként kezdett tanítani, illetve *privatim* jelleggel filozófiát is oktatott; ma főleg ezen a területen végzett munkájáért tartja számon a tudomány. Akadémiai éve alatt végig megőrizte antitrinitárius hitét, sőt behatóan foglalkozott bizonyos teológiai kérdésekkel, amelyekről mind helybeli, mind Lengyelországban élő hitsorsosaival konzultált; és tette mindezt úgy, hogy a lutheránus környezetben a legapróbb gyanú

⁴ ALMÁSI, „Politikai színlelés...”, 42–43.

⁵ Kálvin kifejezetten erről szóló művei a *De vitandis superstitionibus, quae cum sincera fidei confessione pugnant* (Genf: Jean Gérard, 1549), illetve az *Excusatio ad Pseudonicodeinos* (Genf: Jean Gérard, 1549, franciául már: *Excuse à Messieurs les Nicodemites*, 1544), de elszórtan más írásaiban is tesz utalásokat a jelenségre.

⁶ ALMÁSI, „Politikai színlelés...”, 45–46.

⁷ Az antitrinitarizmus tanításáról és korabeli történetéről a közelmúltban kitűnő összefoglalás látott napvilágot BALÁZS Mihálytól, amely elsősorban az erdélyi és a Soner életében főszerepet játszó lengyelországi közösségek sorsára koncentrál: „Az antitrinitarizmus Kelet-Közép-Európában a 16. században”, in BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között – Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéből* (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2016), 97–126. A lengyelországi szocinianizmusról ld. még Stanislaw KOT, *Socinianism in Poland: The Social and Political Ideas of Polish Antitrinitarians in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, ford. Earl Morse WILBUR (Boston: Starr King Press, 1957).

sem merült fel az orthodoxiáját illetően. Igazi nikodémista módon élt tehát: a nyilvánosság elől elrejtette meggyőződését, gyakran járt más vallásúak társaságába, sőt részt vett az istentiszteleteken is. Álcája annyira biztos volt, hogy a saját diákjai között még térítéssel is próbálkozni mert, egy titkos kört hozva létre, amely egészen a professzor haláláig rejtve tudott maradni.⁸

A továbbiakban néhány módszer kerül bemutatásra, amelyek segítségével Soner és az általa vezetett kryptoszociniánus csoport sikeresen megőrizte rejtett mivoltát, és úgy tudták folytatni az antitrinitárius tanokról való kommunikációt, illetve az új tagok beszerzését, hogy a lelepleződés kockázatát minimálisra csökkentették. Ezekről a módszerekről 2011-ben egy rendkívül alapos és átfogó tanulmány látott napvilágot Cornelia Rémi tollából, amely részletesen kielemezi az általa „heterodoxe Verständigung”-nak nevezett szociniánus kommunikáció azon lehetőségeit, amelyekkel Soner és hitsorsosai az altdorfi akadémián zajló oktatási és tudományos tevékenységek keretein belül élhettek.⁹ A jelen tanulmány az ott vázolt rendszerhez illeszkedve néhány konkrét példáját mutatja be ennek a titkos kommunikációnak, olyan forrásokra támaszkodva, amelyek jelentős mértékben gazdagítják a témáról eddig kialakult képet, de korábban nem kerültek részletes bemutatásra, illetve teljesen ismeretlenek voltak.

Az altdorfi antitrinitáriusok számára a legkönnyebb természetesen a teológiai kérdések egymás közti megvitatása volt, hiszen ennek nem maradt látható nyoma, csak egy félreeső hely kellett hozzá, ahol Soner és a többi altdorfi szociniánus nyugodtan beszélgethetett. Ez a hely általában a professzor saját háza volt, ahol a kor szokása szerint gyakran tartott órákat egy szűkebb hallgatói körnek, olykor vallási témákat is megvitatva velük. Ilyen alkalmak során állt össze a Soner fő művének tekinthető *Metafizika-kommentár*, amely a legteljesebben tartalmazza az altdorfi professzor filozófiai nézeteit, bár csak a halála után jelent meg, önálló értekezések szövegéből egybeszerkesztve.¹⁰ Ezeket a szűk körű találkozókat Soner kollégái sem találhatták szokatlannak, hiszen a gyakorlat megfelelt a korabeli akadémiák szokásainak; miután pedig a professzor valódi hitvallását elrejtette a külvilág elől, senkiben sem merülhetett fel a gyanú, hogy az effajta szerveződés a szocinianizmus eszméinek terjesztéséhez is ideális kereteket biztosít.¹¹

⁸ Az altdorfi kryptoszociniánus csoport történetéről ld. például Karl BRAUN, „Der Socinianismus in Altdorf 1616”, *Zeitschrift für Bayerische Kirchengeschichte* 8 (1933): 65–81, 129–150; Hanspeter MARTI, „Der Altdorfer Sozinianismusstreit im Spiegel akademischer Kleinschriften”, in MARTI – MARTI-WEISSENBACH, *Nürnberg's Hochschule...*, 159–190.

⁹ Cornelia RÉMI, „Möglichkeiten heterodoxer Verständigung im Umfeld der Altdorfer Akademie”, in *Akademie und Universität Altdorf. Studien zur Hochschulgeschichte Nürnbergs*, Hg. Hanns Christof BRENNER, Dirk NIEFANGER und Werner Wilhelm SCHNABEL (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2011), 167–191.

¹⁰ *Ernesti Soneri Professoris Norici, Philosophi et Medici olim celeberrimi, in libros XII. Metaphysicos Aristotelis Commentarius*, ed. Johann Paul FELWINGER (Jena: Krebsius, 1657). Vö. RÉMI, „Möglichkeiten heterodoxer Verständigung...”, 176.

¹¹ Vö. RÉMI, „Möglichkeiten heterodoxer Verständigung...”, 175.

A szóbeli kommunikációnál nehezebb volt az írásbeli tevékenység, akár valamilyen teológiai mű publikálásáról, akár egyszerű levelezésről volt szó. Az előbbit a hagyományosnak mondható kéziratos másolással és álnév alatti közreadással oldották meg Sonerék, főleg az Altdorfba látogató peregrinus lengyel diákok segítségét igénybe véve, akik a hazájukból „csempészték be” nekik az antitrinitárius teológusok legújabb műveit, Soner írásait pedig a visszatérésük során magukkal vitték és Lengyelországban sokszorosították. Hasonló volt a helyzet a levelekkel is, itt azonban Sonerék létrehoztak egyfajta titkosírást is arra az esetre, ha a leveleik illetéktelen kezekbe kerülnének: azokat a személyeket és fogalmakat, amelyek kompromittálóak lehettek volna, valamilyen álnévvel helyettesítették.¹²

Más technikákat, de ugyanolyan óvatosságot igényelt a helyiekkel való kommunikáció. Velük szemben természetesen csak olyan esetben terelte a szót antitrinitárius témákra Soner, amikor esélyt látott a megnyerésükre. Hogy miként zajlott egy ilyen kryptozociniánus térítés, arra kiváló példát nyújt Soner egyik tanítványának, Martin Ruarnak a beszámolója, aki a következő módon írta le saját megtérését: „Tehát ez a Soner, mihelyt észrevette tehetségemet a filozófiában [...] nem sokkal később magasabb dolgok felé lépett tovább [...] Utána, egyik szavát fűzve a másikhhoz, ahogy az egyes dolgok a felszínre kerültek, észrevette, hogy a legtöbbjük azért nyeri el a tetszésemet, mert tanúbizonyosságuk szerint az emberi értelem fénye és az isteni igazság égből leszálló sugarai jobban megfelelnek egymásnak, mint az általában a teológusok meggyőződése, akik szerint senki sem lehet eléggé vallásos, csak ha előbb lábbal tapod minden józan meggondolást. Végül rátért a *τὰ ἀρρητα περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐν τῷ Θεῷ*¹³ témájára, továbbá Jézus Krisztus természetére és a mi bűneinkért bemutatott elégtételére. Itt, bevallom, hevesen megborzadtam, észrevévén, hogy olyasmiket von kétségbe, amelyekről mindig úgy tudtam, hogy vallásos imádásukban áll az emberi üdvösség alfája és omegája [...] részben Soner szavaiból, részben az általa rendelkezésemre bocsátott könyvekből fokozatosan minden vonatkozó dolgot alaposan megtanultam, de egészen más eredménnyel, mint kezdetben elhatároztam volt. Megértettem ugyanis, hogy azok, amiket – mint afféle istentelenséget – teljes erőmből meg akartam cáfolni, olyannyira meg vannak erősítve és védve a Szentírás szilárd oltalma által, hogy őket megingatni semmilyen módon nem lehet és nem is szabad [...] Én, aki meg akartam támadni az ellenséges tábor, végül magam álltam át oda”¹⁴

Ruar levele világos áttekintést ad Soner térítő tevékenységéről: először kétséget ébresztett az adott hallgatóban a hagyományos hittételek és magyarázatok iránt, aztán fokozatosan felfedte előtte a szociniánus tanokat, kezdetnek csak a veszélytelenebb kérdésekben, majd a hit lényegét érintő témákban is. A folyamat a professzor részéről nagy

¹² *Uo.*, 173–175; CACCAMO, „Sozinianer ...”, 48.

¹³ Az Istenben lévő Szentháromságról szóló, ki nem mondott dolgok.

¹⁴ Gustav Georg ZELTNER, *Historia Crypto-Socinismi Altorfinae quondam Academiae infesti arcana* (Lipscse: 1744), 43–45.

tudományos felkészültséget és a diákok előtt kivívott tiszteletet követelt meg, a hallgató részéről pedig magas intellektuális színvonalat és széles körű érdeklődést, valamint készséget a hagyományoktól való elfordulásra. A téritési folyamat négyszemközti, esetleg szűk körben zajló beszélgetések során játszódott le, Soner rendelkezésére álltak továbbá írott művek is, amelyeket részben a saját peregrinációja alatt, részben az Altdorfba látogató lengyel peregrinusoknak köszönhetően szerzett be. Mindezek a módszerek általánosan jellemzőek voltak a szociniánusok téritő tevékenységére, magát Sonert is hasonló eszközökkel győzhették meg Leidenben. De a legfőképpen az derül ki a levélből, hogy egy-egy diák megtérítése hosszadalmas és bonyolult feladat volt, ráadásul jelentős mértékű kockázatot rejtett magában. Soner feje felett ilyenkor Damoklész kardjaként lebegett a lelepleződés veszélye, ezért a célpontok kiválasztásánál a delikvens intellektuális nyitottsága mellett alighanem a várható diszkrécióját is figyelembe vette. Annyiban igaza volt tehát Kálvinnak és a nikodémizmus más kritikusaiknak, hogy a bátorság nem tartozott Soner és sok más vallási színlelő legjellemzőbb tulajdonságai közé.

A személyes, négyszemközti meggyőzés mellett azonban egyéb lehetőségek is Soner rendelkezésére álltak a szocinianizmus propagálásához. Az akadémián zajló szellemi élet szerves részét képezték ugyanis az egyetemi oktatás hagyományos formái, a *disputatiók* és a *declamatiók*, amelyek során egy tetszőleges filozófiai vagy teológiai tételről oszthatta meg nézeteit az előadó, vagy vitathatta az abban foglaltakat. Egy-egy ilyen alkalommal remekül meg lehetett támadni az orthodoxnak számító vallási nézeteiket, elültetve a kétség magvait a hallgatóságban és nyitottá téve őket a további ráhatásra, amelynek végső célja a szocinianizmusra való áttérítésük volt. További előnyt jelentett az ilyen egyetemi előadások számára hagyományosan biztosított szabadság: ha valamilyen radikális kijelentése miatt esetleg megrótták az oktatót, nyugodtan hivatkozhatott arra, hogy ezek nem a meggyőződésből vallott nézetei, hanem csak elméleti felvetésként, *exercitii gratia* dolgozta ki őket – mint ahogy Soner tanítványai közül többen meg is tették ezt a kör felszámolásakor.¹⁵

Eddig csak kevés adat állt rendelkezésre arról, hogy az ilyen burkolt szociniánus megnyilvánulások miként nézettek ki a gyakorlatban, mert Sonernek alig egy-két nyilvánosan tartott beszéde volt ismert. Közülük éppen az első rendelkezik kryptoszociniánus tartalommal, amelyet professzori székének elfoglalásakor tartott.¹⁶ A mű címe *De Paracelso eiusque pernicioza medicina*, vagyis a korabeli orvostudomány egyik irányzatának bírálata a célja, de ennek során filozófiai és teológiai kérdéseket is érint. Amellett ugyanis, hogy Soner a gyógyítás művészetében Aristotelész és Galénosz hívének tekintette magát, a Paracelsus-követők konfesszionális téren is ideális ellenképként kínál-

¹⁵ Vö. RÉMI, „Möglichkeiten heterodoxer Verständigung...”, 176–178.

¹⁶ A beszédet részletesen elemzi Ralf BRÖER, „Antiparacelsismus und Dreieinigkeits. Medizinischer Antitrinitarismus von Thomas Erastus (1524–1583) bis Ernst Soner (1572–1605)”, *Berichte Zur Wissenschaftsgeschichte* 29. 2. sz. (2006): 137–154. Megjegyzendő, hogy a címben hibásan szerepel Soner halálozási dátuma.

koztak a számára: szerte a művelt világban „ariánusokként” emlegették őket, amely elnevezést a lengyel szociniánusokra is használták, noha Soner idejében a két csoport között nem voltak ideológiai egyezések. Az újdonsült altdorfi professzornak a Paracelsus-követők elleni támadása tehát azzal a kellemes mellékhatással járt, hogy nyíltan és jó lelkiismerettel elkülöníthette magát az „ariánusoktól” anélkül, hogy saját antitrinitarizmusát tagadnia kellett volna.

Soner efféle burkolt szociniánus megnyilvánulásaira újabb példákkal szolgál egy kéziratgyűjtemény, amelyet ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratai között őriznek.¹⁷ A kolligátum az altdorfi professzor számos más előadását tartalmazza, amelyek eddig ismeretlenek voltak a kutatás számára. Részletes bemutatásukra itt sincs mód, csupán egy-két olyan motívumot emelek ki belőlük, amelyek valamilyen formában a hagyományos vallási felfogás kritikájának, ily módon az antitrinitarizmusra való rávezetésnek minősíthetőek.

Mindjárt az első darabnak¹⁸ egy olyan kérdés áll a középpontjában, amely kulcsszerepet játszott a hagyományos dogmákat radikális kritikának alávető szociniánusok teológiájában. Ez az ún. *libertas philosophandi*, vagyis a tekintélyelvűtől mentes, kizárólag logikus érvekre építő gondolkodás, aminek korabeli fejlődése a racionalizmus egyik előzményének is tekinthető.¹⁹ Soner tehát részben az antitrinitarizmus céljait szolgálta, mikor külön beszédet szentelt ennek a kortárs filozófusokat egyébként is foglalkoztató témának.

Szintén a logikus gondolkodást hangsúlyozza egy másik beszéd, amely az aristotelési *Organon* teológiai hasznára próbálja felhívni a figyelmet.²⁰ A felvetés itt is helyi hagyományokra épít, Altdorfban senkinek sem okozhatott meglepetést, hogy Soner a logika oktatásában az eredeti aristotelési szövegek ismeretét tartotta szükségesnek a túlságosan leegyszerűsített kompendiumok olvasása helyett.²¹ Az viszont már túlmutatott a filológiai érveken, hogy az altdorfi professzor úgy vélte, sok teológiai kérdést logikai úton lehet megoldani, tehát nem csupán propedeutikai szerepe van az *Organon*-nak, hanem a vallástudomány lényegéhez tartozik. Ez a koncepció a szociniánusok szemléletmódját tükrözi, akik elsősorban a logika talaján állva tekintettek a hittételekre. A beszédnek van egy kifejezetten a szociniánus hallgatóknak szóló tartalma is, amennyiben Sonert kritika érte lengyelországi hitsorsosai részéről, amiért túlságosan is

¹⁷ Quart. Lat. 752.: *Ernesti Soneri professoris Altorfni orationes et lucubrationes eruditae*.

¹⁸ Quart. Lat. 752, 1r–10v: *De libertate philosophandi oratio*.

¹⁹ Erről bővebben ld. például Alfredo DAMANTI, *Libertas philosophandi: Teologia e filosofia nella Lettera alla granduchessa Cristina di Lorena di Galileo Galilei*, Temi e testi 71 (Roma: Storia e Letteratura, 2010); Ian MACLEAN, „The »Sceptical Crisis« Reconsidered: Galen, Rational Medicine and the Libertas Philosophandi”, *Early Science and Medicine* 3 (2006), 247–274.

²⁰ Quart. Lat. 752, 92v–94v: *An Organon Aristotelis studioso Theologiae sit necessarium?*

²¹ *Uo.*, 92v: „Dicunt enim nullis in rebus opus esse Organo Aristotelis et praesertim in Theologia, siquidem satis sit vulgaria praecepta dialectices nosse, quam sese intricare illis subtilissimis rebus.” A logikaoktatás altdorfi helyzetére vonatkozóan ld. Wolfgang MÄHRLE, *Academia Norica: Wissenschaft und Bildung an der Nürnberger Hohen Schule in Altdorf (1575–1623)* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2000), 273–279.

Aristotelésre támaszkodott a teológiájában;²² az *Organon* szerepének hangsúlyozása így az altdorfi professzor felekezeten belüli apológiájaként is felfogható.

Soner 1608-ban az akadémia rektorává lépett elő; ekkor tartotta *Oratio panegyrica de fato* című beszédét,²³ bár nem általában a végzet kérdésével foglalkozott benne, hanem a csillagok sorsbefolyásoló hatásával, vagyis az asztrológiával, annak bizonyítására törekedvén, hogy az égitestek semmiképpen sem rendelkeznek kényszerítő erejű hatalommal az emberek életében, tehát mindenki maga felelős a sorsának alakulásáért.²⁴ A szabad emberi akarat hangsúlyozása azonban nemcsak a babonáságokkal való szembeszállást célozza. Soner ugyanis szociniánusként a *De servo arbitrio*ban lefektetett lutheri elvekkel szemben jóval nagyobb teret biztosított az egyén saját akaratának az üdvözülésben,²⁵ és nézeteit ebbe a beszédbe is beleszötte, noha igyekezett visszafogottan fogalmazni, a megigazulás lehetőségeinek nyílt taglalása helyett az asztrológia és a földi boldogulás kérdésére irányítani a figyelmet.

Az altdorfi professzor egy másik beszédében is hasonló gondolatokat hoz fel, de itt nem általában az égitestekkel, hanem konkrétan eggyel, mégpedig az evangéliumokban szereplő betlehemi csillaggal foglalkozik.²⁶ Az asztronómiai gondolatok mellett szintén előkerül a végzet kérdése, továbbra is a szabad akarat hangsúlyozásával; illetve egy olyan világmodellt vázol fel a beszéd, amely már-már „a gép forog, az alkotó pihen” jelleggel ábrázolja Isten és a teremtett világ viszonyát, részben aristotelési alapon, de a szociniánusok racionális, az isteni csodák lehetőségéhez szkeptikusan viszonyuló teológiájához is igazodva.²⁷

A kéziratgyűjteményben a nagyobb lélegzetű beszédek mellett található több rövid, pusztán retorikai gyakorlatként funkcionáló darab is, amelyeknek nincs érdemi mondanivalójuk. Az egyik azonban, amelynek címe *Vituperium navigationis*, mégis tartalmaz egy apró „kikacsintást” a szociniánus hallgatóság felé. A hajózás veszélyeiről értekezve ugyanis Soner néhány szóban elítélte azokat az uralkodókat, akik hatalom- és dicsőségvágytól hajtva tengerre szállnak, értelmetlen hódító háborúba taszítva az or-

²² A lengyelországi szociniánusok levele Ernst Sonerhez (Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, a Lengyel Unitárius Egyház Levéltára 12), 2r: „Ea Platoni, Aristoteli et luci naturae tribuere videris, quae sacrae literae non nisi Domini Jesu Christi Evangelio aperte tribuant.” És később: „In scholis, rebus politicis terrenis [...] magni a nobis fit Aristoteles [...] Sed in Ecclesia, rebus divinis et vere spiritualibus, merito illi praefertur Dominus Jesus Christus.”

²³ Quart. Lat. 752. 32r–44v: „Ernesti Soneri oratio panegyrica de Fato, quam habuit Altorfii in festo Petri et Pauli, anno 1608. primum rector.”

²⁴ Uo., 43v: „Nolite incusare fatum, si quid mali patiamini, per vos stat succumbere fato, per vos stat eludere fatum, in vestro arbitrio positum est vincere aut vinci.”

²⁵ A szociniánus végztfelfogásról ld. Sarah MORTIMER, „Human Liberty and Human Nature in the Works of Faustus Socinus and His Readers”, *Journal of the History of Ideas* 70, 2. sz. (2009): 191–211, 192–197.

²⁶ Quart. Lat. 752., 86r–88v: *De stella magorum duce*.

²⁷ Uo., 87v: „Is enim qui omnia condidit Deus, non tantum est omnipotens, sed etiam verax, conditor non destructor, non turbator sed conservator suarum creaturarum.”

szágukat²⁸ – és tette mindezt akkor, amikor a szociniánusok hazájában, Lengyelországban a király sereggel és hajóhaddal indult a jogos örökségének tartott svéd trón megszerzésére.²⁹ Az altdorfi professzor szavai így élénk figyelmet válthattak ki a peregrinus lengyel diákokból, annál is inkább, mert a pacifista elveket valló antitrinitáriusok a királyuk által indított inváziót határozottan elítélték.³⁰

A kolligátumban szereplő, burkolt utalásokat tartalmazó források mellett még jobb megvilágításba helyezi Soner kryptoszocinianizmusát egy nemrég előkerült levél, amelyet lengyelországi hitsorsosai írtak neki. A dokumentumnak csak egy kéziratossá másolata maradt fenn, ez ma a kolozsvári unitárius levéltárban található.³¹ A keltezés szerint a levél Rakówban, a szocinianizmus központjában íródott 1610. április 10-én. A szerző neve nincs feltüntetve, de az biztosnak tűnik, hogy fontos, az egyház irányításában aktívan részt vevő személy lehetett.

Az üzenet alapvetően két témára koncentrálna: egyrészt rövid kritikát fogalmaz meg Soner egyik írásáról, másrészt leírja a lengyelek véleményét a címzett vallási színlelésével kapcsolatban. Ez utóbbit illetően, úgy tűnik, egyáltalán nem köntörfalaz az ismeretlen szerző: „Tudom, hogy mit jelent, kedves Sonerem, ha egy hívő a hitetlenek között tartózkodik: magára vállal sok mindent, amit nem kellene, és sok olyasmit elkövet, ami a legkevésbé sem illik egy keresztényhez.”³² Veszélyesnek látja tehát a nikodémista magatartást, attól tartván a leginkább, hogy az életmód által kikényszerített hazugságok és kompromisszumok végül megrontják Soner igaz hitét. Mindezek miatt rá akarja venni őt az akadémiaival való szakításra és a Lengyelországba való átköltözésre, ahol zavartalanul gyakorolhatná vallását. De más szempontból is elítéli a rejtőzködést: „Mit használna nekünk, kedves testvérem, ha akár egész életünkben a legteljesebb mértékben elrejtőznénk az emberek elől? [...] Attól még nem lennénk boldogabbak. Az Úr Jézus ugyanis nem az ilyen embereket mondja boldognak és szerencsésnek, hanem azokat, akik üldöztetést szenvednek az igazságért.”³³

Mint a fentiekből kitűnik, a rakóvi levél részben illeszkedik a kor antinikodémista irodalmába, amennyiben elítéli Soner magatartását, illetve szembeállítja a színlelést a

²⁸ *Uo.*, 116v: „Rex enim in plurium curam regnorum distractus non amplius ut debet tam diligentem subditorum curam gerere potest, mores quoque bello corrupti paulatim introducuntur, latrocinandi libido retinetur, occidendi audacia non deponitur, leges et statuta publica negliguntur, breviter, omnibus omnium generis flagitii fenestras aperiantur.”

²⁹ Ld. SZOKOLAY Katalin, *Lengyelország története* (Budapest: Balassi, 1996), 54–55.

³⁰ A lengyelországi antitrinitáriusok pacifista nézeteinek alakulásáról ld. Peter BROCK, *Pacifism in Europe to 1914* (Princeton: Princeton University Press, 1972), 114–161.

³¹ A lelőhely pontos adatairól ld. 22. jegyz.

³² Ir: „Scio quid sit, Clarissime Sonere, versari fidelem inter infideles, sibi multa, quae non deberat, tribuit, multa committit, quae Christianum minime decent.”

³³ *Uo.*: „Quid nos juvaret, carissime frater mi, etiamsi maxime per omnem vitam nostram, nos ab hominibus quasi abscondere ... propterea non essemus beatiore. Non hos enim beatos et felices Dominus Jesus praedicat, sed persecutionem patientes propter iustitiam.” Vö. Mt 5,10.

kereszténység régi hagyományát jelentő mártírkultusszal. Akadnak azonban figyelemre méltó különbségek is, hiszen a levél sem magát a „nikodémizmus” kifejezést, sem a vele kapcsolatban szokásosnak mondható kemény hangvételt nem alkalmazza. Ennek pedig az az oka, hogy egy olyan személyhez szól, akivel a levélíró kifejezetten jó kapcsolatot ápol, és ezért nem kíván konfrontálódni; tulajdonképpen igyekszik elválasztani a magatartást az azt gyakorló személytől, és a kritika helyett a baráti féltésre, a szeretetből fakadó segítő szándékra helyezi a hangsúlyt.

Mennyiben tekinthetőek jogosnak a levél aggodalmai? Azt illetően igaza van a lengyel szerzőnek, hogy Soner sokat tett a valódi hitvallásának eltitkolása érdekében, álcázást célzó tettei azonban nem befolyásolták meggyőződését, hiszen folyamatosan kitarított és fejlődött hitében, komoly teológiai műveket is írva. Másrészt a lengyel szociniánus elsiklik Soner életmódjából fakadó előnyök felett, nem veszi figyelembe, hogy az altdorfi professzornak a nikodémizmus által lehetősége volt hitének terjesztésére, új tagok megnyerésére. Elfogult tehát a levél hozzáállása, s ha nem is teljesen jogosulatlanok az aggodalmak, nehéz elvetni a benyomást, hogy a lengyelek érvei mögött egyéb szándék húzódott meg, konkrétan azt próbálhatták elérni, hogy Soner hozzájuk költözvén a rakóvi akadémiát gazdagítsa tudásával és tanári gyakorlatával. Tekintve, hogy a lengyelországi szocinianizmus egyik fő hajtóerejét a külföldről ide menekült gondolkodók jelentették, a saját érdekeik szempontjából logikus döntés volt Soner „elcsábításával” kísérletezni; és egy ilyen megközelítés megmagyarázná mind a nikodémizmusból eredő veszélyek eltűlését, mind a személynek szóló barátságos hangvételt.

Ha a fenti források tükrében meg akarjuk vonni Soner nikodémizmusának mérlegét, azt mondhatjuk, hogy tevékenysége alapvetően a sikeresebbek közül való volt, különösen ha más antitrinitáriusokkal vetjük össze, például Szervét sorsával. Az altdorfi professzor nemcsak fenn tudta tartani vallási álcáját, hanem az antitrinitarizmus terjesztésére, új tagok beszerzésére is módot talált. Úgy tűnik tehát, hogy a gyakorlatban sikerült rácáfolnia a lengyelországi levél aggodalmaira; mindamellett figyelembe kell venni, hogy a lelepleződés elkerülésében talán hirtelen és korai halála is közrejátszhatott. Összességében azért Soner példája nemcsak a nikodémizmus gyakorlati oldalából és annak nehézségeiből villant fel néhány képet, hanem egy olyan modellt is bemutat, amely az őt ért kritikák és a fenyegető veszélyek ellenére professzorságának éveit alatt végig működőképesnek bizonyult, s ez a fajta nikodémizmus jó példát szolgáltatott a radikális reformációs irányzatok túlélési lehetőségeire azokban az országokban, ahol a nyílt fellépés a vallási türelmetlenség miatt eleve kudarcra lett volna ítélve.

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Kecskeméti Gábor igazgató
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Borító: Horváth Imre
Tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munka: Séd Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna

